

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NOS 303-310&326.

मीमांसाकौस्तुभः ।

0200

(मीमांसासूत्रोपरि काचन विस्तृता टीका)

(प्रथमाध्यायस्य तृतीयचतुर्थपादात्मको भागः)

पूर्वोत्तरमीमांसापारावारपारीण-

श्रीखण्डदेवविरचितः

श्रीकाशीहिन्दूविश्वविद्यालयपूर्वमीमांसाप्रधानाध्यापकेन

मद्रपुरसंस्कृतविद्याशालातोऽधिगतविद्याविशेषेन

वेदविशारदविरुद्धभाजा

श्रीवेङ्कटसुब्रह्मण्यापरनामधेयेन

पं. अ. श्रीचिन्नस्वामिशालिणा

प्राचीनकोशादिसाहाय्येन यथामति परिशोधितः

श्रीजयकृष्णदासगुप्तेन

स्वयं विद्याविलासनाम्न यन्त्रालये मुद्रापितो

विजयताम्

१९२४.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES

AGENTS PANDITA JYESHTHÂRAMA MUKUNDAJI BOMBAY

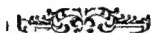
OTTU HARRASSOWITZ LEIPZIG GERMANY

PROBSTHAIN & CO, BOOKSELLERS LONDON

Printed by Jas Krishna Das Gupta,

at the Vidya Vilas Press, Benares

1924.

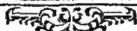

हमारे यहाँ हर तरह की छपाई तथा जिल्दसाजी का कार्य भी होता है।
हर तरह के संस्कृत ग्रन्थ तथा भाषा भाष्य पुस्तकों के मिलन का पता—

जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः

चाखम्बासंस्कृतसीरीज ऑफिस,

विशाखिलास प्रेस, गोपालमदीरलेन,
धनारस्त सिटी।

मीमांसाकौस्तुभप्रथमाध्यायतृतीयचतुर्थपादीयानां

सूत्राणां सूची ।

१ अद्रव्यशब्दत्वात्	१	३	३१	१४२
२ अन्यदर्शनाच्च	१	३	३२	१४३
३ अन्यायश्चानेकशब्दत्वम्	१	३	२६	१२६
४ अनुमानव्यवस्थानात्	१	३	१५	९७
५ अपि वा कर्तृसामान्यात्	१	३	२	६
६ अपि वा कारणाग्रहणे	१	३	७	३२
७ अपि वा नामधेय स्यात्	१	४	२	१५८
८ अपि वा सार्वधर्मस्स्यात्	१	३	१६	१०१
९ अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात्	१	४	३०	२९८
१० अवाक्यशेषाच्च	१	३	१३	९२
११ अविभागाद्विधानार्थे	१	४	२०	२६२
१२ आकृतिस्तु	१	३	३३	१४३
१३ आख्या हि देशसंयोगात्	१	३	१९	१०३
१४ आनर्थक्यादकारणम्	१	४	२२	२६५
१५ उक्तं सामान्यायैदमर्थ्ये	१	४	१	१५१
१६ एकदेशत्वाच्च	१	३	२९	१३४
१७ ऐकशब्दे परार्थवत्	१	४	८	२२२
१८ कर्मधर्मौ वा प्रवर्णवत्	१	३	२२	१०६
१९ कारणं स्यादिति	१	४	२१	२६४
२० गुणस्य तु विधानार्थे	१	४	१८	२५४
२१ चोदितन्तु प्रतीयेत	३	३	१०	७९
२२ जातिः	१	४	२४	२७९
२३ तच्छेषो नोपपद्यते	१	४	१९	२६२
२४ तत्प्रत्ययान्वयशीलम्	१	४	४	१९५
२५ तत्र तत्त्वमभियोग	१	३	२७	१२६
२६ तत्सिद्धिः	१	४	२३	२६८
२७ तथा निर्मन्थ्ये	१	४	१२	२४१
२८ तदर्थत्वात्प्रयोगस्य	१	३	३५	१४९
२९ तदशक्तिश्च	१	३	२८	१३४
३० तद्गुणास्तु विधीयेन्	१	४	९	२२७
३१ तद्रूपपदेशश्च	१	४	५	२१४
३२ तुल्यत्वात्क्रिययोर्न	१	४	७	२२२

३३ तुल्यन्तु कर्तृधर्मेण	१	३	२३	१०७
३४ तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य	१	३	८	५४
३५ दर्शनाद्विनियोग	१	३	१८	१०२
३६ धर्मस्य शब्दमूलत्वात्	१	३	१	१
३७ न क्रियास्यादिति	१	३	३४	१४८
३८ न प्रकरणात्	१	४	१४	२४८
३९ न शास्त्रपरिमाणत्वात्	१	३	६	३१
४० न स्याद्देशान्तरेषु	१	३	२०	१०४
४१ नामधेय गुणध्रुते	१	४	६	२१८
४२ नास्तत्रियमात्	१	३	१२	८८
४३ परार्थत्वाद्गुणानाम्	१	४	१६	२५४
४४ पूर्ववत्ताद्विधानार्था	१	४	१७	२५४
४५ प्रयोगत्वादिनाभावात्	१	३	३०	१३५
४६ प्रयोगशास्त्रमिति चेत्	१	३	११	८४
४७ प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वात्	१	३	२४	१०७
४८ पूशसा	१	४	२६	२८३
४९ प्राक्षणीप्यर्थसंयमात्	१	४	११	२३७
५० बहिर्राज्ययोरस्तस्कारे	१	४	१०	२३४
५१ भूमा	१	४	२७	२८५
५२ मिथश्चानर्थसंबन्ध	१	४	१५	२५२
५३ यस्मिन् गुणोपदेश	१	४	३	१७३
५४ लिङ्गामावाच्य	१	३	१८	१०३
५५ लिङ्गसमयाया	१	४	२७	२९२
५६ विरोधे त्वनपक्षं स्यात्	१	३	३	१२
५७ वैश्वदेवे विकल्प	१	४	१३	२४४
५८ शब्दे प्रयत्ननिष्पत्ते	१	३	२५	१२३
५९ शास्त्रस्था या	१	३	९	५६
६० शिणकोपे	१	३	५	२९
६१ सदिग्धेषु घात्रयसोपान्	१	४	२९	२९३
६२ सर्वत्र च प्रयोगात्	१	३	१४	९३
६३ सारूप्यम्	१	४	२५	२८१
६४ स्याद्योगाख्या	१	३	२१	१०४
६५ हेतुदर्शनाच्च	१	३	४	१९
॥ ॥	॥	॥	॥	२९

मीमांसाकौस्तुभप्रथमाध्यायचतुर्थपादीयाटिप्पणीस्थाना
साङ्केतिकशब्दानामर्थविवरणम् ।

इदमत्रावधेयम्—ये तावत् तृतीयपादस्थाः साङ्केतिकशब्दाः अ-
त्राप्याप्तेऽदिताः तेषां विवरणं तत्रैव कृतमिति-
न पुनस्तत्रापीदानीं व्याप्रियते । परन्तु ये ततो-
तिरिक्ता एतत्पादस्थाः तेषामेवेदानीं विवरणं
क्रियते—इति ।

उ. सू. उणादिसूत्रम् ।

काव्यप्रका. काव्यप्रकाशः ।

का. श. काग्वशतवर्धग्राहणम् ।

कुमा. कुमारसम्भवः ।

पू. मी. पूर्वमीमांसा ।

वौ. श्रौ. वौधायनश्रौतसूत्रम् ।

सत्या. श्रौ. सत्यापादश्रौतसूत्रम् ।

११ श्रीमांसाकौस्तुभप्रथमाध्यायतृतीयपादस्थानां ।

अधिकरणानां सूची ।

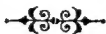

	पृष्ठम्.
१ स्मृत्यधिकरणम्	१
२ विरोधाधिकरणम्	१२
३ शिष्टाकोपाधिकरणम्	२९
४ यववराहाधिकरणम्	५५
(अस्यैवाधिकरणस्य आर्यम्लेच्छाधिकरणं, पील्वधिकरणं, त्रिवृश्चर्वाश्ववालाधिकरणमिति चार्तिष्कारमते तत्तद्वर्णक- भेदेन नामान्तराणि विद्यन्ते) ।	
५ पिकनेमाधिकरणम्	७२
६ कटपसूत्राधिकरणम्	८४
७ होलायाधिकरणम्	९७
८ व्याकरणाधिकरणम्	१०७
९ लोकयेदाधिकरणम्	१३५
१० आश्रत्यधिकरणम्	१४०

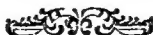
मीमांसाकौस्तुभप्रथमाध्यायचतुर्थपादीयानां

अधिकरणानां सूची ।

१	नामधेयप्रामाण्याधिकरणम्	१५१
२	उद्भिदधिरुणम् (मत्यर्थलक्षणान्याय)	१५८
३	चित्राधिकरणम् (वाक्यभेदन्याय)	१७३
४	अग्निहोत्राधिकरणम् (तत्प्रत्यन्याय)	१९५
५	तद्व्यपदेशाधिकरणम्	२१४
६	याजपेयाधिकरणम्	२१८
७	आग्नेयाधिकरणम् (तद्गुणाधिकरणम्)	२२७
	(आग्नेयादिशब्दानामनामताधिकरणम्)	
८	यहिराज्याधिकरणम्	२३४
९	प्रोक्षण्याधिकरणम्	२३७
१०	निर्मन्थ्याधिकरणम्	२४१
११	वैश्वदेवाधिकरणम्	२४४
१२	वैश्वानराधिकरणम्	२५४
१३	तत्तिथ्याधिकरणम्	२७९
१४	जात्यधिकरणम्	२८०
१५	सारूप्याधिकरणम्	२८१
१६	प्रशस्ताधिकरणम्	२८३
१७	भूमाधिकरणम्	२८५
१८	लिङ्गसमवायाधिकरणम्	२९२
१९	वाक्यशेषाधिकरणम्	२९३
२०	सामर्थ्याधिकरणम्	२९८

(तत्तिथिपेटिका)

मीमांसाकौस्तुभप्रथमाध्यायतृतीयचतुर्थपादयोः

शुद्धाशुद्धपत्रिका ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३	१७	निर्मल	निर्मल
४	१४	यत्किञ्चित्	यत्किञ्चित्
१६	११	अवश्यक	आवश्यक
२२	२१	मप्राण्या	मप्राप्त्या
२३	११	तारम्येन	तारस्तम्येन
२५	८	पूमाणमिति	पूमाणमस्ति
२८	१७	गृहीतत्वं	गृहीतृत्वं
३२	६	पूयोम	पूयोम
४०	१९	मन्यते	मन्यते
४२	२०	पुत्राशो	पुत्रशो
४४	१४	नैकल्पनं	नैकत्यकल्पन
"	१७	स्मितपक्षे	स्मिन् पक्षे
४८	२३	व्यादिति	व्यादिति
५२	२	संस्कार्य	असंस्कार्य
"	१२	अविबक्षित्वे	अविबक्षितत्वे
५३	१०	विशेषा	विशेषा
"	१६	देविबक्षा	देरविबक्षा
५४	१७	बुद्धानु	बुद्धानु
"	१८	दृष्ट्यर्थ	दृष्टार्थ
५६	७	नाराक्षा	नराक्षा
६२	६	तनैरेष	तनैरेष
६८	१६	सापिण्डानि	सापिण्ड्यानि
"	१७	पूतः	पूतः
७१	१	विहात्	निवाहात्
७५	१	कपांस	कपांस
"	४	द्रशाना	द्रशाना
७९	७	कोशेय	कोशेय

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
८३	२०	प्यथापू	प्यथापू
८५	२२	पूर्वपक्ष	पूर्वपक्ष
८६	१६	लिङ्गादिषु	लिङ्गादिषु
९९	२४	प्रमाणिकी	प्रमाणिकी
१०१	१०	आचरेण	आचारेण
"	१६	अयुक्तम्	अयुक्ता
"	१७	जातिविशेषः	जातिविशेषः ।
१०६	१२	दक्षिणात्या	दक्षिणात्या
१०९	१८	तदनुगत	तदनुगत
११२	२	परम्परया	परम्परया
११६	६.	पङ्गुपदान्य	पङ्गुपदान्य
११७	१	सूत्रणौत्सर्गिके	सूत्रेणौत्सर्गिके
"	१७	जपमन्त्रपाठ	जपमन्त्रपाठ
"	२३	याधवइति	याध इति
११८	२	स्वरपाठेन	स्वरपाठेन
११९	४	इतिवदेवम्	इतिवदेकम्
१२२	२५	वाक्यार्थस्यैव	वाक्यार्थस्यैव
१२६	१४	वीचमुक्तम्	वीजमुक्तम्
"	१५	शक्तिजत्वेऽन	शक्तिजत्वेन
१२७	२३	अष्टकादौ	अष्टकादौ
१२९	२१	उपस्थित	उपस्थित
१४०	१६	गमकमिति	गमकमिति
१५२	५	संभवतित्युक्तं	संभवतीत्युक्ते
१५३	२५	अङ्गीकारेपि भावनायां	अङ्गीकारेऽपि वा सिद्ध- रूपत्वेन भावनायां
१६२	११	पठित्याना	पठित्यानाम्
"	२४	तदुत्तरपठितो	तदुत्तरपठितैः
१६३	१०	विधिपदादेवो	विधिपदादेवो
"	१७	पदान्तरथा	पदान्तरार्थ
१६४	१	दायल्यम्	दायल्यम्
१६५	१२	यागसन्धोऽभ्यु	यागसम्बन्धोऽभ्यु
१६८	२२	उद्भिददीनानां	उद्भिददीना
"	१५	विदारेण	विदारणे

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१७१	२०	अवच्छेदकम्	अवच्छेदकः
१८८	२३	पृष्ठरूप	पृष्ठैरूप
१९४	२२	एकपृष्ठ पूर्वसा	एकपृष्ठापूर्वसा
२००	१६	घहिष्यवमान	घहिष्यवमान
२०१	१३	लभ्यादम	लभ्यादिम
"	२५	घावत्वर्थ	घात्वर्थ
२०४	६	रूपिनिमित्त	रूपनिमित्त
२०६	३	ख्यातवृत्ते	ख्यातावृत्ते
२०७	११	नानुपपन्नः	नानुपपन्नः
२०८	१९	दध्यादि	नभ्रादि
२०९	६	अप्रासद्धत्वेन	अप्रासद्धत्वेन
२१४	१	सन्दर्शेन	सन्दर्शेन
"	६	न्तरसदुभावात्	न्तरासदुभावात्
२२३	५	त्यानुशासन	त्यनुशासन
"	२२	शेषत्यापर	शेषित्यापर
२२६	१४	नचयैमपि	न चयैमपि
२२८	२२	घरमन्नय	घरमान्नय
२४६	४	पुराडाश	पुरोडाश
२४८	९	तेषामेव	तेषामेव
"	१०	संयधानयगतेः	संयधावगतेः
२५३	६	यैश्चदेनपदेन	यैश्चदेनपदेन
"	१०	अनुवादापत्तेः	अनुवादापत्तिः
"	११	"	"
२५४	११	सर्वादेशेन	सर्वादेशेन
२५९	७	द्वादशकपाल	द्वादशकपाल
२७७	३	घातिका	घातिके
२७८	११	तेभिष्ट	तभिष्ट
२८८	१४	आशङ्क्यते	आशङ्क्यते
"	१६	अवगते.	अनयगतेः

परिशिष्टदीपकः=संस्कारदीपकस्य परिशिष्ट- विषयाणां निरूपणात्मकः ।

अस्मिन् ग्रन्थे विषयाः—

दानस्वरूपादिकं, दानविधिः, प्रतिग्रहविधिः, देयद्रव्यदेवताः,
द्रव्य-धान्य-भूमानानि, कुण्डमण्डपनिर्माणप्रकारः, सहोमतुलादा-
नप्रयोगः, होमराहिततुलादानप्रयोगः, घृहहोदानप्रयोगः, गवा-
दिमूल्यनिरूपणम्, संसिप्तगोदानप्रयोगः, वृषदान-महिषीदान-
त्रिविधविद्यादान-सुवर्णदान-भुम्पादिदशदानानि । सर्वप्राय-
श्चित्तप्रयोगः, ऋणधेन्वादिपञ्चधेनुदानानि । अश्वदान-हस्ति-
दान-रथदान-गृहदानानि । सवास्तुशान्तिशिलान्यासप्रयोगः ।
शय्यादान-द्विजस्थापन-नवग्रहदानानि । सुवर्णादिदानमन्त्राः ।
गोमुखप्रसवशान्तिः । मूलाश्लेषादिशान्तयः । जलाशयोत्सर्गप्र-
योगः । लघुजलाशयोत्सर्गप्रयोगः । मू० २।)

कातीयेष्टिदीपकः-यन्त्रस्यः ।

हर तरह के संस्कृत ग्रन्थ तथा भाषा भाष्य पुस्तकों के मिलने का पता—

जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः

चौखम्बासंस्कृतसीरीज आफिस,

विद्यापिठास भेस, गोपालमंदिरिले,
बनारस सिटी ।

CHOWKHAMBÂ SÂNSKRIT SERIES;

A COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS,

NO. 303. भाग-

मीमांसाकौस्तुभः

(मीमांसासूत्रोपरि काचन विस्तृता टीका)

(प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः)

पूर्वोत्तरमीमांसापारावारपारीण-

श्रीखण्डदेवविरचितः

श्रीकाशीहिन्दूविश्वविद्यालयपूर्वमीमांसाप्रधानाध्यापकेन

वेदविशारदविरदमाज्ञा

अ. चिन्नस्वामिशालिणा

संशोधितः श्रीजयहृष्णदासगुप्तेन मुद्रापितो विजयताम् ।

MIMAMSA KAUSTUBHA

[An exhaustive Commentary of Jaiminisutra]

BY

KHANIDAEVA

Edited by

Veda Visarada A. Chinnaswami Sastri,

Chief Professor of Mimamsa Benares Hindu University

FASCICULUS I-2

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SÂNSKRIT SERIES OFFICE, BENARES

ON

Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press, Benares.

1923.

M
A

॥ श्रीः ॥

—०—

मानन्दयलविद्योतिमुमनोभिः सुसंस्कृता ॥

सुवर्णाऽङ्कितभङ्गाभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥

खोखम्बा—सस्कृतग्रन्थमाला मङ्गलदर्शना ॥

रसिकालिकुल कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोदितम् ॥ २ ॥

इत्यथः—३०३

श्रीगणेशायनमः ।

श्रीखण्डदेवविरचितः

मीमांसाकौस्तुभः ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः । (स्मृतिपादः)

(१) स्मृत्यधिकरणम् ।

सू-धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यात् ॥

१-३-१ (पू.)

अत्र मन्वादिस्मृतीनां वैदिकाचाराणां च धर्माधर्मयोः प्रा-
माण्यामस्ति न वेति विचारः । यद्यपि च नन्दं वेदप्रामाण्यनिरूपणं,
तथापि (१) “अथाऽतो धर्मजिज्ञासा” इत्यत्र धर्मस्वरूपादिजिज्ञासावत्
धर्माधर्मप्रमाणजिज्ञासाया अपि प्रथमाध्यायार्थत्वेन प्रतिज्ञातत्वात्
स्मृत्याचारयोरपि धर्माधर्मप्रामाण्यनिरूपणं प्रथमाध्याये नासं-
गतम् । नचैवं जिज्ञासामुत्रेणैव स्मृत्याचारयोरपि प्रामाण्यप्रतिज्ञाने
अथातःशब्दोक्तवेदाध्ययनानन्तर्यहेतुत्वयोस्तत्रानन्वयः, अथातः
शब्देन “शौचाचारांश्च शिक्षये” दित्यादिवचनबलेन सांगवेदाध्य-
यनस्यैव स्मृत्याचाराध्ययनस्यापि गुरुमुखावगमरूपस्य कृतत्वे-
न स्मृत्याचारप्रामाण्ये तदानन्तर्यहेतुत्वयोरप्यविशेषेणोक्तत्वात् ।
(२) “चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इति सूत्रं तु प्राधान्यात्प्रथमपाद-
व्युत्पाद्यविधिनिषेधरूपचोदनाप्रामाण्यप्रतिज्ञापरं । चोदनाशब्दस्य
(३) “चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः” इति वार्तिकस्वार-
स्येन विधिनिषेधमात्रपरत्वात् । न च चोदनाशब्दस्य वेदपरत्वा-

मीमांसारेण प्रथमाध्यायार्थप्रतिज्ञापरं; स्मृत्याचारप्रामाण्यनिरूपणस्य प्रथमाध्याये असंगतिप्रसङ्गादित्युक्तं तर्कचरणे । तेनाध्यायसंगतिः सिद्धा ।

पादमगतिस्तु वेदातिरिक्तधर्माधर्मप्रमाणनिरूपणस्य पादार्थ-स्वास्त्युल्लेखः ।

अनन्तरसंगतिस्तु स्मृत्याचारयोर्विधिनिषेधमूलकत्ववत् '(१)म-होक्षं वा महाजं वा श्रात्रियायोपकल्येत्' इत्यादिस्मृतेः "तद्यथै-वादो मनुष्यराज आगतेऽन्यस्मिन्वार्ह्युक्षाणं वेहतं वा क्षदन्त" इत्याद्यैर्वाद्मूलकत्वस्य, (२)"न पचेदन्नमात्मने" इत्यादिस्मृते-श्च (३)'मोघमन्नं विन्दते अपचेनाः" इत्यादिमन्त्रमूलकत्वस्यापि दर्शनेन तत्प्रामाण्योपजीव्यत्वरूपा । अत एव कस्याश्चिदपि स्मृते-र्नापधेयमूलत्वाददर्शनेन ततः प्रागारभोऽपि नानुचितः ।

तत्र पूर्वः पक्षः—अप्रमाणं स्मृतयः आचाराश्च । तथाहि । स्मृतयस्तोवत् इदं कर्तुं स्मरणेन पौरुषेयत्वादवश्यं तत्प्रजो-क्तिः अष्ट-कास्वर्गयोः साध्यसाधनभाव केनचित् प्रमाणेनावश्यकं प्रणीता इ-त्यविवादम् । साध्यसाधनभावावधारणं च न तावत्प्रत्यक्षादिना; तेषां धर्माधर्मयोरप्रवृत्तेः साधितत्वात् । शब्देनापि कृतकेन वा स्मृ-तिरूपेण स्यात् नित्येन वा । नायः । स्मृत्यन्तरमूलकत्वस्य शि-ष्टाकोपाधिकरणे निराकरिष्यमाणत्वात् । नापि नित्येन शब्देन । सोऽपि च प्रत्यक्षेणावगम्यते! प्रमाणान्तरेण वा? न तावदाद्यः, अ-नुपलंभात् । न चास्मदादिभिरनुपलंभेऽपि मन्वादिभिः प्रत्यक्ष-पाठेनोपलब्धः, इदानीं च पुरुषप्रमादादुत्सन्नः, देशान्तरे वा कौथि-त्यव्यमानोऽपि नास्माभिरुपलभ्यते, अस्माभिरपि वा पठ्यमानो-ऽपि परप्रकरणादिपठितत्वात् नास्माभिः स्मृतिमूलत्वेन ज्ञायते इति पथासंभवं कल्पनोपपत्तेः न नित्यशब्दासद्भावनिश्चय इति वाच्य-

म् । मन्वादिस्मृतेभ्रन्त्यादिमूलकत्वेनाप्युपपत्तावेतोदृशकल्पनायां
प्रमाणभावात्; (१) अन्यथा शाक्यादिस्मृतीनामपि प्रामाण्याप-
त्तिः । नच—वैदिकपरिग्रहेण मन्वादिस्मृतीनां श्रुतिमूल-
त्वेऽवगते अनुपलब्धिविरोधपरिहारमात्रार्थत्वेनात्सन्नत्वकल्पना-
न् शाक्यादिग्रन्थानां तदापत्तिः । स्वरूपेण वर्णानां नित्य-
त्वेऽपि क्रमविशेषनिमित्तत्वाद्देदत्वस्य क्रमस्य नित्यविभुवर्णेषु स्वरू-
पेणावस्थानानुपपत्तेः उच्चारणद्वारकत्वेन तन्निष्ठत्वांगिकरणादु-
च्चारणस्य च क्षणिकत्वेनानित्यत्वाच्चान्नित्यत्वेन वेदानित्यत्वानुप-
पत्तेरविच्छिन्नाध्ययनेनैव वेदानित्यत्वस्य प्रथमपादे स्थापितत्वा-
त्स्मृतिमूलश्रुतीनां अध्ययनविच्छेदे अनित्यत्वप्रसंगादुत्सन्नत्वक-
ल्पनानुपपत्तेः ।

किंचोत्सादोऽपि किं एकैकस्य स्मृतिमूलभूतवाक्यस्य कल्प्य-
ते? उत स्मृतिमूलश्रुतिवाक्यप्रसंगात्तात्मकशास्त्रारूपस्य वा ? । नाद्यः,
मात्रामात्रासागिनामपि अध्ययनार्थां अनेकस्मृतिमूलश्रुतिवाक्यस्या-
गकल्पनानुपपत्तेः । यच्च—सर्वानुक्रमणीकारस्य “जातवेदसमेके”
इत्यादिना (२) वाच्योत्सादस्मरणं तद्विशिष्टक्रमकस्यैव स्वाध्याय-
पदवाच्यत्वात् तदध्ययनाभावे सर्वकर्मस्वनाधिकारापत्तेर्निमूलमेव ।
नान्त्यः; ‘एकविंशध्वसंयुक्तमृगवेदमृगयो विदुः । सहस्राध्वा साम-
वेदो यजुरंकशताधिकम् । नवधाध्वर्णोऽन्येतु माहुः पंचदशाध्वक-
म् ॥’ इति पद्मगुरुशिष्येण शास्त्रपरिगणनात् तासां च सर्वासामे-
कस्मिन् देशे अपाठेऽपि देशान्तरे पाठनद्वावादुत्सादकल्पनानुप-
पत्तेः । अतो न तावदुत्सन्नश्रुतिमूलताम् ।

नापि देशान्तरपठ्यगानश्रुतिमूलत्वम्, तथा सति वेदरक्षा-

१. किञ्चैवमुत्सन्नशब्दमूलत्वकल्पने शाक्यादिग्रन्थानामपि तथा-
त्वकल्पनया प्रामाण्यापत्तिः । इति पा.

२. योच्छेद. इति पा.

र्थं प्रवृत्तैर्मन्वादिभिः ता एव सर्वपुरुषान्प्रतिप्रचारार्थमध्याप्येरन्,
न तु (१) विच्छेदकारिण्यः स्मृतयः प्रणीयेरन्निति स्मृतिप्रणयनानु-
पपत्तिः । अत एव परमकरणादिपठितानां स्मृतीनां श्रुतिमूल-
त्वकल्पनाप्यवास्ता । न च-परमकरणस्यत्वादिज्ञानार्थमेव स्मृतिप्र-
णयनमिति-वाच्यं, परमकरणपठितस्य (२) “मलवद्वाससा न सं-
वदेत्” इत्यादेः पुरुषार्थत्वस्य पुरुषार्थप्राप्यपठितस्य च सामिधेनी-
सामुद्रयादेः क्रत्वर्थत्वस्य “अथस्नात्सामिधं धारयन्ननुद्वंद्वदुपरि
हि देवेभ्यो धारयति” इति विध्यन्तरशेषस्यापि च विधिपरत्वस्य
मीमांसान्योयेन सिद्धिवत् अन्वयापि परमकरणपठितत्वादितानो-
पपत्तेः स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यात् । तस्मान्न तावन्मन्वादिभिः प्रत्यक्षेण
स्मृतिमूलभूताः श्रुतीरुपलभ्य स्मृतयः प्रणीताः ।

नान्वयानुमानादित्यादिफलत्वा इव-श्रुत्यनुमान-
प्रकृत्य लिङ्गादिवत्कस्यचिद्विद्वत्तोरभावात् । न च-स्मृत्यन्तरमेव त-
दनुमापकम् । पौठपेयस्य स्मृत्यन्तरस्य सामान्यतो यत्किञ्चिन्मूलम-
भाष्यस्यास्यपि श्रुत्यैकान्तिकत्वाभावेन तदननुमापकत्वात् ।

किंचैवं स्मृत्यन्तरकारस्य स्वस्मृतिमूलभूतस्य श्रुत्यनुमानहेतो-
रभावात् ततोऽपि स्मृत्यन्तरस्यानुमापकत्वाङ्गीकारे अनवस्था-
नादन्वयपरंपरापत्तिः ।

न च-यथा धीजांशुरस्यले नानवस्था, यथा ना प्रत्यक्षश्रुति-
पाठस्यैकपुरुषगतस्य सोदनायायात्म्यनिधायकत्वादाविच्छिन्नपारं-
पर्यस्य निधायकत्वेऽप्यनादित्वाद्यानवस्था; एवं स्मृतिपरपयं
णाप्यनुमाने नानवस्था दोषायेति-वाच्यम् । अनवस्था हि
सत्प्रतिप्रतिवन्द्येन वा क्षतिप्रतिवन्द्येन वा दोषः । तत्र धी-
जांशुरयोर्क्षतिप्रतिवन्द्यस्यानाशङ्क्यत्वादुत्पत्तिः प्रतिवन्द्येत, सापि च
व्यक्तिमेदाश्च प्रतिवन्द्यते । वेदस्य नित्यतयात्रापिचोत्पत्तिप्रतिवन्द्य-

स्तावदनाशंक्य एव । इतिप्रतिबन्धस्तु प्रत्यक्षेणैव श्रुतिनिश्चयादना-
दित्वस्य चाप्रामाण्यशंकापनोदनमात्रे व्यापारादनाशंक्य एव ।
स्मृतिप्रणयनस्य तु स्मृत्यर्थज्ञानार्थीनत्वात्तत्रैवानवस्था प्रतिव-
न्धिकेति वैषम्यम् । अत एव लिङ्गादीनामपौरुषेयत्वेन श्रुतिकल्प-
कत्वाविरोधाद्वैषम्यं द्रष्टव्यम् । तस्मान्नानुमानेन मूलश्रुत्युपलम्भः ।

एवमाक्षेपकाभावादर्थोपपत्तिरपि निराकार्या । उपमानं तु
अदृष्टे अदृष्टसदृशे वा न प्रवर्तत इत्यनाशंक्यमेव ।

आगमोऽपि श्रुतिमूलत्वविषयः नित्यो वा स्यात् कृतको वा !
नाथः; मूलश्रुत्यनुपलम्भात् । नित्यस्यानिसस्मृतिमूलप्रतिपादना-
शक्तेश्च । नान्त्यः; कृतकस्य स्मृतिवदेवाविश्रम्भणीयत्वात् । न च
(१) “धन्वन्निव प्रपा असी” त्यादिमन्त्रमूलकत्वस्य “प्रपा प्रव-
र्तयितव्या” इत्यादिस्मृतिषु दर्शनात् मन्वादीनां वेदमूलार्थाभि-
धायित्वेन सत्यवादित्वावगतेस्तददृष्टान्तेनान्यस्मिन्नपि कृतके वि-
श्वासोपपत्तिरिति वाच्यम् । मन्त्रादीनां विधिश्चून्पत्वेन स्वतः स्मृ-
तिमूलत्वायोगात् ।

न च—“उपरि हि देवेभ्यो धारयती”त्यादेरिव मन्त्रादीनां
विधिश्चून्यानामप्यप्राप्तार्थानां स्वतन्त्रविधिरूपकत्वात्प्रपादिस्मृती-
नां मन्त्रकल्प्यविधिमूलत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । “उपरि हि
देवेभ्यः” इतिवत् धन्वन्निवेत्यादौ प्रपाकर्तव्यतानुवादाभावात् सिद्ध-
वत्प्रपामात्रानुवादस्य च यदृच्छासिद्धवत्प्रपाविषयत्वेनाप्युपपत्तेः
विध्यकल्पकत्वात् । अतो भावगोचरप्रमाणपंचकाप्रवृत्तेः योग्या-
नुपलब्ध्या श्रुत्यभावनिश्चयः । न च—श्रुतिमूलत्वासम्भवेऽपि
योगजधर्मवत्त्वेनाष्टकास्वर्गसाध्यसाधनभावानुभवः; योगजधर्मस्य
सर्वज्ञवादे निराकरणात्, (२) योगजधर्मेण स्वपुण्यादिवत्प्रमा-

णान्तराविषयीभूतार्थग्रहणानुपपत्तेश्च ।

किंचाप्तोक्तजव्यवहारेषु प्रामाण्यहेतुभूतस्य सन्मूलत्वस्य स्मरणेन व्याप्तत्वात् व्यापकस्मरणाभावे व्याप्यसन्मूलत्वस्याभावः प्रसिद्ध एव । तस्मात्प्रमाणमूलत्वासंवात् भ्रान्तिप्रतारणमूलत्वमेवैषा स्मृतिवाक्यानां ।

एवमाचारानुष्ठानस्यापि ज्ञानपूर्वकत्वात् पूर्वानुष्ठानतृणां 'ज्ञाने' कारणजिज्ञासाया प्रमाणमूलत्वासंभवात् भ्रान्त्यादिमूलत्वमेवावसीयते ।

सूत्रं तु-धर्मस्य चोदनारूपशब्दमूलत्वात् अशब्दं अनुपलभ्यमानशब्दकं स्मृसादि सन्मूलानपेक्षं भ्रांत्यादिमूलकं अप्रमाणं स्यादिति व्याख्येयम् । अनपेक्ष्यं इति पाठे अनादरणीयमित्यर्थः ।

सू-अपि वा कर्तृसामान्यात्प्रमाणमनुमानं स्यात् ॥

१-३-२(सि)

नैतदेवम्, अदृष्टकल्पना हि या दृष्टाविरोधिनी लघुभूता च सा प्रमाणं; तदग्रावश्यं कल्प्ये कस्मिंश्चित्स्मृतिमूले यदि तावद्भ्रान्तिः कल्प्यते ततः अष्टकादिवाक्येष्वपि धर्मत्वावगतिर्दृश्यमाना विकल्पेत । सर्वाभ्युपेततत्प्रमाण्यवाधश्च । अद्यपावच्च मन्वादिभ्रान्तेरनुवृत्तिः, मन्वादेश्च स्वग्रंथाग्राहिणः पुरुषान्मतिस्वभ्रान्तिपरिहारोपन्यास इत्यनेरुदृष्टविरोधिनीचादृष्टकल्पना । विप्रलम्भेऽपि आद्यदोषद्वयं तदेव; (१) अन्यच्च विप्रलम्भः, तत्तयोजनं, लोकस्य च तत्र भ्रान्तिः, तस्याधेयन्तं कालमनुवृत्तिः, इत्यनेरादृष्टकल्पनम् । श्रुतिरूपमूलकल्पने तु (२) न तत्कल्पनमिति लाघवम् । सकलशिष्टप्रामाण्याभ्युपगमादयस्तु तदनुगुणा एवेति न विरोधः शंकापि । संभान्यते च मन्वादीनां श्रुत्युपलम्भः, त्रैवर्णिकत्वात् ।

१. तदवस्थमेव इति पा०

२. तत्कल्पनमात्रं इति पा०

अतो दृष्टसकलत्रैवर्णिकशिष्टपरिग्रहान्यथानुपपात्तिप्रसूतया दृष्टार्था-
पत्त्या श्रुतिमूलत्वमेव स्मृत्याचारयोः कल्प्यते, न तु भ्रान्सादि-
मूलत्वम् ।-

केचित्तु-साक्षात्प्रामाण्ये श्रुतिमूलत्वकल्पनायां चानुमानं प्रमा-
णमित्याहुः, तन्न; प्रामाण्ये तावत् मन्वादिस्मृतिर्धर्मं प्रमाणं, वेदार्था-
नुष्ठातृभिरनुष्ठीयमानार्थत्वात्; वेदवत् । श्रुतिमूलत्वेऽपि स्मृत्या-
चारौ वेदमूलौ, वेदवादिकर्तृत्वात्, प्रत्यक्षवेदमूलकस्मृत्याचारवत्
इति । तत्र अर्थकामानुसारिस्मृत्याचारेष्वनैकात्प्यात्, आद्यानुमाने
अपौरुषेयवाक्यत्वरूपस्योपाधेः सत्वाच्च, द्वितीयानुमानदृष्टान्ते
चास्मदादिभिरवगम्यमानवेदमूलत्वेनैव हेतोः व्याप्तिग्रहात्साध्यध-
र्मविशेषसाधनाद्विरुद्धत्वम् । अतः उक्तीत्या अर्थापत्तिरेव श्रुति-
कल्पनायां प्रमाणम् । श्रुतिश्च प्रत्यक्षपाठेनैवावधारिता मन्वादि-
भिः । नचैवं-अस्मदादिभिरप्युपलभ्येत, मलीनश्रुतिमूलकत्वनि-
राकरणादिति वाच्यम्, शाखान्तराधिकरणे एकशाखाध्ययनस्यैव
स्थापायेष्यमाणत्वेन शाखान्तरगतश्रुतीनामुपलंभायोग्यत्वात् । अ-
ध्ययनं विनैवोपायान्तरेणावधारणेऽपि तत्तद्देशीयपुरुषाधीतशाखा-
नां प्रमादालस्यादियुक्तैः पुरुषैः तद्देशागमनेन श्रोतुमप्यशक्तेर
योग्यत्वम् ॥ एकशाखाधीतानामपि च श्रुतीनां क्रतुप्रकरणगतानां
तद्धर्मत्वं बाधित्वा पुरुषधर्मत्वस्य, पुरुषधर्माधिकारगतानां च तद्ध-
र्मत्वबाधेन क्रतुधर्मत्वस्य मन्वार्थवादादिकल्पविधीनां वेदानीतनैः
पुरुषैः निर्णेतुमशक्तेः स्मृतिमूलत्वावधारणेऽयोग्यत्वम् ।

नचेदानीन्तनानामपि न्यायेनावधारणसंभवात्तदर्थं स्मृतिप्रणयन-
वैयर्थ्यम् । इदानींतनैर्न्यायस्यापि विवेक्तुमशक्यत्वात् । मन्वादीनां
तु संभवति विदितसकलवेदार्थतत्त्वानां न्यायनिर्णायकत्वमिति
अस्मदाद्यनुग्रहार्थं स्मृतिप्रणयनमित्यर्थवत्त्वोपपत्तिः । नचैवं-वेदवा-
देषु क्रिपर्य नोन्वृत्य प्रवर्तितानि ! येन निर्मूलत्वाशांकापि तावन्न

स्यादिति वाच्यम्; वेदवाक्यप्रवर्तने क्रमान्यत्वेन स्वाध्यायनाशापत्तेः।
नचावश्यं मन्त्रादिभिः शाखान्तरवाक्यान्पेवावधारितानीति नियमः
समस्ति; येनोद्धृत्याध्याप्येरन्, तदध्यायिपुरुषेभ्योऽर्थमात्रं च
श्रुत्वाऽपि स्मृतिमणयनोपपत्तेः ।

यत्तु अवश्यसमर्पणीयस्य मूलस्यासमर्पणादभावनिश्चय इति;
तत्र (१) “वेदोऽखिलो धर्ममूलं (२) “स सर्वोऽभिहितो वेदे” इति सा-
मान्यतो वेदाख्यमूलसमर्पणात् संप्रदायविनाशभीत्या च विशेषतो-
ऽसमर्पणादसाधकम् । अतः सिद्धं प्रत्यक्षपठितश्रुतिमूलत्वेनैव
स्मृत्याचारयोः प्रामाण्यम्, तथाचाष्टकादिस्मृतिमूलं लिङमपि “यां
जनाः प्रतिनन्दन्ति रात्रिं धेनुमिवायतीम् । संवत्सरस्य या पत्नी
सा नो अस्तु पुमंगली ॥ अष्टकाये सुराघसे स्वाहा” इति अष्टका-
देवताप्रकाशकमन्त्ररूपम्, ‘एषा वै संवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टका’
इत्यर्थवादरूपं च वेदे प्रत्यक्षेणैव दृश्यते । तथा प्रपादिस्मृतिमूलं
‘धन्वन्निव प्रपा असि त्वमग्र इयक्षवे पूरवे प्रतन राजन्’ इत्ययं
मंत्रो यथा धन्वनि निरुदके कृताः प्रपाः परेषामुपकुर्वन्ति तथा
त्वमित्येवमभिस्तुतिपरोऽपि सिद्धवत्प्रपासंस्तवः तस्याश्च पारा-
ध्यं गमयन् लिङम् ।

तथा तडागस्मृतेः (३) “स्थलयोदकं परिगृह्णन्ति” इत्ययमर्थ-
वादो लिङम् । अत्र हि (४) “जानपदकुण्डगोणस्थल” इत्यादिमूत्रेण
अकृत्रिमे स्थले ङीप्प्रत्ययविधानात्कृत्रिमे सामान्याविहितटाप्प्रत्य-
यात्प्रतीयते स्थलाशब्दस्य कृत्रिमतडागवाचित्वम् ।

यत्तच्च भाष्यकारेण प्रपातडागादिस्मृतीनां लिङदर्शनस्वरसेन
दृष्टविधया परोपकारार्थत्वेन प्रामाण्यम्, न तु धर्मजनकत्वेनेत्युक्त-
म्, तत् स्वर्गादिफलार्थत्वेनैव प्रपादीनां स्मृतत्वादानुपंगिकपरो-

पकारार्थत्वाभिप्रायेण द्रष्टव्यम् । एवमग्निमोदाहरणेऽपि (१) “यत्र
षाणाः संपतति कुमारा विशिखा इव” इति च शिखाकर्मस्मृतेः
प्रामाण्ये लिङ्गम् । शिखाकर्मपि चादृष्टार्थमेव, संस्कारेषु पाठात् ।

यत्तु-आर्षसंख्याकाशिखाविधानेन गोत्रचिह्नत्वावगतेस्तस्य
च “वासिष्ठानां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजः” इत्यादौ गोत्रज्ञान-
साध्ये कर्मण्युपयोग इति भाष्यकारेणोक्तं, तत् पूर्ववदानुपेगिकत्वेन
उपाख्येयम् । तथा गुर्वनुगमनाद्याचाराणां चयनप्रकरणे मृदाहरणा-
र्थं पुरुषाश्चगर्दभेषु अश्वेषुणा नीयमानेषु गर्दभपश्चाद्वाविधेः शेषः
(२) “तस्माच्छ्रेयांसं पूर्वं यन्तं पापीयान् पश्चादन्वेती”त्ययमर्थवादो
लिङ्गम् । एतेऽपि चादृष्टार्था एव । यदप्यत्र गुर्वनुगमनादीनां गुरु-
मीतिद्वारा ततो विद्याग्रहणार्थन्वमेवेत्युक्तं भाष्ये, तदप्यतिशयार्थम् ।
सत्यपि गुरुमीत्यर्थत्वे उपायान्तरेणापि तत्सम्भवे एतन्मियमस्यादृ-
ष्टार्थत्वावश्यभावात् ।

वस्तुतस्तु निष्पन्नविद्येनापि कलाभिसंधिविरहेऽप्य इयं
क्रियमाणत्वादाचारानुमितविधेरधिकारिविशेषणापेक्षायामावश्यक-
त्वोपपत्तये गुरुगमनस्य निमित्तत्वेनाधिकारिविशेषणत्वकल्पनाकै-
मित्तिकत्वेनादृष्टार्थत्वमावश्यकम् । अत एव पष्ठे प्रतिनिमित्तं अ-
नुगमनादृष्टिरुक्ता । अन्यथा केवलदृष्टार्थस्य पष्ठे विचार्यत्वानुपप-
त्तिः । धर्मजिज्ञासाया एव प्रतिज्ञातत्वात् । अतः सिद्धमदृष्टार्थानां
स्मृत्याचाराणां धर्मे प्रामाण्यम् ।

अनु-ग्रन्थरूपाणां स्मृतीनां शब्दत्वेन लौकिकवाक्यवत् शा-
ब्दप्रमाजनकत्वसंभवेऽपि अष्टकास्वर्गसाध्यमाधनभावरूपे धर्मे विधे-
रेव प्रमाण्यात् पुंवाक्यस्यालिङ्गश्च विध्यर्थकत्वानुपपत्तेर्न धर्मप्रमाजन-
कत्वसंभवः । श्रुत्यनुमापकत्वेन च स्मृतीनां प्रामाण्य उच्यमाने अ-
नुमानत्रिधया प्रामाण्यात्तस्य च धर्मे प्रामाण्यस्य निरस्तत्वादनुमि-

तश्चुतीनामेव च तदा धर्मप्रमाजनकत्वोपपत्तेस्तदनुमान एवोपक्षीणानां
स्मृतीनां न धर्मं प्राप्ताप्यं संभवति । आचाराणां तु अशब्दात्मक-
त्वात्स्मृतरां प्राप्ताप्यामभव-इति चेत् । सत्यम्, मूलभूतश्रुतिरूपप्रमा-
णोपस्थापनेनैव धर्मप्रमाजनकत्वाभावेऽपि धर्मप्रमाप्रयोजकत्वात् प्रा-
प्ताप्यव्यवहारो भाक्त एव लिङ्गादीनामिवेति द्रष्टव्यम् ।

यत्तु स्मृतिपुराणेतिहासेषु अर्थकामार्थकत्वावयवात्मम्, यदापि
चोगाख्यानानादिप्रतिपादकं, यच्च पुण्यविधिभागवतशान्तिप्रकरण्यादि, त-
त्सर्वमर्थवादस्यापेक्षया वेदमूलधर्माधर्ममोक्षप्रतिपादकविधिशेषभूतमपि
माक्षात्सुखादिहेतुत्वादर्थशुभायभूतराजनीत्याद्युपदर्शकत्वाच्च प्रयोज-
नवत् । मूलं तु तस्य वराचिद्वेदः कश्चित्प्रत्यक्षादीत्यन्यत्र विस्तरः ।

एवं पदंगानामपि यथामभवं लोकवेदमूलत्वं कल्पनीयम्, यच्च
शिक्षार्था तावत् यत् वर्णानां स्वरकरणादिस्वरूपकथनं तत् लोकमूलम्,
तद्विज्ञानस्य च प्रयोगः कश्चिद्विशेषः कृत्वस्मरणं अज्ञानाच्च प्रत्यक्ष-
स्मरणं वेदमूलम् । वेदबोध्यधर्मप्रयोगयोगिस्वरादिमोक्षप्रतिपादनाच्च वि-
ज्ञानाच्च वेदाङ्गत्वम् ।

कल्पसूत्रेऽप्यनुष्ठेयकर्मप्रतिपादनं प्रायो वेदमूलम् । कश्चित्तु कृ-
त्विजा(१) "को यज्ञ" इति प्रश्नोक्तव्यवहारप्रतिपादनं लोकमूलम् ।
प्रकीर्णानां शास्त्रान्तरस्थानां विधीनामर्थवादमिश्राणां च तदुद्धारणै-
कत्रोपसंहारो न्यायलभ्यानां चार्थानां तात्पर्यनिर्णयः प्रयोजनं इ-
ति पूर्ववेदेव वेदाङ्गत्वांमपि कल्पसूत्राधिकरणे वक्ष्यते ।

व्याकरणे च शब्दापशब्दविभागकथनं दृढव्यवहारमूलम् ।
साधुशब्दप्रयोगस्य क्रत्वर्थपुरुषार्थरूपत्वम् असाधुशब्दप्रयोगस्य च
क्रतुवैगुण्यापादकत्वं वेदमूलकं वैदिकपदरसोहादिकथनेन च वेदाङ्गते-
ति व्याकरणाधिकरणे वक्ष्यामः ॥

छन्दःशास्त्रे च लौकिकवैदिकछन्दःकथनं दृढव्यवहारमूलम् ।

तज्ज्ञानपूर्वकप्रयोगाच्च फलमिति “यो ह वा ओषदितच्छन्दो-
 दैवतापेयघ्राह्यणेन मन्त्रेण यजति याजयति वा” इति मस्य-
 क्षश्रुतिमूलं । तत्र लौकिकछन्दःकथनं वैदिकविवेकज्ञानार्थं, लौकि-
 कपदव्याकरणवत् । वैदिकछन्दःकथनं तु वैदिकवाक्यपरि-
 माणज्ञानाय । “गायत्रमेतदहर्भराते” इत्यादिपदार्थज्ञानाय उप-
 युज्यत इति तस्य वेदाङ्गत्वम् । एवं निगमानिरुक्तयोरपि; निर्वचना-
 दिना वैदिकपदार्थज्ञानोपयोगित्वाच्च वेदांगेति द्रष्टव्यम् ॥

उच्यतेःशास्त्रेऽपि तिथ्यादिज्ञाने ग्रहनक्षत्रादिगतेः प्रत्यक्षत्वा-
 दुपरागादिसंवाददर्शनसहकृतान्वयव्यतिरेकानघृणव्याप्तिकगणितलिङ्ग-
 कानुमानगम्यत्वाच्च लौकिकप्रमाणमूलम् । ग्रहसंस्थित्यदौःस्थित्यनि-
 मित्तपूर्वकृतधुमाशुभकर्मफलाविपाकमूचन तन्निमित्ताश्च शान्त्यादि-
 विधयः वेदमूलाः । तिथ्यादिकालज्ञानस्य वैदिककर्मप्रयोगोपयोगा-
 द्देदांगेति ॥

अयं च न्यायः सामुद्रिकायुर्वेदवास्तुविद्यानीतिशास्त्रादिवृश्चि-
 कविद्याशालिहोत्रहस्तिशिक्षासूत्रशास्त्रादौ द्रष्टव्यः ॥

एवं पूर्वोत्तरमीमांसयोरविच्छिन्नपंडितव्यवहारावगत्युक्तिमूल-
 कत्वं मंत्रार्थवादोपनिषत्प्रसूततर्कमूलकत्वं च । असंभावनाविपरीत
 भावनानिर्वर्तनेन च धर्मब्रह्मविषयदृढीकरणं प्रयोजनम् ।

एवं न्यायस्यापि पंडितव्यवहारमूलकत्वं, वेदवाक्यार्थोपयो-
 गितात्पादिपदार्थविवेकश्च प्रयोजनम् । एवं काणादेऽपि साहचर्यस्य
 तु युक्तिमूलकत्वम्, मोक्षसाधनीभूतजीवब्रह्मव्योपासनाख्यज्ञानौ-
 पयिकजीवस्वरूपप्रतिपादनं प्रयोजनम् । पातंजल च लोकोप-
 निषदादिमूलं तत्त्वज्ञानोपयोगिचित्तैकाग्र्यरूपयोगोपायज्ञानप्रयोज-
 नम् । संगीताद्यापि चैतत्प्रयोजनमेव प्रत्यक्षादिमूलम् ।

शैववैष्णवाद्यागमाश्चोपनिषन्मूलाः श्रेयःफलाश्च । किं बहुना
 यत्र विज्ञानमात्रक्षणमगैरात्म्यादिवास्तवग्रंथानामपि अन्यपरार्थवा-

दौपनिषन्मूलानां विषयेष्वात्यंतिकवैराग्योत्पादकत्वेनार्थवत्ता तत्रा-
न्येषां विद्यास्थानानां निष्पद्योजनत्वमित्यसंबन्धम् । तस्मात्सिद्धं
तेषां प्रामाण्यम् ॥

सूत्रं तु स्मृत्यादि यतो मूलभूतश्रुतिकल्पकं दृढवैदिकपरिग्रहा-
न्यथानुपपत्तिरूपं अनु पश्चात्प्रत्यक्षोत्तरं प्रवृत्तत्वादनुमानपदाभिधे-
यं प्रमाणं विद्यते, अतः प्रमाणं स्यात् । संभाष्यते हि मन्वादीनां
वैदिककर्मकर्तृत्वसामान्याद्देहसंयोग इति व्याख्येयम् ॥

(२) अथ विरोधाधिकरणम् ॥

(सू)विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम् ॥

॥ १-३-३ ॥ (सि० १)

अत्र याः प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धाः स्मृतयः “औदुम्बरी सर्वा परि-
वेष्टीयतव्या (१)” “अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदग्रन्थचर्ये” “क्रीतराजको
भोज्याक्षः” इत्याद्याः ताः प्रमाणमप्रमाणं वेति संदेहः । पादाध्याय-
संगती स्पष्टे । आपवादिदकीत्वनन्तरा ।

तत्र उत्सृजः पूर्वः पक्षः । यथा हि शिष्टवैवर्णिकमणीतत्वाद-
ष्टकादिस्मृतीनां श्रुतिमूलत्वाङ्गीकारेण भ्रान्त्यादिमूलत्वम् नाश्रितं
तथा प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेऽपि मन्वादिमणीतत्वाविशेषात्तन्नाश्रयितुं यु-
क्तम् । अन्यथा ह्यनाश्वामान्मन्वादयुक्तं सर्वमेवाप्रमाणं भवेत् । न च
श्रुतिविरोधस्यैवान्यत्र श्रुतिमूलत्वाभावमाधकस्याभावात् भ्रान्त्या-
दिमूलकचकल्पनावसरः । प्रत्यक्षश्रुतिविरोधस्य ग्रहणाग्रहणादिषु बहु-
शो दर्शनेन अनैकान्त्यादभानसाधकत्वानुपपत्तेः, अतः “औदुम्बरी
स्पष्टोद्भाषेत्” इति श्रुत्या सर्ववेष्टनस्मृते, “जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नी-
नादधीत” इत्यनया च अष्टाचत्वारिंशद्वर्षग्रन्थचर्यस्मृतेः, (२) “न दी-
क्षितस्यान्नमश्नीयात्” इति निषेधापेक्षिणावधिसमर्पिकया (३) “चाग्नी-

पोमीये संस्थिते यजमानस्य गृहेऽशिनव्यम्” इत्यनया राजक्रवावधिकत्वस्मृतेः विरोधेऽपि प्रमाणत्वोपपत्तिः । विकल्पाङ्गीकाराच्च विरोधपरिहारः ।

नचैवं-स्मृतेः श्रुत्वधीनत्वेन मन्थरप्रवृत्तित्वात् मन्थरस्यापि च प्रथमतरप्रवृत्तेन बाधानङ्गीकारे श्रौतेनापि लैङ्गिकस्य बाधानापत्तिरिति वाच्यम् । युक्तं मैत्र्या गार्हपत्यामित्यनया प्रत्यक्षश्रुत्या गार्हपत्याङ्गत्वेनैव मन्त्रस्य नैराकाङ्क्षे अकाङ्क्षामूलिकाया लैङ्गिकश्रुतेरेवाकल्पनान्मूलोच्छेदलक्षणं लिङ्गादेर्वाधनम्, प्रकृते तु स्पर्शश्रुत्या वेष्टनस्मृतेर्मूलाकाङ्क्षाया अनुच्छेदान्न मूलोच्छेदलक्षणो बाधः संभवतीति मन्यराया अपि स्मृतेः श्रुतिकल्पकत्वेन ग्रामाण्याविधातः; अत एव प्रथमेनोपदेशेन धर्माणां प्रकृत्यङ्गत्वायगमेऽपि विकृत्याकाङ्क्षानुच्छेदादुर्बलस्यापि अतिदेशस्य न बाधनम् ।

नचैवं श्रुत्या गार्हपत्याङ्गत्वावगमेन मन्त्रस्याकाङ्क्षानिवृत्तावपि विकृतिविदिन्द्रस्याप्याकाङ्क्षानुच्छेदाल्लिङ्गस्य श्रुतिकल्पकत्वोपपत्तेर्वाधानापत्तिः; इन्द्रस्य ध्यानाद्युपायान्तरेणापि स्मारकाकाङ्क्षानिवृत्तौति विकृतिवैषम्यात् । अतो विकृत्याकाङ्क्षावत् स्मृतेः मूलाकाङ्क्षाया अनिवृत्तेः श्रुतिकल्पकत्वाविधाताद्विकल्पो युक्त एव । अत एव शैत्यानुमान इवात्र न प्रमेयापहारलक्षणोऽपि बाधः शङ्क्यः; न हि तत्र विकल्पेन विरोधपरिहारः संभवति, वस्तुनि विकल्पासंभवात् । स्वरूपेण च शैत्यौष्ण्ययोः परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोर्विरोधस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् विरोधे चौष्ण्यप्रत्यक्षेणाग्रेर्विषयत्वावगतौ तद्वृत्तिहेतोर्व्याप्तिविरहाद्युक्तः शैत्यानुमानस्य प्रमेयापहारलक्षणो बाधः । इह तु स्पर्शवेष्टनयोः स्वरूपेण परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोरापि विकल्पेनानुष्ठानसंभवान्न स्मार्त्तविधेरनुष्ठापनरूपस्य प्रमेयस्यापहारः ।

येषां तु मते इष्टसाधनत्वमेव लिख्यः तेषामसत्यप्यनुष्ठाने साध-

नत्वरूपायाः शक्तेः अरण्यस्थ दण्ड इव स्मार्गविधिनिष्ठाया अनपा-
यात्स्मार्तविरुधः शक्तिरूपस्य प्रमेयस्थानपहारः स्पष्ट एव ।

एवं तावत्सत्यपि विरोधे विकल्पेन तत्परिहार उक्तः । अप वा
वेष्टनस्मृतेर्द्रव्यांगुलव्यतिरिक्तविषयन्वान् स्पर्शश्रुतेश्च तन्मात्रविष-
यत्मा चण्डालादिस्पर्शे वस्त्रान्तरितेऽपि स्पर्शव्यवहारात्सर्वोद्बरी-
वेष्टनेऽपि वा स्पर्शोपपत्तेः कृष्णकेशाधानश्रुत्यष्टाचत्वारिंशद्वत्पर-
ब्रह्मचर्यस्मृत्योश्च गार्हस्थ्ययोग्यायोग्यविषयकत्वात्कृष्णकेशत्वादेर्वा
कस्मिंश्चित्पुरुषे अष्टाचत्वारिंशद्वर्षोत्तरमपि संभवान्न राजकपात्रीपो-
मीपावध्योश्चापदनापद्विषयत्वाद्द्रव्योपपरिहारः कार्यः । तस्मान्न तावत्
प्रत्यक्षश्रुतिविरोधः स्मृतेः अनामान्यधीनम् । लोभाद्युत्प्रेक्षयात्वमा-
माण्योक्तिरष्टकादिस्मृतेरप्यमामाण्यापत्तेः अयुक्तेति भास्ते—

आप्यकारेण तावदेवं मिद्धान्तितम् । तथाहि—सर्वत्र धूमा-
दिदर्शनानन्तरं व्याप्यादिस्मरणे सत्यपि जिज्ञासाविरहे अनुमित्यनुद-
यात् परोक्षज्ञानमात्रेऽनुमित्यर्थापत्त्योरेव वा जिज्ञासायाः कारणत्व-
मवसीयते । अतश्च स्पर्शश्रुत्याऽवेष्टितस्वरूपेणौदुम्बरीयाः परिच्छिन्न-
त्वात् वेष्टनविषयजिज्ञासाया विरहेण सत्यपि स्मरणरूपेऽनुमापकं न
मूलश्रुत्यनुमित्युदयः । अत एव शैत्यानुमाने न केवलं व्याप्तिविघट-
नेनैवानुमित्युदयः, किन्तु जिज्ञासाविरहादपि न इति द्रष्टव्यम् ।
अत एव लिङ्गादिवत् शैत्यानुमित्यापि जिज्ञासारूपकल्पनामूलोच्चे-
दादेव बाधोपपत्तेः प्रमेयापहारलक्षणबाधप्रकारविषयाभावात् बाधद्वै-
विधानापत्तिरप्यदोषः ।

केचित्तु—शैत्याद्यनुमितौ जिज्ञासायाः प्रमेयकल्पनामूलत्वेऽपि
प्रमाणस्य द्रव्यत्वादिहेतोः वेष्टनस्मृतेर्वा बलसत्त्वेन तन्मूलत्वाभावात्
प्रमेयापहारलक्षणबाधप्रकारविषयत्वं शैत्यानुमितेर्वेष्टनस्मृत्या श्रुत्य-
नुमितेश्च युक्तम् । लिङ्गादौ तु मन्त्राद्याकाङ्क्षाया इन्द्राद्यद्भत्वबोध-
कश्रुतिरूपप्रमाणकल्पनामूलत्वेन अद्भुतरूपप्रमेयकल्पनामूलत्वाभा

वात् कल्पनामूलोच्छेदलक्षणबाधप्रकारविषयत्वमिति वदन्ति । त-
 न्ना; शैत्यानुमितौ तावदौष्ण्यप्रशक्षेण व्याप्तेरेव विघटितत्वात्प्रमाण-
 मवलूतम् । वेष्टनोदाहरणेऽपि वेष्टनं वा प्रमेयं तवाभिप्रेतं? तद्विषयिणी-
 श्रुतिर्वा? आद्ये लिङ्गादिवदेव श्रुतिः तत्र प्रमाणं, न तु स्मृतिः । अत-
 श्च जिज्ञासाया मन्त्राकाङ्क्षवत् श्रुतिरूपप्रमाणकल्पकत्वमेव, स्मृते-
 रापि लिङ्गादिस्थानीया तत्कालिकैव । अन्ये लिङ्गादिकल्प्यश्रुतेरपि
 तद्वदेव प्रमेयत्वापत्तिः । तस्माद्वैविध्याभावेऽपि न कोऽपि दोष इत्येव
 द्रष्टव्यम् । द्वैविध्यांगीकारेऽपि वा सामान्यावशेषादिरूपे बाधे प्रमा-
 णस्य सामान्यशास्त्रस्य क्लृप्तत्वेन जिज्ञासतत्तयोदयायोगात् पदहोमे-
 प्याहवनीयप्राप्तिरूपः प्रमेयापहाररूप एव प्रकारोऽङ्गीक्रियते इति सो-
 ऽस्य विषयः, न तु शैत्यानुमानम्, वेष्टनस्मृतिर्वा ॥

न च—शैत्यानुमानादौ वस्तुनि विकल्पासंभवाद्गत्या युक्तौ
 बाधः, स्मृतेस्तु कार्यप्रमेयतया विकल्पेनाप्युभयोपपत्तौ बाधाङ्गीक-
 रणमन्यायमिति—वाच्यम् । विकल्पस्यैव तावदष्टदोषदुष्टत्वेनान्या-
 यत्वात् । तथाहि—ब्रीहिनुष्ठेने तावद्यवशास्त्रस्यैव निर्दोषस्य स-
 तोऽननुष्ठापकत्वात् प्रतीतप्रामाण्यस्यामरूप एको दोषः, अप्रतीतामा-
 ण्यकल्पनं च निष्प्रमाणकमपरम् । यथापि च सन्देहविपर्ययजनक-
 त्वरूपमप्रामाण्यं सन्देहविपर्यययोर्दोषजन्यत्वाद्देहे च तदसंभवात्क-
 ल्पयितुमप्यशक्यं, तथापि प्रामाण्याभावरूपमेवाप्रामाण्यं कल्प्यते, त-
 स्य च प्रामाण्यानुपलम्भप्रमाणकत्वात् यवशास्त्रे च प्रामाण्यस्य प्रत्य-
 क्षमुपलभ्यमानत्वेन तदनुपलम्भाभावादप्रमाणकत्वम् । तृतीयचतुर्थौ
 च पुनः यवानुष्ठानवेलायां यवशास्त्रस्यैव परित्यक्तप्रामाण्योज्ज्विना-
 त्कल्पिताप्रामाण्यस्यागाच्चापरौ दोषौ । एवं ब्रीहिशस्त्रेऽपि चत्वारो
 दोषाः । एवमेतं अष्टौ दोषाः ।

यत्र द्वयोरपि तुल्यबलत्वं तत्र विकल्पव्यतिरेकेण गलभा-
 वाद्गत्याऽश्रीयते । यथा ब्रीहियवादौ । न च तत्रापि प्रयो-

गोविध्यवगतसर्वागोपसंहारवलेन समुच्चयसंभवादगतभावः । यत्र हि विनियोगविधिवेलायां द्वयोः पदार्थयोरेकावान्तरोपकारजनकत्वमन्योन्यनैरपेक्ष्येणैवावगम्यते, यथा प्रयाजानुयाजादौ यथा वा दशानामपि क्रयाणामेकमोमपाप्तौ, तत्र प्रयागाश्रयिः सर्वागोपसंहारायालम् । यत्र तु विनियोगवेलायामेव दृष्टार्थत्ववलेन तृतीयाद्यवगतनैरपेक्ष्यवलेन वा नियमावाधिवलेन वा एकास्मिन्नेव पुरोडाशनिष्पात्तिरूपावान्तरकार्ये नैरपेक्ष्येण साधनत्वावगतिः तत्र तदुत्तरकालकल्पप्रयोगविधिवलेन समुच्चयसंगतिः निष्पन्नाणि का । यत्र तु न तुल्यबलत्वं तत्रान्यसापेक्षया स्मृत्या अन्यनिरपेक्षयाः प्रत्यक्षश्रुतेः पाक्षिकामामाण्यस्य कल्पयितुमशक्यत्वाच्च विकल्पागिकरणं युक्तम् ।

न च तस्या अन्यसापेक्षत्वेऽपि अवश्यकस्मृतिमूलभूतया श्रुत्यैव पाक्षिकत्वापादनसंभवः । श्रुत्यनुमाने जिज्ञासाया अपि कारणत्वस्य स्थापितत्वेन तद्विरहे श्रुतिकल्पनस्यैवानुदयात् ।

किं च समाशेषविकल्पस्थले एकानुष्ठाने इतरशास्त्रस्यापि निर्दोषत्वात्संशयविपर्ययज्ञानजनकत्वरूपामामाण्यकल्पनासंभवादगत्या अप्रमाणकमापि मामाण्याभावरूपममामाण्यमांश्रतम् । प्रत्यक्षश्रुत्यर्थानुष्ठाने तु स्मृतिशास्त्रस्य पौरुषेयत्वेन श्रमजनकत्वरूपमुख्यामामाण्यस्यैव सप्रमाणकस्य समवेन श्रुतिमूलत्वायोगादमामाण्यं तदवस्थमेव ।

न चैव-येन प्रथमतः स्मृत्यर्थ एवानुष्ठितः तस्य स्मृतिमूलश्रुतिकल्पनाया बाधकाभावात्तदर्थानुष्ठाने च प्रत्यक्षश्रुतेर्निर्दोषत्वेन मामाण्याभावरूपस्यैवामामाण्यस्य कल्पनाद्विकल्पोपपत्तिरिति-वाच्यम् । प्राक्कल्पितस्यापि श्रुतिमूलत्वस्य औत्तरकालिकेन पूर्वनिरपेक्षेण प्रत्यक्षश्रुतिदर्शनेन बाधोपपत्तेः । तस्मान्न तावदुभयोर्विध्योर्विकल्पेन विरोधपरिहारः ।

यदपि-इष्टसाधनत्वरूपलिङ्ग्यवादिना मते-साधनत्वरूपायाः साक्षे-ररूपस्यदण्डवदननुष्ठानेऽपि सत्वाच्छक्तिमात्रस्यैव च विधिप्रमेयत्वाच्च स्मृतेरमामाण्य-इति । तन्न, सर्वधाननुष्ठाने “सागरं तरोदि”

सादिवत् शक्तिसत्त्वे प्रामाणाभावात् । यदवच्छेदेन शक्तिस्तदवच्छि-
न्नस्य कदाचित्फलोपधाननैयत्याद्य ।

किञ्चैवंवादिनां सामान्यविशेषादेवाध्यवायकभावोऽपि दु-
र्घटः । पददोषे आहवनीयाननुष्ठानेऽपि आहवनीयशक्तेरनप्यात् ।

वस्तुतस्तु इष्टसाधनत्वस्य विध्यासेपादेवावगतिसिद्धेः वाच्यत्व-
कल्पने प्रामाणाभावः । प्रवर्तकव्यापाररूपप्रवर्तनायास्तु 'देवदत्तो
मां प्रवर्तयति' इत्यनुभवसिद्धाया अनन्यलभ्यत्वाद्वाच्यत्वकल्पनमा-
वश्यकम् । न च देवदत्तस्येष्टसाधनताबोधकत्वेनैव प्रवर्तकता, देव-
दत्तस्त्वां गामानयेति वदती' सत्र यज्ञदत्तस्येष्टसाधनताबोधकत्वात्
प्रवर्तकतापत्तेः । अतः इष्टसाधनत्वस्य लिङादिवाच्यत्वाभावात्प्र-
वृत्त्यनुकूलव्यापाररूपप्रवर्तनैव लिङादिवाच्यता । विस्तरेण चेदमु-
पपादितमर्थवादाधिकरणे । प्रवृत्त्यनुकूलत्वमपि नासन्ताननुष्ठाने सं-
भवति । निसस्य स्वरूपयोग्यस्य फलादर्थभावनियमात्, तेन कादा-
चित्कफलोपहितत्वं विवक्षितम् । अतोऽवश्यमेकमात्रानुष्ठाने उक्त-
विधप्रवृत्त्यनुकूलव्यापारस्वरूपविधिप्रेषयासंभवात् अपरस्याप्रामाण्य-
मभ्युपगन्तव्यम् ।

यस्तु द्वित्राङ्गुलव्यतिरिक्तविषयत्वेनापि स्मृतेरुपपत्तेः स्पर्शश्रु-
तेश्च तावन्मात्रविषयत्वादविरोध इत्युक्तम्, तत् परेशब्दानुपपत्तेः
परास्तम् ।

यस्तु वस्त्रान्तरितचाण्डालादिस्पर्शवत् वस्त्रान्तरितौदुम्बरी-
स्पर्शेत्यविरोध इत्युक्तम्, तन्न; त्वगिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयकज्ञानस्य
स्पृशितात्वर्थत्वात्कुशवस्त्रान्तरितौदुम्बरीस्पर्शानप्रत्यक्षस्यानुपलब्ध-
वाधितत्वात्तत्कल्पनानुपपत्तेः । यस्तु अन्तरायेऽपि औदुम्बरी स्पृष्टेति
प्रयोगः स संयुक्तसंयोगेन गौणः । न च स्मृत्यनुरोधेन श्रुतौ गौण-
ताद्वीकरणं युक्तम्, तथात्वेऽपि वा भूमिस्पर्शेनैव तात्सिद्धेः स्पर्श-
विधिवैयर्थ्यात् । न च भूमिस्पर्शे औदुम्बरी स्पृष्टेति बुध्यभावात्
स्पृशितातोः संयुक्तसंयोगलक्षकत्वानङ्गीकारेऽपि स्पर्शानप्रत्यक्षवाचि-

त्वांगीकारेणैव वस्त्रान्तरितायां औद्गुम्ब्या वस्त्रान्तरितचण्डालस्पर्श-
वत् स्पर्शप्रयोगमत्वादेवानुभवकल्पनोपपत्तेः न स्पर्शविधिवैयर्थ्यमिति
वाच्यम् । निष्प्रमाणकानुभवकल्पने प्रमाणाभावेन वस्त्रान्तरितस्पर्श-
प्रयोगस्योपचारिकत्वात् । नचैवं वस्त्रान्तरितचाण्डालस्पर्शे स-
चेलस्नानानापात्तिः, चण्डालस्पर्शनिमित्तकस्नानविधौ औपचारिक-
स्पर्शाङ्गीकरणदोषस्य तुल्यत्वादिति वाच्यम् । (१) “पतितचाण्डालमू-
तिकोदकयाशयस्पृष्टतत्स्पृष्टस्पर्शने सचेत्यो जलमाविशेदि”तिवचनेन
चण्डालस्पर्शवत्तत्स्पृष्टवस्त्रस्पर्शस्यापि स्नाननिमित्तत्वात् (२) वसायात्
तादृशविषये चण्डालस्पर्शस्य निमित्तत्वासंभवेऽपि वस्त्रस्पर्शस्यैव
निमित्तत्वोपपत्तेः ।

न च वस्त्रस्य चाण्डालवत् स्वोऽशुचित्वाभावान्मनुष्यवच्च नि-
पेधाधिकाराभावेन चण्डालस्पर्शरूपनिषिद्धाचरणनिमित्ताशुचित्वस्या-
प्यभावादुक्तवचनस्य च चण्डालादिस्पृष्टमनुष्यमात्रविषयत्वेनाप्युप-
पत्तेः चाण्डालस्पृष्टलोष्टकाष्ठादिस्पर्शस्येव तत्स्पृष्टवस्त्रस्पर्शस्यापि न
सचेलस्नाननिमित्तत्वमिति वाच्यम् । सचेलस्नानविपरित्यजेन वस्त्रस्या-
पि प्रक्षालनरूपशुद्धिविधिमतीतेः शुद्धिविधानेनैव चाण्डाल(३)स्पर्श
मात्रस्यैव वस्त्रादावशुचित्वापादकतया साम्याद्वस्त्रस्यापि सचेल-
स्नाननिमित्तत्वोपपत्तेः । काष्ठादीनां चण्डालादिस्पृष्टानामपि मा-
रुतशुद्धाविधानाच्च तत्स्पर्शस्य स्नाननिमित्तता ।

अत एव यत्र गवादौ चाण्डालादिस्पर्शेऽपि प्रक्षालनादिरूपा
शुद्धिर्नोक्ता तत्र तत्स्पृष्टस्पर्शेऽपि न स्नानानुष्ठानम् । अतो यथा च-
ण्डालासंयुक्तेऽपि तत्स्पृष्टेऽपि वस्त्रे स्पृष्टे सचेलस्नाने, तथा तत्संयु-
क्तवस्त्रस्पर्शेऽपि तदिति न वस्त्रान्तरितचाण्डालस्पर्शस्य स्नाननि-
मित्तत्वम्, अतश्च सिद्धं न वस्त्रान्तराये स्पर्शोपपात्तिरिति ॥

यदपि अन्योदाहरणद्वये गार्हस्थ्ययोग्यायोग्याविषयत्वेन आप-

दनापद्विषयत्वेन च व्यवस्योपपत्तेरविरोध इत्युक्तम्, तत् प्रत्यक्षश्रुति-
विरोधे स्मृतिमूलभूतश्रुतिकल्पनस्यैवानुदयात् मृतिपामाण्याभावेन स्थ-
कपोलकल्पितव्यवस्थाभ्युपगमे ममाणाभावात् परिहर्तव्यम् ।

यच्च द्वितीयोदाहरणे जातपुत्रत्वस्य कृष्णकेशत्वस्य च कास्मिंश्चित्पुरुषे
अष्टाचत्वारिंशद्वर्षोत्तरमपि संभवादाविरोध इत्युक्तं, तन्न; अष्टाचत्वारिंशद्व-
र्षोत्तरकालं पुत्रजन्मप्रतीक्षणे बहुकालातिक्रमेण कृष्णकेशत्वापगमात् ।
न चानयोराधिकारिविशेषणयोर्विकल्पः । अर्थादधिकारिविशेषणत्वे
ऽपि उपादेयकर्तृविशेषणयोरनयोः एकावयोपादानात्समुच्चयप्रतीतिः ।

वस्तुतस्तु प्राप्ताधानानुवादेनोभयविधाने वाक्यभेदापत्तेर्दास्प-
रिग्रहोत्तरकालं च कृष्णकेशस्य नियमेनाधानप्राप्तेः कृष्णकेशत्व-
श्रवणस्य पलितकेशपरिमंखपार्थत्वापत्तेरजातपुत्रस्यापि हरिश्चन्द्रा-
देः पुत्रार्थपागोपाख्यानानेन आहिताग्निददर्शनात्स्वरूपेणानयोर्विशे-
षणत्वा अनुपपत्तेः (१) “अर्धमन्तर्वेदि मिनोति” इतिवत् “युनैव धर्म-
मन्विच्छेत्” इति वचनानुमाराच्च यौवनावस्थाविशेषलक्षकत्वाव-
सायात्तस्याश्च चरकमुश्रुतादौ पञ्चाशद्वर्षपर्यन्तत्वश्रवणात् विरो-
धपरिहारोपपत्तिः । तेन सिद्धं प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे स्मृतीनामप्रामाण्य-
मिति । सूत्रं स्पष्टम् ॥

सू—हेतुदर्शनाच्च ॥ १-३-४

यदा च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे श्रुतिमूलत्वासंभवः तदा स्मृतेर्गू-
लाकाङ्क्षायां भ्रांत्यादिमूलत्वमेव परिशेषात् यथासंभवं कल्पयितुमुचि-
तम् । तत्र वेष्टनस्मृतेस्तावद्ब्रह्मलोमः; अष्टाचत्वारिंशद्वर्षव्रतस्यैव स्मृते-
श्च नपुंसकत्वप्रच्छादनम्, राजक्रयावधिस्मृतेस्तु बुभुक्षैव । संभाव्यते
हि भ्रान्त्यादिमूलत्वं, पौरुषेयत्वात् । अदृष्टश्रुतिकल्पनापेक्षया लो-
भादेर्दृष्टरूपत्वाच्च ॥

अधिकरणान्तरवेदं सूत्रम् ॥

स-हेतुदर्शनाच्च ॥ १-३-४. (सि)

ननु-सर्वत्र व्याख्यानान्तरं पूर्वत्रापारितोषाद्वा विषयान्तरव्या-
प्यर्थं वा क्रियते तदत्र किं कारणं व्याख्यानान्तरे इति चेत्—अ-
प्रोच्यते । श्रुतिविरोधस्यैव वेष्टनादिस्मृत्यपामाण्ये मुख्यं हेतुत्वम्,
लोभादिहेतुदर्शनस्य तु अन्वाद्यहेतुत्वादपारितोषः । अथवा यत्र
न श्रुतिविरोधः यथा “वैसर्जनहोमीयं वानोऽध्वर्युः प्रतिपृच्छाति”
“यूपहस्तिनो दानमाचरन्ति” इत्यादौ, तत्रापि लोभादिमूलकत्व-
कपनाद्विषयान्तरव्याप्तिरप्यत्रास्ति तत्र मत्पक्षश्रुतिविरोधाभावे दा-
नपर्मादिस्मृतिवत् श्रुतिमूलत्वमेवासाधितं माप्ते—

यद्यपि मन्वादिमहर्षिपणीतत्वादस्य श्रुतिकल्पकत्वं लोभादि-
दर्शनेन न मतिष्यते, तथापि (१) “अपि वा कारणाग्रहणे मयुक्ता-
नि मनीयेरन्” इत्यत्र लोभादिदृष्टासंभवे पराचारे स्मृतिमूल-
त्वस्य वक्ष्यमाणस्यादेनामां च होमाकादिस्मृतिवदाचारानुभिनेदा-
नीतनपणीतस्मृतिरूपत्वेन मन्वादिमणीतत्वाभावात् दृष्टविधया लो-
भादिमूलकत्वे संभवेति अदृष्टश्रुतिकल्पनं न प्रमाणवत् । संभा-
व्यते हि वैसर्जनहोमीयवानोदानस्मृतेर्मोभमूलत्वम्, यूपहस्तिपद-
वाक्ययूपपरिव्याणवग्रदानस्मृतेरपि तत् । यद्यपि वेदानां तैर्धर्म-
सूक्त्येवैवमनुष्ठीयते, तथापि स्मृतिमणेनृणां लोभमूलकत्वसंभवाद-
प्रमाणम् ।

धार्मिककारस्तु नैवमधिकरणद्वयमात्रं पृक्तिमत् । तथाहि—
मत्पक्षश्रुतिविरोधे स्मृतीनां मूलमूलश्रुत्यभावः साधकाभावाद्वाच-
्यार्थते! साधकमज्ज्ञावादाः न तावदाद्याः, मन्वादिमहर्षिपणीतत्वादेः
क्षिष्टैरधिपतिरूपिग्रहादेर्वाष्टकादिस्मृतिष्विव मूलश्रुतिमात्रकस्यापि-
शेषात् । न च—उक्तविषयाधकमत्वेऽपि निजानामाया अपि सा-

धकत्वस्य स्थापितत्वात् तस्याश्च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेऽभावेन मूलश्रुत्यभाव इति वाच्यम् । परमाष्वादी कदाप्यनुपलब्धत्वात् व्य-
वहारानुपयोगित्वाच्चाजिज्ञासितेषूपलब्धस्थूलकार्यानुपपत्तिपरिहारार्थं
प्रमाणप्रवृत्तिदर्शनेन जिज्ञासायाः साधकत्वे प्रमाणाभावात् । धृ-
मादिदर्शनानन्तर अग्न्याद्यजिज्ञासायामपि अनुमित्यादेरानुभावि-
त्वाच्च । स्यापि वा जिज्ञासायाः कारणत्वे स्पर्शश्रुत्या औदुम्ब-
र्याः परिच्छेदेऽपि किमयं स्मृतिः प्रमाण न वेति जिज्ञासयैव श्रुत्य-
नुमानोपपत्तेश्च । दृष्टा च प्रमाणान्तरेण परिच्छिन्नस्यऽपि शस्त्रशक्त्यै
शक्तिपित्तोपपातस्य किं मे चक्षुरदुष्टं न वेति जिज्ञासयैव चक्षु-
र्विस्फारणप्रवृत्तिः ।

किंच स्मृतेर्मूलोपस्थापनमात्रेण कृतार्थत्वाच्छ्रुतिरेव प्रमेयं न
त्वौदुम्बरी, तस्याः श्रुतिप्रमेयत्वात् । अतश्च स्मृतमूलभूतश्रुतेः
स्पर्शश्रुत्यविषयत्वेनापरिच्छिन्नत्वाच्चाजिज्ञासोपपत्तेः नानुमानप्राति-
पक्षः । अतश्च स्मृतिमूलश्रुतिकल्पनावश्यकभावे यद्यन्यविषयत्वेनापि
कल्प्यश्रुत्यवकाशो भवेत् तदा औदुम्बर्याः स्पर्शश्रुत्या अपेक्षित-
स्वरूपेण परिच्छिन्नाद्वैष्टनाकाङ्क्षाविरहणं धर्मिकार्यस्य शरीरनिरा-
काङ्क्षत्वादतिदेशस्यावश्यकल्पस्यापि कुशल्यातिरिक्तमयाजादिरूपा-
ङ्गविषयत्वेन सावकाशस्य कुशविषयत्वाकल्पनवत् कल्प्यश्रुतेरपि
औदुम्बरीविषयत्वाकल्पनात् संकोचरूपप्राप्त्येऽपि कल्प्येत तावत् ।
तस्यास्त्वनन्यविषयत्वेन निरवकाशत्वेन वा विरोधेऽपि घ्रीद्विषयादि-
वदगत्या विकल्पोऽङ्गीक्रियते, न त्वप्रामाण्याश्रयणम् ।

न चैवं—लिङ्गेनाप्यवश्यं स्वप्रमेयश्रुतिकल्पनापत्तेर्मन्त्रस्य श्रु-
त्यवगतगार्हपत्याङ्गत्वेन निराकाङ्क्षस्यापि लिङ्गरूप्यश्रुतेरनन्य-
विषयत्वादगत्या विकल्पसमुच्चयाङ्गीकरणोपपत्तेः कल्पनामूलो-
च्छेदलक्षणबोधानापीतिरिति वाच्यम् । मन्त्रस्य मयोजनाकाङ्क्षा-
विरहे इन्द्राङ्गत्वाविनियोगयोग्यत्वरूपलिङ्गस्य पाकादौ विनियो-
क्तुं योग्यस्यापि देवदत्तस्याकाङ्क्षाविरहे तत्र विनियोगाकल्पनव-

द्विनियोजकश्रुतिकल्पकत्वस्यैवाभावात् । मरुते तु श्रुतिकल्पन
वश्यंभावाद्विकल्पो युक्त इति वैषम्यम् । अत एव यत्र दुर्बलेना
समारुपादिना श्रुतिरवश्यं कल्पनीया यथा मत्पक्षश्रुतिर्विहितव
द्वकारादिनिमित्ते भस्ते सस्यपि यजमानचपसममावृणया तत्रागत्य
भयोरोपि समुच्चय एवाश्रयितुं युक्त इति तृतीये वक्ष्यते । तस्मा
न् तावत्साधकायाः ।

नापि बाधकमद्भावाः । ताद्वि विरुद्धश्रुतिदर्शनरूपं वा स्यात्
तदनुपलब्धिरूपं वा । नायः, तस्य ग्रीह्यवादिश्रुतिषु बहुशो द
र्शनेनानैकान्तिकत्वात् । न द्वितीयः, विमर्षीर्णशास्त्रान्तरगतश्रुती-
नामस्मदादिभिरनुगम्येऽपि मन्वादिभिरप्यनुगम्यमभ्यासेऽपि ।
न च स्मर्तृपुरुषमत्यसमाप्रेण स्वादृष्टश्रुतावनाश्वामः । आंग्रहोमादि-
श्रुतीनामपि वर्णस्वरूपस्य मत्पक्षेणावगताद्यपि अनादिपुरुषागत-
त्वस्याध्यापकपुरुषाधीनत्वेनानाश्रयमापणः । परमत्पक्षशास्त्रान्तरगत-
श्रुतिर्वेदितानामपि पदार्थानां स्वज्ञात्वाविहितपदार्थैः गद विकल्प-
स्य ज्ञात्वान्तराधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात् । अतो न तावत्पक्षश्रुति-
विरोधे स्मृतीनां श्रुतिमूल-वासम्भवाः ।

किं च सर्ववेष्टनस्मरणस्य मूलमूला ज्ञात्वापनिज्ञातिनामौदु-
म्बरीप्रकरणे "तामूर्ध्वद्वेष्टेन परिवेष्टयती"ति मत्पक्षेऽपि श्रुतिः ।
अत एव त्रैमिनिनावे तान्दोऽप्यानुपदमंशके स्वग्रन्थे आदुम्बरी-
वेष्टनमूलत्वेनेत्येव श्रुतिरुदाहृता । विज्य स्मृतेर्द्विज्यामूलत्वात्तद्वि-
कृतिविषयत्वेनाप्युपपत्तेर्नावश्यमप्राप्त्याश्रयणम् । न ह्यत्र सर्वपदं श्रूय-
ते । परिशब्दस्तु यथा कर्णवोर्मुने वा वेष्टनाभावेऽपि मयन्त्यामात्र-
परमयाप्युपपन्नः तथोदात्तस्यार्थविषयोऽदुम्बरीमध्योत्तरमागज्यनिरिक्त-
विषयत्वेनोपपन्न एव ।

एवमष्टाध्वनारिषद्वर्षवृत्त्यर्थस्मृतेरपि अथर्ववादिकमत्यसश्रुति-
मूलत्वं दृष्टव्यम् । तत्र त्वेवं विरोधपरिहारा—ये तु अन्यपंशा-

इयो गृहस्थाधिकृतकर्मानधिकारित्वाद्गार्हस्थ्याश्रमायोग्याः, बहुल्ले-
 षत्वाच्च नैष्ठिकब्रह्मचर्यं वानप्रस्थाश्रमं वा अविरक्तत्वाच्चादावेव सं-
 न्यासमापि गृहीतुमशक्नुवन्तः, तैरष्टाचत्वारिंशदर्पपर्यन्तं वेदब्रह्मचर्यं
 चरित्वोपरिष्ठात् यथोचितं गार्हस्थ्यातिरिक्तं आश्रमान्तरं कार्यमित्य-
 ष्टाचत्वारिंशदर्पब्रह्मचर्यपक्षस्ताद्विषयः ।

न च तस्याग्निहोत्रादिकर्मानधिकाराच्च प्रति वेदाध्ययनतदर्थ-
 हानपोरनुपयोगः । ब्रह्मपक्षे नदाश्रमविहितकर्मसु तदुत्तरं क्रियमा-
 नाश्रमान्तरविहितकर्मसु च श्रवणादिपूषयोगसंभवात् । यस्तु मेधावि-
 तया शीघ्रमेव वेदचतुष्टयं गृहीतुं समर्थो गृहस्थाधिकृतकर्माधिकारी च,
 तेन यौवनावस्थायामेवाधानकरणाज्जानपुत्रश्रुतेस्तद्विषयत्वम् । अत-
 एव तं प्रति मेधातारम्येन ब्रह्मचर्यादौ पक्षान्तराण्युक्तानि (१) “तदर्थं
 पादिकं वापि ग्रहणान्तेकमेव वा “इत्यादिना भन्वादिभिः ॥

तथा राजक्रपावधिकभोज्यान्नत्वस्मृतेरपि मूलभूता अपर्बवेदे मत्प-
 क्षेव श्रुतिः “तस्मादीक्षितस्य विज्ञानस्य क्रीतराजकस्य भोज्यं
 भवती”ति । श्रेयोऽर्थमपं यजने न मापश्चित्तार्थमित्येवं विज्ञातस्ये-
 त्यर्थः । न च अथर्ववेदस्येकस्त्रिंशत्साध्यशान्तिकर्पोष्टिकाभिचारादि-
 विषये प्रामाण्येऽपि वेदत्रयाधिकृतपक्षादिविषयत्वाभावात् दीक्षितान्न-
 भोजननिषेधावधिविषये प्रामाण्यासंभवः । दीक्षितान्नभोजननिषेधस्य
 सर्वपुरुषसाम्यारणस्य पुरुषार्थत्वेन यज्ञाद्भत्वाभावात् । अतश्चैवं तत्र
 विरोधपरिहारः । (२) “न दीक्षितस्यान्नमग्नीषादे “सनेन पुरुषार्थत-
 या निषिद्धस्य दीक्षितान्नभोजनस्य मुख्योऽवाधेः अग्नीषोमीयमयो-
 गसंस्थारूपः (३) “अग्नीषोमीये संस्थिते “इत्यनेन विधीयते । आपादि
 तु ऐतरेयब्राह्मणगतेना “शितव्यं हुतापां वपाया”इत्यनेन वपा-
 प्रचाररूपः । ततोप्यत्यन्तापदि राजक्रपावधिरूपः ।

यद्यपि च(४) “जीवितात्पयमापन्नो योन्नमद्याद्यतस्ततः ।

आकाश इव पङ्केन न स पापेन लिप्यते” इति मनुवचने-
नापदि सामान्येन निषिद्धमात्राभोजनस्याभ्यनुज्ञानं कृतम् । त-
थापि विशेषाभ्यनुज्ञाविधिवलादोपभारतस्येनाभ्यनुज्ञाविधीनां व्यव-
स्था द्रष्टव्या । अतश्चात्यन्तापादे राजक्रयात्पूर्वं दीक्षितान्नभोजने
मनुवचनेन सामान्यतोऽभ्यनुज्ञानार्त्तिकचिन्त्यूनो दोषः, राजक्रयादू-
र्ध्वं च अर्धवैवदिकविशेषाभ्यनुज्ञाविधिवलादापापावः । अगन्तापद-
भावे तु दोष एव, स्वल्पापादि तु वषामचारात्पूर्वं दोषः, न तु तदुत्त-
रम् । अनापदि तु अग्नीषोमीयमर्षागममाप्तेः पूर्वं दोष एवेति ।

यस्तु अधर्ववेद एव “तस्मादीक्षितस्माविज्ञातस्माक्रीतराज-
कस्याभोज्यं भवती”ति प्रतिषेधः सः न दीक्षितस्येत्यनेनै-
व क्रीतराजकवदक्रीतराजकस्यापि निषेधसिद्धेन तत्प्रतिषेधार्थो
विधिः, किन्तुविज्ञातान्नभोजन एव । यथा जीवितात्ययव्यतिरिक्ता
त्यन्तापद्यपि अक्रीतराजकान्नभोजनं सदोषम्, तथा अविज्ञातान्नभो-
जनगपि सदोषमेवेत्येवं सदृष्टान्त निन्दितुमनुवादः । अन्यथा
पृथङ्निषेधे वाक्यभेदापत्तेः । अत एव नाविज्ञातविशेषणं अक्री-
तराजकपदम् । निषेधस्य निषेधाधिकारेऽनुवाद्यत्वेन तद्विशेषणविव-
क्षायोगात् । अत एव क्रीतराजकावधिविधौ विज्ञातपदगपि यथाह-
त्यन्तापदि विज्ञातान्नभोजनं न दोषाय, तथा राजक्रयादूर्ध्वं दी-
क्षितान्नभोजनमपीति सदृष्टान्तस्तुत्यर्थमनुवादः, परिशेषसिद्धविज्ञा-
तपरत्वानुवादो वा । यदाह्यविज्ञातान्नभोजनानिषेधो न राजक्रयावधिकः,
किन्तु यावद्दीक्षानितृस्यनुवर्तते तदा सावधिकदीक्षितान्नभोजननिषेधो
र्याद्विज्ञातपर एवावतिष्ठते । अतश्च राजक्रयावधिवाक्ये विज्ञातपद-
मर्षासद्दानुवादः । अतोऽत्र सर्वाभ्यनुज्ञाविधीनां आपदनापद्विषयत्वे-
न व्यवस्थेति सिद्धम् ।

यत्तु वार्तिके पक्षान्तरमुक्तम्—आथर्ववैदिकोऽपि राजक्रया-
त्पूर्वं विज्ञातदीक्षितान्नभोजनविषयेऽपि निषेधविधिरेव । तस्यैवविधिरा-

यथैवैदिको राजक्रयरूपः । “न दोषितस्येति” तु (१) “नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं” इतिवत् फलार्थमभोजनमङ्कल्पविधिः । यद्यपि चात्र तद्वद्व-
तशब्दोपक्रमो न विद्यते तथापि एतस्य निषेधविधित्वे आथर्ववैदिक-
प्रतिषेधस्यानर्थक्यापत्तेरवधिद्वयवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्चागत्वा लक्षणाश्रयणम् ।
तस्य त्ववधिद्वयं वषाप्रचाराशीषोमीयप्रयोगसंस्थारूपं फलतारतम्यक-
ल्पनया नानुपपन्नं इति । न्यानसुधायां चायमेव पक्षः समतत्वेनोक्त-
स्तदनादरादिति द्रष्टव्यम् । न हि ‘नेक्षेतोद्यन्त’ मित्यादिवदत्र सङ्क-
ल्पलक्षणायां प्रमाणमिति । आथर्ववैदिकस्थकृतिराजकपदस्याविज्ञा-
तनिषेधैकवाक्यत्वेन अनुवादरूपत्वात् । सत्यपि च तस्य विधित्वे-
विशेषनिषेधस्य “ग्राह्यं न हन्यात् परिव्राजकं न हन्यादि” ति-
षहोपाधिकपरुषापनार्थत्वेनाप्युपपत्तेः ।

किञ्चाथर्ववैदिकनिषेधस्य स्ववाक्य एव विशातावधिकस्यावध्य-
न्तरापेक्षाभावाच्चाथर्ववैदिकावधेस्तच्छेपत्वम् । यत्तु त्रयीगतावध्यन्तर-
दर्शनजनितदोषशङ्कानिराहरणार्थत्वेनास्य तच्छेपत्वमुक्तं, तत् त्रयी-
गतावधीनां त्वन्मतेऽभोजनसंकल्पविधिशेषत्वात् आथर्ववैदिकनिषेध-
स्य च स्ववाक्ये निर्हातावधिकत्वेनावध्यन्तरशङ्कानुपपत्तेः पुरुषश-
ङ्कानिष्टत्यर्थत्वस्य च वेदवाक्ये क्वाप्यनिष्टत्वेनायोगादयुक्तम् । यदपि
चावधिद्वयवैयर्थ्यप्रसंगात्संकलालक्षणेत्युक्तम्, तत् आपदनापाद्विषय-
त्वेन वैयर्थ्यस्य सुपरिहरत्वाच्च किञ्चित् । तस्मादुदाहरणायोमादयुक्तं
भाष्यकारिप्रयगाधिकरणम् ।

द्वितीये तु उक्तस्मृतीनामापि शिष्टत्रैवार्णैर्धर्मेषुद्धया तदर्थानु-
ष्ठानाहानधर्मादिस्मृतिवह्नीमादिमूत्रकृतकल्पनायां नैव किञ्चित्प्रमाणं
पश्यामः । “अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानी” त्यत्र तु न
दृष्टमूलसंभवमात्रेणाचारमागण्यमुच्यते, किन्तु धर्मेषुद्धयानुष्ठीयमा-
नत्वेनैव । अन्वाचयहेतुमात्रं तु दृष्टमूलसंभव इति न विरोधः । अ-

तोऽन्यथा सूत्रं व्याख्येयम् । यावद्दि प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धास्तु स्मृतिषु मूलभूतश्रुतिः स्वयं नोपलभ्यन्ते तावत्तदर्थाननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम् । तस्याः परप्रत्यक्षत्वेऽपि स्वप्रत्यक्षत्वाभावात् । स्वप्रत्यक्षस्य हि वि श्रम्भणीयत्वादनुष्ठेयत्वप्रतीतिः स्वारसिकी, परप्रत्यक्षस्य तु मूलानु-संधानसापेक्षत्वादुर्बलेति तयोर्विरोधे यदनपेक्षं यस्य वान्यदपेक्ष्यं नास्ति तत्र श्रौतं विज्ञानं तावदेव प्रमाणमादरण्यं स्यात्, याव-त्स्मार्तश्रुतिः प्रत्यक्षेण नोपलभ्यन्ते; तदुपलंभोत्तरं तु द्वयोरपि विक-ल्पेन व्यवस्थया वा आदरः कार्यः ।

नचैवं प्रामाण्याविशेषेऽपि यत्किंचिद्विशेषेणैकार्थादरे भिन्नशा-खागतयोः उदितानुदितहोमश्रुत्योरापि स्वपाठोऽवशिष्टविशेषेणैकार्थाद-रावत्तेः “एवंप्रातरुपोदयं व्युपिन उदिते वा” इत्यादिना आश्वला-यनस्य समविकल्पाभिधानानागत्तिः, वैषम्यात् । न ह्यस्माभिर्व्यक्ति-चिद्विशेषेणैकार्थादर उच्यते, किन्तु स्मृतेः श्रूयमाणविधिमूलकत्वव-न्मन्त्रार्थवादकल्पाधिधिमूलकत्वस्यापि संभवात् “नैकस्यै बहवः सहपतयः” इत्याद्यर्थवादाक्षिप्तस्य च निषेधस्य न्यायेन “नैका ब-हुन् पतीन् विन्देत्” इति श्रुतिनिषेधानुमारेण वा विवक्षितसाहित्य-रूपविशेषणकानेकपतिमात्रनिषेधपरतया व्याख्यानदर्शनात् “य अ-श्वदाः सहते सूर्येण” इत्यादिमन्त्राक्षिप्तस्य चाश्वदानविधेः “न कैसरिणो ददाति” इति श्रुतिनिषेधाविधिवलेन साक्षाद्विहितश्व-दानविषयत्वेन व्याख्यादर्शनात् । किं बहुना । यत्र श्रूयमाणविधि-त्वापि “ग्रहं संमार्ष्टि” पुरोडाशं चतुर्था करोति” इत्यादिषु न्या-येन “आग्नेयं चतुर्था कराति” इति वचनान्तरेण वा अनेकग्रह-विषयत्वापेक्षमात्रविषयत्वरूपव्याख्यानदर्शनात्तन्मूलभूतानां स्मृतीनां प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेऽन्यथा व्याख्यानसंभवेन परप्रत्यक्षस्यापि मूल-स्य यावद्दर्शनं याथाार्थ्यानश्रयेनाप्रामाण्यशङ्कादयात् स्मृत्यर्थाननुष्ठा-नेन श्रुत्यर्थादरः कार्य इत्युच्यते । न चैतादृशी शङ्का शाखान्तरप-

ठितेऽस्ति । तस्यांश्चधीगत्वे स्वप्रत्यक्षत्वात् । अतश्चाननुष्ठानलक्षणा-
प्रामाण्यपरतया पूर्वसूत्रं योज्यम् । हेतुदर्शनसूत्रं तु पूर्वाधिकरणशेषतया
व्याख्यापक्षे न्यायाभासमन्त्यादिसंभवदर्शनादिसेवं योज्यम् ।

आधिकरणान्तरत्वपक्षे तु आचारमूलकेदानीं तनस्मृतिविगाने सं-
भवन्मूलान्तराया अनादृत्यत्वोक्त्यर्थमिति द्रष्टव्यम् ।

एवं च 'सर्वत्र च प्रयुक्तत्वा'दित्यनेन प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे न्या-
याभासमूलकस्मृतीनामनादरइत्येवोक्तेर्गतार्थत्वापक्षेर्वार्तिककारैर्व्या-
ख्यानान्तरं कृतम् । तथा—

ग्रानि बाह्यगणीयानि शाक्यादिनिबन्धनानि यानि च
सांख्ययोगपांचरात्रपाशुपतादिग्रन्थपरिगृहीतधर्माधर्मनिबन्धनानि ता-
नि किं धर्मे प्रमाणं न वेति सन्देहः । तत्र शाक्यादेरपि सन्निपादि-
त्वमसिद्धेः त्रैवर्णिकत्वादुपपन्नो वेदसंगोः । अतश्च मन्वादिसमृति-
षदेव त्रैवर्णिकगणीतस्वरूपहेतोरविशेषाद्वेदमूलत्वापक्षेर्युक्तं प्रामाण्यम् ।
सांख्ययोगपांचरात्राद्यागमेषु तु शिष्टत्रैवर्णिकपरिग्रहोऽप्यनुवर्तत एव ।

किं च शाक्यादिग्रन्थेष्वपि अहिंसादिवचनानां तावन्नि स्संदि-
ग्धमेव वेदमूलत्वम् । अतश्च तेषां सत्यवादित्वावगतेरन्यत्रापि वेद-
सूत्रत्वानुमानं नानुपपन्नमुपनयनादेस्मृतिदृष्टान्तेनेवाष्टकादिषु । न
हि शाक्यादिग्रन्थानां वेदमूलत्वं कचिन्निराकृतम् । कल्पसूत्राधिकर-
णे वेदवत् स्वातन्त्र्यस्य, प्रत्यक्षसूत्रे च प्रत्यक्षमूलकत्वाङ्गीकारेण घम
प्रामाण्यस्य निराकरणात् । अतश्च मन्वादिसमृतिः देव शाक्यादिसमृ-
तीनामपि प्रामाण्यामिति भासे—

पूर्वसूत्रेण मिद्धान्तः । पूर्वाधिकरणे हि कर्तृसामान्यरूपसंभाव-
नाहेतुसहकृतः शिष्टत्रैवर्णिकपरिग्रह एव मुख्यो हेतुः । न चासौ शा-
क्यादिनिबन्धनेष्वस्ति । अत एवात्र पूर्वाधिकरणमुख्यहेतुप्रत्युदाह-
रणरूपेण संगतिः ।

यद्यु योगादौ पांचरात्राद्यागमेषु च शिष्टत्रैवर्णिकपरिग्रहोऽप्यवि-

शिष्ट इत्युक्तम्, तत्र; विरुद्धसांख्ययोगादेः त्रैवर्णिकपरिगृहीतत्वाभावात्, अविरुद्धे तु प्रामाण्यं नैवानिष्टम् । पांचरात्राद्यागमस्य तु शिष्टत्रैवर्णिका-परिगृहीतत्वाभागमप्रचुरत्वात्सर्वस्यैवाप्रामाण्यम् । अत एव वामागमरहितानां नृसिंहरागगोपालाद्युपासनाप्रतिपादकानां गौतमीयतन्त्रप्रभृतीनामागमानां सकलशिष्टत्रैवर्णिकाविगीतपरिग्रहात् तापिन्यादिप्रत्यक्षश्रुतिमूलकत्वदर्शनाच्च प्रामाण्यमिष्टमेव ।

यदपि च पांचरात्राद्यागमेषु इतरागममंवादिपूषामनाजार्ततदपि चागमप्रचारमिद्वयधर्मेषोपनिषद्भूमिति तदनुष्ठानं न त्रैवर्णिकानां तन्मूलकम्, अपि तु सदागममूलकमेवेति न विरोधः ।

एतेन बाह्यग्रन्थेष्वर्हिमादिवचनान्यपि व्याख्यातानि । अतश्च बाह्यग्रन्थादिष्वविगीतशिष्टपरिग्रहाभावादप्रामाण्यम् । यस्तु त्रैवर्णिकप्रणीतत्वाल्लोको हेतुः स पूर्वाभिकरण एवान्वाच्यहेतुत्वेनोक्त इति न तद्वलेन प्रामाण्याध्यवसानम् । किं च वेदद्वेषिभिरेव प्रणीतत्वात्तरेष्वपि परिगृहीतत्वाच्च वेदमूलकत्वकल्पनावसरः । अतश्च वेदविद्वेषरूपे विरोधे अनपेक्ष्य इति सूत्रार्थः ।

अथ वा शाक्यस्य सन्निवृत्त्यसिद्धेः तस्य च प्रवक्तृत्वप्रतिगृहीतत्वाभिपेक्षात् शाक्यस्य च तदनुष्ठानत्वात् स्वधर्मविरोधे अनपेक्ष्य इत्यर्थः । न चैवं मनोरपि सन्निवृत्त्येन प्रवक्तृत्वानुपपत्तिः (१) “यद्वै किंच मनुरवदत्तज्ञेषजम्” इति श्रुत्या अनुवचनस्याभ्यनुष्ठानात् । सर्वदा च प्रवाहानित्यतया अनुस्वीकाराश्रानित्यसंयोगः । न चैवं शाक्यस्याभ्यनुष्ठानास्तीत्यप्रमाणमेव सन्निवृत्त्यन्यम् ।

लोभादिकारणांतरदर्शनं चात्राविगीतमेव । शाक्यादिभिश्च स्वप्रतिपाद्यानि सर्वाणि हेतुभिरेवोपन्यस्यन्ते । अतश्च हेतुमूलकत्वस्य स्फुटत्वाच्च वेदमूलत्वाध्यवसानम् । न हि मन्वादयः स्वप्रतिपाद्ये सर्वेष्वहेतून् वदन्ति । यदीपि कचिच्छेषां हेतुपदर्शनं तदपि “(२) वेद एव

द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः” इत्यादिना प्राधान्येन वेदमूलत्व-
स्यैव तैरुक्तत्वात् “नेन ह्यन्नं क्रियते” इतिवद्वैतव्यवादमात्रम् । अत
एव शाक्यादीनां हेतुकत्वात् “हेतुकान् वक्तव्यं च वाङ्मात्रेणापि-
नार्चयेत् इति स्मरणादसंभाष्यत्वम् । तदीयग्रन्थानां च(१) “या
वेदवाह्याः स्मृतयो याश्च काश्चित्कुट्टपः । सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य
तमोनिष्ठां हि ताः स्मृताः” इति वचनान्निष्फलत्वस्मृतेरनादरणीयत्वम् ।

न चैव तेषां हेतुमूलत्वेनैव तर्हि प्रामाण्यं स्यादिति वाच्यम् ।
तेषामसद्वैतत्वेनासाधकत्वात् । अतोऽसद्वैतदर्शनाच्च इति द्विती-
यसूत्रार्थः । अतः प्रमाणाभासमूलकान्येव तानीति सिद्धम् ।

यत्तु स्मृत्याधिकरणे सांख्यवाद्यग्रन्थादीनामर्थवत्त्वं वैराग्याद्युत्पा-
दकतयोक्तम्, तत् तदीययुक्तिशास्त्रस्य, न तु धर्मोपदेशशास्त्रस्येति न
विरोधः ॥ इति विरोधाधिकरणम् ॥

(३) शिष्टाकोपाधिकरणम् ॥

सू—शिष्टाकोपेऽविरुद्धमिति चेत् ॥ १-३-५ (सि)

एवं भाष्यकारमते श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनां स्वरूपेणैवामामाण्ये,
वार्तिककारमते चाननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्ये स्थिते संप्रति मत्स्यश्रुति-
विरोध एव कास्ति क नास्तीति विचार्यते ।

अत्र “आचान्तेन कर्म कर्तव्यम्” यज्ञोपवीतिना कर्त-
व्यम् - “दक्षिणाचारेण कर्तव्यम्” इत्यादिषु स्मृतिषु मत्स्य-
श्रुतिविरोधाविरोधसन्देहात्प्रामाण्याप्रामाण्यसन्देहः । यद्यपि चात्र-
भोजनादिनिमित्तकस्याचमनस्य पुरुषार्थत्वान्न विरोधाशङ्का, तथा-
पि क्रत्वर्थे श्रुतादिनिमित्तके पदार्थद्वयमध्ये मत्स्ये मत्स्यश्रुत्यादि-
विहितक्रमादिविरोधाशङ्काया जायमानत्वादुदाहरणत्वम् । अत एव

न सर्वप्रयोगादौ क्रियमाणस्याप्युदाहरणत्वम् । अत एव च वितर्क-
कपदार्थकरणवेलायामश्रुत्युतादिनिमित्तोपनिपातेऽपि आचमनविध्य-
भावान्न तस्योदाहरणत्वम् । किन्तु “क्षुते निष्ठीविते चैव
परिधानेऽश्रुपातेन । न तु कर्मस्य आचामेदक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ।
इति स्मृतिविहितस्य दक्षिणकर्णस्पर्शस्यैवोदाहरणत्वम् । तत्राप्ये-
कपदार्थगतसन्ततानुष्ठानरूपधर्मविरोधशङ्काया जायमानत्वात् ।
यज्ञोपवीतस्यापि (१) “सदोपवीतिना भाव्य सदा वद्वक्षित्वेन च”
इति सदाशब्दसंयोगात्पुरुषार्थस्यापि “विशिखो ऋपुपवीतश्च यत्क-
रोति न तत्कृतम्” इत्युत्तरार्धेन कर्तव्यकर्ममात्राद्भत्वेन विधानात्कृतत्व-
स्य स्वरूपेणाविरोधेऽपि स्वस्तस्य पुनःसमीकरणेन नष्टस्य वा
मुनर्धारणेन क्रमादिविरोधोपपत्तेरुदाहरणत्वम् । अत एव शिखाव-
न्धनमप्युदाहरणम् ।

दक्षिणाचारवाक्ये “दक्षिणेनाचरती” खेवं कर्तुविशेषणस्यापि
“लोहितोष्णीषा ऋत्विजः मचरन्ति” इतिवदमाप्तदक्षिणहस्तस्य वि-
धानात् दक्षिणहस्तस्य च भोजनादौ पुरुषार्थतया विहितस्य क्रमा-
दिविरोधामंभवेऽपि कृतत्वस्य बध्ममाणरीत्या प्रयोगेयतादिविरोध-
शङ्कासम्भवाद्बुदाहरणत्वम् । अतश्च पूर्वाधिकरणकोष्ठशोधनिकारूपे-
णास्याधिकरणस्य सङ्गतिः ।

अथ वा सत्यपि प्रत्यक्षश्रुतिविहितक्रमादिविरोधे स्मार्तानाम-
प्याचमनादिपदार्थानां मधानत्वेन क्रमादीन् प्रति धलत्वादाघमना-
दिस्मृतीनां प्रामाण्यं सम्भवति न वेति विचारः । तदा चास्यापवाद-
कमेव भङ्गतिः । पादाध्यायसङ्गती ॥ स्पष्टे एव ।

तत्र सिद्धान्तेनोपक्रमः । क्रमप्रयोगपरिमाणमधानासत्तिपूर्वाह्वा-
चनतिक्रमप्रयोगमाशुभावादीनां प्रत्यक्षश्रुतिशिष्टत्वेऽपि पदार्थमाप्यु-
त्तरकालीनत्वात् क्रमादिमाप्तेः पूर्वं उपदेशातिदेशप्रमाणकान्याहमा-

सिद्धदाचमनादीनामपि स्मृत्याचारप्रमाणकानां प्राप्तेरविरोधेन शिष्टा-
कोपनात् । विरोधेऽपि वा पदार्थत्वेन पदार्थगुणभूतक्रमादीन् मत्स्य-
वाध्यत्वेन शिष्टैरंकोपनादाचमनादिस्मृत्याद्यप्यविरुद्धं प्रमाणमवेति ॥

सू-न शास्त्रपरिमाणत्वात् ॥ १-३-६. ॥ (पू)

नाचमनादिस्मृतीनां प्रामाण्यम् । शास्त्रेणैव हि क्रत्वङ्गभूताः प-
दार्थाः क्रमपरिमाणकालैरेतावन्तं एवेत्येवं परिमिताः, तत्रान्येषामा-
चमनादीनां प्रवेशे तद्वाधापत्तिः । तथाहि—क्रमस्तावच्छ्रुत्यर्थपाठा-
दिपाञ्चगिकपदप्रमाणमात्रगम्यः मत्स्यक्षश्रुतिशिष्ट एव । तत्र श्रुति-
क्रमस्तावत् “वेदं कृत्वा वेदिं करोती” त्यादौ मत्स्यक्षश्रुतिवि-
हित इत्यविवादम् । आर्थादिक्रमस्यापि प्रयोगविधिविधेयत्वात् मत्स्य-
क्षश्रुतप्रधानविधेरैव चाङ्गविध्येकवाक्यतामात्रकल्पनया प्रयोगविधि-
पदव्यपदेश्यत्वात् श्रुतिविधिविहितत्वाविरोधः । तस्य च क्षुतादिनि-
मित्ताचमनेनायामस्तस्यपक्षोपवीतपुनःकरणेन च व्यवधाने वाधाप-
त्तिः । न हि स्मार्तानां क्षुतादिनिमित्तकाचमनादीनां वैदिकैः सह क्र-
मनियामकं किञ्चित् प्रमाणमास्ति । अतः क्रमप्रमाणैर्वैदिकानामेवा-
ङ्गानां क्रमावधारणात् प्रयोगविधानाच्च नियतक्रमकानामेव पदार्थानां
विधानात्तद्वहिर्भूतमाचमनादि न क्रतुप्रयोगविधिना परित्यज्यते ।

तथा किं काश्चित्पदार्थो विस्मृतः किं वा सर्वं कृतं इति सन्दे-
हेन वैगुण्यशङ्कोदये फलान्वयप्रभावनिश्चयरूपश्रद्धाविरहाच्छ्रद्धायाश्च
(१) “यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भव-
ति” इति प्रवचनेनातिशयवाचिनरप्रत्ययप्रयोगेन फलान्वयहेतुत्वाव-
धारणात् तद्विरहेऽर्थात्सयावगमात् दैवात्सकलवैदिकपदार्थानुष्ठाने
कृतेऽपि संपूर्णफलप्राप्तये कृताकृतमंदेहस्यावस्थापनेयत्वात् तदपन-

पस्य चानुष्ठेयपदार्थसंख्यासंपत्तिपर्यालोचनं विना कर्तुमशक्यत्वात्
तद्योगवचनेनेयत्तारूपप्रयोगपरिमाणमपि विधीयते । तच्च प्रयोग
विधेर्वैदिकत्वाद्वैदिकांगगतमेव शीघ्रमुपतिष्ठते । अतश्च पश्चादवग-
म्यमानस्मार्ताचमनाद्यनुष्ठाने तदुच्चाध्यापत्तिः ।

तथा कालोऽपि त्रिविधः श्रौत एव सन् विरुध्यते । तत्राङ्गप्रधा-
नप्रत्यासत्तिः पदार्थान्तराव्यवधिरूपप्रयोगशैल्यर्थं च प्रयोगविध्या-
क्षिप्तत्वात्पूर्ववदेव श्रौतं वैदिकमात्रमप्यं च ॥ पूर्वाङ्गाद्यनतिक्रमस्तु
वाचनिक इत्यविवादेमेव । अतश्च त्रिविधस्यापि कालस्य स्मार्तता-
चमनेन आयासस्तत्पक्षोपवी-
पुनःकरणेन च दर्शितहस्तमात्रसाध्या-
नुष्ठानेन विलम्बावत्तेर्वाध्यापत्तिः ।

न चैवमपि क्रमपरिमाणयोः स्वातन्त्र्येणाननुष्ठेयत्वादङ्गभूतपदा-
र्थावच्छेदकत्वेन च पदार्थधर्मत्वावगतेः कालस्य च स्वतन्त्रद्रव्यत्वेऽ-
प्यननुष्ठेयत्वादनुष्ठेयपदार्थावच्छेदकत्वेन विधेयत्वात्पदार्थधर्मत्वावग-
तेः आचमनादीनां च स्वतन्त्रविधेयत्वरूपधर्मत्वसद्भावात् “धर्मधर्मवि-
रोधे च धर्मिणो बलवत्तरा” इति न्यायेनाचमनादीनां बलवत्त्वावग-
तेर्युक्त एव क्रमादीनां बाध इति वाच्यम् । क्रमादीनां श्रौतत्वाद्-
स्मार्तैश्च आचमनादिभ्यो बलवत्त्वावगतेः । न चैवं बलाबलद्वयस-
न्निपाते निर्णायकाभावः । श्रौतत्वस्मार्तत्वरूपप्रमाणयलाबलस्य मा-
नाधीनत्वेन “मानाधीना मेयमिद्विः” इति न्यायेन प्रमेयत्वस्य-
प्रमाणोपजीवकत्वादसंजातविरोधित्वेन बलवत्त्वावगतेर्निर्णायकस-
त्वात् । अतश्च श्रौतक्रमादि विरोधे स्मार्ताचमनादिनिवेशायोगा-
दप्रमाण्यमेव तत्स्मृतीनामिति पूर्वः पक्षः ॥

सू-अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् ॥

॥ १-३-७ ॥ (सि)

शिष्टेः प्रयुक्तानि आचमनादीनि प्रमाणत्वेन प्रतीयेरन् । बलव-

तो बाधकारणस्यागृह्यमाणत्वात् । तथाहि—श्रौतस्यापि क्रमादेः पदार्थावच्छेदकत्वेन तद्धर्मत्वादाचमनादिपदार्थापेक्षया बलवत्त्वायोगात् । न च प्रमाणबलावलस्यासञ्जातविरोधित्वेन बलवत्त्वात् क्रमाद्यनुग्रह इति वाच्यम् । प्रमाणयोः स्वरूपेणाश्रयविरोधाभावेन विरुद्ध-प्रमेयप्रमापकत्वेनैव विरोधमतीतेः । प्रथमं प्रमाणस्वरूपालोचनेऽपि प्रमेयस्वरूपालोचनं विना विरोधमतीतेः तत्स्वरूपालोचनोत्तरं च विरोधमतिसन्धाने तद्वृत्तेन धर्मधर्मिरूपप्रमेयबलावलेनासञ्जातविरोधिता आचमनादेरेव बलीयस्त्वानिश्चये सति क्रमाद्यनुग्रहानुपपत्तेः ।

अत एव प्रमेयविरोधानुमंभानोच्चरक्षणे तद्वत्त्वलावलोपस्थितिकाले यद्यपि विरुद्धप्रमेयमतिपादकत्वेन प्रमाणयोरपि विरोधोपस्थितिः स्यात्, तथापि तत्र प्रमेयबलावलोपस्थित्युत्तरक्षणे असंजातविरोधित्वानिर्णये सति तन्निर्णयवेलायां प्रमाणगतबलावलोपस्थितिरिति तत्त्वस्य निर्णयपदवीमगतस्य श्रुतिलिङ्गादिवदेवोत्तरभाविनो दौर्बल्यम् । नचैवमाचमनादिभिः क्रमादेवाधे श्रुतेरत्यन्तवाधापत्तिरिति वाच्यम् । श्रुतेराचमनादिनिमित्तोपनिपाताभावे सावकाशत्वात् ।

एवं सामान्यविशेषसावकाशनिरवकाशनित्पन्नैमित्तिकत्वादिरूपबलावलेनापि श्रुतेरन्यपरत्वव्याख्योपपत्तेर्वलवद्विरोधाभावेन स्मृतिप्रामाण्याविघातः । अत एव कामश्रुतीनामप्यविशेषमष्टानां (१) “यस्मिन् देशे मृगः कृष्णः तस्मिन्वर्मास्त्रिवोधत” । इत्यादिविशेष-स्मृत्या संकोच इष्ट एव ॥

एवं स्मृत्याचारविरोधे वक्ष्यमाणदौर्बल्यस्यास्याचारस्य प्रमेय-कृतबलावलेनैव परीत्ये विशेषरूपत्वे वा स्मृतिसंकोचकृत्वमिष्टमेव । अत एव “दीपोच्छिष्टं न भक्ष्यं” इति स्मृतेर्दाक्षिणात्यानां अष्टमी चतुर्दशीमात्रविषयेण-कुलधर्मप्रयुक्तदीपोच्छिष्टमक्षणाचरणेन संकोचः । तस्मात्स्मृत्यापि विरोधे बलवद्विरोधाभावाद् युक्तमाचमनादि-

स्मृतीनां प्रामाण्यम् । सूत्रं व्याख्यातम् ।

अथ वा “तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य” इत्यन्तं सूत्रम्, तदाचानेन सूत्रेण विरोध एव नास्तीति प्रतिपाद्यते । तथाहि-प्रयोगविधिना-
वदनुष्ठापकत्वादुत्पत्तिविध्युत्पादितान् विनियोगविधिविनिवृत्तांश्च
तत्तत्पदार्थानपेक्ष्य पश्चात्प्रवर्तते इत्यविवादम् । क्रमादयश्च सति प्र-
योगविधिनानुष्ठानबोधे केन क्रमेण कस्मिन् कालेऽनुष्ठेयाः पदार्था इ-
त्यपेक्षायां श्रुत्यादिभिः पदार्थप्रयोगावच्छेदकत्वेन विधीयन्त इति ते
सुगता पदार्थप्राप्त्युत्तरकालीनाः । अतश्च यथैव वैदिकत्वाविशेषेऽपि
शीघ्रमवृत्तश्रौताङ्गमात्रेण प्रयोगविधिसंपत्तिमापाद्य क्रमाद्यकल्पनम्,
क्रत्वपूर्वस्यानिर्हातोपायपरिमाणत्वेन श्रौताङ्गमात्रेण नैराकाङ्क्षा-
योगात् । किन्तु समाख्यादिदुर्बलप्रमाणकान्तरभ्याधीतशाखान्तर-
विहितपातदङ्गकलापसंयन्धोत्तरं प्रयोगविधिसंपत्त्यङ्गीकारेणैव तदिति
शाखान्तराधिकरणे वक्ष्यते । तथैव स्मृत्याचारप्रमाणकाङ्गसंयन्धो-
त्तरकालमेव प्रयोगविधिः क्रमाद्यपेक्षा चेति द्रष्टव्यम् ।

न चैवं शाखान्तराधिकरणवक्ष्यमाणन्यायेनैव क्रमादीनां पश्चा-
द्भावसिद्धेः पीनरुक्त्वापत्तिः; आचमनादीनां स्मार्तत्वाशङ्कायाः आ-
धिक्यात् । अतश्च प्रयोगावच्छेदकत्वेन विधीयमानं क्रमादिकं पदार्थं
विनियोगवेलायां अविधीयमानत्वात्तदानीं तावत् पदार्थं विरुध्यते ।
तदुत्तरमपि च पदार्थोपजीवित्वाद्यैव विरोक्षुर्गर्हतीति यथापदार्थमेव
क्रमादिकल्पनम् ।

न चार्थक्रमादेः प्रयोगविध्यधीनत्वेऽपि श्रौतक्रमस्य प्रातिस्विक-
विधिविधेयत्वात् पदार्थद्वयधर्मत्वाच्च न सकलपदार्थप्राप्त्यपेक्षमधान-
प्रयोगविध्यधीनत्वमिति वाच्यम् । पदार्थद्वयधर्मस्यापि क्रमस्य स्वरूपेण
पदार्थैः क्रमानपेक्षणाद्विप्रपदार्थप्रयोगावच्छेदकत्वेनैव तस्य विधेय-
त्वात् प्रयोगस्य च सर्वपदार्थसाधारण्येनैव प्रयोगविधिना विधानात्त-
दधीनत्वोपपत्तेः । अतश्च यथैव अर्थशास्त्राद्युपस्थापितः क्रमः प्रयोग-

विधिर्नैव विधीयते तथा प्रातिस्विकविध्युत्पादितोऽपि श्रुतिक्रमः प्रयोगविधिर्नैव विधीयते । अतश्च पदप्रमाणकस्यापि क्रमस्य सकलपदार्थप्राप्त्युत्तरकालीनत्वात् न तैः सह विरोध इति सिद्धम् ।

यत्तु स्मार्तैः सह वैदिकपदार्थानां क्रमे न नियामकं प्रमाणमस्तीत्युक्तम्, तत्र यन्नैमित्तिकं स्मार्तमङ्गं तस्य निमित्तसन्निपातादेवोपस्थितत्वात्स्थानमेव क्रमनियामकम् । न च वैदिकपदार्थयोः श्रुत्यादिना बलवता क्रमस्य (१) निश्चितत्वात्स्थानस्य बाधः । स्थानबाधे प्रधानभूतस्य पदार्थस्यैव बाधापक्षेर्बलवत्प्रधानाश्रितस्य दुर्बलस्यापि बाधायोगात् । श्रुत्यादिक्रमस्य निमित्तासन्निपातेऽप्युपपत्तेश्च । अत एव वैदिकस्यापि भेदनहोमादेः स्थानेनैव क्रमनियमः ।

एवं यत्र (२) स्थलाविशेषपुरस्कारेणैव स्मार्तपदार्थविधिः तत्रापि (३) स्थलाम्नानादेव क्रमः । तत्र त्वेतावान् विशेषः । श्रुतिस्मृतिविहितक्रमविरोधे स्मार्तिक्रममात्रवाचनम्, पदार्थस्त्वन्त एवानुष्ठेयः ।

एवं यत्र क्रत्वङ्गत्वेन स्मृतौ पदार्थमात्रविधिः, न तु स्थलविशेषाम्नानं तत्रापि “आगन्तुकानामन्ते निवेश” इति न्यायेन अन्त एवानुष्ठानम् । इयत्तारूपप्रयोगपरिमाणस्य तु अविस्मृतसमस्तपदार्थानुष्ठानस्य ध्यानाद्युपायान्तरेणाऽपि सिद्धेः प्रयोगवचनेनानाक्षेपात् आक्षेपेऽपि वा क्रमवदेव समस्तपदार्थप्राप्त्युत्तरकालीनत्वात् पदार्थाविरोधः स्पष्ट एव ।

तथा कालस्याप्यङ्गप्रधानासत्त्वरूपस्य प्रयोगविधौ तन्त्राभिधानाद्यवगतस्य तदाक्षिप्तस्य च प्रयोगदैर्घ्यस्य प्रयोगविध्यधीनत्वात् स्पष्ट एव पदार्थविरोधः ।

एवं पूर्वाह्णादिरूपस्यापि कालस्योत्पन्नवाक्ये श्रूयमाणस्य कर्मस्वरूपेऽनपेक्षणात् स्वमन्त्रविधेयप्रयोगविशेषणत्वेनैव विधेयत्वात्तदधीनत्वम् । यत्रापि स उत्पत्तौ श्रुतस्तत्रापि कर्मस्वरूपे तस्यानपे-

क्षितत्वात् प्रमाणान्तराद्यगम्यप्रयोगद्वारकत्वेनैव (१)विधेयतेति तदधीनत्वम् ।

किं च यत्र कालविधिवाक्ये करणत्वेन घात्वर्थश्रवणं, यथा पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत” इत्यादौ तत्र सेतिकर्तव्यताकस्यैव करणत्वात् ‘उच्चैः प्रवर्ग्येण’ इतिवत् साङ्ग एव फालान्वय इति समस्ताङ्गमाप्त्यधीनत्वमावश्यकम् । न चैवं भूयसां स्मार्तानां पदार्थानामनुष्ठाने पूर्वाङ्गाद्यतिक्रमापत्तिः । साक्षात्प्रधानोद्देशेन विहितस्य कालस्य प्रयोगद्वारकत्वस्वाभाव्येनाङ्गेष्ववतीर्णत्वात् प्रधानमात्रे तत्संपादनमाहृत्य यथासंभवमङ्गेषु तत्संपादनादरस्योपपत्तेस्तदतिक्रमस्यादोषत्वात् । तस्मात्सेतद्धं क्रमाद्यविरोधित्वं पदार्थानामिति ।

किं च प्रकृतोदाहरणे क्षुतादेरगुध्यापादकत्वेन तन्निमित्तस्याचमनस्योत्तरकर्मापेक्षितयुद्धिसंपादकत्वेनोत्तरकर्माङ्गत्वात् “वेदं कृत्वा वेदिं करोती” त्यनेन साङ्गोर्वेदवेदिकरणयोः क्रमविधानात् वेदिकरणाङ्गेनैवाचमनेन व्यवधानानुपपत्तेः सुतरां क्रमो न विरुध्यते । अतस्तेषु आचमनादिषु क्रमादिविरोधस्यादर्शनादवैदिकप्रणीतत्वकृपागामाध्यकारणस्याग्रहणे शिष्टैः प्रयुक्तानि आचमनादीनि प्रमाणत्वेन प्रतीयेरन्निति सूत्रार्थः । एवं भाष्यकारेणाधिकरणार्थ उपवर्णितः ।

वार्तिककारस्तु विनियोगविधिव्यापारपूर्वकत्वात्प्रयोगविधेः प्रयोगाङ्गतया संशुद्धितस्य च “क्रमादेः स्मृत्याचारपर्यन्तैः प्रमाणैर्विनियुक्तेषु सर्वेषु पदार्थेषु सत्सु पश्चात्प्रवृत्तेरविरोधस्य स्फुटत्वाद्विरोधपूर्वपक्षापोगेनात एवाभ्युपेत्य विरोधं प्रमाणवत्पूर्वपक्षायोगेन चाधिकरणवैयर्थ्यम् ।

■ चोदाहरणान्यपि युक्तानि । आचमनविधेस्तावत् (२)उपविश्य हस्तावबनिज्य द्विराचम्य द्विः परिमृज्य दर्भाणा

महदुपस्तीर्योपस्थं कृत्वा प्रादासीनः स्वाध्यायमधीयीत” इति प्रत्यक्ष एव श्रुतौ पाठः । यद्यपि चेदं ब्रह्मपक्षप्रकरणे श्रूयते तथापि ब्रह्मयज्ञाध्ययनस्य कल्पसूत्राधिकरणे(१) “कर्माध्यासानुसन्धानं विध्यर्थश्चानुगम्यते” इत्यत्र प्रयोगमाश्रुभावोपयोगिकमनुसन्धानप्रयोजनत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन केवलदृष्टार्थत्वात् तत्स्वरूपार्थत्वे आचमनस्यानर्थक्यपत्तेः साक्षात्तज्जन्यापूर्वाभावेन च ब्रह्मयज्ञापूर्वसाधनलक्षणयोगात्स्वाध्यायसम्बन्धि कर्ममात्रजन्यापूर्वसाधनीभूतस्वाध्यायोच्चारणमात्रलक्षणया प्रयोगाद्वाहिर्भूतब्रह्मपक्षोच्चारण इव प्रयोगान्तःपातिमन्त्रोच्चारणाद्वत्त्वेनाप्याचमनविध्यवगतेः कर्मकालीनत्वाविरोधः ।

यत्तु न्यायमुपाकृताऽन्यैश्च ब्रह्मयज्ञाध्ययनस्य केवलदृष्टार्थत्वेऽपि वेदत्वस्य यूपत्वादिबददृष्टरूपत्वात्तत्तिष्ठार्थमाचमनादिविधानोपपत्तेः प्रयोगान्तःपातिमन्त्रोच्चारणेष्वपि वेदत्वोतिष्ठार्थमाचमनाद्यपेक्षितम् ।

अत एवाध्ययनस्यापि केवलदृष्टार्थत्वात्तदीयमङ्गजातमप्यदृष्टरूपे वेदस्य उपयुज्यत इत्युक्तम्, तन्न; वेदत्वस्य प्रत्यक्षावगतानुपूर्वीविशेषत्वातिरिक्तस्य सद्भावे प्रमाणाभावात् । अन्यथा शूद्रादिना तादृशानुपूर्वीकग्रन्थपाठेऽपि धर्मविशेषाननुष्ठानाददृष्टरूपवेदत्वानुत्पत्तेर्वेदाक्षरपाठजन्यदोषानापत्तिः । अदृष्टरूपवेदत्वस्वीकारेऽपि च प्रकरणानुरोधाद्ब्रह्मपक्षोच्चारणमात्रजन्यवेदत्व एवाचमनोपयोगसम्भवे सर्वार्थत्वकल्पनानुपपत्तिः । अत एवापूर्वाध्ययनाङ्गानामपि न सर्वार्थत्वमिष्टम् । या च तेषां वेदत्वोपयोगितोक्ता सापि द्वादशे निर्विघ्नपरिसमाप्तिरर्थत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादयुक्ता । तस्मात्पूर्वोक्त एव वार्तिकाभिप्रायः ।

तथा(२) “स वै व्रतमुपेक्ष्यन्तराहवनीयं च गार्हपत्यं चोप-

विश्याप आचामेती"स्यमप्याचमनविधिः प्रत्यक्ष एव । यद्यपि चेद-
प्रयोगादिर्भूतमनैमित्तिकं च नोदाहरणत्वेन संमतम् । तथापि
अध्यादिनिमित्तकस्यापि "न सोमेनोच्छिष्टा भवन्ति" इति
वैदिकनिषेधोन्नीतविधेः सिद्धत्वात्मात्यन्तस्मार्तोदाहरणता ।

तथा यज्ञोपवीतमपि(१) "उपव्ययने देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते
इत्यस्य दर्शपूर्णमासयोः उत्तरीयवस्त्रविन्यासविधेर्व्ययनेऽपि सर्वकर्मा-
ङ्गत्वेन विसृजनवतन्तुकयज्ञोपवीतविधेः", (२) तस्माद्यज्ञोपवीत्येवाधी-
यीत पाजयेद्यजेत वा यज्ञस्य प्रसूत्या" इति काठके अनारभ्याधी-
तत्वाच्छ्रौतम् ।

तथा दक्षिणाचारत्वापकमपि लिङ्गं "प्रागुदक्प्रवणं देव-
यजनं मृत्यक्दक्षिणामवणं इमशानकरणं, यथा वै दक्षिणः पाणिरेवं
देवयजनं यथा सव्यः तथा इमशानकरणं" इति देवयजनगुणवि-
धिपरे वानपे औचित्येन स्तुत्यर्थम् । दक्षिणहस्तोपमानं हि दक्षिणह-
स्तस्य सर्वयज्ञाङ्गत्वेऽवकल्पत इति श्रौतलिङ्गगम्पत्वाद्दक्षिणहस्तस्य
न स्मार्तोदाहरणत्वावकाशः ।

वस्तुतस्तु ब्रह्मयज्ञस्यापि "अहरहः स्वाध्यायमधीयीतेति" नि-
सत्त्वश्रुतेरकरणे च प्रायश्चित्ताम्नानादहृद्यत्वावगतेः कर्माभ्या-
सानुमन्धानस्य चानुपङ्गिकफलत्वेनाप्युपपत्तेरहृद्योपायापेक्षत्वात्त-
त्प्रकरणपठितस्याप्याचमनस्य सर्वकर्मार्यत्वे प्रमाणाभावः । "स
वै व्रतमुपेप्प" श्रियस्य तु क्रमाद्यविरोधित्वादेवानुदाहरणत्वमिष्ट-
मेव । "न सोमेनोच्छिष्टा भवन्ती"त्यस्य स्मृतिप्राप्ताचमनप्रतिषेधा-
र्थत्वेनाप्युपपत्तेः स्वतो विध्यकल्पकत्वात् कल्पकत्वेऽपि वोच्छिष्ट-
तानिमित्तकस्यैवाचमनविधेः कल्पनेन क्षुतादिनिमित्तकस्य कल्पने
प्रमाणाभावः ।

एवं दक्षिणहस्तोपमानस्यापि प्राङ्मुखत्वस्थितस्य पुंसो द-

क्षिणहस्ततलं प्रागुदक्षवर्णं भवतीति मत्पक्षगम्येनैव सादृश्येनोपपत्तेर्यज्ञाङ्गत्वबोधकविध्यकल्पकत्वात् कल्पकत्वेऽपि वा सव्यहस्तोपमानस्यापि भेतकर्माङ्गभूतसव्यहस्तविध्याक्षेपकत्वापत्तिः । अतश्चानयोः श्रौतत्वादनुदाहरणत्वोक्तिरभ्युच्चयवादमात्रम् ।

यत्तु—न्यायसुधायामन्यत्र च यज्ञोपवीतस्यानारम्भाधीतत्वेऽपि अयागरूपेषु दर्वाहोमादिषु प्राप्त्ययोगात्तेष्वपि कथंचित् “स एव यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं” इत्यादौ, यज्ञशब्दप्रयोगात्प्राप्तिः सम्भवेऽपि जपश्राद्धदानादौ प्राप्त्ययोगेन स्मार्तविध्यावश्यकत्वावगतेर्यज्ञोपवीतस्यापि श्रौतत्वोक्तिरभ्युच्चयवादमात्रमित्युक्तम् । तन्न । यज्ञोपवीतविधावध्ययनयजनयाजनाद्युद्देश्यानेकत्वकृतवाक्यभेदापत्तिभयेन “अधमन्तर्वेदि” इतिबल्लक्षणया विहितक्रियामात्रोद्देशेनैव यज्ञोपवीतीतिप्रतीतेर्दानश्राद्धादावपि प्राप्तिः सम्भवेन श्रौतत्वोपपत्तिः ।

वस्तुनस्तु एतद्वाक्यशेषे “(१)अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीय दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सव्यं इति यज्ञोपवीत” इत्यादीनां वासोविन्यासप्रतीतेस्तस्यैव श्रौतत्वान्न ब्रह्मसूत्ररूपयज्ञोपवीतस्य श्रौतत्वमिति तस्य तदुक्तिरपि प्रौढैव । तस्माद्वाप्यरीत्याधिकरणवर्णनासम्भवात् सूत्राण्यन्यथा व्याख्येयानि ।

तत्रार्थः सूत्रद्वयं विरोधाधिकरणव्युत्पादितशाक्यादिग्रन्थामाण्यस्याक्षेपसमाधानार्थम् । तथा हि—यानि शाक्यादिप्रणीतान्येव विहारारामशमवैराग्यध्यानसखदमदयाऽर्हिसावचनानि वेदाविरुद्धानि तेषां शिष्टैत्रर्णिकपरिग्रहरूपस्य सुखस्य स्मृतिप्रामाण्यहेतोः सत्त्वात् मन्त्रादिस्मृतिवत् प्रामाण्यापत्तिरित्येवमाद्यसूत्रेणाक्षिप्य उत्तरसूत्रं योज्यम् । न तेषामपि प्रामाण्यसम्भवः । धर्मप्रतिपादकानां शास्त्राणां परिमितत्वात् । परिमितान्येव हि “(२)पु

विद्याप आचामेती"सयमप्याचमनाविधिः प्रत्यक्ष एव । यद्यपि चेद-
मयोगरहिर्भूतमनैमित्तिकं च नोदाहरणत्वेन संमतम् । तथापि
अगुध्यादिनिमित्तकस्यापि "न सोमेनोच्छिष्टा भवन्ति" इति
वैदिकानिषेधोन्नीतविधेर्मिद्वत्त्वान्नात्यन्तस्मार्तोदाहरणता ।

तथा यज्ञोपवीतमपि(१) "उपव्ययने देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते
इत्यस्य दर्शपूर्णमासयोः उत्तरीयवस्त्रविन्यासावध्वर्थत्वेऽपि सर्वकर्मा-
ङ्गत्वेन त्रिसूत्रनवतन्तुकयज्ञोपवीतविधेः,(२) तस्माद्यज्ञोपवीत्येवाधी-
यीत याजपेथजेत वा यज्ञस्य प्रसूत्या" इति काठके अनारभ्याधी-
तत्वाच्छ्रौतम् ।

तथा दक्षिणाचारस्वमापकमपि लिङ्गं "प्रागुदकप्रवर्णं देव-
यजनं प्रत्यक्दक्षिणाप्रवर्णं श्मशानकरणं, यथा वै दक्षिणः पाणिरेवं
देवयजनं यथा सव्यः तथा श्मशानकरणं" इति देवयजनगुणवि-
धिपरे वारपे औचित्येन स्तुत्यर्थम् । दक्षिणहस्तोपमानं हि दक्षिणह-
स्तस्य सर्वयज्ञाङ्गत्वेऽवकल्पत इति श्रीतलिङ्गगम्यत्वादक्षिणहस्तस्य
न स्मार्तोदाहरणत्वावकाशः ।

यन्तुतस्तु ग्रहयज्ञस्यापि "अहरहः स्वाध्यायमधीयीतेति" नि-
स्रवश्रुतेरकरणे च प्रायश्चित्ताभ्यानाददृष्टार्थत्वावगतेः कर्माभ्या-
सानुसन्धानस्य चानुषङ्गिकफलत्वेनाप्युपपत्तेरदृष्टोपायोपेक्षत्वाच्च-
त्मकरणपठितस्याप्याचमनस्य सर्वकर्मार्यत्वे प्रमाणाभावः । "स
वै व्रतमुपेक्ष्य" त्रिसस्य तु क्रमाद्यविरोधित्वादेवानुदाहरणत्वमिष्ट-
मेव । "न सोमेनोच्छिष्टा भवन्ती"त्यस्य स्मृतिमासाचमनमतिपेक्षा-
र्थत्वेनाप्युपपत्तेः स्वतो विध्यकल्पकत्वात् कल्पकत्वेऽपि षोच्छिष्ट-
तानिमित्तकस्यैवाचमनविधेः कल्पनेन श्रुतादिनिमित्तकस्य कल्पने
प्रमाणाभावः ।

एवं दक्षिणहस्तोपमानस्यापि ग्राह्यमुक्तावस्थितस्य पुंसो द-

क्षिणहस्ततलं प्रागुदक्पवणं भवतीति प्रत्यक्षगम्येनैव सादृश्येनोपप-
त्तेर्यज्ञाङ्गत्वबोधकविध्यकल्पकत्वात् कल्पकत्वेऽपि वा सव्यह-
स्तोपमानस्यापि प्रेतकर्पाङ्गभूतसव्यहस्तविध्याक्षेपकत्वापत्तिः । अ-
तश्चानयोः श्रौतत्वादनुदाहरणत्वोक्तिरभ्युच्चयवादमात्रम् ।

यस्तु-न्यायसुभायामन्यत्र च यज्ञोपवीतस्यानारभ्याधी-
तत्वेऽपि अपामरूपेषु दर्वाहोमादिषु प्राप्त्ययोगात्तेष्वपि कथंचि-
त् “स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं” इत्यादौ, यज्ञशब्दमयोगा-
त्प्राप्तिसम्भवेऽपि जपश्राद्धदानादौ प्राप्त्ययोगेन स्मार्तविध्यावश्य-
करणावगतेर्यज्ञोपवीतस्यापि श्रौतत्वोक्तिरभ्युच्चयवादमात्रमित्यु-
क्तम् । तन्न । यज्ञोपवीतविधावध्ययनयजनयाजनाद्युद्देश्यानेक-
त्वकृतवाक्यभेदापत्तिभयेन “अर्धमन्तर्वेदि” इतिवस्तुज्ञानया विहि-
तक्रियामात्रोद्देशेनैव यज्ञोपवीतविधिप्रतीतेर्दानश्राद्धादावपि प्राप्ति-
सम्भवेन श्रौतत्वोपपत्तिः ।

यस्तुनस्तु एतद्वाक्यशेषे “(१)अजिनं वासो वा दक्षिणत उप-
वीय दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सव्य इति यज्ञोपवीतं” इत्यादिना
वासोविन्यासप्रतीतिस्तस्यैव श्रौतत्वान्न ब्रह्मसूत्ररूपयज्ञोपवीतस्य
श्रौतत्वमिति तस्य तदुक्तिरपि प्रौढैव । तस्माद्वाग्यरीत्याधिकरणवर्ण-
नासम्भवाद सूत्राण्यन्यथा व्याख्येयानि ।

तत्रार्थः सूत्रद्वयं विरोधाधिकरणव्युत्पादेतशाक्यादिग्रन्था-
मामाण्यस्वाक्षेपसमाधानार्थम् । तथा हि—यानि शाक्यादिप्रणीता-
न्येव विहारारामशमवैराग्यध्यानससदमदयाऽर्हसावचनानि । वेदा-
विरुद्धानि तेषां शिष्टैत्रैर्वर्णिकपरिग्रहरूपस्य मुख्यस्य स्मृतिमामाण्य-
हेतोः सत्त्वात् मन्त्रादिस्मृतिवत् प्रामाण्यापेक्षितिरित्येवमाद्यसूत्रेणा-
क्षिप्य उत्तरसूत्रं योज्यम् । न तेषामपि प्रामाण्यसम्भवः । धर्मप्र-
तिपादकानां शास्त्राणां परिमितत्वात् । परिमितान्येव हि “(२)पु-

राणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्र इमिश्रिणः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश" इत्यादिना, 'आयुर्वेदो घनुर्वेदो गान्धर्व चेति तत्रयम् । अर्थशास्त्रं चतुर्थं च विद्या षष्टादशैव तु' इत्यादिना चतुर्दशषष्टादश वा धर्मप्रतिपादकानि शास्त्राणि । अगश्चानुष्ठानगोऽहिंसाद्यर्थस्य शिष्टपरिग्रहेऽपि तस्य वेदमूलकत्वेनाप्युपपत्तेस्तद्विषयशावपादिवचसां शिष्टैः प्रामाण्यानभ्यनुष्ठानेन शिष्टपरिग्रहाच्च ततो ज्ञातं-सदनुष्ठितं श्रेयःसाधनं भवतीति न तद्विषयशावपादिवचसां धर्मे प्रामाण्यसम्भवः ।

न च शिष्टानभ्यनुष्ठानेऽपि सन्वादादेव प्रामाण्यसम्भवः । तथासति अधिगतार्थविषयत्वाज्जावपादिवचसां सुतरां प्रामाण्यानुपपत्तेः । अत एव श्रुत्यविरुद्धमिदानींतनसङ्ग्रहवत्त्वादवगतं सदनुष्ठितमपि कर्म न श्रेयःसाधनं भवति । अध्ययनविधिवशेन वेदादेवावगम्यानुष्ठितं कर्म फलदं भवतीति नियमप्रतीतिः ।

न चैवं पात्रवत्कयादिग्रन्थानामपि प्रामाण्यानापत्तिः । तेषां धर्मप्रवक्तृत्वस्य "(१)वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिर्छिले च तद्विदाम्, इत्यादिना मनुनाभ्यनुज्ञातत्वात्मनुवचनस्य च (२)"यद्वै किञ्च मनु-रवदत्तद्वेषजम्" इति वेदेनैव प्रामाण्यस्याभ्यनुज्ञातत्वात् ।

न च तस्य वाच्यस्य मनुवचनप्रामाण्याभिधायित्वे अनित्यसंयोगापत्तेः मन्वने ज्ञायते अनेनेति व्युत्पत्त्या मनुशब्दस्य वेदवाचित्वमेव कल्प्यतामिति वाच्यम् । षट्संस्कृतित्यागेन अवयवार्थपरत्वकल्पनायां प्रमाणाभावात् । मन्वादीनां तद्विन्यानां च प्रवाहानित्यताङ्गीकारेण धानित्यसंयोगानापत्तेः । यद्यपि चास्मन्मते प्रलयाद्यस्वीकारवद्युग-फलपादिव्यवस्थाया अपि स्वीकारे प्रमाणाभावः, तथापि घटादिवदेव सर्वत्र कस्याचिन्मनोः स्वीकाराच्च प्रवाहानित्यताव्याधानः ।

अत एवेतिहासपुराणादीनां कृत्रिमाणामपि (३)"ऋग्वेदं भगवो-

ध्योमे यजुर्वेदं सामवेदं अथर्ववेदं चतुर्थं इतिहासपुराणं पञ्चमं”मिति वेदेनैवाभ्यनुज्ञानादुपपन्नम् । तथा नित्यब्रह्मपञ्चविपयत्वं च ।

अतएव ऋग्वेदादिविहितयज्ञाद्भूषे प्रायश्चित्तविशेषानामिषाय-
‘यद्यविज्ञात’ इति प्रायश्चित्तान्तरं विदधत् त्रैविद्यवृद्धस्मृतिवि-
हितविनष्टोद्देशेनैव विदधातीति गम्यते । अन्यथा हि सर्वस्य प्रत्यक्षवेदे
(१)विहितत्वादविज्ञातपदं निर्विपयमेव स्यात् । अतो मन्वादिस्मृतिप्रा-
माण्यास्य वेदाभ्यनुज्ञातत्वात् साक्षाद्देदात् तदभ्यनुज्ञाताद्वाऽवगम्यानु-
ष्ठितोऽर्थः श्रेयःसाधनमिति शास्त्रार्थावधारणादध्ययनविध्यवगत-
निषमभङ्गाप्रसङ्गेन न तत्प्रामाण्यविचातः ।

घातस्मृतीनां तु धर्मप्रवक्तृत्वस्य वेदाननुज्ञानान्मन्वादिभिर्य
धर्मप्रवक्तृणां धर्मप्रतिपादकशास्त्राणां च परिगणनाज्जाकपादीनां
च प्रत्युत धर्मविष्ठावकत्वेनैव स्मरणाच्च संवादेऽपि प्रामाण्योपप-
त्तिरिति ।

तृतीयं तु सूत्रं अनिवन्धनानां सदाचाराणां वसन्तोत्सवपञ्च-
तीनां आत्मतुष्टेश्च प्रामाण्यप्रतिपादनपरम् । यद्यपि च तेषां स्मृत्य-
धिकरण एव प्रामाण्यं सिद्धं तथाप्यत्र तदेवास्तिष्य समाधीयते ।
तत्र उत्सूत्रं पूर्वपक्षं कृत्वा अपि वेत्तनेन सिद्धान्तः ।

अथवा ‘न शास्त्रपरिमाणत्वा’दित्यस्य पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसू-
त्रस्यापीह पूर्वपक्षपरत्वं द्रष्टव्यम् । तत्र यद्यपि स्मृतिवदेव वैदि-
कपरिग्रहादेः प्रामाण्यहेतोरविशेषः तथाप्याचाराणां स्मृतिवदनि-
वृद्धत्वादप्रामाण्यम् । यदि ह्याचारमूलभूताः श्रुतयः मन्वादीनां प्र-
त्यक्षाः स्युः तदाष्टकादिवदेव निवध्येरन् वसन्तोत्सवादयः ।

यदापि च “(२)स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनां”,
(३)“यस्मिन्देसे य अचारः ॥ सदाचार उच्यते” इत्यादि सामा-
न्यतो निबन्धनं तदपि विशेषतः श्रुत्यदर्शनस्य साधकम् ।

किं च सामान्यतो निबन्धनमपि सामान्यत एकां श्रुतिं कल्प-
यत्यनेकां वा ? नाद्यः । तत्तद्देशजातिकुलभेदभिन्नानामनन्तानामाचा-
चाराणामेकोपलक्षणाभावेन एकश्रुतिमूलकल्पनानुपपत्तेः । यदि तु
सामान्यस्मृतिवदेव शिष्टाचारः प्रमाणं इत्येवं रूपैव श्रुतिः कल्प्येत-
तत आचारमूलकैव श्रुतिः स्यात् न श्रुतिमूल आचार इति वैप-
रीत्यापत्तिः । नान्त्यः । अनन्तश्रुतिकल्पने तावतां पाठासम्भवा-
दपठितानां च मूलत्वस्य स्मृत्यधिकरणे निरासात् । अतः सामा-
न्यस्मृतौ परं श्रुतिसंवाद्याचारप्रामाण्यनिपयिणीति वक्तुं युक्तम् ।

किं च क्रियारूपाणामाचाराणामशब्दात्मकत्वात् पुरुषहितघो-
षकत्वानुपपत्तेः शास्त्रत्वायोगात्प्रामाण्यानुपपत्तिः ।

एवमात्मतुष्टेरप्यशब्दात्मकत्वेनाशास्त्रत्वाच्च प्रामाण्यम् । किं च
आत्मतुष्टेः प्रामाण्ये अद्युभेऽपि कर्मणि कस्यचित् तुष्टेर्जायमानत्वा-
दव्यवस्थापत्तिः । अत एवोक्तम्—(१) “शूद्राश्चभोजनेनापि तुप्यन्त्य-
न्ये द्विजातयः । स्वमातुलसुतां प्राप्य दासिण्यार्थो हि तुप्यान्त । अ-
न्ये तु सव्यलीकं मनसा तन्न कुर्वन्ते” इत्यादिना ।

किं च श्रुतस्मृतिविरुद्धस्यार्थस्य शिष्टैराचरणाच्च तदाचरणा-
त्मतुष्टीनामेकान्तेन प्रामाण्याध्यवसानम् । तथाहि—मजापनेरेव ता-
वत्प्रजापतिरूपसमभ्यैत्स्वां दुहितरमिति श्रुतेरगम्यागमनम् । इन्द्रः
स्यादस्योगमनम् । इन्द्रं च पृत्रवृक्षहस्ताभयादपक्रान्ते तत्पदस्यस्य

जनम् । भीष्मस्यानाश्रमिणोऽवस्थितिः । क्रतुकरणं च । घृतराष्ट्रस्या-
न्धस्य यागः । युधिष्ठिरस्य अर्जुनेन राक्षसविधिनोदाया द्रौपद्याः
परिणयः । तस्यैवाचार्यविप्रद्रोणवधार्थमनृतभाषणम् । भर्जुनस्य मा-
तुलदुहितुः सुभद्रायाः परिणयः । तस्य चोभौ मध्वासवक्षीवौ दृष्टौ

मे केशनार्जुना"विति मध्यपानम् ।

व्यासस्य गृहीतनैष्ठिकव्रतचर्यस्य भ्रातृभार्यधोरम्बिकाम्बालिकयोर्विधवयोर्धृतराष्ट्रपाण्डूत्पादनम् । अत एव न नियोगस्यायं विषयः । तस्य ब्रह्मचारिव्यतिरिक्तविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । (१) "यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पातिः । तामनेने विधानेन निजो विन्देत देवरः" इति मनुवचनेन नियोगस्य वाग्दत्ताविषयत्वस्मृतेश्च । दास्यां विदुरोत्पादनं च दासीत्वादेवायुक्तम् ।

इदानींतनानामपि चाहिच्छत्रमथुरानिवसिनीनां ब्राह्मणीनां सुरापानम् । उदीच्यानां केसर्यश्वाश्वतरस्वराष्ट्रोभयतोद्वानप्रतिग्रहविक्रपाः । भार्यापत्यमित्रसहभोजनानि । दाक्षिणात्यानां मातुलसुतापरिणयः । आसन्दीस्थभोजनादि च । प्रतिपुरुषजातिकुलावस्थितान्यधर्माचरणान्यनन्तानि । अतश्च श्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वात् परस्परविरुद्धत्वाच्चाप्रामाण्यम् । सम्प्रवाति चात्र सर्वत्र विगानहेतुदर्शनमित्यप्रमाणमेव शिष्टाचरणात्मतुष्टौ इति प्राप्ते—

स्मृतिवदेव धर्मत्वेन शिष्टत्रैवर्णिकपरिग्रहो नासति वेदमूलत्वे आचाराणामवकल्पते । अत एव यत्र लोभादिकारणस्यैव स्मरणं तत्र शिष्टानां धर्मत्वस्मरणाभावादेवावेदमूलत्वोक्तिः सिद्धसाधनमेव ।

एवं श्रुतिस्मृतिविरुद्धाचारेषु कचित्प्रत्यपि धर्मत्वस्मरणे मातुलदुहितृपरिणयनादौ श्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वादेव वेदमूलकत्वकल्पनानवकाशः । तत्र श्रुतिविराधे तावद्द्विरोपाधिकरणन्यायेन श्रुत्यकल्पनम् । स्मृतिविरोधेत्वग्रे वक्ष्यते । अतश्च श्रुतिस्मृत्यविरुद्धानां शिष्टैर्धर्मबुद्ध्यानुष्ठीयमानानामाचाराणां वेदमूलकत्वम् । अत एव स्मृतौ 'श्रुतिस्मृत्यविरुद्धो यः स सदाचार उच्यते' इत्युक्तम् । वार्तिके तु आर्यावर्तनिवामिशिष्टप्रयोज्यत्वमेव सदाचारत्वोपलक्षणम् । अतश्च तत्रैव श्रुतिकल्पनमित्युक्तम् ।

वस्तुतस्तु आर्षावर्तगतानामप्याचाराणां श्रुतिस्मृतिविरोधे-
ऽग्राह्यत्वात्तस्यैव सदाचारोपलक्षणत्वं न युक्तम् । अतश्चाचाराणा-
मपि श्रुतिमूलकत्वात् प्रामाण्योपपत्तिः । अत एव स्मृतिकारैरप्या-
चाराणां (१) “ताद्विदां च स्मृतशालि” इत्यादिना धर्मप्रमाजनकत्वम-
भ्यनुज्ञातम् । वेदेऽपि महाव्रते “मेढ्रमारुह्य होता शंसती” इत्यर्थवा-
दे “यदा वै प्रजा मह आविशन्ति मेढ्रं तर्ह्यारोहन्ति” इति महशब्द-
वाक्योत्सवाचारमसिद्धिरनुद्यमाना आचारप्रामाण्यं गमयति ।

यत्तु क्रियारूपत्वेनाशब्दात्मकत्वादाचाराणां अशास्त्रत्वेन प्रा-
माण्यानुपपत्तिरित्युक्तम्, तत् मूलभूतशब्दानुयायकत्वेन प्रामाण्यस्य
स्मृत्यधिकरण एवाक्तत्वादकिञ्चित्करम् ।

यदपि सत्त्वापि धर्मत्वेन शिष्टपरिग्रहे निबन्धनाभावादाचारमू-
लभूतस्मृत्यकल्पनं, तदपि मन्वादिभिः सामान्यतो निबन्धनाद्व्य-
गौरवभयेन च विशेषतोऽनिबन्धनादसाधकम् ।

यदपि च मूलश्रुतेरेकत्वानेकल्पनं तदप्युभयप्राप्युपपत्तेरकिञ्चि-
त्करमेव । तथाहि—यद्यपि तावदेकैव श्रुतिः स्मृत्यनुरूपा कल्पेत,
तथापि तावत्प्रामाण्योपपत्तिः ।

यस्त्वस्मित्पक्षेऽनन्तविलसणानामेकोपलक्षणं विना एकविधि-
विधेयत्वायोगाच्छिष्टाचारत्वेन चोपलक्षणे आचाराच्छास्त्रप्रवृत्तिः
शास्त्रादाचरणमितीतरेतराश्रयत्वापत्तिरित्युक्तम् । तत् गोदोहना-
दिवदाचारस्वरूपमात्रस्य लोकत एव सिद्धेः शास्त्रेण च फलसम्ब-
न्धमात्रकरणाददूषणम् ।

न च व्यापाररूपत्वादाचाराणां आग्नेयादिशास्त्रगम्ययागा-
दिस्वरूपेणैवाचारस्वरूपेणापि शास्त्रगम्येनैव भवितव्यम् । अतश्च
तत्रोपलक्षणान्तराभावाच्छिष्टाचारत्वस्य चोपलक्षणत्वे इतरेतराश्र-
यापत्तिरनिवार्येति वाच्यम् । शिष्टव्यवहारतद्दोषकशास्त्रयोरना-

दित्वेनादोषत्वात् । अतश्च यथैवानादिलोकव्यवहारसिद्धं व्रीक्षाद्यु-
पजीव्यैव 'व्रीहिभिर्यजेते' तस्य प्रवृत्तावपि न तस्यादिमत्ता, तथै-
वानादिदृढव्यवहारसिद्धमाचारस्वरूपमुपजीव्यैव तदुत्पत्तिविधिश-
स्त्रस्य फलमन्वन्धबोधकशास्त्रस्य च प्रवृत्तावपि न तस्यादिमत्ता ।

न चैवं शिष्टव्यवहारादेवाचारस्वरूपावगतौ तदुत्पत्तिविधि-
वैयर्थ्यम् । आचारस्वरूपस्य प्रमाणान्तरेणावगतावपि शिष्टानामे-
वाचारः वर्तव्यः नान्येषां इत्येवं नियमपरत्वेनाप्युपपत्तेः । अतश्च
एकैव शास्त्रेणानेकाचारविधानोपपत्तेरेकश्रुतिमूलकत्वेनाचारमा-
माग्योपपत्तिः । -

वस्तुतस्तु आचारस्वरूपस्य शिष्टव्यवहारादेवावगत्यङ्गीका-
रे आग्नेयादिस्वरूपस्यापि तत एवावगतिसम्भवादाग्नेयादिशास्त्र-
स्य वैयर्थ्यापत्तेरशिष्टाचारे धर्मबुद्ध्यभावेन तद्व्यावृत्त्यर्थमुत्पत्तिवि-
धिसार्थक्यानुपपत्तेरेकेन सदाचारत्वेनोक्तरीत्या कथंचिन्नानाविधा-
चाराणामुपलक्षणसम्भवेऽपि च विजातीयाचारसम्बन्धनां नाना-
फलानामेकोपलक्षणासम्भवादेकविनियोगविध्युपसङ्गहानुपपत्त्यैकश्रु-
तिमूलकत्वकल्पनानुपपत्तेः (१) "अश्रीरा तनूर्भवति रुशती पापमाऽमृ-
या । पतिर्यद्वध्वै वाससा स्वमङ्गमभिधित्सति" इत्यादीनां च स्त्रीवा-
सःपरिधानाद्याचारमूलभूतानां बहूनां श्रुतिवाक्यानां दर्शनात्म-
त्येकश्रुतिकल्पनमेव युक्तम् ।

न चैवमनन्तश्रुतिकल्पने पाठासम्भवान्मूलत्वानुपपत्तिः । अ-
नेकेषामपि वाक्यानां प्रपाठकमात्रेणोपसंहारोपपत्तेः ।

एवं शिष्टात्मतुष्टेरपि धर्मजनकत्वसन्देहे निर्णायकत्वेन प्रामा-
ण्यम् । न हि नियतवेदमार्गानुसारिमतिभानां शिष्टानामुन्मार्गेण प्र-
तिभानं सम्भवति । अत एव "यदेव किञ्चनानूचानोऽभ्युहृत्यार्प
तद्भवति" इति वेदेनैव शिष्टात्मतुष्टेः प्रामाण्यमभ्यनुज्ञातम् । अतश्च

धर्मसन्देहे शिष्टात्मतुष्टेरापि निर्णायकत्वेन ग्रामाण्यम् ।

तथात्मतुष्ट्या स्वविषयस्य कस्याचिच्छ्रुत्याद्यविरुद्धस्य मोजन-
नव्यतिरेकेणाहं जलं न पास्ये इत्यादिनियमरूपस्य कर्मणः श्रेयः-
साधनताशक्तिरज्ञातैव ज्ञायते । अत एव (१) “श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः
स्वस्य च प्रियमात्मनः । भर्ग्यकूसङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्”
इति याज्ञवल्क्यवचनेन “वैकल्पिकविषये स्वस्यात्मनः प्रियं धर्ममूल-
म्, यथा “गर्भाष्टमेऽष्टमे वाग्दे” इत्येवं व्याख्याय विज्ञानेश्वर-
योगिना “सम्भवमङ्कल्पज” इत्यनेनात्मतुष्टेः श्रुतिस्मृत्याविरुद्धविषये
धर्मस्वज्ञापकत्वमुच्यते इत्येवं व्याख्यातम् । अतश्च श्रुत्याद्याविरुद्ध-
विषयात्मतुष्टेर्धर्मे अज्ञातज्ञापकतयापि ग्रामाण्यम् ।

यत्तु न्यायमुपपाद्यामात्मतुष्ट्या स्वविषयस्य श्रेयसाधनत्व-
शक्तिरुत्पाद्यत इत्येतादृशविषये तस्याः कारकहेतुत्वमेवेत्युक्तम् ।
तत् धर्ममूलपदस्य विना कारणं वेश्याद्यंशे धर्मज्ञापकत्वं आत्मतुष्ट्यंशे
च धर्मकारकत्वं इत्यर्थद्वयपरस्ताद्वीकरणस्यायुक्तत्वादुपोक्षितम् ।
अतश्च सिद्धं शिष्टाचारात्मतुष्टीनां धर्मे ग्रामाण्यम् ।

यत्तु मजापसादीनां विरुद्धाचणान्न ग्रामाण्याध्यवसानमिति,
तन्न; मजापतेस्तावत् “मजापतिरूपसमभ्यैत् स्वां दुहितरम्” इत्य-
स्य मजाना पतिरादित्य एव उपसंघातः संध्या आदित्यादुदभू-
तत्वेन स्वां दुहितरं उच्यन्मभ्येतीति श्रुतिसामान्यमात्रत्वेनोपपत्तेः न
विरुद्धाचरणम् ।

अथ वा मजापतीन्द्रतत्पदस्य नहुषशचीनां मनुष्यत्वाभावाच्छा-
स्त्रस्य मनुष्याधिकारकत्वान्न दोषः । व्यासवासिष्ठविश्वामित्राणां
तु तपोबलेन “सर्वं बलवतः पथ्यं” इति न्यायादिविरुद्धाचरणेऽपि
न सतिः ।

भीष्मस्यापि रत्नार्थं पुत्रार्थं वा पत्न्यभावेऽपि चमार्थं तत्सज्जाव-

कल्पनेऽपि नास्ति बाधकम् । अतश्चानाश्रमित्वं क्रतुकरणं चोपपन्नम् ।
न चैवमापि धर्मार्थायामप्युत्तुस्तातायामगमने दीपापत्तिः । पितृभक्ति-
वशेन गृह्णीतस्य ब्रह्मचर्यनियमस्य नैमित्तिकत्वाच्चित्यर्तुगमनबाधे-
ऽपि न क्षतिः ।

नचैवमप्यनपसत्वेन पितृकृणानपाकरणात् प्रत्यवायापत्तिः ।

(१) “आतृणामेकजातानामेकश्चेव पुत्रवान् भवेत् । सर्वे ते तेन
पुत्रेण पुत्रिणो मनुजव्रीत्” इति मनुवचनबलेन आतृपुत्रे धृतरा-
ष्ट्रादिभिरप्यानुष्णसिद्धेः । न चानुक्तदारकल्पने प्रमाणाभावः ।

(२) “अथ प्रभृति मे दाश ब्रह्मचर्यं भविष्यति” इति विशेषेणोपा-
दानसामर्थ्यात्पूर्वं दारमद्भावप्रतीतिः ।

एवं धृतराष्ट्रस्य यथैव व्याप्तानुग्रहवशात्पुत्रदर्शनं, तथैव क्रतुका-
लेऽप्याज्यादिदर्शनोपपत्तिः । यद्वा “अश्वमेधशतैरीजै धृतराष्ट्रो महा-
मत्सैः । इत्यत्राश्वमेधसमफलादिदानादीन्येव ‘यज्जदेवपुनासंगीतकरण-
दानेऽपि’त्यनुशासनादुरूपन्ते इति न विरोधः ।

यत्तु भीष्मस्यापि दानादिकरणैव क्रतुकरणश्रवणोपपत्ते
भार्याकल्पने प्रमाणाभाव इति कैश्चिदुक्तम्; तत् क्रतुकरणोपपत्ता-
वपि अनाश्रमित्वविरोधस्य दुष्परिहरत्वा(३)दयुक्तम् । ब्रह्मचर्या-
श्रमित्वं तु गुरुकुलनिवासभिक्षादनाद्यभावाच्चैवाशङ्क्यम् “स्त्रीसहस्रैः
परिहृतं समग्राङ्गमरोगिणम् । ऋते शान्तनवाङ्गीक्याप्त पश्याम्यूर्ध्वरे-
तसम्” इति स्त्रीश्रवणाच्च ।

द्रौपदीपरिणयस्तु पञ्चानां द्रौपद्या वेदि(४)मध्योत्पत्तिकृत्वेना-
मानुषीत्वात्तस्याः श्रियोऽशत्वात् श्रियश्च सर्वोपयोगेऽपि बाधकाभा-
वात्, ईश्वरेण च पंच ते पतयो भविष्यन्तीति वरदानेन मत्तिसङ्गमं
च कन्यात्वप्रार्थनाद्यादोष इति व्यासेनैव स्पष्टीकृतम् ।

द्रोणवधार्थमनृतभाषणं त्वधर्म एव । अत्र एव तत्प्रायश्चित्तरूपो-
ऽश्वमेधोऽपि तेन कृतः । कामकृतेऽपि ब्रह्मवधे (१) “कामकृतेऽप्येके”
इति स्मरणेन प्रायश्चित्ताम्नानादश्वमेधस्य च ब्रह्महत्यांतरणफल-
कत्वस्य (२) “तरति ब्रह्महत्याम्” इत्यनेनोक्तत्वात्प्रायश्चित्तरूपत्वा-
विधातः ।

एवमर्जुनस्य मातुलकन्यायाः सुभद्रायाः परिणयेऽपि सुभद्रा-
या वसुदेवकन्यात्वस्य साक्षात्कचिदप्यश्रवणात् “अनुजा वासु-
देवस्य सुभद्रा वरवाणिनी” इत्यस्य च कृष्णसपत्नीमातुरोहिणी-
पुहितृत्वमसिद्धेः रोहिणीभगिनीदुहितृत्वेनाप्युपपत्तेः, पितृव्यस्त्री-
याया वा लाटादिषु भगिनीशब्दाभिलष्यत्वेन मसिद्धत्वाद्गोहिणी-
पितृव्यस्त्रीयामुता सुभद्रा तत्सपत्नीसुतस्य कृष्णस्य भगिनीत्येव-
मुपपत्तेः मातुलकन्यात्व एव प्रमाणाभावात्परिहर्तव्यम् ।

ननु अर्जुनमातुः पृथायाः वसुदेवभगिन्या अपि पित्रा शूरेण
कुन्तिभोजाय दत्तकविधिना दत्तत्वात् दद्यायाश्च “पिण्डगोत्रे
जनपितुः न भजेद्विधिमः कश्चित्” इतिवचनात्सापिण्ड्यानिवृत्तस्तत्सु-
तस्पर्जुनस्य वसुदेवकन्याया अपि सुभद्रायाः परिणयाविरोधाच्चव-
धानकल्पनमनर्थकमिति चेत्—

अत्र केचित् । “(३) पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्त्याहृतिभिर्जुह्यादिति”
दत्तकविधिवाक्ये पुत्रपत्यप्रतिग्रहस्यैव श्रवणादत्तकविधिना कन्या-
प्रतिग्रहे प्रमाणाभावात् पृथायाः कुन्तिभोजप्रतिग्रहश्रवणस्य च
पालापितृत्वेनाप्युपपत्तेः सापिण्ड्यानिवृत्त्यसंभवेन नानर्थकं व्यव-
धानकल्पनमिति, तच्च; रागतः प्राप्तस्यापत्यकार्ये अन्यापत्यप्रति-
ग्रहस्यात्र व्यहृतिर्होमं प्रतिवृत्त्युत्था निमित्तत्वरूपोद्देशपत्वेनोपा-
दानात् विशेषणस्य पुंस्त्वस्याविवक्षितत्वात् । न चात्र पुंस्त्वं मा-
तिरिति कार्यं, पुत्रपत्यप्रतिग्रहस्यापत्यभावन्याचित्वात् । अन्यथा पु-

प्रीतिस्त्रीपत्ययानुपपत्तेः । अनश्वापत्यमात्रप्रतिग्रहे दत्तकविधिः ।
अन एव रामायणादौ सर्वत्र कन्याप्रतिग्रहोऽपि श्रुतः, मदनपारिजा-
तादिनिबन्धेष्वपि निबद्धः अविगीताशिष्टाचारश्च तद्विषयको दृश्यते ।

अस्तु वा पुंस्त्वविशिष्टापत्यं प्रातिपदिकार्यः, तथा ऽपि पुंस्त्व-
विशिष्टापत्यत्वस्य उद्देश्यतावच्छेदकक्रांतिप्रवेशे गौरवापत्तेः ला-
घवेनापत्यत्वमात्रस्य प्रवेशपाप्तौ रामायणाद्यनेकविधतात्पर्यग्राहक-
मापि पुंस्त्वशोऽविवक्षामृचकनपोपोद्बलकम् ।

अस्तु वा पुंस्त्वविवक्षा । तथापि नैमित्तिकोऽयं व्याहृतिहोमः
कन्याप्रतिग्रहे मा जायताम् । कन्याप्रतिग्रहस्तु रामायणादिमामा-
ण्याद्भवत्येव । न हि व्याहृतिहोमोऽयमदृष्टरूपपुत्रत्वोत्पादकः, ता-
दृशपुत्रत्वे प्रमाणाभावात्; व्याहृतिहोमानाधिकारिणः प्रतिग्रहमात्रेण
पुत्रत्वानुत्पत्तिप्रसङ्गाच्च । तस्मादपुत्र एवायं पुत्रकार्ये विधीयते, म-
तिग्रहमात्रेण वा पुत्रत्वमुत्पद्यते, व्याहृतिहोमस्तु नैमित्तिक एव ।
अनश्च कन्याप्रतिग्रहोऽप्यविरुद्धः ।

अत एवं परिहर्तव्यम् “(१) ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो वीजिन-
श्च, मातृबन्धुभ्यश्च पञ्चमादि” निश्मृतेः वीजिसन्तानजाया अपि प-
रिणयनिषेधः । पिण्डगोत्रेति तु पिण्डदानावश्यकत्वनिषेधार्थम्, न तु
सापिण्डयनिषेधार्थमिति न विरोधः ।

यन्तु अर्जुनस्य मद्यपानं तत् “(२) नित्यं मयं ब्राह्मणो (वर्ज-
येत्)” इति स्मृतेः न सत्रियस्यार्जुनस्य दोषावहम् ।

यन्तु(३) “सुरा वै मलमघ्नानां पाप्मा वै मलमुच्यते । त-
स्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत्” इति वाक्यम् तत्
पाक्यशेषादन्नविकारपैष्टमुराया एव त्रैवर्णिकं प्राति निषेधार्थम् ।
यदपि(४) “गौडी पैष्टी तथा माध्वी विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथैवै

का तथा सर्वा न पेया ब्रह्मवादिभिः ।" इति मनुवचनं तदपि न त्रै-
वर्णिकपरम् । अन्यथा पैष्टीनिषेधाधिकारे त्रैवर्णिकप्रक्रमादेव गौडी-
माध्वयोरपि त्रैवर्णिकविषयत्वोपपत्तौ यथैवैकोति उत्तरार्थानर्थव्य-
पसद्गः ।

अत एव ब्रह्मवादिभिरिति ताज्जील्यादिवाचिणिनिप्रत्यय-
स्याप्युपपत्तिः । अन्यथा हि वेदोच्चारणशीलत्वादेस्त्रयाणामपि व-
र्णानां सत्त्वात्ताज्जील्यादिवाचकस्य णिनेरविशेषकत्वेनानर्थक्या-
पत्तेः । शुद्धनिष्ठोक्तश्च कर्तृमात्रवाचितृजादिप्रयोगमात्रेण सिद्धैव ।

यद्यपि दुष्टशूद्रस्यावैधवेदोच्चारणकर्तृत्वसम्भवात् तृजादि-
प्रत्ययेन तन्निष्ठोक्तिः । अतश्च वैधत्वावेदकणिनिप्रत्ययसार्धक्य-
मप्याशङ्कितं शक्यम्, तथापि सकलौत्तरार्थवैधर्ष्यमपि च दत्तेः प्र-
वचनपरत्वाङ्गीकारेण णिनेश्च दुष्टसंज्ञयोर्देववैधवेदमवचनकर्तृत्वसम्भ-
वात्तस्यावृत्त्यर्थत्वेनार्थवत्त्वोपपत्तेः मनुवचनस्य ब्राह्मणमात्रविषय-
त्वावगतिः ।

अत एवोत्तरवाक्ये(१) "यसरसः पिशाचान् मयं मांसं सु-
रामवम् । तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामशनता इविः" इति स्पष्टं
ब्राह्मणग्रहणम् । सत्यापि च तालायेकादशविषयमप्यनिषेधे विशि-
ष्य गौडीमाध्वीनिषेधो दोषाधिकपरुषापनार्थः । श्रुतावपि(२) "वा-
प्या वै मालव्यं तस्माद्ब्राह्मणस्सुरां न पिबेत्, न वाप्मना संसृज्यते ।
तदेतत् क्षत्रियो ब्राह्मणं भूयाश्चैवं सुरा पीता हिनस्तीति य एवं वि-
द्वान् सुरां पिबतीति" ब्राह्मणस्यैव गौडीमाध्वीनिषेधो न सत्रिय-
• स्येति स्पष्टम् ।

इदं च न पैष्टीविषयम् । मनुना नित्यं पैष्टीनिषेधस्य त्रैवर्णिक-
विषयत्वेनोक्तत्वात् । एतस्य चान्यार्थदर्शनमात्रत्वेन स्वतोऽविधायक-
त्वात् । अत्राश्वाजुनस्य सत्रियत्वान्माध्वीसुरापानेऽपि न क्षतिः ।

यत्तु अहिच्छत्रब्राह्मणीनां सुरापानं, दाक्षिणात्यानां च मा-
तुलकन्यापौरणयादि, तत्र केचिदेवं परिहरन्ति । “येषां परंपराप्रा-
प्ताः पूर्वजैरप्यनुष्ठिताः । त एव तैर्न दुष्येयुराचारैर्नेतरे जनाः”
इत्यापस्तम्बवचनात् (१) “येनास्य पितरो याता येन याताः पिताम-
हाः । तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति” इति मनुवचना-
च्च देशव्यवस्थया स्मृत्याचारयोः प्रामाण्यम् । अतश्च यस्मिन्देशे
य आचारः पारम्पर्यक्रमागता, अतस्तदन्यदेशविषयैव तन्निषे-
धस्मृतिरिति न विरोध इति । तन्न; (२) “देशाचारधर्माश्चास्नायैर-
विरुद्धाः प्रमाण”मिति गौतमेन स्मृतिविरुद्धानामप्याचारानामप्रा-
माण्यस्वीकारात् । न चात्रान्नापदं वेदपरं “आस्नायः स्मृतिधारक”
इति शङ्खालाखताभ्यां स्मृतिग्रन्थेऽप्यास्नायशब्दमयोगात् ।

अत एव बौधायनेन (३) “पञ्चधा विप्रतिपत्तिः दाक्षिणत अनुपनी-
तेन च भार्यया च सह भोजनं, पर्युपितभोजनं, पितृष्वसृषातुलदुदितृ-
परिणयनमिति । तयोश्चरतः पञ्चधा ऊर्णाविक्रयः, सीधुपानं, उभय-
तोदग्निर्घ्नवहारः, आयुर्धायकं समुद्रधानमिति,” इति स्मृतिविरुद्ध-
शिष्टाचरणान्यनुक्रम्य “इतर इतरस्मिन् कुर्वन् दुष्यति नेतरस्मिन् दे-
शप्रामाण्या”दित्यनेनापस्तम्बोक्तमेवोपन्यस्य, (४) “मिथ्येतदिति
गौतमः, उभयंत्वेतन्नाद्रिपन्ते शिष्टस्मृतिविरोधा”दित्यनेन निराकृतम् ।
आपस्तम्बवचनं तु गर्हानिराकरणपरतया व्याख्येयम् । मनुवचनं तु
सतां मार्गं इति विशेषणादविरुद्धाचारपरं व्याख्येयमिति न विरो-
धः । अतश्चाहिच्छत्रब्राह्मणीसुरापानादेरनाचारत्वमेव ।

ननु “ब्राह्मणो न सुरां पिबे” दित्यत्र ब्राह्मणस्योपादेयत्वात्त-
द्विशेषणस्य पुंस्त्वस्य पञ्चेकत्ववद्विवक्षितत्वेन ब्राह्मणीनां सुरापानस्य
स्मृतिविरुद्धत्वामावादानाचारत्वे प्रमाणामावः । न ह्यत्र ब्राह्मणं

इत्यादितेव ब्राह्मणस्योद्देश्यत्वं शब्दम् । येनाविवक्षा आशङ्क्येत ।

अत एव वचनपेधे ब्राह्मणस्य भूतमाव्युपयोगाभावेन संस्कार्यत्वादनुरादेयपञ्चकव्यतिरेकेऽपि “ब्राह्मणं न इत्यात्, ब्राह्मणो न इत्यव्यः” इत्यादौ तव्यद्वितीयायोगेनोद्देश्यत्वस्य शब्दवृत्त्येवोक्तत्वात् नद्वययोर्लिङ्गसंख्ययोरविवक्षा । यस्तु ब्राह्मणस्त्रीवधे द्वादशाब्दमायश्चित्तमहापातकित्वाद्यभावः स च वाचनिकः ।

अत एव तद्विशेषे आप्रेत्यभावे केवलायां ब्राह्मण्यां हतायां भ्रूणहत्यामायश्चित्तविधानात् पुनः पातित्वादिप्रतिप्रमवोप्युपपन्नः । सुरापाननिषेधे तु सत्यपि ब्राह्मणस्य मस्यवायव्यावृत्त्यानुग्राह्यत्वात्स्वर्गकामादिवदधिकारितयोद्देश्यत्वे ‘ब्राह्मणो न सुरां पिबेत्’ ‘ब्राह्मणेन सुरा न पेया’ इत्यादौ प्रथमातृतीयाभ्यां कर्तृत्वेनोपादेयत्वस्य शब्दवृत्त्योक्तत्वात्तद्व्यत्ययस्य लिङ्गसंख्यादेरविवक्षित्वे प्रमाणाभावात् इति चेत्—

न; ब्राह्मणस्योपादेयत्वेऽपि अनुवाक्यत्वेन तद्विशेषणस्य लिङ्गसंख्यादेः विवक्षायोगात् । तथाहि—नोपादेयत्वोद्देश्यत्वे विवक्षाऽविवक्षाकारणम्, किन्तु विशेष्यस्य विशेषणपेक्षानपेक्षे, ते च विशेष्यस्य ज्ञातरूपत्वे अज्ञातरूपत्वे च भवत इति फलतो विध्यनुवादादेरविवक्षाविवक्षाकारणम् ।

अत एव “अमावास्यायामपराह्णे पिण्डावेतृपज्ञेन” इत्यादावुद्देश्यस्याप्यमावास्याकालस्याप्राप्तत्वेन विधेयत्वात्तद्विशेषणस्यापराह्णसाहित्यस्य विवक्षा । “सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन यजेन्” इत्यत्र चारूपातोपात्तस्य कर्तृरूपादेयत्वेऽप्युदवसानसमानकर्तृकत्वाच्चिद्वत्ताप्रत्ययबलेनैव प्राप्तस्य तस्यारूपातेनानुवादात् तद्विशेषणस्य साहित्याविवक्षा । “युक्रं यजमानोऽन्वारभते” इत्यादौ तु स्वरूपेण प्राप्तस्यापि यजमानस्य कर्तृत्वेन विधेयत्वात्तद्विशेषणैकस्याविवक्षायां न कश्चिद्विशेषः ।

अतश्च निषेधवाक्येऽपि ब्राह्मणकर्तृकसुराकर्मकपानकरणकपट-
तिरूपामार्थिभावनामेवाख्यातवाच्यमनूय नञ्सहकृतेन लिङ्गा प्रवृ-
त्त्यभावरूपनिवृत्तिजनकव्यापाररूपाया निवर्तनाया विधानाद्ब्राह्म-
णस्यानुवाद्यतेन निवृत्तिविशेषणस्य विशेषणान्तरानपेक्षत्वान्न तद्वि-
शेषणस्य । लिङ्गसंख्यादेर्विवक्षासम्भवः ।

नचैवमनुवाद्यायाः प्रवृत्तेर्विशेषणानां ब्राह्मणादीनामपि विव-
क्षानापत्तिः निर्विषयायाः निष्कारकायाश्च प्रवृत्तेः पानस्य च निषे-
द्धपक्षक्यत्वेन हविरातिवदगसानुवाद्यविशेषणस्यापि विवक्षाङ्गीका-
रात् । न हि कर्तृमामान्यगतं सुरापानं प्रतिषेद्धं शक्यम् । पश्यादि-
गतस्यापि तस्य प्रतिषेधापत्तेः । अतः कर्तृविशेषापेक्षायां यावन्त्या-
येन सामर्थ्याद्यालोच्य विशेषनिर्णयः तावत्प्रत्यक्षश्रुतेन ब्राह्मणपदेन
विशेषसमर्पणाद्युक्ता तद्विवक्षा । तावतैव च निषेधस्य पर्यवसानाद्
नातिरिक्तब्राह्मणादिगतलिङ्गसंख्यादिविवक्षा युक्ता ।

अत एव वधनिषेधेऽपि ब्राह्मणस्य न शब्दवृत्त्यैवोद्देश्यत्वेन
विशेषणाविवक्षा । तथा सति 'वेदविदे गां ददाति' इत्यत्रापि गोर्द्धिनी-
यायोगेन शब्दवृत्त्योद्देश्यत्वात्तद्वत्तस्य स्त्रीत्वादेर्विवक्षापत्तिः । अपि तु
अनुवाद्यत्वेनैव, अतश्चोभयत्राप्यनुवाद्यत्वान्न तद्विशेषणस्याविवक्षि-
तत्वम्; किमुत यदा सुरापाननिषेधवाक्ये ब्राह्मणस्य मसवायव्यावृ-
त्त्याऽनुग्राह्यत्वादधिकारित्वेन माघान्पात्रगतेः स्वर्गकामादिवन्मुख्यमे-
वोद्देश्यत्वं, तदा तद्वदेव तद्विशेषणविवक्षायां न किञ्चित्साधकं पश्या-
मः । तस्माद्ब्राह्मणीनामपि सुरापानस्य अतिस्पृतिविरुद्धत्वात्तद्वि-
षयकशेष्टाचारस्य न अतिमूलत्वमिति सिद्धम् । अतश्च तादृशविषये
धर्मत्वमसिद्धेरेवामावेन श्रुत्यकल्पनेऽपि वाचकाभावाद्वर्त्मत्वमसिद्धि-
विषयाणामाचाराणां श्रुतिमूलकत्वेन मामाण्यं सिद्धमेव ॥

॥ इति शिष्टाकोपाधिकरणम् ॥

(४) यवचराहाधिकरणम् ।

सू०—तेष्वदर्शनद्विरोधस्य समा विप्रतिपत्तिः
स्यात् । १-३-८ (पू०) ॥

इह भाष्यकारेण तावत् “यवमयश्चरुः, ‘वाराही उपानहौ’
“वैतसे कटे माजापायान् संचिनोति” इत्यादौ यवचराहवेतसशब्दाः
बहुभिरार्यैः प्रियङ्गुशपसजम्बूदक्षेपु मयुज्यन्ते । कैश्चिदेव तु दीर्घश-
कसूकसरवज्जुलेपु । तत्रैतेषां शब्दानां किमुभयत्र शक्तिरुक्तैकमेवेति
विचारितम् । अत्र पूर्वाधिकरणे आचारमामाण्यस्य स्थापितत्वात्
तत्संगेन शब्दार्थमयोगरूपाचारविप्रतिपत्तौ बलावलचिन्तनात्सङ्गतिः ।

यद्यपि च भाष्यकारेण पूर्वाधिकरणे आचारमामाण्यं न स्था-
पितम् तथापि स्मृत्याधिकरण-एवोभयोरपि स्मृत्याचारयोः मामाण्य-
स्य स्थापितत्वाद्विरोधाधिकरणे चोभयोरपि श्रुतिविरोधे मामाण्यस्या
पोदितत्वात्, शिष्टाकोपाधिकरणे चोभयोरपि श्रौतक्रमादिविरोधे
मामाण्यस्य प्रतिपक्षतत्वात्स्मृतिमामाण्यवदाचारमामाण्यस्यापि मस्तु-
तत्वेन शब्दार्थमयोगाचारविप्रतिपत्तौ बलावलचिन्तनस्य युक्तैव मत्-
सङ्गतिः ।

ननु पूर्वाधिकरणे धर्मबुद्धानुष्ठीयमानानामेवाचाराणां श्रुतिमू-
लकत्वाभिधानात् स्वार्थे शब्दमयोगरूपाचारस्य च केवलदृष्टत्वेन
धर्मबुद्धानुष्ठीयमानत्वाभावादेव पूर्वाधिकरणाप्रस्तुतत्वेन कथं मत्सङ्ग-
तिः । धर्मप्रमाणनकत्वाभावाच्च धर्मप्रमाणजिज्ञासाभावेन कथं लक्ष-
णसङ्गतिरपीति चेत् —

न; व्याकरणाधिकरणे ‘साधूनेव मयुर्जीत नासाधून्, इत्यस्याः
स्मृतेर्वेदमूलकत्वाभिधानेनानादिवाचकारूपसाधुशब्दमयोगस्यापि धर्म-
बुद्धानुष्ठीयमानत्वाविशेषात्साधुशब्दमयोगस्य (१) मासाद्धर्मरूपत्वा-

१ न साक्षाद्धर्मरूपत्वेऽपि

भावेऽपि अनुपगतः पदार्थप्रतिपत्तिमुखेनापि धर्मप्रमोपयोगितया
प्रामाण्यसंभवेन धर्मप्रमाणजिज्ञासोपपत्तेः । अतः सङ्गत एवार्थ
विचारः ।

तत्र प्रयोगमस्यगौरुभयत्राप्यविशेषादुभयत्रापि शक्तिः । न च
तपोरेकत्र गौणार्थविषयत्वकल्पनेनाप्यन्याथासिद्धिः, विनिगमना-
विरहेणोभयत्र शक्तिकल्पनस्यैव न्याय्यत्वात् ।

न च प्रयोगगताल्पत्वबहुत्वाभ्यामेव विशेषग्रहणम् । असादि-
शब्दानां विधीनकादावल्पप्रयोगसत्त्वेऽपि वाचकत्वानपायात् । अत
एवोक्तं निरुक्तकृता (१) “श्रुतेर्गतेकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते कं-
बलः कम्बनीयो भवति विकारमस्याया भाष्यते (श्रुतिमिति मृगशरीरा-
भिधानात्)” इति । तस्मात् समेयमभिधानविप्रतिपत्तिः ।

न च वाचकत्वाविशेषेऽपि देशविशेषव्यवस्थया वाच्यविशेषव्य-
वस्थोपपत्तेः समविकल्पो न युक्त इति वाच्यम् । वाच्यत्वापादिका-
याः शक्तेस्तत्त्वे तद्देशीयपुरुषाणामेवान्यदेशीयपुरुषाणामपि प्रती-
तेरनित्यार्थत्वेन व्यवस्थानुपपत्तेः । अतो यवादिशब्दानामर्थद्वयवाच-
कत्वेऽपि शक्यतावच्छेदकभेदेन शक्तिद्वयकल्पनात् युगपद्वृत्तिद्वयवि-
रोधभयेन च समुच्चयेनार्थद्वयपरत्वकल्पनानुपपत्तेः सैन्धवादिशब्दवत्
अमति तात्पर्यग्राहके विकल्पेनैवार्थद्वयपरत्वम् । एवं च यवादिशब्द-
वद्ग्रीहादिशब्दानामपि देशविशेषे नीवारादौ प्रयोगसत्त्वे उभयोरपि
शक्यत्वापत्तेः प्रकृताविव ‘नैवारश्चरुर्भवति’ इत्यादौ नीवारेष्वपि ग्री-
हिपदस्यैव प्रयोगोपपत्तेः (२) ‘ग्रीहीणां मेघ’ इति मन्त्रे ऊहामसंगेना-
र्थचोदकानुग्रहान्न विरोधः स्यात् । अन्यथा ग्रीहिपदस्य नीवारा-
द्यवाचकत्वेनानतिदेशाद्ग्रीहिपदमापेचोदकविरोधः स्यात् । अतोऽ-
स्मत्पक्षे विरोधादर्शनादपि समेयमभिधानविप्रतिपत्तिः इति
सूत्रार्थः ।

सू०-शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात् । १-३-९ (सि)

न प्रयोगप्रत्ययाभ्यामुभयत्र शक्तिर्युक्ता कल्पयितुम् । तयो-
र्गोप्या दृष्ट्या शक्तिअमेण वाप्युपपत्तेः । अत एव चैकत्रैव मुख्य-
त्वप्रतीतिः प्रमाण्या, नोभयत्र । एवं चानेकशक्तिकल्पनाल्लेशो न
भविष्यति । अन्यथा हि शक्तेर्वाचकशब्दनिष्ठाया वाच्यार्थानिरु-
पिनायाश्च यथैव वाचकानेकत्वकृतं नानात्वं तथैव वाच्यानेकत्व-
कृतमपि तत्प्रसज्येत । नाह्यसादिशब्देषु शक्यतावच्छेदनानात्वे सति
यथैव शक्त्या विदेवनादेरुपस्थितिः तथैवेन्द्रियादेरापि सम्भवति,
एकाकारबुद्धिप्रसङ्गात् । युगपद्वबुद्धिप्रसङ्गाच्च ।

अत एव पुष्पवन्तावित्यादौ दिवाकरनिशाकरयोर्युगपद्वप-
स्थितेरेकशक्त्यङ्गीकारेऽपि न क्षतिः ।

वस्तुतस्तु तत्रापि शक्यतावच्छेदकनानात्वाज्जक्तिभेद एव ।
युगपद्वोधात् शक्तिद्वयस्यापि युगपद्वोधजनकत्वाङ्गीकरणम् । अत
एव यत्राप्रत्ययादौ समानकर्तृकत्वपूर्वकालत्वयोः विशेषणविशे-
षभावे नियामकाभावाज्जक्तिद्वयं परिकल्प्य युगपद्वोधजनकत्वं क-
ल्प्यते । अतश्च त्व बोधयोग्यताभावाज्जक्यतावच्छेदकभेदेन शक्ति-
नानात्वफलानमावश्यकम् । एवं प्रकृतेऽपि शक्तिद्वयकल्पनाप्रसङ्गः ।

तथा यत्रमानयेत्यादौ नियामकाभावे व्यवहारानुपपत्तिः, अ-
ष्टदोषदुष्टविकल्पापत्तिश्च ।

किञ्च शब्देनार्थमभिधत्त इत्यत्र करणकर्मणोः शब्दार्थयोः स्व-
र्गपागयोरिवैकस्यामभिधानक्रियाया सम्बन्धात्तथा वशीकृतयोः प-
रस्परानियमे सति शक्तिग्रहवेलायां यस्यामभिधानक्रियायां यो-
ऽर्थः कर्म तस्या तच्छब्दस्यैव करणत्वं, यस्या च तस्य करणत्वं
तस्यामेव च तदर्थस्य कर्मणेत्येवं निरूप्यावगतेः वाच्यानेकत्वे वाच-
कानेकत्वं इव तद्वद्भाषातिः । तदिदं दोषचतुष्टयं अह्यसादिशब्देण-

युग्ममाणविशेषत्वाद्विनिगमनाविरहेणाङ्गीक्रियते, प्रकृते तु सति वि-
निगमके दोषचतुष्टयाङ्गीकरणं नोपपत्तिमत् ।

किं पुनरत्र विनिगमकम् ? वाक्यशेषरूपशास्त्रमेष । यत्र ता-
वत्(१) “यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते अथैते मोदमाना एवोत्तिष्ठ-
न्ति” इत्ययं “यवमतीभिराद्भिरौदुम्बरी मोक्षती”त्यस्य विधेर्वा-
क्यशेषः - बहीषु शाखासूपलब्धः । भाष्यकारेण तु वारुणप्रधा-
सिकपरमयकरम्भपात्रविधिशेषत्वेनोदाहृतः । अत्र फाल्गुने अन्यौ-
पधिम्लानतायामावे प्रियंगूणां मोक्षामावः । यदा च तेषां वर्षासु मोक्षः
तदा न.न्यौपधिम्लानेः । दीर्घशुक्लास्तु अन्यौपधिम्लानिदशाया-
मेव फाल्गुनादौ मोदन्त इति त एव वाच्याः ।

अत्र च वाक्यशेषस्य सत्यप्यन्यत्राश्वत्थानादौ शक्तिग्राहकत्वे
यथादिशब्दस्थले शक्तिनिश्चायकत्वमेव लाघवात्कल्प्यते । शक्ति-
ग्राहकस्तु प्रयोग एव । अत एव फाल्गुनादौ गोधूमादेर्मोदमान-
त्वेऽपि न तत्र वाच्यत्वप्रसक्तिः, प्रयोगाभावात् ।

एवं “वराहं गावोऽनुधावन्ति” इत्यर्थवादात् वराहशब्दस्य
सूकरवाचित्वनिश्चयः । तं हि ते अनुधावन्ति, न खेचरं वायसम् ।
‘अप्युजो वेतस’ इत्यर्थवादाच्च वज्जुल एव वेतसशब्दवाच्यः, न तु
जम्बूद्वीपः । तस्य स्थलरूपाधिकरणे उत्पद्यमानत्वेन जलाधिकर-
णकोत्पत्तिकत्वाभावात् । तस्माच्छास्त्रानुसारिणामेव प्रतिपत्तिर्वली-
यसी; शास्त्रस्य तन्निश्चायकत्वादिनि सूत्रार्थः इति भाष्यकारः ।

चार्तिककारस्तु यववराहवेतसशब्दानां प्रियङ्गुवायसदृशेषु
कापि देशे शिष्टैरप्रयोगादनुदाहरणत्वम् । न चान्यदपि त्रिवृदादि
वाक्यशेषनिर्णयविधेयं सम्भवत्यनुदाहरणम् । तस्य शिष्टप्रयोगविमति-
पत्तिविषयत्वाभावात्, न हि त्रिवृदादिशब्दाः कैरापि शिष्टैः स्तोत्री-
यानवकादौ प्रयुज्यन्ते, अपि तु त्रैगुणादावेव । वाक्यशेषेणैव परं
स्तोत्रीयानवकादिवाचित्वनिर्णयः । अतो नास्त्यस्या अप्युदाहरणत्व-

म् । “सन्दिग्धेषु वाक्यशेषा”द्विजनेन पुनरुक्तश्चायं न्यायः ।

यद्यपि च तत्राञ्जनसाधनद्रव्यविशेषोपादानसंदेहे वाक्यशेषेण निर्णयः । अत एव तत्र यावद्वाक्यशेषमेव घृणोपादानम् । तदभावे त्वन्यत्राञ्जनादिसमर्थयन्किंचिद्द्रव्योपादानमेव, प्रकृते त्वार्थधेयसन्देहे तस्य निर्णायकत्वम् ।

अत एव वाक्यशेषाभावेऽपि ‘यवमयश्चरु’रित्यादौ प्रदेशान्तरस्थ-
वाक्यशेषावगतशब्दत्वनपायाद् घञ्शुकादेरेव ग्रहणमिति पौनरुक्त्यपरि-
हारः संभाव्यते, तथाप्युभयत्र न्यायफलवैषम्येऽपि व्युत्पाद्यस्य
विधिस्तुत्योरेकाविषयस्त्वनियमास्तुत्यस्यैव विधेयत्वमिति न्यायस्य
समानत्वात् पौनरुक्त्यापरिहारः ।

तस्माद्वाक्यशेषं विनैव यत्रार्थम्लेच्छयोरभिधानाविधायिनिः यथा
(१) “पैलवौदुम्वरौ दण्डी वैश्यस्य” इति गौतमस्मृतौ श्रुतः पीलु-
वाब्दो वृत्तविशेषे प्रयुज्यते आर्यः । म्लेच्छैस्तु हस्तिनि । तत्रोभयोरपि
शब्दवाच्यत्वं उतैकत्रैवार्थमसिद्धेऽर्थे शक्तिः, अन्यत्र तु शक्तिभ्रमा-
त्मतीतिरिति सन्देहः ।

यद्यपि च शब्दार्थविषये म्लेच्छप्रयोगरूपाचारस्याद्यापि प्रामाण्यं
न प्रतिपादितम् । अगस्त्यद्विरोधे बलाबलचिन्तापि नातीव सङ्गता,
तथापि पिकनेमाधिकरणे तत्प्रामाण्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्तदालोचनेन
प्रसङ्गाद्विरोधे बलाबलचिन्तापि नासङ्गता ।

तत्र यद्यप्यदृष्टार्थविषये म्लेच्छानामनभियोगादौर्ध्व्यं तथापि
दृष्टार्थव्यवहारविषये म्लेच्छानामप्यभियोगस्य तुल्यत्वाच्च विशेषा-
वधारणम् । अतश्च प्रयोगप्रत्यययोरविशेषादुभयत्रापि शक्तिः ।

न च अवाचकेष्वपि गाव्यादिशब्देषु प्रयोगप्रत्ययदर्शनान्न
तन्मात्रेण पीलवादिशब्दानां म्लेच्छप्रसिद्धेऽर्थे वाचकत्वशक्तिकल्प-
नोचितेति वाच्यम् । शक्तेः कारणाश्रितत्वादर्थप्रत्ययकारणस्य च

१ गौ. घ. १-३३ सप्तमिदमिदानीतिनेषु मुद्रितपुस्तकेषु “आद्य-
स्यपैलवौ शेषे” इत्येवोपलभ्यते ।

गाव्यादिशब्दस्य व्याकरणानुगतत्वादादिपत्वेनानादिशक्त्याश्र-
यत्वायोगादवाचकत्वावगतेरर्थमस्यस्याविद्यमानशक्त्यारोपकल्पनयो-
पपत्तिकल्पनाल्लेशोप्यगसानुभूतः; पील्वदिशब्दस्य तु व्याकरणा-
नुगतस्य यादृशस्यार्थैः प्रयोगः तादृशस्यैव म्लेच्छैरिति अनादित्वात्
अनादिशक्त्याश्रयत्वोक्तेः नाविद्यमानशक्त्यारोपकल्पनाल्लेशो युक्तः ।

न च पील्वशब्दस्वरूपस्य व्याकरणानुगमेऽपि अर्थान्तरे तदनु-
गमाभावात् भ्रमादिमूलक एव शक्तिग्रहः स्यादिति वाच्यम् ।
गमेडो इत्यादिशब्दस्मृतिविरुद्धेऽप्यर्थे प्रयोगप्रत्ययाभ्यां शक्तिकल्पन-
दर्शनाच्छब्दस्मृतेः प्रयोगमूलकत्वाच्चेह प्रयोगबलेन सर्वेषां वाच्य-
त्वेऽवधारिते एकर्मात्रविषयकोशादेरुपलक्षणत्वांगीकरणात् ।

न चानेकशक्तिकल्पनादिदोषचतुष्टयापत्तेर्न म्लेच्छासिद्धेऽर्थे
शक्तिकल्पनं युक्तम् । अद्युद्यमानविशेषत्वेनासादिशब्दद्वयगत्यात्रा-
प्यनेकशक्तिकल्पनोपपत्तेः । न हि म्लेच्छप्रसिद्धिरादिमती, येन
विशेषोऽवगम्येत, अवधपस्मरणात्तु आर्यप्रसिद्धिवदेवानादित्वा-
विशेषः ।

न च म्लेच्छसम्बन्धमात्रं शक्त्यभावसाधकं, अप्रयोजकत्वात् ।
म्लेच्छदेशस्थधूमादेरपि अग्न्यवबोधकशक्तत्वेनानैकान्तिकत्वाच्च ।
तस्मात्तमेयमभिधानविप्रतिपत्तिः इति यस्ते गजदन्तमयो दण्डः पक्षे
च वृक्षप्रकृतिके इति प्राप्ते—

अभिधीयते—ये शास्त्रस्थाः शिष्टास्तेषां प्रतिपत्तिर्वलीयसी,
नेतरापि । अनेकशक्तिकल्पादिदोषचतुष्टयप्रसङ्गात् । न च नियाम-
काभावः । (१) 'तत्र तत्त्वमभिषेगविशेषात् स्यादिति न्यायेनाभिषेगा-
नभिषेगयोरेव नियामकत्वात् । शिष्टा हि शब्दैकसमभिगम्यधर्माधर्म-
लिप्सया श्रुतिपरिपालनवच्छब्दार्थतत्त्वं विवेच्य परिपालयन्ति । वै-
द्याश्च रसवीर्यविपाकानां भेदाच्छब्दार्थतत्त्वावबोधे यतन्ते । म्लेच्छास्तु

दृष्टार्थव्यवहारस्य यथाकथंचित्सिद्धेः प्रयोजनाभावाच्चाविप्लुतिमिद्री-
यतन्ते । अतश्च शिष्टानामार्यावर्तानवासिप्रभृतीनां वैदिकानां
वैद्यानां च शब्दार्थविषयेऽभियोगविशेषात् तत्प्रयोगमतीत्योरेव शक्ति-
कल्पकत्वम् । अन्यदीययोस्तु प्रयोगप्रत्यययोः शक्तिभ्रमेणाप्युप-
पत्तेर्गाव्यादिशब्दवदेवानेकशक्तिकल्पनाप्रसङ्गादिदोषवतुष्ट्यापादक-
शक्त्यन्तरकल्पनानवकाशः ।

एवं आर्यावर्तनिवासिवध्वेऽपि “अभियुक्ततरा ये ये बहुशास्त्रा-
र्थवेदिनः । ते ते यत्र प्रयुज्जरिन् स सोऽर्थस्तत्त्वतो भवेत्” इति भाष्य-
मप्यस्मिन्नेवार्थे व्याख्यायम् । वाक्यशेषत्वोक्तिस्तु अतिशयार्थेति न
विरोधः ॥

स्मृत्याचारविरोधे चेदं सूत्रद्वयं भाष्यमनाहत्य व्याख्यातम् ।
तद्यथा—(१) “मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च । समानमवरां
तद्वत्पक्त्वा चान्द्रापण चरेत्” इति शातातपसचनस्मृत्या निषिद्धस्य
मातुलकन्यापरिणयनस्य आन्ध्रदेशे आचारः स प्रमाणमप्रमाणं वेति
सन्देहः । तदर्थं च स्मृत्याचारयोर्विरोधे किं तुल्यबलत्वं उताचारो
बलवान् अथवा स्मृतिरिति ।

तत्र द्वयोः श्रुत्यनुमापकत्वाविशेषानुल्लेखलत्वम् । नद्याचार-
स्य स्मृतिकल्पनाद्वारा श्रुतिकल्पकत्वम्, प्रमाणाभावात् । धर्मत्वे-
न शिष्टैर्वर्णिकपरिग्रह एव खलुभयोरपि श्रुतिकल्पकत्वे प्रमाण-
म् । अथवाचार एव बलवान्, यथा हि प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धस्मृतेर्न
मूलश्रुत्यनुमितिप्रतिबन्धलक्षणो बाधः, किन्तु यथा [२] श्रुतमूलानि
अयादननुष्ठानरूपफलापहारलक्षण इत्युक्तम् । तथात्रापि स्मृति-
विरोधे आचारमूलभूतायाः श्रुतेर्याथार्थानिश्चयेन फलापहारलक्ष-
णो बाधो वाच्यः । नचासावनुष्ठानात्मकस्याचारस्य सम्भवति ।

१. नेदानीन्तनायां मुद्रितायां शातातपस्मृतौ धचनमेदमुपलभ्यते ।

२. यथाश्रुति ।

किञ्च स्मृतेर्वाक्यात्मकत्वेनानेकार्थप्रतिमानात् प्रत्यक्षश्रुत्य-
विरुद्धार्थप्रतिपादनपरश्रुतिकल्पनेन यथाश्रुतार्थस्यागलक्षणो बाधो-
ऽपि वक्तुं युक्तः । आचारस्य त्वत्राक्यात्मकत्वेनान्यथात्वस्यापि
कल्पयितुमशक्यत्वाच्चेदृशोऽपि बाधः सम्भवतीति मिथ्यात्वलक्षणो
बाधो वाच्यः । न चासौ सम्भवति । शिष्टत्रैवर्णिकपरिग्रहस्य दृढ-
त्वात् । अगस्त्येष्वाचारेषु स्मृत्यपेक्षया शीघ्रमेव मूलश्रुतिकथनपा-
लब्धात्मकेषु बलवद्बिरोधादर्शनाद्बलीयस्त्वमेव युक्तम् । तदनङ्गी-
करणे तु परं समा विप्रतिपत्तिः भवेत् न तु स्मृतिभाषणं इति
सूत्रार्थः ।

सिद्धान्तस्तु स्मृतेशास्त्रस्थैव प्रतिपत्तिर्वलीयसी मन्वादे-
र्हि 'साक्षात्कृतधर्माण ऋषयः' इति स्मृतेः सकलधर्मज्ञानमम्पन्न-
त्वावसायाद्धर्मप्र(१)वक्तृत्वेनावधारिताचार्यत्वस्य मन्वादेः 'आचा-
र्यवचः प्रमाणम्' इति श्रुत्या सत्यवादित्वावगमात् अपतार-
कत्वेन विश्वास्यत्वात् तत्प्रणीतायाः स्मृतेर्वेदविरोधेऽपि श्रुतिमू-
लत्वधारणाशक्यत्वस्योपपादितत्वादाचारविरोधे तद्वारणवाचोयु-
क्तिर्दुर्धटैव । आचारस्य तु मन्वादिगतस्यास्मदादिभिरनुपलम्भाद-
र्वाचीनानां च सकलधर्मतत्त्वज्ञानाभावात् प्रमादादिसम्भवेन चा-
विश्वास्यत्वात्तदाचारस्य श्रुतिमूलत्वकल्पने श्रुतिविरोधवत् स्मृ-
तिविरोधः प्रतिबन्धक एव ।

किञ्च आचाराणां स्मृतिकल्पनादिद्वारेणैव श्रुतिकल्पकत्वं, न
साक्षात् । तथाहि—न आचारस्य निखानुमेयश्रुतिमूलत्वम्, येन सा-
क्षादेव स्मृतिवत् श्रुतिकल्पकत्वं स्यात् । अपि तु स्मृतिवदेव प्रत्य-
क्षपठितश्रुतिमूलत्वम् । नचेदानींतनानामनुष्ठातृणामितस्ततो विम-
कीर्णशास्त्रान्तरगतश्रुतिविषयानुभवसम्भवः । अतोर्वाचीनाचारा-
न् दृष्ट्वा न श्रुतिवैवावाचीनानां श्रुतिविषयानुभवकल्पनम् ।

पाधितत्वात् । किन्तु परम्परया मन्वादिभ्योऽधिगमकल्पनम् । तदनुष्ठानदर्शनकल्पनं वा । मन्वाद्युपदेशेनैवाद्यथावदर्वाचीनपर्यन्त-
एतदाचारानुष्ठानम् । मन्वादेरनुष्ठानदर्शनेन वाऽद्यथावदनुष्ठानमि-
ति । मन्वादिभिस्तु परं एतदाचारमूलिका श्रुतिः दृष्टेति कल्प्यते;
तेषां सकलवेदार्थतत्त्वदर्शनवत्त्वात् । अतो मन्वादिभिरेवैतदाचार-
मूलां श्रुतिमुपलभ्य स्मृत्वा तदानीन्तनेभ्य उपदिश्य तदानीन्तनरैव
वा मन्वाद्याचारं दृष्ट्वा स्वयमनुष्ठित इत्येवं परम्परयार्वाचीनपर्य-
न्तमाचारानुष्ठानमिमेवं पूर्वपूर्वाचाराकल्पनया मन्वादिस्मृतिं मक-
ल्प्य पश्चात् श्रुतिकल्पनामिति विमर्कः । मन्वानिवन्धनरूपाणां तु
स्मृतीनां मन्वादिष्वेव श्रुत्युपलम्भपूर्वकं तदर्थस्मृतिमात्रकल्पने-
नापि निबन्धनोपपत्तेरर्थस्मृतिकल्पनाद्वारा श्रुतेरेव श्रुतिकल्पना-
त्सन्निकर्षः । अतश्च लिङ्गवाक्यादिवदेवार्थविमर्कदिप्याचारदौ-
र्वल्यम् । यद्यप्यर्वाचीनानामपि कतिपयाचारमूलभूतश्रुतिदर्शनं स-
म्भवति; यथा—अग्निचपनप्रकरणान्नातापाः [१] “यत्सप्तदशव-
तीमुपदधाति अक्षपेत्रोमयतो दधाति तस्मादुभाभ्यां हस्ताभ्यां परि-
ष्ट्य पुरुषोऽन्नमत्ति” इत्याद्याः पात्रभारणपूर्वकभोजनाचार-
मूलभूताः श्रुतेर्दर्शनं, तथापि परप्रकरणपठितत्वविध्यन्तशेषत्वादि-
ना तस्या आचारमूलत्वानध्यवसायात् तदध्यवसायस्य चेदानी-
न्तनानामशक्यत्वादाचारपरम्परया मन्वादिनिष्ठाध्यवसायकल्पनमा-
वश्यकमेव ।

एवं शिष्टात्मतुष्टेऽपि सन्दिग्धार्थनिर्णये स्वविषयस्य धर्मत्वबो-
धे च प्रामाण्यस्य स्थापितत्वाच्चस्या अपि श्रुतिविरोध इव स्मृत्या-
चारविरोधेऽपि दौर्बल्यं द्रष्टव्यम् ।

ननु चास्याः स्वविषयस्य धर्मत्वबोधकश्रुत्यनुमापकत्वेऽपि
आचार इवात्मतुष्टेः स्वमात्रनिष्ठत्वेन तत्परम्पराकल्पनाद्वारकस्मृति-

कल्पनभावात् कथं स्मृत्यपेक्षया दौर्बल्यम् ।

वस्तुतस्तु तस्याः श्रुत्यनुमापकत्वस्यैवासम्भनः; निदानुमेयत्व-
स्य पूर्वमेव निराकरणात्; प्रत्यक्षश्रुत्यनुभवस्य च स्वस्मिन् प्र-
त्यक्षवाधितत्वात् । अतः प्रामाण्यमेवास्या गगनकुमुदमायमानमिति
दूरे बलाबलवर्तेति चेत्—

अत्र केचित् प्रामाण्यप्रकारमेवं तावत्समर्थयन्ते । यथौपनिषदा-
नां “श्राद्धकृद् सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते” इति वचनात्
गृहस्थाविमुक्ताद्युपरत्याख्यसन्पासो जन्मान्तरीय एव श्रवणज्ञानाङ्ग-
त्वपक्षयोः कल्प्यते तद्वादिहाप्यात्मतुष्टेः प्रामाण्यस्मरणात्तद्वलेनैहिक-
श्रौतानुभववाधेऽपि जन्मान्तरीयतच्छ्रवणकल्पनात्प्रामाण्योप-
पत्तिरिति ।

तत्र; जन्मान्तरीयानुभवकल्पनायां प्रमाणाभावात् । प्रामा-
ण्यस्य चेच्छायाः श्रुत्यननुमापकत्वेऽपि सुवचत्वात् । तथाहि—इच्छा-
तावत्स्वविषयस्य धर्मत्वमनुमापयतीति सा तत्र प्रमाणम् । इच्छा-
विषयत्वस्य च धर्मत्वव्याप्तिर्न लोकसिद्धेति ‘आत्मनस्तुष्टिरेव च’
इत्यादिका स्मृतिरेव तत्र प्रमाणम् । तस्याश्च स्वतः प्रामाण्यायोगात्
मन्वादेस्तन्मूलभूतश्रुत्वानुभवकल्पनमिति अस्मदादीनां श्रुत्यनुम-
वाभावेऽपि मन्वादेरेव तत्कल्पनात् श्रुतिमूलत्वापेक्षतिः। श्रुतेरापि चै-
तद्विषये शिष्टात्मतुष्टिविषयो धर्म इत्येवमेकैव कल्प्यते । न तु भो-
जनव्यतिरेकेण जलपाननियम इष्टसाधनमिति, मातिस्विकश्रुतिक-
ल्पनागौरवापत्तेः ।

वस्तुतस्तु “यदेव किञ्चनानूवानोऽभ्यूहत्पार्ष्णि तद्भवाति” इत्य-
स्या इच्छाविषयस्य धर्मत्वबोधकश्रुतेः प्रत्यक्षत्वात् इदानीन्तनानामपि
श्रुत्यनुभवाविरोधः । अतश्च इच्छाविषयत्वावच्छेदेन धर्मत्वस्य बो-
धितत्वेऽपि इच्छया विशिष्य पदार्थविशेषे धर्मात्त्वानुमानात् युक्तं
तस्या अपि प्रामाण्यम् ।

न चैवं ग्रामाण्योपपत्तावपि परम्पराकल्पनाभावादौर्वल्यानु-
पपत्तिः, यदेव किञ्चनेत्यस्याः श्रुतेः सामान्यविषयत्वेन विशेषवि-
षयैः श्रुतिस्मृत्याचारैः शिष्टाकोपाधिकरणन्यायेनाविरुद्धविषये सं-
कोचोपपत्तेः । अत एव 'सम्यक् संकल्पितः काम' इति वचने सम्ब-
न्धप्रमुपेयार्थं द्योतयति । तस्मादाचारवत् शिष्टात्मतुष्टेरपि स्मृति-
विरोधे आचारविरोधे च दौर्वल्य सिद्धम् ।

किञ्च आचारे शिष्टात्मतुष्टौ च कर्तव्यस्वरूपमार्गं बलुप्तं, न तु
कर्तव्यता । सा तु धर्मबुद्ध्यादिना अर्थसुखादिरूपहेत्वन्तरासम्भवमह-
(१)कृतेन कल्पनीया । स्मृता तु लिङादिशब्देनैव कर्तव्यतावगतेति-
वैषम्यम् । एवं च प्रकृतोदाहरणे श्रुतिविरोधवत्स्मृतिविरोधरूप-
बलवद्धेतुबलादेव तावदनुपलभ्यमानमपि भ्रान्त्यादिकारणान्तरं
धर्मबुद्धेः कल्प्यते इति न सहकारिपरिशेषसम्भवः । किमु न य-
दा मातुलकन्यापरिणयादौ कामादिहेत्वन्तरमेव स्फुटतरं सम्भा-
व्यते कस्यचिन्मूलानुष्ठातुः पुम इति तस्य तावद्धर्मबुद्धिरप्यमसिद्धैव ।
इतरेषां तु तदनुयायिनामधर्म एव धर्मबुद्धिर्भ्रममूलेति तस्याः स-
हकारिपरिशेषा(२)श्रमः । देशान्तरगतानां तु न केवलं धर्म-
बुद्ध्यभावाः, प्रत्युताधर्मबुद्धिरेव महतीति निष्प्रमाणकं तन्मूल-
श्रुतिकल्पनम् ।

किं च 'यजेत स्वर्गकाम' इत्यादिविधिषु यथा विधेय-
स्येष्टसाधनत्वं विधिनाऽऽक्षिप्यते पुरुषप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं, तथा-
निषेधेषु निषेध्यस्यानिष्टसाधनत्वमपि निवृत्तिसिद्ध्यर्थमाक्षिप्यत एव ।
एवं च निषेधेन मातुलकन्यापरिणयस्य प्रत्यवापसाधनत्वावगतेरा-
चारकल्पितविधिना तदभावावगतेः वस्तुनिविकल्पायोगेनैकस्यैव म-
ह्यवायोत्पादकत्वतदनुत्पादकत्वरूपधर्मविरोधः ।

नचाचारकल्पितविधिनापि इष्टसाधनत्वस्याक्षेपात् स्वर्गादि-
रूपफलकल्पनायां सयां मातुलकन्यापरिणयः कार्यः, असत्त्वां तु
तस्यां क्रियमाणमातुलकन्यापरिणयात् प्रत्यवायोत्पत्तिरिति न
विरोध इति वाच्यम् । आचारकल्पितविधेरभ्यनुज्ञाविधित्वेन स्वर्गा-
दिफलकल्पकत्वाभावात् । तथाहि—प्रमाणान्तरप्रतिपन्नानिष्टसाधने-
त्वस्य तदभावावधारणमात्रफलको विधिरभ्यनुज्ञाविधिः । यथा
'न दीक्षितस्यान्नमश्नीयात्' इति निषेधेनावगमनिष्टसाधनत्वस्य
दीक्षितान्नभोजनस्य तदभावावधारणफलको विधिः 'क्रीतराजको
भोज्यः' इत्ययमभ्यनुज्ञाविधिः ।

केचित्तु अभ्यनुज्ञाविधेः निषिद्धविषयत्वेनानिषिद्धविषयत्वेन च
द्वैविध्यम् । तत्रान्त्यो 'ब्राह्मणः प्रतिग्रहादिना द्रव्यमर्जये'दित्यादिः ।
लक्षणं च यस्याकरणे करणे वा न प्रत्यवायो नापि धर्मः तद्विषयो
विधिरभ्यनुज्ञाविधिरित्याहुः ।

तन्न; प्रतिग्रहादेः रागत एव प्राप्तत्वेन तद्विषयत्वे विधिवैफल्य-
पत्तेः । अतः तत्र ब्राह्मणस्य जयाद्युपायान्तरव्यावृत्तिफलकप्रतिग्र-
हादिनियमपरत्वं वा जयाद्युपायान्तरव्यावृत्तिपरत्वमेव वाऽङ्गीकर्त-
व्यम् । उभयथापि नियमविधिः परिसंख्याविधिर्वा स्यात्, नत्वभ्यनु-
ज्ञाविधिः । अत एव 'पंच पंचनखा भक्ष्याः' इत्ययं नाभ्यनुज्ञावि-
धिः । किन्तु परिसंख्यैवेति दशमे भाष्यकारो बक्ष्याति ।

वस्तुतस्तु प्रतिग्रहादिविधिरभ्यनुज्ञाविधिरेव, तत्रापि (१) 'प्रति-
ग्रहमर्थोऽपि मसङ्गं तत्र वर्जयेत्, इत्यनेन निषिद्धस्यैवापद्यभ्य-
नुज्ञानात् ।

तदिहाचारकल्पितविधेरभ्यनुज्ञाविधित्वेन स्वर्गादिफलकत्वाभा-
वादभ्यनुज्ञाविधेश्च निषेधप्रतिपन्नानिष्टसाधनत्वाभावबोधकत्वादेक
स्यैव मातुलकन्यापरिणयस्य प्रत्यवायोत्पादकत्वं तदनुत्पादकत्वं

चेति विरोधः ।

अत एव यत्र नाभ्यानुज्ञाविधित्वं यथा—“अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाती” त्यत्र “नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाती”ति निषेधस्यैतद्विध्यु-
पजीवित्वेन तत्प्रवृत्त्युत्तरप्रवृत्तेः । अतस्तत्र प्रयाजादिवाक्यश्रदेव
षोडशिग्रहणस्य क्रतुप्रकाररूपेष्टसाधनताक्षेपकत्वमेवातिरात्रग्रहणवि-
धेः कल्पते । न तु निषेधमातेषन्नानिष्टसाधनत्वाभावमात्राक्षेपक
त्वम्, निषेधस्यैतद्विध्युत्तरप्रवृत्तत्वेनानिष्टसाधनत्वस्यैवामतिपक्षत्वात् ।

अत एव निषेधेनापि तत्र क्रतुवैगुण्यरूपानिष्टसाधनत्वमपि (१)
‘नानृतं वदेदि’ त्यादिपक्षाक्षिप्यते, एकस्यैव षोडशिग्रहणस्येष्टानिष्ट-
साधनत्वविरोधात् । नापि क्रतुप्रकाररूपेष्टसाधनत्वाभावमात्रमाक्षि-
प्यते । वस्तुनि विकल्पायोगेन एकस्यैव साधनत्वतद्भावयोर्विरोधात् ।
किन्तु षोडशिग्रहणाभावेऽपि तन्निर्णयस्यैरेवांगजातैरन्यैः गहोपका-
रसिद्धिराक्षिप्यते । एवं च षोडशिग्रहणनिरहेऽप्युपकारसिद्धौ षोडशि-
ग्रहणे प्रवृत्त्ययोगापत्तेः षोडशिग्रहणेन फलभूयस्त्वं कल्प्यते । अतश्च
तत्रोभयोरपि विधिनिषेधयोः विकल्पेन प्रामाण्योपपत्तेर्न विरोधः ।
प्रकृते स्वाचारकल्पितस्य विधेरभ्यनुज्ञाविधित्वाद्वास्तुनि विकल्पायो-
गेन विरोधो दुःपरिहरः ।

न च देशभेदेन व्यवस्थापपत्तेर्विरोधपरिहारः, अत एवापस्तम्बादि-
भिरेवंविधानाचाराननुक्रम्य “इतर इतरस्मिन्नदुष्यति देशप्रामाण्यात्”
“येषां परम्पराप्राप्ताः पूर्वजैरप्यनुष्ठिताः । त एव तेन दुष्यन्ति आ-
चारैर्नैतरे जनाः” इत्युक्तमिति वाच्यम् । आचारस्य तन्मात्रनिष्ठत्वा-
द्वा देशव्यवस्थाभ्युपगम्यते बलवत्स्मृतिविरोधाद्वा ? नायः । होलाका-
धिकरणे सर्वविषयत्वस्य स्थापयिष्यमाणत्वात् । नान्त्यः; दुर्वल-
विगीताचारानुरोधेन बलवत्स्मृतिसंकोचस्यान्याय्यत्वात् । अत
एव यौधायनेन ‘इतर इतरस्मिन्’ इत्यादिना आपस्तम्बमतमुपन्यस्य

‘मिथ्यैतदिति गौतमः, शिष्टस्मृतिविरोधा’दित्युक्तम् । आपस्तम्बवचनं तु गृहीनिराकरणार्थमित्युक्तम् । तस्माद्विरोधपरिहारासम्भवादप्राप्यमेव स्मृतिविरोधे मातुलकन्यापरिणयाद्याचाराणाम् ।

अत्र न्यायसुधाकृतस्मृतिचन्द्रिकाकारप्रभृतयः मातुलकन्या-
पैतृष्वसेयीपरिणयाचारस्योदाहरणत्वं न मन्यन्ते । तथाहि—य
आचारः प्रत्यक्षश्रुतलिङ्गमूलकः तस्य शिष्टस्मृतिविरोधेऽपि नाप्रा-
माण्यम् । बलावन्नाधिकरणे प्रसक्तलिङ्गाविरोधे स्मृतिकाल्पनश्रुतेर्या-
थार्थ्यनिश्चयाभावेन दुर्बलत्वस्य वार्तिककृतैव वक्ष्यमाणत्वात् । त-
दिह मातुलकन्यापैतृष्वसेयीपरिणयस्य प्रत्यक्षश्रुतलिङ्गमेव मूलम्
यथा—(१) गर्भे नु नौ जनिता दंपती कः । देवस्त्वष्टर्जनिता स वि-
श्वरूप” इति अत्र वैवस्वतयोः यमयम्योः संवादः । पृथ्व्याग्निभर्यमी
मिथुनार्थं यमं प्रोधाच । स तं नवमिथुग्निभरानिच्छन् प्रत्याचष्टे” इति शौ-
नकस्मृतेः, यम्याः स्वभ्रातरं यमं प्रति उक्तिरिति गम्यते । कः
प्रजापतिः विश्वनिरूपको देवः त्वष्टा सवनशीलः नौ आवयोर्ग-
र्भे उदरे दम्पती जायापतीरूपे अपत्ये जनिता जनयिष्यतीति ।
अतश्च ‘यम पुरुषान्तरात् तव च स्यन्तरे जनयिष्यमाणयोस्ता-
वत्स्त्रीपुंसयोर्दम्पतीस्त्वमवश्यंभावि, तद्वरगावयोरेव तदन्योन्यसम्भो-
गादस्तु’ इत्यभिधानेन भ्रातृभगिन्यपत्ययोर्दापत्यौचित्यद्योतनान्मा-
तुलकन्यापैतृष्वसेयीपरिणये लिङ्गमिदम् । तच्चामासस्यानुवादायो-
गाद्रागादपि च नियमेनामाप्तेः नित्यवदनुवादोपपत्त्यर्थं प्रापकं वि-
धिमनुमापयति ।

तथा(२) “आयाहीन्द्र पथिभिरीडितेभिर्यज्ञमिमं नो भागधेयं जु-
पस्व । तृप्तां जहृर्मातुलस्येव योषा भामस्ते पैतृष्वसेयी वयामिव” इ-
त्यत्रापि हे इन्द्र ईडितेभिः प्रशस्तैः मार्गैः नोऽस्माकं इमं यज्ञमा-
याहि तृप्तां आज्यसिक्तां वपां स्वयं भागधेयं जुपस्व, यथा

मातुलस्य जह्नुः अपत्यं अर्थात् भागिनेयस्य योषा स्त्रीरूपत्वेन भागः, यया च पैतृत्वस्त्रेयी अर्थान्मातुलपुत्रस्य भागस्तथा तत्र वपेत्यथौभिधानेनेदमपि लिङ्गं विध्यनुमापकम् ।

तथा द्युव्यूहनविधिवाक्यशेषे श्रुतं “तस्मात्समानादेव पुरुषाद-
त्ता चायश्च जायते । उत तृतीये सङ्गच्छामहे । चतुर्थे सङ्गच्छामहे इति ।
तदेवं दीव्यमाना जात्या आसत्” इति । समानादेकस्मात्पुरुषात्
अप्ता भार्याया भोक्ता पुरुषः । अद्यश्च भोग्यो भार्यालक्षणो जा-
यते इत्युक्तेः । नचैवं सति एकस्मादुत्पन्नयोभ्रातृभगिन्योरेव जाया-
पतित्वमुक्तं स्यात्, तत्राह—उत तृतीय इति । उतशब्दः शङ्कानि-
राकरणार्थः । तेन कूटस्थाज्जाते तृतीये चतुर्थे वा विवाहाख्यां सङ्ग-
ति कुर्मः इत्येवं दीव्यमानाः क्रीडमाना जात्या कुलीना अप्या-
सन्ते । इदमपि च मातुलकन्यापैतृत्वस्त्रेयीपरिणये लिङ्गं “उपरि हि
देवेभ्यो धारयती”तिविद्विध्यनुमापकम् ।

अतश्चानन्यगतिकानेकालिङ्गवलेन स्मृतिरेव पुत्रिकाकरणे आ-
सुरादिविवाहेषु च दुहितुर्जाभात्रे दानाभावेन स्वत्वनिवृत्त्यभावा-
त्सापिण्डानिवृत्तेः (१)असपिण्डां यवीयसीं” इति सापिण्डोद्वाहनिषे-
धप्रत्येस्तद्विगत्वेन व्याख्येया ।

अत एव(२) “पैतृत्वस्त्रेयीं भगिनीं स्वस्त्रीयां मातुरेव च । मातुश्च
भ्रातुराप्तस्य गत्वा चान्द्रायणं चरे”दिति गमने मायाश्चित्तमुक्त्वा(३)
“एतास्तिष्ठस्तु भार्यायै नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् । ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः
(४)पतितोऽप्ययन्नरः” इति पैतृत्वस्त्रेय्यादिपरिणयननिषेधे ज्ञातित्वमेव
सापिण्ड्याख्यं हेतुत्वेनोक्तम् ।

विश्व भगिनीत्वस्य पैतृत्वस्त्रेयीविशेषणत्वाभावे चतुष्पापत्ते-
स्तिस्र इत्यस्यानुपपत्तिमसङ्गात् । पितृत्वस्य पुत्रिकाकरणे ‘पु-

त्रः पुत्रिकैवे'ति स्मृत्या पुत्रिकायाः पुत्रत्वश्रवणात्पुत्रिकाभ्रातुः पु-
त्रिकापुत्रं प्रति पितृव्यत्वापातात् पितृव्यदुहितुश्च भगिनीतिप्रसि-
द्धेः भगिनीतिविशेषणेन पुत्रिकायाः पितृपुत्र्या दुहिता सा पैतृ-
पुत्रसेयीति प्रतीयते मातृभ्रातृश्चासुत्वविशेषणेन पुत्रिकाया मातुर्यो
भ्राता सपिण्डत्वेनासुः तस्य दुहितरं गत्वा इत्यर्थावगमेन मनोरपि
पैतृपुत्रसेयीमातुलदुहितृपरिणयनिषेधः पुत्रिकाकरणविषय एवाभिप्रे-
तो लक्ष्यते । एवं च दौधायनस्यैतत्परिणये अनाचारत्वस्मृतिः
'पितृसन्ताने सप्तमान्मातृसन्ताने च पञ्चमादर्वाक्पुत्रिकाकरणाभावम-
निश्चित्य परिणयविषयेति ज्ञेयम् । तेन ब्राह्मादिविवाहप्रये दुहितुर्दा-
नविधानेन स्वत्वगोत्रयोरिव सापिण्ड्यस्यापि निवृत्तेस्तत्परिणयेऽपि
न किञ्चिद्व्यापकम् ।

न चैवं सति तादृशी मातृपुत्रदुहिताऽपि परिणेषा स्यादिति
वाच्यम् । तस्य लोकविद्विष्टत्वेनाप्रसक्तेः । अत एव (१) पञ्चमात्सप्तमा-
दूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा" इति याज्ञवल्कीयमापि पुत्रिकाकरणादि-
विषय एव व्याख्येयम् ।

अथ वा एतस्य सर्वविषयत्वेऽपि मातुलकन्यादीनां सत्यापि सा-
पिण्ड्ये विशिष्य श्रुत्याभ्यनुज्ञानात्तदतिरिक्तविषयोऽयं 'असपि-
ण्डां यदीपसीम्" इति निषेधः । अत एव तदूर्ध्वं चतुर्थपञ्चमादिषु
पुरुषान्तरेषु भ्रातृभगिन्पौरिव मातृपुत्रदुहितादीनां चाविवाह-
तोपपत्तिः इति ।

तदेतदपरे न मन्यन्ते । तथा हि-योयं श्रौतलिङ्गानुमितो
विधिः स किं नियमविधिरूपो वा (२) "ऋतौ भार्यामुपेयादि"तिवत्;
आहोस्विदभ्यनुज्ञाविधिरूपो वा ? नायः । (३) 'ऋतुस्नातां तु यो
भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां पात्यते नात्र सं-
शयः' इत्यादिवदकरणे निन्दाश्रवणाभावेन नियमविधित्वानुपपत्तेः ।

अत एव यो निषेधातिक्रमेण रागादेवानुतिष्ठति तस्य रागप्राप्त्यानुवादमात्रेणैवान्यपरमन्त्रार्थवादाद्युपपत्तौ 'यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयती' तिवन्न स्वतन्त्रविधिकल्पनं प्रमाणवत् ।

अत एव न द्वितीयोऽपि । अभ्यनुज्ञाविधित्वेऽपि हि तस्य दोषाभावमात्रपरत्वेन रागप्राप्त्युपजीवित्वात् रागेण च सर्वदा सर्वस्य परिणयनप्राप्त्यभावात् पक्षिकानुवादोऽत्र मोक्षः । अतश्च विनैवात्र विधिकल्पनं रागप्राप्त्यैव पक्षिकानुवादोऽस्तु । अन्यथा 'प्रजापतिरुपसमभ्यैव स्वां दूहितरं' इत्यादावपि अभ्यनुज्ञाविधित्वकल्पनापत्तिः ।

न च तत्र विध्यनुमानेऽपि प्रजापतिसम्बन्धितयैव तदनुमानादन्वेषां निषेधतादवस्थामिति वान्यम् । महदाचारतत्वेनानुवादस्य विधिकल्पनोपायत्वेनोपायभूतपूर्वाचारितुर्विध्यान्नुपवेशात् । अत एव "(१) इति ह स्माह घट्टकुर्वाणिः मापान्मे पचत" इत्यत्र कृत्वाचिन्तायां पष्ठे मापपाकविधेः कल्पनेऽपि शृण्वविषयत्वं नाङ्गीकृतम् ।

किञ्चैवं प्रकृतेऽपि यमयमीसन्तानविषय एव विधिः कल्प्येत । यदापि सपिण्डोद्वाहनिषेधैकवाक्यतया दानाभावेनानिवृत्तमापिण्ड्यपुत्रिकाकरणासुरविवाहादिविषया स्मृतिः न सपिण्ड्यानिवर्त्तकग्राह्यादिविवाहविषयोति । तदपि न । पुत्रिकाकरणेऽपि "(२) भभ्रावृक्षा मदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कताम्" इति वसिष्ठवचनेन दानप्रतिपादनात् । अतश्च दानसत्त्वेऽपि तस्याः पुत्रकार्यकर्तृत्वं वाचनिकसंविस्तरणयलादेव द्रष्टव्यम् । न च ग्राह्यादिविवाहे दानेन गोत्रसापिण्ड्यादिनिवृत्तिः, दानस्य स्वत्वमात्रनिवर्तनस्यभावत्वात् ।

वस्तुतस्तु नेदशविषये दानं स्वत्वस्यापि निवर्त्तरूपं, कन्यात्वाद्यतिरिक्तस्य स्वत्वस्याभावात् । कन्यात्वादेश्च दानेनानिवृत्तेः । अत एव कन्यादामादौ ददातिर्गौर्ण इति पष्ठे वक्ष्यते ।

गोत्रनिवृत्तिस्तु ग्राह्यादिविवाहे सप्तपदगीमनात्किपांन्तरत एव

वाचनिकी । “स्वगोत्राद्ब्रूयते नारी विहात्सप्तमे पदे” इति स्मरणात् । अत एव सप्तपदीगणनेनासुरविवाहादौ पुत्रिकाकरणे च गोत्रनिवृत्तौ प्रसक्तायां लौगाक्षेः । “मातामहादिगोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाम् । कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह मजापतिः । आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मेवित्” इत्यादिना तदपवादोऽपि वाचनिक एव । अतो दत्तकस्थल एव परं दानेन वाचनिकी गोत्रनिवृत्तिः; न तु ब्राह्मादिविवाहेऽपीति अस्त्येव मातुलकन्यायाः सापिण्ड्यम् ।

अत एव “सप्तमात्पञ्चमादूर्ध्वं मातुः पितृतस्तथा” इति वचनमप्यतंकुचितदृश्युपपन्नं भवति । मातृपुत्रेयादिपरिणयप्रसङ्गश्च दुःपरिहरः । तस्मान्मातुलकन्यापरिणयनाद्याचाराणां दुराचारत्वमेवेति सिद्धम् ।

अत एव नार्तिककृता ‘कस्याचिज्जायते तुष्टिरद्युमेऽपि हि कर्मणि’ इत्युपक्रम्य ‘स्वमातुलसुतां माप्य दासिणास्यो हि तुप्यति’ इति दुराचारत्वमुक्तम् । ‘वसुदेवाङ्गजाता तु कौन्तेयस्य विरुध्यते’ इति च । तस्मादिदमप्युदाहरणमेवेति सिद्धम् ॥

अथ वा यत्र लोकवेदयोः शब्दार्थविपत्तिपत्तिः, यथा—त्रिवृच्च-ईश्वरालैक्षत्रीस्तोमशब्देषु । त्रिवृच्छब्दो हि त्रिभिर्वर्त्यत इति व्युत्पत्त्या लोके त्रिवृद्रज्जुः त्रिवृद्वन्धिरित्यादौ त्रैगुण्यवाचित्तया प्रसिद्धः । वेदे तु ‘त्रिवृद्वह्निष्ववमानं’ इत्युक्त्वा ‘उपास्मै गायता नरः’ ‘द्विधुतस्या रुचा’ ‘पवमानस्य ते कवे’ इति तृचत्रयानुक्रमणात् ‘नवभिस्तुवन्ती’ति च श्रुत्यन्तरदर्शनात् स्तोत्रीयानवकपरत्वं प्रतीयते ।

चरुशब्दस्यापि लोकात् स्थालीपरत्वम्, वेदे तु ‘आदित्यः मायणीयः पयसि चरुः’ इति विधाय ‘आज्यस्यैनं चरुमभिपुष्यं चतुर आज्यभागान् यजति, पथ्यां स्वास्तिमिष्ट्वाऽग्नीषोमी यजति, अग्नीषोमाविष्ट्वा सवितारं यजति, अदितिमोदनेन, इति क्रमविधिपरे वाक्ये सिद्धवदोदनानुवादादोदनपरता विज्ञायते । तत्रापि याज्ञिकमाप्ति-

ध्या अनवस्त्रावितान्तरूपमपकौदनविशेषवाचित्वमेवं न त्वादेन-
सामान्यवाचित्वम्, अवस्त्राविते भक्तौदने याज्ञिकानां चरुशब्दप्रयो-
गाभावात् ।

एवं अश्वत्थालशब्दस्यापि लोके अवयवयोगेनाश्वकेशपरत्व-
म् । वेदे तु “आश्वत्थालः प्रस्तरः” इत्यस्य वाक्यशेषे च “यज्ञो ह
वै देवेभ्योऽश्वो भृत्वापाक्रामन्, सोऽपः माविशत्, स वालधौ गृही-
तः, स वालान्मुच्छाविवेश, ते वालाः काशतां प्राप्ताः” इति श्रवणात्
काशपरत्वम् ।

‘ऐसवीरिधृती’ इत्यत्र च ऐसवीशब्दस्य लोकारगतयोगशब्देनेक्ष्व-
यवपरत्वम्, वाक्यशेषात्तु काशमृते । वाक्यशेषश्च वार्तिके विशि-
प्यानुदाहृतोऽपि सामान्योक्त्येवास्तीत्यनुवीयते ।

एवं स्तोमशब्दस्यापि ब्राह्मणस्तोमः इत्यादिप्रयोगाल्लोके स-
मुदायमात्रपरत्वम् । वेदे तु स्तोत्रीयामरूपाकृतस्तुतिसंख्यावचन-
‘त्रिष्टुदेव स्तोमो भवति’ पञ्चदश स्तोमो भवति” इति सामानाधिक-
रण्यनिर्देशात्, ‘स्तुतेर्मानं स्तोमं’ इति याज्ञिकप्रसिद्धेः (१) ‘स्तोमे
द्विविधः पञ्चदशाद्यर्थ’ इति व्याकरणवृत्ताद्यायमर्थो निश्चीयते ।
अतश्चेतेषु लोकवाक्यशेषयोः शब्दार्थविप्रतिपत्तौ किं द्वयोः साम्यम्,
अतश्च त्रिष्टुद्वद्विष्यमानमित्यादौ अर्थद्वयविकल्पाः, उत लोकस्यै-
वात्र वलरत्वम् । वाक्यशेषस्था प्रतिपत्तिर्वर्ज्यसीति मन्देहः ।

अत्र च वाक्यशेषाभावे त्रिष्टुद्वद्विष्यमानमित्यादिविधेः लौ-
किकप्रसिध्युपजीवनेन निर्णयकरणात्सन्देहामावेन न भाष्यकारी-
यमवायुदाहरणतुल्यत्वम्, यवायुदाहरणे हि उभयया मग्निद्विसत्त्वे
वाक्यशेषस्य निर्णायकत्वमात्रम्, न तु स्वतन्त्रार्थशक्तिप्रादकत्वम्,
प्रकृते त्वेकत्रैव लोकप्रसिद्धेः इतरार्थविषयशक्तिप्रादकत्वमेव वाक्य-
शेषस्येति विशेषः । अत एव नात्र ‘मन्दिग्धेषु वाक्यशेषे दित्यनेन

गतार्थताशङ्का ।

तत्रादृष्टार्थनिषेधे स्मृत्याचारेभ्यो वेदस्य बलवत्त्वेऽपि शब्दार्था-
वधारणेऽनादिसिद्धवृद्धव्यवहाररूपादाचारात् वृद्धस्मरणाद्वा वेदस्या-
धिक्ये प्रमाणाभावेन विशेषादर्शनात्समा विप्रतिपत्तिः स्या-
त् । न च एकत्रैव शक्तिकल्पनेनेतरत्र तत्सादृश्येन प्रयोगोपपत्तौ
नानेकशक्तिकल्पनमुपपत्तिमदिति वाच्यम् । अर्थद्वयस्याप्यसन्तर्ध-
लक्षणेन सादृश्याभावात् । सत्यपि च सादृश्ये विनिगमकहेत्वभावा-
च्च । अतोऽनन्यथासिद्धप्रमाणद्वयबलेनोभयोरपि वाच्यत्वावधारणा-
त्तुल्यबलत्वेन विकल्पाः । अतश्च लौकिकार्थग्रहणपक्षे बहिष्क-
माने एव स्तुचः कर्तव्यः, तृचान्तरात्मानं 'नवभिः स्तुवन्ती' ति
वचनं च पाक्षिकत्वेनाप्युपपन्नम् ।

तथा चरुशब्देन स्थाली कृष्णलवत्प्रदेयत्वेन विधीयते । पयश्च
तदधिकरणत्वेनैव । अधिकरणतापि च मैत्रावरुणादिश्रयणवद-
दृष्टार्थैव । अर्थवादस्तु पाक्षिकानुवाद इति द्रष्टव्यम् ।

यत्तु कैश्चित् चरुरिति प्रथमा सप्तम्यर्थे । सप्तमी च पयसीति प्र-
थमार्थे । तेन चर्वाधिकरणं पय एव देवतासम्बन्धि लोकप्रसिद्ध्याश्र-
यणपक्ष इत्युक्तम् ।

तन्न; विकल्पपक्षे वचनव्यक्तिभेदेन वाक्यभेदापत्तेः । लक्षणा-
द्वयस्वीकारे प्रमाणाभावाच्च । अत एवैतदोपपरिहारार्थं विकल्पोक्ति-
र्मूले न प्रकृतोदाहरणभूतप्रायणीयविषया; किन्तु "सौम्यं चरुं"
इत्येतद्विषयेति कस्यचिदुक्तिरपास्ता । प्रस्तुतोदाहरणेऽप्युक्तरीत्या
विकल्पस्य सुवचत्वात् ।

यत्तु तत्रोपपत्त्यन्तरमुक्तं—प्रस्तुतोदाहरणे अर्थवादेनौदनविषय
एव विधेस्तात्पर्यग्रहात्सिद्धान्तवत्पूर्वपक्षद्वयेऽपि गौण्या वृत्त्या च-
रुशब्देनौदनग्रहणाच्चानुष्ठाने विशेषः । 'सौम्यं चरुं' इत्यत्र तु अर्थ-
वादाभावेन तात्पर्यग्राहकाभावात्प्रामाण्यपक्षे विकल्पः । लोकप्र-

मिद्धि तावत्पक्षे च स्थालीभात्रग्रहणमिति विकल्पोक्तिः तत्रात्र-
विपयेति ।

तदपि न; लोकमिमिद्धिभावव्यपक्षे तावद्विधेरपि लोकमि-
द्धैव स्थालीतात्पर्यकत्वावगतेर्यथादस्यैव तदनुरोधेनौदनसम्बन्धे-
न स्थालीलक्षकत्वेनोपपत्तौ ओदनग्रहणे प्रमाणाभावात् ।

साम्यपक्षेऽपि वृत्तस्या लोकमिमिद्धैववधारिते विधये अर्थ-
वादानर्थव्यपक्षेन कल्पस्यौदनवाचित्वस्य पाक्षिकत्वेनाप्यौदनमा-
पकत्वोपपत्तौ न लोकावगतास्थालीवाचकत्वमम्भव इति विकल्पो-
क्तिः प्रस्तुतोदाहरणविषयाप्युपपद्यैव ।

एव आश्वत्थलैसवीस्तोमशब्देऽपि विकल्पेनार्थद्वयपरत्वम् ।
अर्थवादश्च पाक्षिक इति द्रष्टव्यम् । तस्मात्साम्यमेव लोकवेदमसि-
द्धयोरिति प्रथमः पक्षः ॥

द्वितीयस्तु लोकमसिद्धेरेव प्रावलयम् । तस्या अन्यनैरपेक्षेणै-
वान्मलाभात् । वैदिकमसिद्धेः पुनः लोकमसिद्धपदान्तरसामाना-
धिकरणधीनसिद्धित्वेन विलम्बितत्वात् । अतोऽनुपसंजातविरो-
धित्वेन लौकिकमेव बलीयसी । अतश्च यत्र न विरोधः तत्रैव सा
अस्मान् लभते, नान्यत्र । न चाविरोधेऽपि न तस्या आत्मलाभः, 'स-
म्बन्धस्याशास्त्रहेतुत्वा'दिति सूत्रे निराकरिष्यमाणत्वादिति वाच्य-
म् । तस्य विधिवान्वयस्य स्वाविधेयत्वनिराकरणपरत्वात् । अतः अ-
र्थवादादिरूपशास्त्रस्य सम्बन्धानुपापकत्वमिष्टमेवाविरोधे । विरोधे तु
लोकमसिद्धेः अनुपसंजातविरोधित्वाद्वल्लभत्वात् ।

किञ्चार्थवादानां प्ररोचनामात्रपरत्वेन 'पञ्चमानः प्रस्तरः' इ-
त्यादिवद्गीणत्वेनाप्युपपत्तेर्नावश्यं संज्ञामांशमन्यन्धमतिपादनपरत्व-
म् । अतश्च नानर्थक्यमतिहतत्वेन विकल्पाश्रयणमपि । अगन्योपायप्ररो-
चनापरसार्थवादस्य सम्बन्धमतिपादनपरत्वे वाच्यमेदमसङ्गाहम् ।

अत एव मन्वादिमांसिद्धिरपि श्रिटच्छब्दस्य त्रैगुण्यविषयैव प्र-

तीयते (१) “कार्याममुावीतं स्यात् विषयोर्ध्वत्वं त्रिवृत्” त्रिवृत्ता ग्र-
न्थिनैकेन” इत्यादौ रज्ज्वारम्भकेषु तन्तुषु नवसंख्यामद्भावेऽपि त्रिवृ-
च्छब्दस्योपवीतारम्भकायां रज्ज्वां त्रैगुण्यविधयर्थत्वदर्शनात्, घेदे
‘त्रिवृद्दर्शाना भवती’ सादा त्रैगुण्यार्थकत्वस्य याज्ञिकप्राप्तिद्वत्वाच्च ।
तस्माल्लोकप्रसिद्धिरेव वलीयसीति भाषे—

शास्त्रस्या वैदिक्येव प्रसिद्धिर्वलीयसी । तथाहि—अर्थवादादे-
रपि तावदमाते विरोधे वृद्धव्यवहारकोशानुशामनादिवच्छब्दसमु-
पकृतं भवतोऽपि नानिष्टम् । अतश्च त्रिवृदादिशब्दार्थव्युत्पत्तिस्तुर्वा-
ला यथैव लोकव्यवहारात् त्रैगुण्यं शब्दार्थत्वेनाध्यवमानुमुपक्रमते
तथार्थवादादिवशात् नवकादिकमपीति तुल्यम् ।

नचाप्रार्थवादादेः लोकप्रसिद्धपदान्तरसामानाधिकार्याधीन-
सिद्धित्वेनान्यपेक्षत्वाद्दौर्ध्वल्यम् । लोकप्रसिद्धेरापि पदान्तरार्थविषय-
लोकप्रसिद्धिमापेक्षत्वस्य समामत्वात् । अतश्च त्रिवृद्वहिष्णवमान-
मित्यत्र त्रिवृच्छब्दार्थावधारणवेलायां अनन्तरमेव वृचत्रयानुक्रम-
णा ‘श्रवभिः स्तुवन्ती’ति वचनान्तराच्च स्तोत्रीयानवके तावच्छक्तिरु-
त्थानया शब्दार्थत्वावधारणम् । न हि तत्रानुपस्थितेन सम्भवद्विप्ल-
वेनावयवार्थशक्तिग्रहमापेक्षेण च लोकव्यवहारेण झटिति त्रैगुण्यार्थ-
कत्वावगतिर्भवति । यद्यपि कस्यचित् स्यात् तथापि निर्दोषया वैदि-
कप्रसिद्ध्या बाध्यते । अतोऽत्र तावत् स्तोत्रीयानवकमेव विधेयम् ।

नचैवमपि वृचत्रयानुक्रमणादिनैव नवकमतीतिसिद्धेस्त्रिवृत्पदा-
नर्थक्यमिति वाच्यम् । स्तोत्रीयानवके रूढ्या त्रिवृत्पदवाच्यत्वस्य
त्रिवृत्पदश्रवणाभावेऽप्रतीतेः । तत्फलं च वृचत्रयानुक्रमणाद्यभा-
वेऽपि ‘त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोम’ इत्यादौ सर्वस्तोत्रेषु स्तोत्रीयानवक-
प्राप्तिः । अन्यथा हि वहिष्णवमाने वृचत्रयाद्यनुक्रमणात्प्राप्त्यपि
स्तोत्रीयानवकेऽग्निष्टुति त्रिवृच्छब्दस्य रूढ्या स्तोत्रीयानवक-

वाचित्तानवधारणाल्लोकप्रसिद्धावयवयोगेन सर्वसंख्याकार्ये त्रै-
गुण्यविधायित्वमेवापद्येन । सति तु मस्तुनोदाहृतवाक्ये त्रिवृच्छ-
ब्दश्रवणे तृचत्रयाद्यनुक्रमणवशेन स्तोत्रीयानवके समुदायप्रसिद्धौ
कल्पितायां आप्तिपुत्र्यापि क्लृप्ताया क्लृप्त्या योगवाधात् सर्वस्तोत्रे-
षु स्तोत्रीयानवकमेव विधीयत इति दशमे वक्ष्यते; एतदधिकरण-
प्रयोजनकथनपरत्वादेव च तदधिकरणस्य न पौनरुक्त्यम् ।

यत्र तु स्तोत्रसम्बन्धासम्भवो यथा—‘त्रिवृता यूषं पस्वि-
य’ इत्यादौ तत्र त्रैगुण्यमेव लोकाप्रसिद्धावयवयोगवशेन विधीय-
ते । न हि लोकप्रसिद्धिर्त्रैगुण्ये लाक्षणिकी । शक्यसम्बन्धाभावे-
लक्षणानुपपत्तेः । अवयवशक्तेः क्लृप्तत्वाच्च । अतस्तत्र क्लृप्तावयव-
योगेन त्रैगुण्यमेव विधेयं, न तु नवकम् । अवयवयोगेनैवार्थप्रती-
त्युपपत्तौ लाक्षणिकत्वे प्रमाणाभावात् । त्रिवृत्पदं हि स्तोत्रसम्बन्धि-
तृचत्रयाद्यनुक्रमणाश्रयकमात्रे न शक्तम् । अपि तु स्तोत्रीयानवके
अतश्च विशिष्टवाचकस्य पदस्यैकदेशपरत्वे लक्षणेतिन्यायात् ‘त्रि-
वृता यूषं’ इत्यादौ नवकमात्रग्रहणे लाक्षणिकत्वप्रसङ्गो दुर्गार एव
अतश्चैतादृशविषये त्रैगुण्यमेव ।

एवं यज्ञोपनीतावेधावापि त्रिवृच्छब्देन त्रैगुण्यमेव विधीयत
इति द्रष्टव्यम् । नचैवमपि त्रिवृच्छब्दस्य बाहिष्यमानरूपस्तोत्रवि-
शेषसम्बन्धितृचत्रयानुक्रमणात् तत्सम्बन्धितोत्रीयानवकवाचित्व-
मेव स्यात्, न सामान्यतः स्तोत्रीयानवकवाचित्वमिति वाच्यम् ।
तथात्वे ‘त्रिवृद्बाहिष्यमानमिति’त्यत्र त्रिवृद्ग्रहणस्य फलामात्रेन वै-
यर्थ्यापत्तेः । न हि तदापिपुत्र्यापि त्रिवृच्छब्देन सर्वस्तोत्रेषु नवकं
विधातुं शक्यते । ‘त्रिवृता यूषं’ इत्यादिवल्लाक्षणिकत्वप्रसङ्गेन त्रैगुण्य-
विधयर्थकत्वस्यैवापत्तेः । बाहिष्यमाने चातिदेशेनैव नवकस्य मास-
त्वात् तत्र तद्विध्याशङ्कायाः सुतरामनुपपत्तेः ।

अपि आप्तिपुत्र्यापि त्रिवृच्छब्देन तत्रत्यबाहिष्यमाने त्रैगुण्य-

प्रसक्तेस्तीव्रतात्तत्फलको वहिष्पत्रमानगतसोत्रीयानवकशक्तिग्रहो-
 ऽर्थवान्, तथा सति अग्निष्टुद्राक्यस्यात्रिवृच्छब्दाभावेऽपि वि-
 वक्षितार्थसिद्धेः तत्रत्यात्रिवृत्पदवैयर्थ्यम् । ततश्च पुनरपि प्रस्तु-
 तवाक्यस्यात्रिवृत्पदानर्थक्यं तदवश्यमेव । अतः फलाभावेन त्रि-
 वृत्पदवैयर्थ्यप्रसंगात् सामान्यतः सोत्रीयानवक एव त्रिवृत्पदस्य
 शक्तिरिति सिद्धम् ॥

एवं चरुशब्दार्थव्युत्पत्तिसायामपि लोकव्यवहारादिव वाक्य-
 शेषस्याप्यन्यत्र शक्तिग्राहकत्वावगमात् प्रकृते च विरोधे सति वा-
 क्यशेषस्यैव पूर्ववदेव धर्तीयस्त्वात् विधिस्तुत्योः समानविषय-
 त्वनियमाच्चौदन एव शक्तिश्चरुशब्दस्येत्येवं निश्चीयते । लोक-
 प्रसिद्धिस्तु स्यात्स्यां अनेकशक्तिकल्पने गौरवापत्तेः त्रिवृदादिपदव-
 च्छ योगाभावादोदनैकान्तिकमम्बन्धावल्लक्षणयैव । अतश्च 'सौम्यं चरुं'
 इत्यादौ वाक्यशेषाभावेऽपि ओदनपरत्वमेव । शक्यार्थपरत्वसं-
 भवे लक्षणाया अन्याय्यत्वात् इति दशमे वक्ष्यते । पौनरुक्त्यं च
 पूर्ववदेव परिहर्तव्यम् ।

एवं आश्ववालैक्षवीशब्दयोरपि त्रिवृच्छब्दवदेव लोकप्रसि-
 द्ध्या यौगिकपौर्यत्रादवशेन काशादौ रुदिकल्पनात् तद्वशेनार्थ-
 वादराहित्येऽपि काशादिग्रहणमेव, न तु यौगिकार्थग्रहणम् ।

न चावयवार्थे अवयवशक्तिकल्पनस्यावश्यकत्वादश्ववालशब्द-
 स्य दीर्घत्वादिना यौगिकार्थकेशसादृश्येनैव गौण्या दृष्ट्या काश-
 प्रतीत्युपपत्तौ शक्यन्तरकल्पनानुपपत्तेः अर्थवादसत्त्वे तद्वशेन गौ-
 णार्थग्रहणेऽपि तदभावे गौणार्थग्रहणे प्रमाणाभावाच्चौगिकार्थग्र-
 हणमेव स्यादिति वाच्यम् । केशसादृश्येन काशविवक्षायां अर्थवा-
 दे केशप्रकृतिकत्वान्वाख्यानस्य वैयर्थ्यापत्तेः । न हि गौणार्थे क-
 चिदन्वाख्यानं दृश्यते, विधौ जवन्यवृत्त्याश्रयणस्य दोषत्वाच्च न
 गौणत्वकल्पनम् ।

न च तर्ह्येवाद एव काशपदं केशरूपबाललक्षणार्थमस्तु, कृतं
 दास्यन्तरकलनेनेति वाच्यम् । 'ते बालाः काशतां माप्ताः' इत्यनन्वया-
 पत्तेः । अनोऽश्चबालपदं काशपु रुढपत्र । केशपकृतित्वकथनं तु 'य-
 दाजिपीयुः' इति वदन्वाख्यानमात्रमिति द्रष्टव्यम् ।

अस्तु वाश्वबालपदं काशे गौणम्, तथाप्यन्वाख्यानानुरोधेन
 त्रिरुदगौणीस्वीकारः, इयेनपदस्येव यागे । अत्रश्च यथैव 'समानामि-
 तरच्छद्यनेन' इत्यादौ गौणार्थस्यैव यागस्य इयेनपदेन ग्रहणं तथा इ-
 दार्थवादाभावेऽपि वेदवत्सत्त्वप्रत्यासत्तेः गौणार्थस्यैव, काशस्य ग्र-
 हणमिति सिद्धम् ।

अयं च प्रकारः तिरुच्छब्दे सम्भवन्नापि तादृशतादृश्याभावा-
 न्नोपन्यस्तः ।

एवं स्तोमशब्दस्यापि 'त्रिरुदेव स्तोमो भवति' इति वैदिकमा-
 मानाधिकरण्यात् 'स्तुनेर्गानि स्तोम' इति याग्निकप्राधिदेश्ये 'स्तोमे-
 णिविधिः पञ्चदशार्थ' इति प्राक्किदकस्मृतेश्च स्तोत्रीयासंख्याकृतस्तु-
 तिसंख्यावचनत्वं व्युत्पत्तिसुनाऽवधार्यते । 'ब्रह्मणस्तोम' इत्यादिलोक-
 मसिद्धेस्तु लासणिकत्वं श्रवत्यन्तरकल्पकत्वं वा आश्रयणीयम् ।
 तदपि च सैन्धवादेवदेव प्रकरणादिनाऽर्थविशेषावधारणमिति
 कश्चिदुक्तविधा संख्या, कश्चित्तु समुदायमात्रमिति व्यवस्थैव, नतर
 व्यवस्थितविकल्पः ।

न्यापसुषामवदेवयोस्तु वैदिकमामानाधिकरण्यादिना स्तोत्री-
 यासमुदायवचनत्वम्, लोकमसिद्धया तु समुदायमात्रवचनत्वम् ।
 तत्र वैदिकमसिद्धेर्व्यवत्त्राष्टौकिकमसिद्धिर्लक्षणयापि नीयमाना न
 दुप्यतीत्युक्तम् । न च वैदिकमसिद्धया उक्तविधमंगवावाचित्वमु-
 क्तम् । यथा तथा वास्तु । सर्वथा न सप्रमिद्धिर्वन्वीयमिति सिद्धम् ।

(५)पिकनेमाधिकरणम् ।

सू०—चोदितं तु प्रतीयेतोविरोधात्प्रमाणेन ॥

१-३-१० ॥(सि)

इह षलवत्प्रमाणान्तराविरोधाभावे शब्दार्थव्यवहारविषये म्लेच्छानामपि प्रामाण्यं संभवति नेति विचार्यते । यथा—पिक, नेम, सत, तामरम, पञ्चोर्ण, वारवाण, शब्देषु, ते हि कोकिला, ध, बृहत् परिमण्डल शतच्छिद्रदारूपयपात्र, पद्म, धौतकोशेय, कञ्जुत्वाचित्वेन म्लेच्छेषु प्रसिद्धाः ।

तत्र यद्यपिरोधे म्लेच्छप्रसिद्धिः प्रमाणं ततः 'पिकमालमेत' इत्यादिवाक्येषु तत्प्रसिद्धार्थस्य ग्रहणम्, अथ तु न प्रमाणं ततो वेदमयुक्तानां शब्दानां आनर्थक्यासम्भवात् यथाकथंचित् निगमनिरुक्तव्याकरणवशेन धातुतोऽर्थं प्रकल्प्य तस्यैव ग्रहणम् ।

विप्रतिपत्तिग्रहणगत्युदाहरणरूपेणात्र सिद्धान्तकरणात्सङ्गतिः । शास्त्रास्थमिमिदेषां कल्पत्वेनाप्रमाणत्वकथनादायवादिक्ती ।

तत्र म्लेच्छेषु यथैव अनभिषागाच्छब्देषु विप्लुतिरसाधुशब्दप्रयोगात् दृष्टं न तेषां शब्दगत्वावधारणे प्रामाण्यम्, तथैव तदर्थविधारणेऽपि पील्लादिषु विप्लुतिदर्शनात् प्रामाण्यसम्भवः । न च तेषु पिकादिशब्दानामप्यविप्लुतिर्दृश्यते, येन तत्प्रसिद्धार्थमात्रग्रहणं शङ्कोत । प्रातिपदिकमात्रप्रयोगेन तेषामप्यभ्रष्टत्वात् । अतश्च वेदमयुक्तमस्कृतसदृशास्तैः प्रयुज्यन्ते, न तु त एव । न च सादृश्यमात्रेण संस्कृतपिकादिशब्दानां तत्प्रसिद्धार्थकल्पनम् । शालाशब्दस्यापि सादृश्येन मालाशब्दार्थवाचित्वापत्तेः । विस्तरेण चात्र वार्तिककृता आन्ध्रद्विडभाषयोरेव सादृशेनापिकाक्षरप्रक्षेपादिना च संस्कृतशब्दत्वकल्पनया तदर्थकत्वकल्पने अनेकविरोधोत्प्रेक्षासं-

भयाद्यवस्थितशब्दार्थवधारणासंभव उपपादितः किमु न तदा तेभ्यो-
ऽपि प्रत्यन्तवासिनां पारमरीयकादीनां भाषासु तदवधारणमिति
न म्लेच्छप्रसिद्धेः शब्दार्थनिर्णयेऽपि धर्मो धर्मयोरेव प्रामाण्यम् ।

एवं सत्यपि शब्दार्थतत्त्वावधारणस्य वृद्धव्यवहारमात्रप्रमा-
णकत्वात् यद्यभिधेयनिर्णये म्लेच्छव्यवहारस्य प्रामाण्यमभ्युप-
गम्यते तथापि तद्व्यवहारस्य तान्म्रत्येव तत्प्रयुक्तशब्दविषये निर्णी-
यकत्वं स्यात्, नार्यान् प्रति । आर्यप्रयुक्तशब्दविषये म्लेच्छानां वैदि-
कशब्दवच्छ्रयणाभावात् । तच्छ्राविणा चार्थिणा म्लेच्छसम्पापण-
तद्भाषामपयोग्योः निषेधेन तत्प्रसिद्धार्थमस्मन्धग्रहणासम्भवात् ।
अतश्च गृहीतसम्बन्धस्य शब्दस्यार्थाभिधायकत्वात् म्लेच्छानां
सम्बन्धग्रहणसम्भवेऽपि आर्याणां तदसम्भवाच्च तान् प्रति म्लेच्छ-
व्यवहारस्य निर्णायकत्वम् ।

किञ्च म्लेच्छप्रसिद्धार्थग्रहणे निगमादीनामार्थव्यापत्तिः ।
सर्वत्र व्यवहारोदेवार्थनिर्णयोपपत्तेः । न च यत्र म्लेच्छप्रसिद्ध्यापि ना-
र्थनिश्चयः तादृशविषये निगमाद्यर्थवत्तेति वाच्यम् । म्लेच्छदेशा-
नामानन्त्येन सर्वान्वेषणस्याशङ्क्यत्वात्प्रोक्तधर्मावनिश्चयानुपपत्तेः ।
अतश्च सर्वदेशान्वेषणबाधशङ्काया दुष्परिहरत्वाच्च क्वचिन्निगमादिना
अर्थनिर्णय इति तद्वैयर्थ्यापत्तिः । अस्मत्पक्षे तु आर्यावर्तस्याल्पत्वेन
तदन्वेषणस्य सुकरत्वाच्चदप्रसिद्धार्थकशब्दविषये निगमादीनामर्थव-
त्त्वोपपत्तेर्नानर्थक्यम् ।

अत एव यद्यपि म्लेच्छप्रसिद्धिः समुदायप्रसिद्धिरूपा बलुप्ता
च, निगमादिप्रसिद्धिस्तु अवयवप्रसिद्धिरूपा कल्प्या च । अतश्च
रयकाराधिकरणन्यायेन बलुप्तरूपनान्यायेन च म्लेच्छप्रसिद्धेरेव
घलीयस्त्वं भवेत् । तथापि निगमादिवैयर्थ्यापत्तेरानर्थक्यमातिहतन्यायेन
म्लेच्छप्रसिद्धेरेव दौर्बल्यमभ्युपगन्तुं युक्तम् । एवं च दीर्घाधिकरण-

व्युत्पादितम्लेच्छप्रसिद्धिगतम्लेच्छरूपाश्रयदौर्बल्यन्यायः शिष्टाको-
पाधिकरणन्यायात् पराहतोऽपि पुनरुज्जीवितो भवति ।

तथाहि—यद्यपि प्रसिध्याश्रयभूतार्थम्लेच्छगतवलावल्लापेक्षया
प्रसिद्धिस्वरूपगतस्य बलसत्त्वकल्प्यत्वकृतवलावलस्य समुदायावयव-
प्रसिद्धिकृतवलावलस्य च शिष्टाकोपाधिकरणव्युत्पादितप्रमेयवला-
वल्लन्यायेन बलवत्त्वावगमादार्थम्लेच्छगतवलावल्लस्यात्र नावका-
शो भवेत्, तथापि स्वरूपगतवलावल्लद्वयस्याश्च निगमाद्यानर्थक्य-
प्रसङ्गेन बाधितत्वात् बाधकबाधे बाध्यस्य निरपवादत्वादिति न्या-
येनाश्रयकृतवलावलस्य पुनरुज्जीवनादापि न म्लेच्छप्रसिद्धार्थग्रह-
णसिद्धिः ।

यदा तु वार्तिककारमते शिष्टाकोपाधिकरणेन प्रमेयवलावल-
स्य बलवत्त्वनिरूपणं तदा प्रसिद्धिस्वरूपगतवलावलत्वस्यात्रैव विचा-
र्यत्वादाश्रयदोषेण च दुष्टस्य बलसत्त्वाप्यनाश्रयणीयत्वादाश्रयकृ-
तवलावलेनैव सूतरां न म्लेच्छप्रसिद्धार्थग्रहणलाभः । अतो निगमा-
दिवशेनैव धातुतोऽर्थप्रकल्पनम् ।

यद्यपि च निगमादिभ्योऽनेकार्थप्रतिभानं तथाऽपि अज्ञादि-
शब्दवर्त्मकरणादिवशेनार्थविशेषावधारणं, तदभावे, तु असम्भवदू-
व्युत्पत्तिकपदार्थ (१) व्यावृत्त्या सम्भवद्व्युत्पत्तिकपदार्थविशेषरूपे-
णैवावधारणं भविष्यतीति नानुपपन्नम् । तस्मान्ज्ञात्तत्त्वस्थार्थप्रसिद्धि-
रेव वलीयसीति मास्ते—

अभिधीयते—शब्दान्तरेषु विप्लुतिशङ्काभिराकरणाशक्तावपि
पिकादिशब्दानां वेदादिप्रयुक्तत्वेनाविभाक्तिकम्लेच्छप्रयोगेऽपि प्राति-
पदिकमात्रस्य तावदविप्लुतिनिश्चयान्नित्यवेदप्रयुक्तत्वेन च जा-
त्यादिरूपानित्यार्थवाचित्वकल्पनावश्यकभावे सति मुख्यार्थान्तराप्र-
सिध्या कोकिलादौ तत्सदृशे गौणत्वायोगात् स्वसमानार्थकोकिला-

दिशब्दासादृश्याच्च गान्ध्यादिशब्दवत् तन्मूलकस्य शक्तिभ्रमस्याप्य-
सम्भवेनार्थस्याप्याविप्लुतिनिश्चयादनादिम्लेच्छव्यवहारोऽपि वाच-
कत्वकल्पक इत्युपपन्ने तस्याप्यभिधेयानिर्णये प्रामाण्यम् ।

न च तान् प्रति तत्पूर्वदृढव्यवहारस्य प्रामाण्यसंभवेऽपि
म्लेच्छानां वैदिकशब्दश्रवणाभावादार्याणां च तत्संभाषणतद्भाषा-
शिक्षणयोर्निषेधाच्च तत्प्रसिद्धे ऽर्थे आर्याणां सङ्गतिग्रहसम्भव इति
वाच्यम् । अतिक्रान्तनिषेधेभ्यः द्वैमापिकेभ्यो म्लेच्छानां वैदिकशब्द-
ग्रहणसम्भवाच्चैरेव चार्थेभ्यो म्लेच्छप्रसिद्धार्थोपदेशोपपत्तेः सङ्गतिग्रह-
षाधकाभावाद ।

यत्तु तेषामनभिपुक्तत्वाच्चत्प्रसिद्धैरनादरः इत्युक्तम्, तददृष्टार्थ-
पर्याधर्मावपये तेषामभियोगाभावेऽपि असति बलवति विरुद्धे प्रमाणा-
न्तरे अभिधेयार्थनिर्णये प्रामाण्यस्य सुतोपपादत्वादयुक्तमेव । दृष्टार्थ-
व्यवहारेषु च तेषामार्थेभ्योऽपि महानभियोगो गृह (१) तेषाकृपि-
गृहीनर्माणादिषु । आवश्यकं च क्रोमादिशब्देषु म्लेच्छप्रसिद्ध्यपेक्ष-
णमार्थाणाम्, अन्यथा विशस्तपश्वव्यवाधिकारात् सामान्यतः प-
श्वव्यववाचित्वज्ञानेऽपि विशेषापेक्षायां निरुक्तादिभ्योऽपि विशेष-
निर्धारणस्य कर्तुमशक्यत्वेन तदर्थानुष्ठानायोगमसङ्गात् । अतश्च प-
श्वव्यवत्वसामान्यांशे म्लेच्छप्रसिद्धेः सम्वादेन अगत्या प्राणिवधा-
भिपुक्तम्लेच्छप्रसिद्धार्थग्रहणमावश्यकम् । तेन यथैव निषोदष्ट्यां
(२) 'कूटं दाक्षिणा' इति विहिते ॥ एवैतेन द्रव्यान्तरपिश्रहिरण्यरूपेण
कूटेन व्यवहरन्ति तेभ्य एवार्थतत्वं ज्ञायते, तथैवेहाऽपि पिकादिश-
ब्दानां वेदमयुक्तानां आर्थेभ्यश्चापतीतमानार्थकानां म्लेच्छेभ्योऽ-
प्यर्थप्रतीतिर्न विरुध्यते ।

किञ्च कोकिलादिरूपस्यार्थस्यार्थदेशे प्रसिद्धत्वात्तदर्थं म्ले-
च्छानपेक्षणेऽपि पत्रोर्णवारवाणाद्यर्थानां स्वरूपेणार्थदेशेऽप्रसिद्धेः

तदर्थं तावत् म्लेच्छापेक्षणमावश्यकम् । अतश्च कोकिलादिष्वपि पिकादिपदवाच्यत्वेनार्थेष्वप्यसिद्धेः तदर्थमापि म्लेच्छप्रतिषेधपेक्षणे को विरोधः ।

यत्तु म्लेच्छप्रसिद्धार्थाङ्गीकरणे निगमाद्यानर्थन्यमित्युक्तम्, त-
न्न ; निगमादीनां हि आर्यम्लेच्छव्यवहारादिना प्रसिद्ध एवार्थे त-
न्निर्वचनकरणादिना निमित्तमात्रोक्तौ व्यापारः, नत्वपूर्वार्थप्रति-
पादने ।

यत्तु तेषामपि कचिदपूर्वार्थप्रतिपादनम्, यथा (१) 'उत
त्वः पश्यन्' इत्यादौ त्वादिसब्दानामेकाद्यपूर्वार्थप्रतिपादनं निरुक्ते,
सदिर्हिन्नायामित्यादौ च सन्वादिशब्दानां हिंसाद्यपूर्वार्थप्रतिपादनं
व्याकरणे, तत्प्राप्तिकं प्राप्तिकं च । न त्वेवावता म्लेच्छप्रति-
षेधङ्गीकारे तेषामानर्थक्यम्; तेषां निमित्तकथनरूपस्वव्यापारावि-
घातात् । न च तेषामपूर्वार्थप्रतिपादनपरत्वाभावे निमित्तमात्रप्रति-
पादनपरत्वे तत्प्रयोजनाभावान्नानर्थक्यम्, षडङ्गवेदाध्ययनविधिवलात्
निरुक्तादिजन्यपदार्थनिर्वचनज्ञाने सत्येव तत्पूर्वककर्मातुष्ठानात्फलसि-
द्धिः, नत्वन्यतोऽपि निर्वचनज्ञाने अव्युत्तान्नपदार्थस्वरूपज्ञानेऽपि चेति
कल्पनेन सार्थक्योपपत्तेः ।

अथ वा अस्तु निगमादीनामपूर्वार्थप्रतिपादनेऽपि व्यापारः,
न निमित्तकथनमात्र एव, तथापि यत्र पदार्थविशेषसमुत्पत्त्यं प्रत्यय-
तः प्रकृतेश्च तद्व्याप्तिसार्थकल्पनोपायोक्तैः यत्र म्लेच्छानामप्यप्यप्यसि-
द्धिनिश्चयः तद्विषये निगमाद्यर्थवत्तेति न वैयर्थ्यम् ।

म्लेच्छदेशानन्त्येऽपि च देशान्तरागतपुरुषवार्तापरम्परया स-
र्वम्लेच्छदेशप्रतिषेधभावनिश्चयोपपत्तिर्न विरुध्यते । एवं सत्यपि
यदि बाधशङ्का दुःपरिहरेत्याशङ्क्येत ततो धूमप्याग्निसम्बन्धेऽपि
(२) व्यभिचारशङ्कायाः दुष्परिहरत्वाद्धूमादप्याग्निनिश्चयेन न भवित-

व्यपम् । अतश्च निगमादेरर्थवत्त्वेनानर्थक्यप्रतिहतत्वाभावान्म्लेच्छप्र-
सिद्धेः बलवत्त्वसमुदायप्रसिद्धिरूपत्वाभ्यामापि बलवत्त्वमव्याहतम् ।

न च म्लेच्छरूपाश्रयदौर्बल्यदोषेण दृष्टस्य बलवत्त्वाप्यनाश्र-
यणीयत्वम्, म्लेच्छानां धर्माधर्मप्रतिपादनविषये दुर्बलत्वेऽपि दृष्टार्थ-
व्यवहारविषये दुर्बलत्वाभावात् । एवं समपि यदि पिकादिशब्दाना-
मर्थान्तरं विशेषरूपेण निगमादिभिरुदाह्रियेत, ततः पीत्वादिबदेन
म्लेच्छप्रसिद्धिरपि गौणत्वादिना नीयेत, नत्वेतत्तथोदाह्रियते । सा-
मान्यतस्तु अनेकार्थसाधारणं घातुतोऽर्थप्रकल्पनं कल्पत्वावयवप्र-
सिद्धिरूपत्वाभ्यां दुर्बलमेव ।

किञ्च पिकादिशब्दानां निरुक्तादिवशेनापि अवगमार्थान्वाख्या-
नं पिबति, पाति, पशतीत्यनेकघातुसाधारणत्वान्म्लेच्छप्रसिद्ध्यनुगु-
णमेव, कोकिलादीनामापि पानादियोगस्य प्रसिद्धत्वात् । अथ
विरोधामावादापि म्लेच्छप्रसिद्ध एवार्थः पिकादिविधावाश्रय-
णीय इति सिद्धम् ।

सूत्रं तु बलवत्प्रमाणेनाविरुद्धं उपदिष्टं वैदिकविधौ ग्राह्यत्वे-
न प्रतीयेत इति व्याख्येयम् ।

इति पिकनेमाधिकरणम् ।

(६) कल्पसूत्राधिकरणम् ।

सू-प्रयोगशास्त्रमिति चेत् ॥ १-३-१२ ॥ (पू०)

इह कल्पसूत्राण्युदाहरणम् । तत्र कल्पा नाम प्रयोगं कल्पयं-
तीति व्युत्पात्तिसिद्धरूपप्रयोगप्रतिपादका ग्रन्थाः शौधापनीयवाराह-
माशकाद्याः । सूत्राणि तु सूचयन्तीति व्युत्पत्त्या 'ऋचं पादग्रहण'
इत्यादिसंज्ञापरिभाषादिरूपेण प्रयोगविशेषोन्नायकलक्षणप्रतिपादकाः ।

आश्वलायन, वैजय, कात्यायनादिकृताः । ते च किं वेदवदपौरुषेयाः सन्तः स्वतः प्रमाणम् ? उत तेषां वेदरूपा एव, किं वा पौरुषेयास्तन्तः स्मृत्यधिकरणन्यायेन वेदमूलतया प्रमाणमिति संदेहः ।

अत्र पादाध्यायसङ्गती तावत्स्पष्टे । म्लेच्छाचाराणां केषांचिदनादित्वेन शिष्टाचारतुल्यतया स्वतः प्रामाण्येऽभिहिते इहापि वेदत्वेन वेदतुल्यतया वा स्वतः प्रामाण्योपपत्तेः नैषां वेदमूलत्वं तद्विरोधे चामामाण्यं युक्तं इत्यनन्तराधिकरणव्युत्पादितस्वतः प्रामाण्योपजीवनेन स्मृतिविरोधाधिकरणद्वयासेपात्तु प्रकृतसङ्गतिः । स्वतः प्रामाण्याभावाच्चानन्तरा ।

नचैवं स्मृत्यधिकरणासिद्धवेदमूलत्वासेपे लक्ष्यमाने स्मृतिष्वपि तदापत्तेः कल्पसूत्रमात्रोदाहरणानुपपत्तिः । कल्पसूत्राणां सर्वत्र प्रसक्तपठितवेदार्थोपनिबन्धनेन वेदमूलत्वे तत्पणयनवैयर्थ्यापत्तेः शास्त्रान्तरवद्वेदत्वस्य वेदतुल्यत्वस्य वा शङ्कितं शक्यत्वेऽपि स्मृतीनां सामस्येन तदभावात्स्वातन्त्र्यशङ्काऽनुपपत्तेः ।

अस्तु वा (१) 'अङ्गं वा समभिव्याहारादि'सादिकल्पसूत्रेष्वपि अनुपलभ्यमानवेदमूलेषु स्वातन्त्र्यशङ्कानुपपत्तेस्तुल्यत्वात् तत्र वा तदुपपत्तौ स्मृतिष्वपि तदापत्तेः सकलं विद्यास्थानजातमिहोदाहरणम् ।

अथ वा अङ्गान्यत्रोदाहरणम्, तेषां हि 'पटङ्गमेके' इति वेदत्वस्मरणात्स्वातन्त्र्यशङ्कोपजायते । यदा तु वार्तिककारमते विरोधाधिकरणे शाक्यादिग्रन्थानां वेदमूलत्वासम्भवेनाप्रामाण्यं प्रतिपादितम्, तदा इहापि तेषां स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यसम्भवात्तदधिकरणासिद्धाप्रामाण्यासेपेणेह पूर्वपक्षकरणात्तेषामप्युदाहरणत्वम् ।

तदेवमत्र कल्पसूत्रादिकमुदाहृत्य किमेषां स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं सम्भवत्युत नेति विचारः । तत्रैवं पूर्वपक्षवाद्याभिप्रायः—यथैव स्मृत्यधिकरणे भ्रान्त्यादिकल्पनातो वेदमूलत्वकल्पनाया लघुभूत-

त्वाद्वेदमूलत्वमेवाश्रितं तथैव दृढत्रैवर्णिकपरिग्रहेणावश्यवक्तव्ये प्रा-
माण्ये वेदमूलत्वकल्पनापेक्षयाप्यपौरुषेयत्वकल्पनाया लघुत्वात्तदेव
युक्तमाश्रयितुम् । वेदमूलत्वकल्पने हि पुरुषः, तन्मूलप्रमाणं वेदः,
तन्नित्यत्वं, इति त्रितयं कल्प्यं, तद्वस्मकर्तृकतैव युक्ता समाश्रयितुम् ।
अनश्चापौरुषेयत्वसाम्बादेतेषामपि वेदत्वम् । यदि तु तेषु
वेदशब्दप्रयोगाभावाद्देदत्वासम्भव आशङ्क्येत ततोऽस्तु वेदतुल्य-
म् । सर्वथा न वेदमूलकत्वेन प्रामाण्यम् ।

अङ्गानां तु 'मन्त्रब्राह्मणयोः वेदनामधेयं, यहङ्गमेके, इति गौ-
तमेन वेदत्वस्मृतेः शक्यं वेदत्वमप्याश्रयितुम् ।

किञ्च कल्पसूत्राणां प्रायशः सकलजनप्रत्यक्षवेदार्थोपनिषन्-
नात् तन्मूलत्वे च तत्प्रणयनवैयर्थ्यापत्तेः शास्त्रान्तरवेदापौरुषेय-
त्वाश्रयणम् ।

किञ्च पौरुषेयत्वे अर्माणां विधायकोपस्थापनमात्रेण चरितार्थ-
त्वान्न धर्मप्रमाजनकत्वमिति धर्ममूलत्वस्मरणानुपपत्तिः । न हीष्टा-
घनत्वमात्रेण धर्मत्वम्, कृप्यादावपि तदापत्तेः । अपि तु विध्यनु-
ष्ठापितत्त्वपर्यन्तेन, न च विधिः पौरुषेयेषु छिद्गादिषु समस्ति, तेषां
पुरुषाभिप्रायमात्रप्रतिपादकत्वस्य स्थापितत्वात् ।

किञ्च मन्त्रैरेव स्मर्तव्यं इति नियमवद्देदेनैवावगतं कर्माभ्युदयका-
रि भवति इति स्वाध्यायविधिवशेन नियमावगमान्मन्वादिग्रन्थानां
चावेदत्वे तज्जन्यावगमस्याभ्युदयकारित्वाभावात्प्रणयनवैयर्थ्याप-
त्तिः । कथं चेया पौरुषेयत्वे नित्यब्रह्मण्यविधिविषयत्वोपपत्तिः ।
श्रूयते हि (१) "अहरहः स्वाध्यायमधीयीत" इत्युक्त्वा "यहचोऽधीते,
यद्यजुषि, यत्सामानि, यद्ब्राह्मणानीतिहासान् पुराणानि कल्पा" नि-
ति । न च प्रवाहनित्यत्वकल्पनया तदुपपत्तिः । तत्कल्पनस्य गौर-
वप्रस्तत्वेनाप्रामाणिकत्वात् ।

एवं शाक्यादिग्रन्थेभ्योऽपि धर्माधर्मविषयावगतिस्तावत्स्वसंवेद्यां,
तस्याश्च स्वतः प्रामाण्यस्य स्थापितत्वादाप्तोक्तत्वलक्षणगुणाभावेऽपि
नाप्रामाण्यम् । न च मीमांसकैः स्वतः प्रामाण्याभ्युपगमेऽपि शा-
क्येन तदनभ्युपगमात् तदङ्गीकारे अपसिद्धान्तापत्तिः । 'उत्पाताद्वा-
तथागतानां अनुत्पाताद्वा स्थितैवैषां धर्मनित्येति' शाक्येन प्रवाह-
नित्यत्वेन कूटस्थानित्यत्वेन वा धर्मनित्यत्वस्योक्तत्वात् तन्नित्यत्वस्य च
तत्प्रतिपादकागमनित्यत्वमन्तरेणानुपपत्तेः, नित्यानां चागमानामस्व-
तस्त्वे प्रामाण्यानिर्वाहात्स्वतस्त्वाभ्युपगमेऽप्यपसिद्धान्तानापत्तेः ।
एवं सत्यापि यदि सकर्तृकत्वमभ्युपगम्येत ततः कर्तृदोषेण प्रामा-
ण्यावगतिर्वाध्येतापि, न तदभ्युपगमः शक्यते कर्तुम् । तत्कर्तृपुरुषस्य
तन्मूलभूतभ्रान्त्यादेः कल्पनेऽतितरां गौरवापत्तेः । अतश्च लाघ-
वादेतेषामकर्तृकतैवाभ्युपगन्तुं युक्ता ।

न च मानवमाशकबौद्धादिसमाख्यया सकर्तृकत्वावगमादक-
र्तृकत्वानुमानपराहतिः शक्या । समाख्यायास्तृतीये प्रमाणान्तरमा-
सकर्तृविशेषनियामकत्वमात्राभ्युपगमेनाप्राप्तकर्तृप्रमापकत्वाभावाद्धा-
म्येन चाकर्तृकत्वानुमितौ जातार्था सामान्यतः कर्तृभाष्यभावेन
समाख्यायास्तन्नियामकत्वानुपपत्तेः । अतश्च काठकादिसमाख्यावदेव
मानवादिसमाख्यापि प्रवचननिमित्तत्वेनोपपादनीया ।

न च समाख्यया अनुमानपराहतावपि 'मशकेनेदं कृतं' इति
दृढाविच्छिन्नाध्येतृस्मरणेन तत्पराहतिः शक्या । "शैशवं भवति
शिथुर्वा आक्षिरसो मंत्रकृता मन्त्रकृदासीत्" इत्यादाविव करोतेः
'गन्धनावलेपणछेदनसाहसिक्यमेतिपत्नप्रकयनोपयोगेषु कृञ्' इति
स्मृत्यालोचनया अनेकार्यत्वावगतेः प्रकयनाभिप्रायेणाप्युपपत्तेः ।
न चार्थवादाद्यभावेन वेदमुद्रारहितत्वादवेदत्वानुमानेन सत्प्रतिपक्षता
शङ्क्या । अरुणपराशरशास्त्राद्वाल्मिक्यस्याप्येवंविधत्वेनानैकांतिकत्वात् ।
वेदतुल्यत्वानुमानस्य वेदमुद्रारहितत्वेऽप्यव्याहतत्वाच्च । अत एव

लाट्याद्यापणसूत्रकाराभ्यां माशकं प्रकृत्योक्तम् (१) "तत्प्रत्यक्षविहितं
त्यार्पकल्पेन तत्रानुमानं न विद्यते इति ।

तस्मादेवंजातीयकामिदं प्रयोगस्य साक्षादेव विधायकं, न तु
मूलभूतप्रमाणानुमानेन न वा सर्वथा अप्रमाणमिति सूत्रार्थः ॥

सू-नासन्नियमात् ॥ १-३-१२ ॥ (सि)

नैतेऽपौरुषेयाः, लाघवं हि प्रमाणोपष्टम्भकम् । न तु प्रमाणा-
न्तरोपमर्देन स्वतः प्रमाणम् । तदिहात्र दृढाविच्छिन्नाध्येतृपरम्परया
मन्वादीनां कर्तृत्वस्मरणेन तावत्सकर्तृकत्वे प्रमितम् । न चैतादृ-
क्षादभावमायकं किञ्चित्प्रमाणमास्ति स्मर्तव्यास्मरणमेव हि दृष्ट्यादर्श-
नवत्तदभावसाधकं स्यात्, न तु तदस्ति । लाघवस्य तु तर्कविधया
प्रमाणोपष्टम्भकमात्रैरूपत्वाच्च स्वतः प्रमाणत्वम् । अन्यथा काळि-
दासादिवाक्येष्वपि लाघवेनाकर्तृकत्वापत्तेः ।

वेदेऽपि तु न लाघवमात्रेणाकर्तृकत्वसिद्धिः; किन्तु स्मर्तव्या-
स्मरणादेव । न हि तत्र वेदाध्येतृणां परम्परया सकर्तृकत्वस्मरणम् ।

यदापि तार्किकादीनां ईश्वरप्रणीतत्वादिसमरणं तदपि न वेदा-
ध्येतृपरम्परास्मरणमूलकम् । अपि तु अनुमानादिरूपव्यापामासमूल-
मेव । आभासत्वं च तेषां लाघवतर्कसहकृतस्मर्तव्यास्मरणादेवावगम्य-
ते । अतश्च वेदस्योक्तरीत्याऽपौरुषेयत्वावगतेः कचिदन्यपरे धारणे
'मन्त्रकृता मन्त्रकृदासी' दिवादी लाक्षणिकानुशासनबलेन प्रकथ-
नार्थतयापि व्याख्यानं नानुपपन्नम् ।

मन्वादिस्मृतीनां तु कर्तृभावसाधकप्रमाणाभावेन प्रत्युत तत्स

१ लाट्या श्री १०-२०-११ "प्रत्यक्षविहितमेतदार्पेयकल्पेन सर्व-
सत्र नन तस्मिन् अनुमानं न विद्यते । . . न च शक्यं प्रत्यक्षविहि-
तमनुमानेन प्रत्याख्यातु विकल्पयितु वा. तद्यथाऽऽर्पेयकल्पेन कृतं तत्
तथैव स्यात्" इत्यग्निस्थायी ।

द्वावसाधकप्रमाणस्यैव सत्त्वात् न प्रकथनार्थतया व्याख्याने (१) प्रमाणमस्ति । अतश्च कर्तुः सामान्यतः प्राप्तेः सत्त्वात् मानवादेः समाख्याया अपि कर्तृविशेषनियामकत्वोपपत्तिः ।

एवं सत्त्वापि यदि त्रैवर्णिकानां धर्ममूलत्वस्मरणं अपौरुषेयत्वं विना नोपपद्येत ततः कल्प्येतापि तत् । तच्च वेदमूलत्वेनाप्युपपन्नरमिति नापौरुषेयत्वसिद्धिः । यदपि च 'पटङ्गमेकं' इत्यङ्गानां वेदत्वस्मरणं तदप्येकग्रहणादेव पूर्वपक्षत्वप्रतीतिर्मेघब्राह्मण-योर्वेदनामधेयं' इत्यस्य च एकपदरहितस्य सिद्धान्तत्वप्रतीतेरसन्मूलकम् ।

शाक्यादिग्रन्थानां तु अपौरुषेयत्वं स्वसिद्धान्तभङ्गापत्तेश्चायुक्तम् । तन्मते हि प्रतिसंख्याननिरोधारूपस्य ध्वंसस्य अप्रतिसंख्याननिरोधारूपस्य च प्रागभावस्य व्योम्नश्चा(२) वरणाभावरूपस्यावस्तुत्वेन नित्यत्वेऽपि तदतिरिक्तस्य वस्तुनो वर्णादेः क्षणिकत्वाभ्युपगमात् तद्यद्विषयपदवाक्यसमुदायात्मकस्यागमस्य कूटस्थानित्यत्वं तावद्दुरभ्युपगमम् ।

प्रवाहानित्यत्वमपि च तदगतस्य कस्यचिज्जात्यादेः कूटस्थानित्यतामन्तरेणानुपपन्नमिति जात्यादेः कूटस्थानित्यताङ्गीकारे तदवस्थैव क्षणिकत्वाभ्युपगमभङ्गापत्तिः । अतश्चेवामपौरुषेयत्वासम्भवाद्देवविरोधित्वेन च वेदमूलत्वस्याप्ययोगादप्रामाण्यमेष ।

कल्पसूत्रादीनां तु स्मृत्यधिकरणन्यायेन वेदमूलत्वोपपत्तेर्नाप्रामाण्यम् ।

यच्च-प्रसङ्गवेदार्थोपनिबन्धनेन कल्पसूत्राणां प्रणयनवैयर्थ्यापत्तेः शास्त्रान्तरतुल्यतेत्युक्तम् । तन्न ; नानाशास्त्रागतानां वैकल्पिकानां एकादशनवद्वादशकपालत्वादीनां समुच्चिन्नां च मयाजा-

द्यनुमन्त्रणमन्त्रादीनां शाखान्तरीयवाक्याधीनवाधोपसंहारपरिस-
ङ्ग्यापदार्थलक्षणापूर्वताक्रमादेश्योपसंहारो मीमांसाभिज्ञैः स्वशाखा-
मात्राध्यायिभिः कचिदुदाहरणविशेषे ज्ञायमानेऽपि सर्वोदाहरणेषु
ज्ञातुमशक्यत्वात्तदर्थस्मृतिविक्षेपकार्यवादसामेन सान्तत्पानुष्ठानस्य
कर्तुमशक्यत्वाच्च प्रणयनार्थवस्वोपपत्तेः । मत्स्युत इह शाखान्तरवद्-
ध्येनृभेदाभावाच्चन्मत एव तुलयाध्येतृकत्वात् विध्यन्तरानर्थक्यम् ।
अतश्चाभ्यासाधिकरणन्यायेन अनेकादृष्टकल्पनानुविद्धकर्मन्तरत्व-
कल्पनायामत्यन्तगौरवापत्तिः । अस्मन्मते तु मसस्तविधिविहितार्था-
नुवादकत्वेऽप्यनुष्ठानसौकर्यार्थं कल्पादिद्वारोपस्थापनमर्थवत् ।

यत्तु-स्वाध्यायविधिवशेन वेदजन्यावगमस्यैवाभ्युदयकारित्वा
वगमात् न कल्पसूत्राणां तदुपस्थापकत्वमिति, तत् 'ब्राह्मणेन पठ-
ङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञयश्च' इति वचनैकवार्यतया साङ्गवेदजन्यावगमस्यै-
वाभ्युदयकारित्वावगमेन कल्पसूत्राणामपि तदुपपत्तेरनर्थकम् ।

किञ्चार्थावगमं प्राति वेदमात्रनिषेधेऽपि अर्थतात्पर्याविधारणाफ-
लकमीमांसावदेव कल्पादीनामपि अनुष्ठानमौर्क्यफलकत्वेन भिन्न-
कार्यत्वाच्च निवृत्तिः । न हि ग्रीहिनियमेऽप्युपस्तरणाद्यर्थस्याप्यस्य
निवृत्तिरिष्टा । अतश्च कल्पादिप्रणयनवैयर्थ्यमनाशङ्क्यमेव ।

नचैवमप्यनेकैरुपस्थापनवैयर्थ्यम्, स्वाध्यायविधाविधययाऽध्या-
यपदोक्तायाः शाखायाः स्वशब्देन विशेषणात् पारम्पर्यागतैकशाखा-
ध्ययननियमः तथा (१) "यद्वह्मं वा स्वयशोक्तं यस्य यावत् प्रचो-
दितम् । तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत्" इत्यस्मिन्शा-
खान्तराधिकरणसिद्धमर्वाङ्गोपसंहारानुकल्पविधौ गृह्यसूत्रस्य स्व-
शब्देन विशेषणात्पारम्पर्यागतैकगृह्यसूत्राध्ययननियमप्रतीतेः । न

१. वचनमिदं शातातपवचनत्वेनोपन्यस्त स्मृतिमुक्ताफले । पर-
न्तु नैधोपलभ्यते इदानींतनमुद्रितशातातपस्मृतौ लघुशातातपस्मृतौ
पुञ्जशातातपस्मृतौ वा.

चात्र गृह्यग्रहणं विवक्षितम् । तच्चरणपरिगृहीतकल्पसूत्राणामपि पारम्पर्यपरिग्रहानेमित्तत्त्वस्याविशिष्टत्वात् । अतश्चानेककल्पसूत्राध्ययनस्याप्रसक्तत्वाच्चानेकैरुपस्थापनवैषम्यम् ।

अस्तु वा मनुपाज्ञवल्क्यादिस्मृतिवत् कल्पसूत्राणामेकेषामध्ययनप्रसक्तिः, तथापि एकमेव कर्म श्राद्धादिवदग्निहोत्रादिकं विकल्पेनैकेनैव कल्पसूत्रेणोपस्थापितमनुष्ठेयमिति नानेकैरुपस्थापनवैषम्यम् ।

यदीपि विधायकोपस्थापनमात्रेण चरितार्थत्वाच्चैषां धर्मप्रमाजनकत्वसम्भव इत्युक्तम्, तदपि यत्रैषां मूलभूता श्रुतिः न प्रत्यक्षा तत्र तावत्पौरुषेयत्वेन लौकिकवाक्यवद् धर्मप्रमाजनकत्वाभावेऽपि मूलभूतप्रमाणोपस्थापकत्वेन धर्मप्रमाप्रयोजकत्वाद्भाक्त एव प्रामाण्यव्यवहार इति स्मृत्यधिकरण-एव निरस्तम् । यत्रापि मूलभूता श्रुतिः प्रत्यक्षा तत्रापि तात्पर्याविधारणस्य कल्पसूत्राद्यधीनत्वात्तात्पर्यविषयीभूतार्थविषयप्रमाजनकत्वात्प्रामाण्योपपत्तिः ।

अत्र केचित्—‘पहङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च’ इति पहङ्गानामपि धर्मप्रमाजनकत्वबोधनेन साङ्गवेदादेवावगतं कर्माभ्युदयकारि भवतीति नियमावगतेरभ्युदयसाधनीभूतस्य कर्मणो या प्रमा तज्जनकत्वेन कल्पादीनां प्रामाण्यम् ।

एवं मन्त्राणामपि स्मारकत्वनियमात्तज्जन्याया एव स्मृतेरभ्युदयकारित्वावगमेन तादृशकर्मविषयप्रमाजनकत्वेनैव तेषामपि प्रामाण्यमित्याहुः ।

तन्न; अभ्युदयशिरस्कृत्वरूपाविशेषणाविषयकप्रमाजनकत्वेन वा प्रामाण्यमभिप्रेतम् ? ज्योतिष्टोमादिकर्मरूपाविशेष्यविषयकप्रमाजनकत्वेन वा ? । नाद्यः; अभ्युदयशिरस्कृत्वस्य ‘पहङ्गो वेदोऽध्येयः’ इति पहङ्गाध्ययनविधिप्रमेयत्वेन कल्पादिप्रमेयत्वाभावात् । मन्त्रेष्वपि हि अभ्युदयकारित्वं तन्नियमविधेरेव प्रमेयं, न मन्त्राणाम् । अत एव मन्त्राणां पदार्थविधयैव प्रामाण्यमित्युक्तं मन्त्राधिकरणे ।

नान्यः ; ज्योतिष्टोमादेः स्वस्वविधिप्रमेयत्वेन कल्पादिप्रमेय-
त्वाभावात् । तस्मात् श्रुतितात्पर्यविषयीभूतार्थविषयप्रमाजनकत्वेनैव
प्रामाण्यं कल्पादेः । न चैवं अहिंसादिविषयशास्त्रादिवचनानामा-
धुनिकप्रणीतग्रन्थस्य वा श्रुतितात्पर्यज्ञानजनकत्वेन प्रामाण्यापत्तिः ।
तत्कर्तुः श्रुतितात्पर्यज्ञानवत्त्वस्य निश्चेतुमशक्यत्वेनाप्रामाण्यशङ्कास्क-
न्दिताद्ग्रन्थानां तात्पर्यप्रमाजनकत्वासम्भवेन प्रामाण्यानापत्तेः ।
मन्वादीनां तु ऋषित्वेन तात्पर्यज्ञानवत्त्वस्य निश्चेतुं शक्यत्वात्तद्ग्रन्था-
नामप्रामाण्यशङ्कानास्कन्दिताप्रमाजनकत्वसम्भवेन युक्तं प्रामाण्यम् ।

यत्तु—कल्पादीनां पौरुषेयत्वे नित्यग्रहपञ्चविधिविषयत्वानुपपत्ति-
रित्युक्तम् । तत् एवंजातीयकानां ग्रन्थानां सर्वकालं केषांचित्संभवे-
न प्रवाहानित्यतया ग्रीष्मादिवदेव परिहर्तव्यम् । यथा च तत्र ग्री-
हिष्वादिजानिमाद्यानित्यसंयोगविरोधपरिहारः तथा सर्वग्रन्थेषु वा-
च्यमन्ववत्कल्पत्वजात्यनङ्गीकारेऽपि कल्पविधात्वर्थानुमारेण वेदार्थप्र-
कल्पकत्वरूपेणैकनोपाधिना सूत्रादत्वादेषानित्यसंयोगपरिहा-
रो द्रष्टव्यः ।

सूत्रं तु प्रागमतामेव कल्पादीनां नियन्धनरूपनियमस्मृतेर्नापौ-
रुषेयत्वमिति व्याख्येयम् ।

सू—अवाक्यशेषाच्च ॥ १. ३. १३. ॥

प्राग्यशो वेद(१)व्याख्यारूपमर्थवादादेः कल्पादावसत्त्वाद-
पि नापौरुषेयत्वकल्पनया वेदत्वाध्यवमानम् । एवं सत्यपि यद्यरुण,
पराशरशास्त्राद्यास्तपवत् दृढवेदत्वस्मरणं भवेत् तदा अभ्युपगम्ये-
तापि तत् । न तु तदस्तीत्युक्तमेव ।

यत्तु माशकं प्रकृत्य 'तत्रानुमानं न विद्यते' इति लाट्टर/ह्याय-

णमूत्रकारवचनं तदस्मदादिप्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वेन स्मृतिपुराणादिवै-
पन्यप्रतिपादनपरं द्रष्टव्यम् ।

सू—सर्वत्र च प्रयोगात् सन्निधानशास्त्राच्च ॥ १.३.१४. ॥

ननु यदि कल्पादीनां वेदमूलत्वेनापि प्रामाण्यं नियतमेव, (१)त-
दापि किं विचारप्रयोजनम्? तदुच्यते—यत्र प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धं अनु-
पलभ्यमानश्रुतिं च वचनमुच्यते तत्र यावच्छ्रुतिदर्शनं विरोधाधिक-
रणन्यायेनानुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम् ।

यत्रापि च न्यायोपन्यासपूर्वकं किञ्चिदुच्यते, तत्रापि तन्मू-
लभूतश्रुतिसत्त्वे न्यायोपन्यासवैयर्थ्यापत्तेर्न्याय एव तन्मूलं, न श्रुतिः
इत्यवधारणात् न्यायस्य च प्रामाण्यमानस्याभासत्वावधारणे तस्या-
प्यनुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं यावच्छ्रुतिदर्शनमभ्युपगन्तव्यम् । श्रुति-
दर्शनोत्तरं तु न्यायोपन्यासस्य इत्यर्थवादत्वमङ्गीकृत्य वचनेन प्र-
तिपक्षन्यायस्यैवाभासीकरणं द्रष्टव्यम् ।

यत्र तु न्यायोपन्यासं विनैव वेदोपस्थापितन्यायान्तरविरुद्धं
चोच्यते तत्र सत्यपि न्यायविरोधे तन्मूलभूतश्रुत्यनुमानस्य बल-
वद्वाधकाभावेन निरोद्धुमशक्यत्वादनुमितश्रुतिमूलकेनापि कल्प-
सूत्रेण न्यायस्यैव वाधः । अत एव नवमे न्यायेन अमिष्टश्रुति सुत्र-
क्षण्यानिगदगतानां हरिवदादिशब्दानामनूदे साधिते याज्ञिकस्मर-
णेनोहितपाठानुमानान्न्यायस्यैवाभासत्वं 'तदेतन्न रोचयन्ते याज्ञिकाः'
इत्यादि भाष्यवार्तिकयोः स्पष्टीकृतम् ।

अतश्चास्मिन्नधिकरणे यद्वार्तिके अविशेषेण न्यायस्य कल्पसू-
त्रवाधकत्वमुक्तं तदपि न्यायोपन्यासपूर्वक एव तस्मात्तत्त्वगत-
व्यम् । तद्यथा,—सवनीयपथपुरोडाशं प्रकृत्य '(२)अक्रियामेके, अ-

न्यत्र तदर्थवादवदनात्” इत्याश्वलायनसूत्रे अर्थवादोत्थापितन्या-
यमूलकतैव नदुपन्यासादवगम्यते, न स्पष्टश्रुतिमूलकता ।

तथाहि-अयं हि तस्यार्थः । अग्नीषोमीये हि पशुपुरोडाशस्य
छिद्रापिधानार्थत्वं रात्रिसत्रवत् “(१)सुपिरो वै तर्हि पशुर्वाहि व-
पामुत्तिष्ठदति यद्वीहिमयः पुरोडाशो भवत्यपिधानाय” इत्यर्थवादा-
दवगम्यते । अतश्च सवनीये उपकारपृष्ठभावेनातिदेशात्मासस्य पशु-
पुरोडाशस्य (२)“अनुसवने सवनीयाः पुरोडाशा निरूप्यन्ते अपिहि-
त्या अञ्छिद्रताया” इत्यर्थवादोदेव छिद्रापिधानार्थत्वेन विधीयमा-
नैः सवनीयपुरोडाशैरेव कार्यसिद्धेः प्रत्याम्नानेन बाधत (३)नपया
प्रातः सवने चरन्ति, पुरोडाशेन माध्यन्दिने, अङ्गैस्तृतीयसवने” इति
छिद्रेण प्रतिपन्नवाहिकल्प इति ।

एतस्य हि न्यायस्य द्वादशाधिकरणन्यायेनैवाभासत्वम् । तत्र
हि ‘अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशं निर्वपति”
इत्यनेन विहितस्य पुरोडाशस्य वाक्येन देवतासंस्कारकत्वस्य दशमे
स्थापितत्वाञ्छिद्रापिधानार्थत्वं वर्णयमीन्यायेन प्रत्यक्षविरोधाच्चार्थ-
वादमात्रं इति नित्यमेवातिदेशेन पुरोडाशः सवनीये कर्तव्य इत्यु-
क्तम् । अतश्च न्यायेनैव सूत्रोक्तस्य न्यायस्याभासत्वाद्यगमाद्याव-
च्छ्रुतिदर्शनं सिद्धमननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम् ।

पशु शास्त्रदीपिकायां न्यायोपन्यासराहित्यं पञ्चैकादशनी-
प्रकरणस्य ‘(४)जाघनीभिः पञ्चीः संयाजयन्ति’ इत्यापस्तम्बसूत्र-
मुदाहृतं, तत् पशुपि द्वादशाधिकरणे सर्वप्रकृतिभूतयोर्दशपूर्णमास-
योः “(५)जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति, आज्येन वा” इति विहि-
ताया वैकल्पिकया जाघन्याः पञ्चावग्नीषोमीयेऽतिदेशेन प्राप्ताया

१. मै. सं. ३-१०-२ २ मै. सं. ६-५-११-४ मि. सं. ३-१०-३.

३ मै. सं. ३-९-५. ४ आप. श्रौ. १४-७-११ ५. आप. श्रौ. ३-८-१०

‘जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ती’ति पुनः श्रवणं नियमार्थं, न तु प्रतिपत्तित्वार्थं, लक्षणाप्रसङ्गादपाकृतकार्यकारित्वापत्तेश्च । अतश्च जाघन्या उपादेयत्वेन विवक्षितसङ्ख्यात्वादेकैव या काचिज्जाघनी पञ्चैकादाशिन्यां ग्राह्येसाभिधानान्पायविरुद्धम्, तथापि न्यायोपन्यासाभावेन तस्य श्रुतिमूलकत्वाभावानिश्रयादूहितसुब्रह्मण्यास्मरणस्यैव श्रुतिमूलकत्वोपपत्तेरुपेक्ष्यम् ।

प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे तु कल्पादीनामननुष्ठानलक्षणामाभावे भाष्यकारेण (१) ‘आपौर्णमास्या अमावास्या नात्पेति’ ‘आमावास्यायाः पौर्णमासीति’ गृह्यकारवचनं द्वितीयादिसर्वतिथिषु दर्शपूर्णमासानुष्ठानबोधकमुदाहृत्य ‘पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत’ इत्यादिप्रत्यक्षश्रुतिविरोधादप्रमाणमित्युक्तम् ।

वार्तिके तु एतस्य गृह्यकारवचनत्वेन तदधिकृतपार्वणस्यालीपाकविषयत्वान्न तदनधिकृतदर्शपूर्णमासविषयत्वम् । अतश्च यथा (२) ‘आसायमाहुतेः प्रातराहुतिः नात्पेति, आप्रातराहुतेः सायमाहुतिः’ इत्यस्य गृह्यकारवचनत्वात्स्मार्तहोमविषयत्वं, न तु श्रौताग्निहोमविषयत्वम्, एवमेतस्यापि दर्शपूर्णमासविषयत्वाभावात् प्रत्यक्षश्रुतिविरोधोदाहरणत्वं घटत इत्युक्तम् ।

वस्तुतस्तु सत्यप्येतस्य दर्शपूर्णमासविषयत्वे ‘स्वकालादुत्तरः कालो गौणः पूर्वस्य कर्मणः’ इति वचनान्तरानुरोधादौणकालविधायकत्वावगतेर्न मुख्यकालविधायकप्रत्यक्षश्रुतिविरोधः । न च कालस्यानुपादेयत्वेन यथाशक्तिन्यायाविषयत्वस्य पष्ठे वक्ष्यमाणत्वात् न मुख्यकालासम्भवे कालान्तरप्रतिनिधिनियमो युक्त इति वाच्यम् । प्रतिनिधिनियमत्वासम्भवेऽपि मुख्यकालाभावे कालान्तरविधिन्यायेनोपपत्तेः । अतश्च भाष्यकृदुक्तोदाहरणासम्भवादुदाहरणान्तरं द्रष्टव्यम् ।

तथया—(१) 'पुरोडाशं पर्यग्निं करोति' इति मत्पक्षश्रुतिविरुद्धं
 (२) 'सर्वाणि हवींषि पर्यग्निं करोति' इत्यापस्तम्बवचनं यावच्छ्रुतिदर्शनमननुष्ठेयत्वादममाणम् । एतन्मूलकश्रुतिदर्शनोत्तरं तु तस्याः सर्वशब्दोपेतत्वात् सर्वशब्देन च सर्वनाम्ना 'अयैतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्ते' इतिवत् प्रकृतयावद्द्विविधोपपत्त्याः स्पष्टत्वात्
 तु (३) 'सामान्यविधेरस्पष्टः सांदिघेत विशेषतः' इत्युपसंहारन्यायाभावात् प्रत्युत 'स्पष्टस्य तु विधेर्नान्यैरुपसंहारकल्पने'ति तदपवादकन्यायस्यैव मत्वात् 'पुरोडाशं पर्यग्निं करोती'त्यनेनोपसंहारानुपपत्तेः विकल्प एव युक्तः ।

यस्यत्र कौश्लिकमुक्तम्—सर्वत्वस्योद्देश्यविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वाद्विवक्षितत्वेऽपि वा (४) 'मर्वत्वमाधिकारिकम्' इति न्यायेन वचनान्तरानुरोधेन पुरोडाशमात्रविषयत्वोपपत्तेः श्रुतिदर्शनोत्तरमप्येतस्याप्रामाण्यमेवेति । तत् सर्वशब्दोपेतश्रुतेः पुरोडाशमात्रविषयत्वे कल्पमूत्रस्य सुतरां तदुपपत्तेः हारियोजने च प्रकरणमात्रमन्कोचितायाः सर्वशब्दश्रुतेः (५) 'यथाचमसमन्याश्चमसांश्चमसिनो भक्षयन्ती'ति पूर्वप्रकृतचमसिमात्रविषयतया संकोचवादिहापि तदनुपपत्तेरयुक्तमित्युपेक्षणीयम् ।

सूत्रं तु सर्वश्रुतिविरुद्धेऽप्यर्थे कल्पकारैः स्ववाक्यस्य प्रयुक्तत्वात्तस्य च सन्निहितेन प्रत्यक्षेण शास्त्रेण विरोधाद्देमूलत्वे अप्रामाण्योपपत्तेः स्वातन्त्र्ये च प्रामाण्योपपत्तेरस्ति प्रयोजनमिति व्याख्येयम् ।

इति कल्पसूत्राधिकरणम् ॥

१. श. भा. १-२-६-१३. २. भा. भा. १-२-९-८.

३. त. वा. ३-४-१८. पृ. १०२०. ४. जै. सू. १-२-१६.

५. श. भा. ४-४-३-१०.

(७) होलाकाधिकरणम् ॥

सू-अनुमानव्यवस्थानात्तत्संयुक्तं प्रमाणं स्यात् ॥

(पू) १-३-१५. ॥

एवं तावत् स्मृतीनामाचाराणां च सापवादं वेदमूलेत्वेन प्रामा-
ण्ये दृढीकृते सम्प्रति केषुचित् स्मृत्याचारेषु मूलभूतवेदगतो विशेषो
विचार्यते । होलाकाद्याचारा हि प्राच्यैरेव क्रियन्ते, करञ्जादिपूजा-
त्मकमाह्वनैवुकं दाक्षिणात्यैरेव ; उद्धपभयज्ञादय उदीच्यैरेव ।

तथा काचिद्देशविशेषे कौश्विदेव किञ्चित् वर्ज्यते । तत्र तन्मूलभूता
विधिप्रतिषेधाः किं तन्मात्रविषयत्वेन व्यवस्थिताः कल्पन्ते ? उत स-
र्वसाधारणाः ? इति ।

तथा पुराणमानवेतिहासव्यतिरेक्तगौतमादिमणीतधर्मशास्त्राणां
पृथग्रन्थानां च प्रातिशारुपलक्षणवत्प्रतिचरणं पाठव्यवस्थोपलभ्यते ।
तद्यथा—गौतमीयं गौभिलीयं च छन्दोगैरेव पठ्यते, वासिष्ठं च-
हृद्वैचैरेव, शङ्खलित्वितोक्तं वाजसनेयिभिः, आपस्तम्बबौधायनीयं तै-
त्तिरीयैरेव । अतश्च तत्रापि तन्मात्रविषयैव कल्पनीयाः ? उत सर्ववि-
षयेति विचारणीयम् । एवं च व्यवस्थितान्यवस्थितमूलकत्वाविचार-
स्य प्रमाणलक्षणसङ्गतस्यैवाधिकरणशरीरत्वादेतद्विचारफलीभूतस्य
किमनुष्ठातृणां प्राच्यादीनामेवाधिकारः अथवा सर्वेषामित्येवंविधवि-
चारस्य पटुविषयत्वेऽपि न काचित्क्षतिः ।

कोचित्तु अत्र होलाकाद्याचाराः स्मृतयश्च प्राच्यादिभिन्ना-
न्प्रति प्रमाणं, अपमाणं वेति यथाश्रुतभाष्यानुसाराद्विचारस्वरूपमा-
हुः । तत्र प्रामाण्यस्यालोकवत्सर्वपुरुषसाधारण्यवस्थाशङ्कानुप-
पत्तेरुपेक्षितम् । न हि राजसूयवाक्यस्य ब्राह्मणादीन् प्रत्यमटत्ताव-
पि तान् प्रत्यप्रामाण्यम् । निदुष्टज्ञानोत्पादकत्वलक्षणस्य तान्प्र-

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NO. 310.

मीमांसाकौस्तुभः

(मीमांसासूत्रोपरि काचन विस्तृता टीका)

(प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः)

पूर्वोत्तरमीमांसापारावारपारीण-

श्रीखण्डदेवविरचितः

श्रीकाशीहिन्दूविश्वविद्यालयपूर्वमीमांसाप्रधानाध्यापकेन

चेन्नैविशारदविरचिता

अ. चिन्नस्वामिशालिणा

संशोधित श्रीजयदृष्णदासगुप्तेन मुद्रापितो विजयताम् ।

MIMAMSA KAUSTUBHA

[An exhaustive Commentary of Jaiminisutra]

B₁

KHANIDAEVA

Edited by

Veda Visarada A. Chinnaswami Sastri,

Chief Professor of Mimamsa Benares Hindu University

FASCICULUS II - 2.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES OFFICE BENARES

AGENTS - OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG

PANDITA JYESHTHARAM MUKUNDAJI BOMBAY

PROBSTHAIN & CO BOOKSELLERS LONDON

Printed by Jai Krishna Das Gupta,

at the Vidya Vilas Press, Benares

1924

मीमांसाकौस्तुभप्रथमाध्यायतृतीयपादटिप्पणीस्थानां साङ्केतिकशब्दानामर्थविवरणम् ॥

आप. धौ.... आपस्तम्बधौतसूत्रम्, अत्र प्रथमा संख्या ग्रंथं सूचयति,
[द्वितीया कण्डिका, तृतीया च सूत्रसंख्याम् ।

आश्व. धौ..... आश्वलायनधौतसूत्रम्, अत्र अध्यायरुण्डिकासूत्रसंख्या. ।

ऋ. सं..... ऋग्वेदसंहिता, अत्र संख्या क्रमादष्टकाध्यायवर्गान् सूचयन्ति ।

का धौ..... कात्यायनधौतसूत्रम्, अत्राध्यायसूत्रसूचिके संख्ये ।

का. सं..... काठकसंहिता, अत्र प्राथमिकी संख्या स्थानकं बोधयति, द्वितीया तु
[अनुवाकम् ।

गो. गृ..... गोभिलगृह्यसूत्रम्, अत्र प्रगाढककाण्डिकासूत्रसूचिका क्रमात्
[संख्या. ।

गौ. ध..... गौतमधर्मसूत्रम्, अत्र संख्ये क्रमादध्यायसूत्रसंख्यासूचिके ।

छा. उ..... छान्दोग्योपनिषत्, अत्र संख्या क्रमादध्यायसंख्यासंख्या-
[सूचिका. ।

जै. सू..... जैमिनिषूत्रम्, अत्र संख्या क्रमादध्यायपादसूत्रसंख्यासूचिका. ।

ता. प्रा..... ताण्ड्यमहाब्राह्मणम्, अत्राध्यायसंख्यासंख्यासंख्या ।

तै. बा..... तैत्तिरीयारण्यकम्, अत्र संख्ययो क्रमात् प्रगाढमानुवाक-
[सूत्रत्वम् ।

तै. प्रा. तैत्तिरीयब्राह्मणम्, अत्र क्रमान् अष्टकप्रगाढकनुवाकदशक-
[सूचिका संख्या. ।

तै. सं..... तैत्तिरीयसंहिता, अत्र बाह्यप्रगाढमानुवाकदशक-
[संख्या ।

तं. पा गृ..... तन्त्रवार्तिकम्, गृह्यम् ।

- नि..... निरुक्तम्, अत्र संख्या अध्यायपादखण्डसूचिकाः ।
 प. स्मृ..... पराशरस्मृतिः, अत्राध्यायश्लोकसूचिके संख्ये ।
 पा. सू..... पाणिनिसूत्रम्, अत्राध्यायपादसूत्रसूचिका संख्याः ।
 यौ. ध. यौधायनधर्मसूत्रम्, अत्र संख्या. प्रस्ताध्यायसूत्रसंख्याः ।
 म. भा. आदि... महाभारतम्, आदिपर्वे अत्र संख्ये अध्यायश्लोकसंख्ये ।
 म. स्मृ..... मनुस्मृतिः, अत्र पूर्ववत् ।
 मै. सं..... } मैत्रायणीयसंहिता, अत्र संख्या. क्रमात् काण्डप्रपाठकानुवाक-
 मैत्रा. सं..... } [संख्याः ।
 या स्मृ..... याज्ञवल्क्यस्मृतिः, अत्राध्यायश्लोकसूचिके संख्ये ।
 लाट्या. धौ..... लाट्यायनधौतसूत्रम्, प्रपाठकखण्डिकासूत्रसूचिका अत्रत्याः
 व. स्मृ..... वसिष्ठस्मृतिः, अत्राध्यायसूत्रसूचिके संख्ये । [संख्या ।
 या..... कात्यायनवार्तिकम्, अत्र संख्या पाणिनीयसूत्रवत् ।
 श. भा..... शतपथब्राह्मणम्, अत्र काण्डाध्यायपञ्चिकाब्राह्मणसंख्या ।
 श्लो. वा..... श्लोकवार्तिकम् ।

सू-अपि वा सर्वधर्मस्यात तन्न्यायत्वाद्विधान-
स्य ॥ १.३.१६. ॥ (सि)

न व्यवस्थितमूलत्वं भावेतुमर्हति । अपि तु सर्वधर्मः स्यात् । मूल-
भूते विधायके वाक्ये सर्वधर्मत्वोपपादकस्य न्यायस्य सत्त्वात् । तथाहि-
सर्वत्रैवा हि कर्तृविशेषज्ञानं सामर्थ्यान्निषेधवशादुपपदाद्वा । यथा-‘स्वर्ग-
कामो यजेत’ इत्यादावविशेषश्रवणेऽपि अभिविद्यादिराहित्येनास-
मर्थस्य शूद्रादेः कर्तृत्वासम्भवात् पणोक्तरीत्या समर्थः सामर्थ्या-
देव कर्ता विधीयते । पतितपण्डादीनां तु निषेधवशात् ।
‘राजा राजमूयेन’ इत्यादौ तु उपपदानुरोधेन । न तावत्साम-
र्थ्याद्धोलाकाद्याचरपु उदीच्य दिव्यावृत्तिः, नापि निषेधानुरोधेन,
तयोरशक्तपतिगदिव्यावर्तकत्वेऽपि तद्भिन्नोदीच्यव्यावर्तकत्वासम्भ-
वात् । उदीच्यहोलाकादि न कार्यमित्येवंविधनिषेधकल्पनस्य तु
उदीच्याद्युपपदाधीनत्वात्तस्य च वक्ष्यमाणरीत्या निराकरिष्यमाण-
त्वादयोगो द्रष्टव्यः ।

उपपदवशेन कर्तृव्यवस्था तु स्मृताचारयोरध्येननुष्ठातृमा-
त्रवृत्तित्वेन उपपदार्थस्य निर्वक्तुमशक्यत्वादेवायुक्तम् । तथाहि-न
तावज्जातिविशेषः, तन्मात्रवृत्तजोत्तरमतीतेः । नापि व्यक्तिरूपः ।
अनन्तत्वात् । न ह्यनन्तानां व्यक्तीनां एकं किञ्चिदभिधानोपलक्षणं
विना एकमुपपदं सम्भवति । नचात्रैवं किञ्चिज्जातिगुणाद्यात्मकमु-
पलक्षणं सम्भवति, सर्वस्य व्यभिचारित्वेनाननुगतत्वात् । तस्मादुप-
पदासम्भवान्न तावदाचारमूलभूतश्रुतेर्व्यवस्थितविषयत्वम् ।

स्मृतिमूलश्रुतिषु च यद्यापि चरणविशेषवाचितैत्तिरीयाद्युपपदं
सम्भवति, तथापि न तत्कल्पनायां प्रमाणमस्ति । तथाहि-पदि
तत्र श्रुतिकल्पकं स्मृतिवाक्यं न तत्रोपपदश्रवणमस्ति । यस्तु पाठस्तै-
त्तिरीयादिमात्रव्यवस्थितो दृश्यते, नासौ श्रुतिः—

नाप्यवगतामात्रस्य स्मृतिवाक्यस्यैव मन्वादिवाक्यत्वेन श्रुतिकल्प-
कत्वोपपत्तेः । अतश्चैकाग्रविकलत्वादुपपदकल्पनाया प्रमाणाभावः ।
नचैवं पाठव्यवस्थानुपपत्तिः, कर्तुंस्तत्त्वरणत्वात् । कर्ता हि छन्दोगः
स्वशिष्यान् छन्दोगानेव स्वग्रन्थं देवादध्ययिषितवान्, तेऽप्यन्या-
न् छन्दोगानेवेशेवं देवादेव पाठव्यवस्थोपपत्तेति न तदन्यथानुपप-
त्त्याऽपि श्रुतिव्यवस्थाकल्पनासिद्धिः ॥

सू-दर्शनादिनियोगः स्यात् ॥ १३-१७. ॥

यत्तु जातिकुलगोत्रधर्मव्यवस्थितवि-पनुमानमित्युक्तम् । त-
त्, यत्र प्रत्यक्षश्रुतावेव जात्यादिपुरस्कारेण विधिः, यथा “ब्राह्म-
णो यजनं, राजन्यशासिष्ठानां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजः, इत्या-
दी तत्र व्यवस्थितो विनियोगः स्पष्ट एवेति श्रुत्यनुमानाभावादेव
वैयर्थ्यम् ।

यत्रापि शिखाकल्पे स्मृत्या श्रुत्यनुमानं तत्र कल्पके ‘मुण्डा भृ-
गवः’ इत्यादिके गोत्रोपपदश्रवणाद्युक्ता तत्कल्प्यश्रुतावापि गोत्रो-
पपदकल्पना ।

एव यत्र शिखाकल्पाचारेणैव श्रुत्यनुमानं तत्रापि कल्पकस्या-
चारस्य गोत्रादिरूपविशेषनिष्ठत्वात्तद्वशेन तत्कल्प्यश्रुतावापि गोत्रा-
दिरूपोपपदकल्पनं युक्तमेव । नहीद माक्यत्वादिवदसम्भवाभिर्हन्ति-
कम्, अगस्त्याद्यपत्यत्वरूपस्य गोत्रस्य सर्वप्रमाणासद्भत्वात् । /

एवं कुलधर्माणामपि अष्टमीचतुर्दश्योरिष्टदेवतारातितादीनां
मूलभूतश्रुतिकल्पने कुलरूपोपदसम्भवाद्यवस्था द्रष्टव्या । तथाहि-
यद्यपि तत्तत्कुलधर्माणां प्रत्येकं श्रुतिकल्पने तत्तत्कुलविशेषवाच्युप-
दासम्भवस्तुल्यः, तथापि ‘कुलधर्मः कार्यः’ इति सामान्यतः सर्वकुल-
धर्ममूलभूतत्वेन कल्पितस्यैव विधेः कुलशब्दस्य स सम्यान्धिकत्वात्-
स्य यत्कुल तेन ॥ कुलधर्मः कर्तव्य इत्यर्थपर्यवसानात्, ‘स्वाध्या

योऽध्येतव्य' इतिवद्विधिविषयविशेषणभूतकुलपदोपादानमहिम्नैवार्था-
त्कर्तृविशेषावधारणसिद्धेः युक्ता व्यवस्था ।

नचैवं होलाकाद्याचारकल्पश्रुतेरापि सर्वसाधारण्येनेकस्या
एव कल्पनायां कुलशब्दोपेताया एव कल्पनीयत्वोपपत्तौ पूर्ववदेव
होलाकाद्याचारतृकुलमात्रावपयत्वोपपत्तेर्व्यवस्थापार्त्तारति बाध्यम् ।
एवं सति कुलधर्मः कर्तव्य इत्येवंविधश्रुतिमूलकत्वेनैव तेषामपि हो-
लाकादीनां कुलधर्मत्वापत्तेः । न चेष्टापात्तः; अभियुक्तानामेतेषु कु-
लधर्मव्यपदेशाभावात् । अतोऽत्र न कुलोपपदयोगः शङ्काः ।

केचित्तु अत्र होलाकादौ अभियुक्तानां देशधर्म इति व्यपदे-
शात्तत्र मूलश्रुत्या कुलोपपददाने तदनुपपत्तेस्तदुपपदायोग इत्याहुः ।
तत्र देशधर्मव्यपदेशस्य सिद्धान्तनोऽपि भूम्ना व्याख्येयत्वाद्गो-
णत्वेनासाधकत्वादनादरणीयम् । तेन सिद्धं जातिकुलगोत्रधर्मवैषम्यं
होलाकादीनाम् ॥

सू-लिङ्गभावाच्च नित्यस्य ॥ १-३-१८. ॥

ननु जातिव्यक्तिवाच्युपपदासम्भवेऽपि 'श्यामा बृहन्तो लो-
हितास्ताः' इत्यादिगुणसंस्थानाविशेषवाच्युपपदं सम्भवत्येव 'गृहो-
होता' 'जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत' इत्यादिवादितां चेत्-आ-
चारसमनियतस्य कर्तुरधिकारिणो बोधलक्षणीभूतस्य लिङ्गरूपाभा-
वात् । न हि श्यामत्वादिकमाचारितृमात्रवृत्तिः, तदन्वेष्येवपि वृत्तेः ।
तेष्वपि काचिदवृत्तेश्च । तस्माद्गुणसंस्थानाविशेषवाच्युपपदासम्भ-
वादपि सर्वधर्मत्वम् ॥

सू-आख्या हि देशसंयोगात् ॥ १-३-१९. ॥

ननु जात्यादिवाच्युपपदान्तरासम्भवेऽपि प्राच्यादुपपदस्यैव

सम्भवाद्यवस्था स्यात् । न हि तत्र पूर्ववद्व्यभिचारः । आचारितृमा-
त्रवृत्तित्वात्प्राच्यादिसमाख्यायाः । अतः समाख्यायुक्तश्रुतिकल्प-
नाद्यवस्थोपपत्तिरिति चेत्—

न । प्राच्यादिसमाख्याहीयं प्राग्देशसंयोगनिमित्ता स्यात् ।
अन्यनिमित्ता वा? नाद्यः; व्यभिचारादेव । प्राग्देशादक्षिणदेशे ममाग-
तानां पुत्रादिसन्ततावपि प्राच्यपदप्रयोगात् । दक्षिणदेशात्प्राग्देशे
समागतेष्वप्यप्रयोगाच्च । किञ्चैवं सर्वस्यापि किञ्चिदपेक्षया प्राग्दे-
शात्वात्सर्वेषां प्राच्यत्वापत्तिः । तस्मान्न तावद्देशसंयोगनिमित्तेषां
समाख्या ॥

सू—न स्याद्देशान्तरेष्विति चेत् ॥ १-३-२० ॥

इदं द्वितीयपक्षानुभाषणार्थं सूत्रम् । सति देशनिमित्तत्वे दे-
शान्तरे न स्यादिति व्यभिचार उद्भाष्येत, जात्यादिनिमित्तकान्वि-
यं समाख्या । तथाहि—प्राच्योऽपमित्यनुगतव्यवहारान्वयानुपपत्त्या
प्राज्ञानत्वादिजातिवत्प्राच्यत्वादिजातेरापि सर्वाचारितृमात्रनिष्ठाभ्यु-
पगम्यते । अतस्तन्निमित्ता समाख्यैव कल्प्यश्रुतावुपपदं द्रष्टव्यम् ।

अस्तु वा पूर्वपक्ष्युक्तरीत्या अभिमानविशेष एव प्राच्यादिपद-
निमित्तम् । उभयथाप्युपपदसम्भवो दुरपहवः ।

सू—स्याद्योगाख्या हि माथुरवत् ॥ १-३-२१ ॥

अत्र मूले एवं परिहृतम् । प्राच्यशब्दस्य व्याकरणे माथुरादि-
शब्दवदेव तत्र भवः, तत्र जातः, सोऽस्य जातः, तत्र गतः, तत्र प्र-
स्थितः इत्यादिष्वर्थेष्वनुशासनात्प्राचकादिशब्दवदेव यौगिकत्वाव-
गतेः बलुत्सावयवार्थपरित्यागेन - रूढिकल्पने जायन्तराङ्गीकारे च
प्रमाणाभावात् । अत्र भवशब्देन गर्भसम्भवो जातशब्देन च तद्रूपवि-
विधोऽस्तेति द्रष्टव्यम् ।

न च तद्देशनिवासादीनामननुगतत्वात् प्राच्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तोति वाच्यम् । सर्वानुगतस्य प्राग्देशसम्बन्धित्वस्यैव 'भवर्तनासामान्यवन्नमित्तोपपत्तेः । न च सर्वस्यापि किञ्चिदपेक्षया प्राच्यत्वापत्तिः । विन्ध्यापेक्षयैव प्राग्देशसम्बन्धस्य तन्निमित्तत्वप्रतीतिः । न चायं प्राग्देशसम्बन्धः क्वचित् व्यभिचरितः ; दक्षिणदेशनिवासिप्राच्यमन्तगौ प्राच्यशब्दप्रयोगाभावात् । अतोऽव्यभिचारात् देशनिमित्तैवेयं समाख्या, न तज्जात्यादिनिमित्ता, नाप्यभिमाननिमित्ता । अतश्च तदुपपदत्वे प्राग्देशसम्बन्धिभिः प्राच्यसन्ततिस्थैः पुरुषैः होलाकाद्यकरणापत्तेः प्राग्देशसम्बन्धिभिश्च दक्षिणात्यमन्ततिजैः करणापत्तेर्न कल्पकाचारानुविधायित्वं प्राच्योपपदस्येति ॥

अत्र चोदयन्ति—सर्वानुशासितार्यानुगतप्राग्देशसम्बन्धित्वाभावेऽपि प्राच्यशब्दस्तावदक्षिणदेशनिवासिप्राच्यसन्तगौ सकललोकामिद्व्यवहारो दुरपह्वः । अत एव मूले चिरनिर्गतपुत्रपौत्रादीनामित्युक्तेरचिरानिर्गतानां ये पुत्रादयः तेषु प्राच्यशब्दप्रयोगोऽस्तीति गम्यते । अतश्च तेष्वनुशासितस्य प्राग्देशसम्बन्धस्याभावादश्वकर्णादिशब्दवदेव कूटिकल्पना जात्यादिकल्पना वा नानुपपन्ना । न चैवमनुशासनवैयर्थ्यम् । तस्य प्रयोगविरोधे 'गर्भेडों' इति वत्माद्युत्त्वान्वाख्यानमात्रार्थत्वात् । अतश्च युक्ता आचरित्वाग्रानुत्तप्राच्यत्वादिजातिवाचिप्राच्याद्युपपदकल्पनेति ॥

अत्र भवदेवः—सत्यं जानिः स्वीक्रियते तथापि तु न तद्वाच्युपपदकल्पना युक्ता, तथात्वे दक्षिणात्यस्यापि सांकेतिकप्राच्यदिनाम्नो होलाकाद्यनुष्ठानप्रसङ्ग इति । तदयुक्तम् । नित्यस्य वेदस्यादिगत्साङ्केतिकार्यविषयत्वेऽनन्त्यसंयोगप्रसङ्गात् । अन्यथा 'राजा राजमूयेन' इत्यादावपि साङ्केतिकराजपदभिधेयस्य प्राज्ञणादेरपि राजमूयानुष्ठानप्रसङ्गो दुर्गारः ।

अत एव परिहर्तव्यम्—गवादिशब्दानां हि न गमनकर्तृत्वेन

रूपेण गवाद्युपस्थापकत्वं, किन्तु गोत्वादिमत्वेनैव । तद्रूपाज्ञानेऽपि गवादिशब्दादिर्योपास्थितेः सकलजनानुभवमिद्वत्त्वात् । अतश्च युक्तं तत्र गमेर्हो इत्यस्यान्वारूपानर्थित्वम् । इह तु भग्देशसम्बन्धिषु पुरुषेषु प्राच्यशब्दप्रयोगस्यावयवार्थयोगेनैवानुभवोऽिद्वत्त्वाद्गूढकल्पने जातिस्वीकारे वा प्रमाणाभावः ।

यस्तु दक्षिणदेशनिवासिप्राच्यसन्ततौ प्राच्यशब्दप्रयोगः स तत्सम्बन्धादेव लाक्षणिकः । अत एव तत्सन्ततौ प्राच्यसन्ततित्वज्ञाने सत्वेव प्राच्यशब्दप्रयोग इति नाश्वकर्णादिशब्दवत् अनिरिक्तकूटिकल्पनाप्याशङ्कनीया । अतश्च मूलश्रुतौ प्राच्योपपदकल्पनेऽपि विश्वजित्सर्वपृष्ठ इतिवलाक्षणिकार्थग्रहणे प्रमाणाभावेन नाचारितृमात्रानुसृतत्वम् प्राच्याद्युपपदस्य । नचैवं प्राच्यशब्दस्य भग्देशसम्बन्धनिमित्तत्वे भग्देशवर्तिना दक्षिणात्यादीनामपि प्राच्यपदवाच्यत्वापत्तिः । पङ्कजादिशब्दवत् प्राच्यशब्दस्यापि योगकूटिस्वीकारात् । कूट्यरच्छन्दकमपि च भग्देशसम्बन्धिष्व्यक्तिविशेषनिष्ठप्राच्यत्वजातिविशेष एव । न चैतावता दक्षिणदेशवासिप्राच्यसन्तताद्यपि वा जातिः कल्प्यतामित्यापादनीयम् । तस्या तत्कल्पने प्रमाणाभावात् । कल्पनेऽपि वा योगरूढानां शब्दानां कूटिसत्वेऽपि योगाभावेन स्वार्थनिवगमकत्वोपपत्तेश्च । अवगमकत्वाङ्गीकारेऽपि वा प्राच्यसन्ततित्वज्ञानाभावेऽपि गमकत्वापपत्तेश्चेति दिक् । तस्मात्प्राच्यशब्दस्य देशसम्बन्धनिमित्तकत्वाच्चारितृमात्रानुसृतोपपदत्वसम्भवः ॥

सू-कर्मधर्मो वा प्रवणवत् ॥ १-३-२२ ॥

ननु कर्तृणामानन्त्यादेकविशेषणाभावेन कर्तृविध्यनुमानासम्भवेऽपि देशस्यैकत्वात्तदुपलक्षणस्यैकस्य कस्याचित्सम्भवेन 'प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत' इतिवत् 'कृष्णमृत्तिकामाषे विन्ध्यभागभागे वा होलाकादि कुर्वीत' इति भग्देशादिविशिष्टविध्यनुमानं भवत्विति चेत्—

सू-तुल्यं तु कर्तृधर्मेण ॥ १-३-२३ ॥

कृष्णमृत्तिकात्वादेरापि कर्तृधर्मत्वे श्यामत्वादेवत्प्राग्देशसम्बन्धित्वस्यान्वयतो व्यातिरेकतश्च व्यभिचारादुपलक्षणत्वानुपपत्तिः तुल्यैवेति उपपदासम्भवाच्च व्यवस्थितमूलकत्वमिति सिद्धम् ॥

इति होलाकाधिकरणम् ॥

(८) व्याकरणाधिकरणम् ॥

सू-प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वाच्छब्देषु न व्यवस्था स्यात् ॥

१-३-२४ ॥ (पू)

एवं तावत्स्मृतीनामाचाराणां च वेदमूलत्वेन प्रामाण्ये साधिते व्याकरणस्यापि स्मृतिस्त्वेन प्रामाण्ये धर्मोपयोगिसाधुत्वं प्रति सिद्धेऽपि 'साधुभिर्भाषित' इति व्याकरणमूलभूतश्रुतौ पूर्वाधिकरणव्युत्पादितव्यवस्थाकृतिवाचिष्यवस्थितकर्तृप्रतिपादकोपपदासम्भववत् व्यवस्थाकृतिवाचिष्यवस्थितकरणप्रतिपादकोपपदासम्भवेनेह प्रामाण्यमाक्षिप्य समाधीयते ।

तत्र पादाध्यायसङ्गती स्पष्टे एव । अनन्तरा तु पूर्वाधिकरणव्युत्पादितोपपदासम्भवरूपहेतूपजीवनेन पूर्वपक्षोत्थानात् द्रष्टव्या । आक्षेपसमाधानोपयोगितया च किं व्याकरणस्मृतौर्मूलं सम्भवति ? उत नैतीत्यापि विचारणीयम् ।

तत्र समूलत्वे तत्प्रामाण्यात्तदनुगता एव मन्वादयः शब्दा व्योतिष्टोमादिकर्मणि प्रयोक्तव्याः, न तु तदनुगता गाव्यादयोऽपि । निर्मूलत्वे तु तत्प्रामाण्याभावाक्षिप्यामकाभावेन मत्सापकत्वाविशेषात् सर्वेषां प्रयोगः सिद्धो भवति ।

तत्र व्याकरणेन तावन्नियमद्वयं क्रियते । साधूनेव प्रयुजी-
तेत्येकः प्रयोगनियमः । अपरश्च गवादय एव साधवः न गाव्या-
दय इति साधुस्वरूपनियमः । तत्र न तावदाद्यो नियमः सम्भवति ।
स हि प्रयोगस्वरूपार्थो वा स्यात् ? तत्कार्यरूपार्थाभिधानार्थो वा ? ।
नोभयथापि सम्भवी । उभयोरपि नियमाभावेऽपि असाधुम्भो
जायमानत्वात् ।

न च यथाऽवघातादिनियमस्यावघाते तत्कार्ये वा वितुषीभावे
उपयोगासम्भवेऽपि तज्जन्ये यागापूर्वे उपयोगसम्भवस्तथाऽत्रापि
स्यादिति वाच्यम् । तद्वदिह प्रयोगस्यावहितत्वेनादृष्टार्थत्वाभावात् ।

अथार्थमाप्तप्रयोगाश्रितः साधुनियमो धर्माय रागमाप्तभोजना-
श्रितमाद्भुतत्वनियमवद्भाविष्यति । अत एव महावार्तिककारेणो-
क्तम्—“मिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण
धर्मनियमो यथा लौकिकभेदेकेष्विति” । अस्यार्थः । शब्दश्चार्थश्च
तयोः सम्बन्धश्च तस्मिन् लोके एव सिद्धे शब्दप्रयोगे च ज्ञाप्या-
र्थप्रयुक्ते अर्थत एव मिद्धे व्याकरणशास्त्रेण परं धर्माय साधुनिय-
मः क्रियते ।

यद्यपि धर्मनियम इत्यर्थं षष्ठीसमास एव, यकृतिविकारभावाभा-
वेन चतुर्थीसमासस्यासम्भवात्, तथापि सम्बन्धसामान्यस्य विशेषा-
पेक्षाया योग्यत्वाच्चादर्थ्यलाभसिद्धिः । यथा लोके क्षुत्प्रतिघातार्थ-
मर्थमाप्त एव भक्षणे भक्ष्याभक्ष्यमाद्भुतत्वादिनियमः, वेदे वा ‘पयो-
ग्रतं ब्राह्मणस्य’ इत्यादिनियम इति दृष्टान्तार्थः । अतश्च कथं निय-
मानुपपत्तिरिति चेत्—

न ; मूलासम्भवात् । न तावदत्र प्रत्यक्षादिकं मूलं सम्भवति ।
तेषां धर्माधर्मादिष्वस्तस्य स्थापितत्वात् । वेदवाक्यं पुनः प्रतिशब्दं
‘नेशब्देनाग्निदध्यान्न गावीशब्देन’ इत्येव वक्ष्यते । ‘साधुभिरभिद(१)

ध्यान्नासाधुभि'रित्येव वा ? न तावदाद्यः ; तत्रानन्तश्रुतिवाक्यपाठा-
सम्भवात् । न चापठितानामेव मूलत्वम् । नित्यानुमेयश्रुतिमूलत्वस्य
निराकृतत्वात् । एकैकस्यैव साधुशब्दस्य गात्रीगोष्पाद्यनेकाप-
शब्ददर्शनात्तद्विषयप्रतिपेधानां प्रतिपदं कल्पनेऽत्यन्तमेवानन्त्य-
प्रमङ्गात्पाठानुपपत्तिः । अत एव 'नाभ्युपेयः पदानां प्रतिपत्तौ प्र-
तिपदं पाठ' इति महाभाष्यकारेणैवोक्तम् ।

द्वितीयपक्षस्तु विधिनिषेधयोर्विधेयनिषेधेवाच्युपपदामभवास्ति-
राकर्तव्यः । तथाहि—साध्वसाधुशब्दावेव खलु तत्रोपपदत्वेन भवद-
भिप्रेतौ । तयोश्च यदि गवादिशब्दे व्यक्तिवाचित्वं तदा पूर्ववदे-
वानन्त्यम् । यदि तु जात्याद्येकोपलक्षणवाचित्वं सतः पूर्वाधिकर-
णवदेव तन्निर्वचनानुपपत्तिः । तथाहि—न तावद्गवादिष्वेवानुवृत्ता गा-
व्यादिभ्यश्च व्यावृत्ता साधुत्वं नाम जातिः सम्भवति । लोके गवा-
दिशब्दमात्रवृत्तिमाधुशब्दप्रयोगाभावेन तदङ्गीकारे प्रमाणाभावा-
त् । वक्ष्यमाणरीत्याऽभिष्यञ्जकस्य निर्वस्तुमशक्यत्वेन तदयोगाच्च ।

अत एव गवादय एव साधवो न गाव्यादयः इत्यस्यापि सा-
धुस्वरूपनियमस्य निर्वचनासम्भवादेवामम्भवो द्रष्टव्यः ।

किञ्च साधुत्वं व्याकरणानुगतशब्दवृत्त्येव जातिः स्वीक्रिय-
ते ? तदनुगतशब्दवृत्त्यापि वा ? । आद्ये वचन्तीत्यस्यापि साधुत्वाप-
त्तिः । तस्य व्याकरणानुगतत्वेऽपि लोके प्रयोगाभावेनासाधुत्वात् ।
नान्त्यः । गवादिशब्देष्वपि तदापत्तेः । यदि तु यत्र प्रयुज्यमान-
त्वे सति व्याकरणानुगतत्वं तत्र साधुत्वं जातिरित्यभ्युपगम्येत ततो
गवादिपदरूपानेकक्राणिकवर्णसमुदायात्मकत्वेन यौगपद्यासम्भवात्
'अनारब्धे तु गोशब्दे गोशब्दत्वं कथं भवे' दिति न्यायेन पदत्वा-
दिजातिवदेव साधुत्वजातिरपि गवादिपदानिष्ठा निराकर्तव्या ।

तत्र तावत्साधुत्वं जातिः, नाप्युपाधिः, स हि न तावच्छब्द-
त्वरूपोऽर्थप्रत्यापकत्वरूपो वा, गाव्यादावपि तदापत्तेः । नच श-

स्यार्थप्रत्यायकत्वं साधुत्वम'गङ्गायां घोषः' 'अग्निर्माणवक' इत्यादौ गङ्गाग्निशब्दयोस्तीरमाणवकादिविषये शक्त्यभावेऽपि तत्र साधुत्वमसिद्धेः । अथ तत्र प्रवाहादिविषयकयैव शक्त्या तीरादौ साधुत्वं ततो गोणीशब्दस्याप्यावपनाविषयशक्तिसद्भावात्मास्नादिमति साधुत्वापत्तिः । देवदत्तादिशब्दानां चादिपदसंकेतेनार्थप्रतिपादकानां अनादिपदनिष्ठशक्त्यभावादमाधुत्वापत्तिः ।

किञ्च शक्त्यार्थमतिपादकत्वं गाव्यादिष्वतिप्रसक्तम् । तेष्वपि हि प्रयोगप्रत्ययानुपपत्त्या शक्तिकल्पनस्यावश्यकत्वात् । न च लक्षणया गौण्या वा तदुपपत्तेर्न तत्कल्पनावश्यकत्वं लक्षणागौण्यो(१)स्तस्मिद्धिमुत्रे अर्थान्तरशक्तिपूर्वकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन गाव्यादिशब्दानां कविद्वयैव शक्त्यनङ्गीकारं गौणीलक्षणयोरप्यसम्भवात् । न च शक्तिभ्रमात्मयोगप्रत्ययौ ; निर्वाचिकैर्मिश्रकल्पप्रत्ययस्य बाधकाभावे भ्रमवानुपपत्तेः । न च व्याकरणशालं बाधकम् । तस्य निर्मूलत्वेनाबाधकत्वात् । न चावधिमतं बाधकम् । गवादिशब्दशक्तिग्रहस्यैव गाव्यादिपदशक्तिग्रहेऽप्यवधस्मरणस्याविशिष्टत्वात् ।

न च गोशब्दसादृश्येनैव गावीशब्दस्य तदर्थप्रत्यायकत्वोपपत्तेर्नातिरिक्तशक्तिकल्पनावसर इति वाच्यम् । शालाशब्दस्यापि सादृश्यात् मालाशब्दार्थप्रत्यायकत्वापत्तेः । वैपरीत्यस्यापि सम्भवेन विनिगमनाविरहाच्च ।

अत एव यववराहाधिकरणोक्तरीत्या प्रसज्यमानं, प्रत्यक्षपठ्यमानानेकशक्तिकल्पना, नियामकाभावेन च व्यवहारानुपपत्तिः, अष्टदोषदुष्टविकल्पस्य चापत्तिः, शब्देनार्थमभिधत्ते इति चैकाभिधानक्रियायां सम्बद्धयोः करणकर्मरूपयोः शब्दार्थयोः पार्ष्णिकान्वयावगतपरस्परनियममङ्गापत्तिः, रित्येतदोपच-

तुष्टयमक्षादिशब्दोपिव विनिगमनाविरहादेव स्वीक्रियमाणमपि न दोषमात्रहति ।

वस्तुतस्तु आद्यदोषत्रिपये अक्षादिवैलक्षण्यमप्यत्र सुवचम् । नक्षत्रैकश्रानेकशक्तिकल्पना, अक्षादिवत् । शक्तेः शब्दाश्रितत्वेन एकस्मिन् शब्दे एकस्या एव शक्तेः कल्पनात् । न हि शक्तिरर्थश्रिता ; येनैकत्रानेकशक्तिकल्पनाप्रसङ्गोऽप्राप्याशङ्कोत । यत्र हि कारणात्कार्यदर्शनं तत्र शक्तेरस्तित्वं सम्प्रतीयते इति न्यायेन शक्तेः कारणाश्रितत्वेन शब्दगात्रमपवेतत्वात् । युक्तं चैतत् । शक्तिमत्कारणमिति कारणलक्षणात् शक्तेश्च कारणतावच्छेदकत्वस्वीकारादवच्छेदकत्वस्य चान्यूनानातिरिक्तवृत्तित्वस्याभावेनार्थाश्रितत्वे तदभावप्रसङ्गाच्छब्दाश्रितैव शक्तिरिति ।

न चैवं कारणतावच्छेदकीभूतायाश्शक्तेर्यज्ञानकारणीभूतशब्दज्ञानमात्रवृत्तित्वापत्तेः शब्दाश्रितत्वानुपपत्तिः । शब्देनार्थमभिधत्त इत्यादिप्रतीत्यनुमारेण शब्दस्यैव ज्ञानव्यापारकस्य कारणत्वाङ्गीकारात् ।

यत्तु न्यायसुधायां अर्थाश्रितत्वे सर्वशब्दवाच्यत्वमर्थस्यापद्येतेत्युक्तम् । तत् शब्दाश्रितत्वेऽपि सर्वार्थवाचकत्वं शब्दस्यापद्येतेति तुल्यम् । अथ अर्थाविशेषावच्छिन्नैव शब्दे शक्तिः कल्पयत इति न दोषः तदा शब्दविशेषावच्छिन्नैवार्थेऽपीति तुल्यत्वादुपेक्षणमपि । तस्मादुक्तप्रकारेणैव शब्दनिष्ठत्वं साधनीयम् ।

अतश्चैकत्रानेकशक्तिकल्पनाभावाद्याद्यो दोषः । तस्माद्वाग्यादीनामादि शक्त्यैवार्थानिपादकत्वान्न तावच्छक्त्यर्थमितिपादकत्वं साधुत्वम् ।

नापि व्याकरणलक्षणानुगतत्वं तत् । वचनीयादावपि तदापत्तेः । नापि व्याकरणानुगतत्वे साति प्रयुज्यमानत्वं 'कृष्णशं वासः' इत्यादौ कृष्णशादिशब्दानां व्याकरणेन कृष्णदशत्वादावनुगता-

नामसाधुत्वापत्तेः । अत एवोक्तं वार्तिककृता—कृष्णशं वास इत्या-
देवर्पाकरणशतेनाप्यनवगतोऽर्थोऽध्वेतृपम्परमेवानवगम्यते” इति । ते-
नोभयविधस्यापि नियमस्य मूलत्वासम्भवात्निर्मुक्त व्याकरणम् ।

किञ्च प्रयोजनासम्भवादिपि नियमवैयर्थ्यम् । तथाहि—यद्यापि
तावत्साधुस्वरूपनियमस्य प्रयोगनियमार्थत्वादेव प्रयोजनवत्त्वलाभः त-
थापि प्रयोगनियमस्य प्रयोजनासम्भवाद्वैयर्थ्यम् । अत एव तत् सूत्रकारे-
ण नोक्तम्, कथं ह्यन्यथा बुद्धिपूर्वकारिशिष्यप्रवृत्त्यर्थं प्रवृत्तः पाणि-
निः प्रयोजनमेव नाभिधेयात् । न च सुज्ञेयत्वादेव नाभिधानम् ।
एवं हि तस्य सुज्ञेयत्वं यदद्यापि वार्तिककारभाष्यकारादयो
विवेदन्त एव ।

वार्तिककृता हि किं साधुशब्दज्ञानाद्धर्मः उत प्रयोगादिति स-
न्दिह्य साधुशब्दज्ञानाद्धर्मोऽर्थात्तत्पत्तिर्योग्यसाधुज्ञानस्याप्यवर्जनी-
यत्वेन ततो (१) ‘न म्लेच्छभाषां शिक्षेत’ इति - निषेधपर्यालोचनेनैव
धर्मस्याप्यापत्तेराद्यं पक्षं निरस्य प्रयोगाद्धर्मपक्षे व्याकरणानभिज्ञ-
स्यापि साधुशब्दप्रयोगे धर्मापत्तेः व्याकरणानर्थस्य प्रमङ्गात् द्वितीयं
च निरस्य शास्त्रपूर्वकप्रयोगे धर्म इति सिद्धान्तितम् ।

भाष्यकृता तु तत्सर्वं व्याख्याय ‘अथ वा पुनरस्तु ज्ञाने धर्मः’
इत्यनेनाद्य पक्षं स्वमतत्वेन प्रतिज्ञाय तत्रोक्तो दोष एवं परिहृतः ।
नापशब्दज्ञानस्याधर्ममापनत्वं, तद्विधकप्रमाणाभावात् । ‘न म्लेच्छ-
भाषां शिक्षेत’ (२) ‘तस्माद्ब्राह्मणे न न म्लेच्छित्वे (नापमापित्वे),
'आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेत्’ इत्यादिवचनानां
तु म्लेच्छपदवाच्यत्वेन प्रमिद्धानां वर्वरादीनां वा भाषा तन्मात्रज्ञा-
नादिनिषेधकत्वमेव, न त्वार्थवर्तनिवामिभाषाज्ञानादिनिषेधकत्वम् ।
अत एव ‘म्लेच्छ अव्यक्तायां वाची’ सत्यवार्थोऽपि तेषु सङ्गच्छते ।

यद्यपि चासावन्यत्रापि सम्मान्येत तथापि रुढेर्बलवत्त्वात्
 क्षतिरिति । अन्यदापि परिहारद्वयं यदुक्तं तद्विस्तरमपान्न लिख्यते ।
 अतश्चैवंविधे विवादे सति कथं प्रयोजनस्य सुज्ञेयत्वम् ? । न चैत-
 योर्वार्तिककारभाष्यकारोक्तयोः पक्षयोरन्यनरोऽपि युक्तः । उभ-
 योरीप व्याकरणशास्त्रोक्त्यज्ञानतत्पूर्वकप्रयोगयोः व्याकरणग्रन्थसा-
 पेक्षत्वेन धर्ममाधनत्वबोधकश्रुतिकल्पनानुपपत्तेः । न ह्यनित्यस्य प्र-
 त्यस्य नित्यवेदप्रतिपाद्यत्वं सम्भवि । न च कल्पादिवत्प्रवाहानित्य-
 त्वकल्पना, कल्पादौ यत्कल्पाभाराशंसानिति पूर्वोदाहृतवचनबलेन
 तत्कल्पनस्य प्रामाणिकत्वात् । न च (१) 'तस्मादेषा व्याकृता वागु-
 द्यत' इतिवचनं प्रकृतेऽपि कल्पकं प्रमाणत्वेन शङ्क्यम् । तस्य स्वर-
 वर्णमात्राक्रमैराविष्णुनैर्वाकृता निरूपिता इत्येवं वैदिकवाग्विषयत्वे-
 नाप्युपपत्तेः ।

अत एव 'न म्लेच्छिन्नै' 'आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य' इत्यादि-
 धावपानामपि वैदिकशब्दविनाशतन्निषिक्तमायश्चित्तविधानार्थत्वेना-
 प्युपपत्तिः सुवचा । गाव्यादिरूपापशब्दप्रतिषेधविषयत्वे हि कथं त-
 ज्ञापणे शिष्टानां विगीतस्त्वबुद्धिर्नोपपद्येत । मत्स्युः महर्षीणामेवावि-
 रतमपशब्दमयोगो वार्तिके एव प्रपञ्चितः ।

किं बहुना पाणिन्यादीनामप्यपशब्दमयोगो गाव्यादिरूपाप-
 शब्दप्रतिषेधविषयत्वे उक्तवचनानां कथमवकल्पेत । तथाहि—सूत्रस्यैव
 तावत् (२) 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' इति सूत्रे 'इक्षिणी धातुनिर्देशे'
 इति तदुक्तपरिभाषानुसारादेव जनिषदं शब्दपरम्, न त्वर्यपरमित्याया-
 ति । न च तदिष्टं, जननरूपार्थकर्तुरेव प्रकृतेरपादानसंज्ञास्वीकारात् ।
 अत इदं व्याकरणविरुद्धत्वादपशब्द एव ।

तथा कर्तृवाचिभ्यां वृजकाभ्यां योगे (३) 'कर्तरि च' इति सूत्रेण
 पष्ठीसमासनिषेधाच्चद्विरुद्धं पष्ठीसमासाश्रयणम् । कात्यायनपञ्जलि-

ग्रन्थयोरपशब्दलिखनं धार्तिक एव प्रयोजितम् । विस्तरप्रपादत्र न लिख्यते । अतश्च शिष्टविगर्हाभावाच्च गाव्यादिरूपापशब्दप्रतिषेध-
विपपत्त्वमेवां वचनानाम् । तेन व्याकरणग्रन्थस्य प्रवाहनित्यत्वे प्र-
माणाभावाच्चट्टाट्टिश्रुतिकल्पनानुपपत्तेः धर्मप्रयोजनत्वानुपपत्तिः ।

नापि रसोहादीनि माष्योक्तानि प्रयोजनानि, तेन हि 'रसो-
हागमकुम्भमन्देहाः प्रयोजनम्' इति मुख्यानि चञ्च प्रयोजनान्युक्त्वा
प्रयोदशान्यानि गौणान्युक्तानि । तत्र रसा तावद्देदिकानां वा पदा-
नां ? लोक्तिकानां वा ? । नाद्यः ; वाचपरक्षणवत् पदरक्षणस्यापि
अभेदमसिद्धयैव सिद्धेः । न हि व्याकरणेन वाच्यं व्याक्रियते,
अपि तु पदमेव । अतश्च पथैव वाच्यं तेनारक्ष्यमाणमप्यभेदमसि-
द्धयैव रक्ष्यते तथा पदमपीति न वैदिकपदविनाशभीत्या व्याकरण-
प्रणयनोपपत्तिः । न द्वितीयः । लोक्त एव सिद्धेः । व्याकरण-
स्यापि लोकमसिध्युपजीविताच्च ।

तपोहस्यापि व्याकरणाधीनत्वं ऊहस्वरूपांशे वा ? ऊहमान-
पदस्वरूपांशे वा ? नाद्यः ; मीमांसाव्युत्पादितन्यायैः मुख्यवदृष्टा-
र्थत्वादिभिरेव सिद्धेः । अन्तस्तु पूर्वोक्तवदेव लोकतः सिद्ध्या प-
रिहर्तव्यः ।

एवमागमोऽपि 'ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः पदद्वो वेदोऽध्येयो
ज्ञेयश्च' इति स्मृतिरूपो न तावत्स्वरूपेणैव व्याकरणाध्ययनप्रयोज-
नम् । तस्य पदद्वेवेदाध्यापनविधायित्वेन प्रयोजनत्वानुपपत्तेः । ना-
प्यागमोक्तस्य धर्मज्ञानस्यैव व्याकरणाध्ययनप्रयोजनत्वाभिप्रायेण
लक्षणया आगमप्रयोजनत्वोक्तिव्याख्यानान्वाकरणस्य धर्मप्रयोजन-
त्वाशङ्का । धर्मस्य साधुशब्दज्ञानप्रयोगादिरूपस्य तद्विघ्नस्य वा उपो-
तिष्ठोमादिरूपस्य निर्मूलत्वादिपूर्वोक्तयुक्त्यैव प्रयोजनत्वाम्भवात् ।

अथ स्वतन्त्रधर्मप्रयोजनत्वासम्भवेऽपि वेदवाच्यार्थरूपधर्मज्ञा-
नोपयोगिपदाद्यन्वारूपानद्वारा व्याकरणस्य धर्मप्रयोजनकत्वाव-

सायादीदृशधर्मज्ञानप्रयोजनकत्वेनैव चानेनागमेन व्याकरणाध्ययनविधानाच्छ्रुत्या आगमप्रयोजनोक्तिव्याख्योपपत्तेः व्याकरणस्य धर्मप्रयोजनत्वमाशङ्क्यते । तत्रैवं तावत्परिहृतं न्यायसुवाक्यता-उदाहृतवचने षडङ्गो वेदोऽध्येयो धर्मो ज्ञेयश्चेत्यन्वये सति चशब्दस्वारस्याद्धर्मज्ञानस्यापि ऋत्वनुष्ठानोपपिकत्वेन वेदाध्ययनवद्विधेयत्वावगमान्न तावदत्र धर्मज्ञानस्य षडङ्गवेदाध्ययनप्रयोजनत्वावगमः । न चैवं विधेयानेकत्वानिमित्तो वाक्यभेदः । पौरुषेयत्वेनात्र वाक्यभेदस्यादोषात् । प्रत्युत निष्कारणशब्देनाप्रयोजनत्वाभिधानात् तस्य च श्रेयःसाधनत्ववाचिधर्मपदेनान्वयाद्वेदस्यापि च सप्रयोजनत्वावगमेन ज्ञानान्वयात्पदङ्गेनैवान्वयावगतेः व्याकरणस्यानेनागमेन विपरीतं निष्प्रयोजनत्वमेवावगम्यते । अतश्च सस्यापि वेदवाक्यार्थज्ञानोपयोगिपदान्वाख्यानद्वारा व्याकरणस्य धर्मप्रयोजनकत्वे एतदागमोक्तत्वाभावाच्चैतस्य प्रयोजनेषु पाठो युज्यते ।

वस्तुतस्तु प्रातिशाख्यवत्सामस्त्येन पदान्वाख्यानस्याप्यकरणात् तद्वारापि धर्मप्रयोजनत्वावगम इति ।

अत्र त्विदं वक्तव्यम्-ज्ञानस्य प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेन पुरुषकृत्यसाध्यस्य कथं विधेयत्वावपत्तिः ? । अथ स्वरूपेणाविधेयस्यापि ऋत्वंकृताषोषनफलक एव विधिरभ्युपगम्यते तथापि सामर्थ्यत एव प्रातिशाख्यवत्क्रतुजननसिद्धेर्विधिवैफल्यम् । न च क्रतोरन्यदुपस्थापकमप्यस्ति, तस्माद्धर्मज्ञानस्याविधेयत्वात्पदङ्गवेदाध्ययनफळत्वेनैवात्र सङ्कीर्तनम् । न चैवं चशब्दानुपपत्तिः । प्रयोजनप्रयोजनीभूतक्रियाद्वयसमुच्चयार्थत्वेनापि तदुपपत्तेः । निष्कारणशब्दश्चायमपौरुषेयत्ववचनो (१)योगित्वाद्वेदेन न सम्बध्यते इति न तद्वशेनापि निष्प्रयोजनत्वलाभः ।

अत एव परिहृतव्यम्-नात्र पदङ्गपदेन व्याकरणादिग्रन्थानामु-

पादानम्, तद्धि यदि पदान्वाख्यानद्वारा घर्मोपयोगफलवत्त्वज्ञापना-
र्थ, तदा तस्य लौकिकप्रमाणसिद्धत्वाद्विधिवैयर्थ्यम् ।

अयोपायान्तरेणापि तस्मिन्नेनियमार्थो विधिरित्युच्येत, ततो
नियमस्य दृष्टार्थत्वाभावादभ्युदयकारित्वरूपादृष्टार्थत्वस्य च श्रुतिक-
ल्पने विनाऽनुपपत्तेः । कल्प्यश्रुतेरादिमञ्चाकरणादिविषयत्वे(१)ऽनि-
त्यसंयोगः । न च पङ्कपदान्यथानुपपत्त्यैव तस्य प्रवाहानित्यत्वकल्पने,
गौरवमसद्भावात् । यदङ्गपदं तु श्रुत्यादिविनियोजकप्रमाणवदङ्गपरं वा-
स्तविक एव व्याख्यातम् । न च तस्य वेदाध्ययनविधिनैव सिद्धेः पृ-
थग्ग्रहणवैयर्थ्यम् । विविक्तश्रुत्यादिस्वरूपवत्प्रामाण्यप्रकारज्ञानपूर्वक-
मेवापीताद्वेदादर्थज्ञानस्य कर्माङ्गत्वकल्पनेन तत्सार्थक्योपपत्तेः । त-
स्मान्नागमोक्तपरमज्ञानस्य प्रयोजनत्वादागमप्रयोजनकत्वम् ।

अत एव आगमस्य प्रयोजनत्वासम्भवेऽपि यदङ्गाध्ययनविधा-
यित्वात् व्याकरणप्रयोजनकत्वोपपत्तेः भाष्यस्त्वं प्रयोजनपदं प्रयो-
जकत्वपरमिति व्याख्यातृणां व्याख्याप्यपास्ता । व्याकरणाध्ययन-
विधायकश्रुतेरनित्यसंयोगमसद्भावात् । रसादौ प्रयोजनत्वपरस्य सक-
टुच्चरितस्य प्रयोजनपदस्य प्रयोजकत्वपरत्वे वैरूप्यमसद्भावाच्च ।

यदापि लाघवं लक्षणने शब्दज्ञानस्य प्रयोजनमित्युक्तम्, तद-
प्यलौकिकसंज्ञापरिभाषादिनिबद्धैर्धातुपाठादिभिः अत्यन्तविषमैश्च
भाष्यवार्तिकादिभिः विपरीतगौरवाश्रयणादसम्बद्धम् ।

यदापि 'स्युलपृषतीमनङ्गाहीमालमेत' इति विधौ स्युला चासौ
पृषती चेति कर्मधारयः, स्युलानि पृषन्ति यस्यास्तेति बहुव्रीहिवेति
सन्देहे व्याकरणविहितस्वरेणैव निश्चयः । तथाहि—कर्मधारयपक्षे

१ अनित्यत्वप्रसङ्गः,

२ एतेन प्रयोजनशब्दस्य प्रयोजकपरत्वाद्भेदयोचितं व्याकरणाध्यय-
नमिति अर्थायगमयोगेन प्रयोजनशब्दस्य फलपरत्वमिति व्याख्यातृणां
व्याख्याप्यपास्ता ।

‘अन्त’ इत्यनुवर्तमाने (१) ‘समासस्य’ इति सूत्रणौत्सगिकेऽन्तो-
दात्तत्वे विहिते (२) ‘अनुदात्तं पदमेकवर्जम्’ इति सूत्रेण पूर्वेषां चतु-
र्णामपि अचामनुदात्तः स्यात् । तथा च पृषतीशब्देन मत्वर्थल-
क्षणया गोरेव विन्दुमत्वान्वयात्स्थूलत्वस्यापि च तत्रैवान्वयात् स्थूला
विन्दुमती च गौर्यागसाधनमित्यर्थः सिद्ध्यति ।

बहुव्रीहौ तु (३) ‘बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्’ इति सूत्रेण सामा-
न्यविहितान्तोदात्तत्ववाधेन पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरविधानात् स्थूलश-
ब्दगतलकारोत्तराकारे उदात्तस्वरः प्राप्नोति, तदा च स्थौल्यस्य पृष-
त्स्वेवान्वयात्स्थूलविन्दुमती स्वतः स्थूलाऽस्थूला वा गौः यागसाधन-
मित्यर्थः सिध्यति । तत्र लकारोत्तराकारोदात्तत्वपाठाद्बहुव्रीहानुसा-
रिस्वरेणार्थनिश्चय इत्यसन्देहोऽपि व्याकरणप्रयोजनमित्युक्तम् ।
तदप्युक्तम् । यथाहि वाक्यार्थसन्देहो धीमांसान्यायमूलकव्याख्य-
यैवापनीयते, एवमयं पदार्थसन्देहोऽप्यर्थप्रकरणादिनिर्णयोपायमूल-
कव्याख्ययैवापनीयते । दृष्टश्च लक्षणसन्देहे वैयाकरणानामपि व्या-
ख्यानतो निर्णयः, ‘व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादल-
क्षणम्’ इति महाभाष्योक्तेः । अतश्चार्थप्रकरणादिभिरेव पदार्थनि-
र्णयस्याप्युपपत्तेर्न व्याकरणावगतस्वरेणार्थनिश्चयः । नचैवं स्वरपा-
ठानर्थक्यम् । ब्रह्मपञ्चजपमन्त्रपाठाद्यङ्गत्वेनार्थवत्वोपपत्तेः । तस्मान्ना-
सन्देहोऽपि प्रयोजनम् ।

यच्च कौश्चिदनङ्वाहीपदरहितमेव वाक्यमुदाहृत्य कर्मधारयपक्षे
पृषतीति शब्दस्य हरिणीरूपजात्यन्तरवाचित्वमङ्गीकृत्य तेन प्राकृत-
च्छागजातिवाधः, बहुव्रीहिपक्षे तु स्थूलविन्दुमत्तारूपगुणमात्रविधानेन-
न प्राकृतच्छागजातिवाध इति सन्देहमुपन्यस्याद्युदात्तस्वरपाठेन नि-
र्णयमभिधायास्मदुक्तरीत्यैव दूषणमभिहितम् । तत्र, महाभाष्ये न्या-
यसुधायां च अनङ्वाहीपदयुक्तस्यैव वाक्यस्य पाठात्तेन च गोरूप-

जात्यंतरविधानेन पक्षद्वयेऽपि प्राकृतछागजातिवाधात् लकारोत्तराकारेचोदात्तस्वरापाठेनाद्युदात्तस्वरपाठाभावाच्च केवलं महामाग्न्याज्ञाननिवन्धनम्, अपि तु स्वग्रन्थाज्ञाननिवन्धनमपीत्युपेक्षणीयम् ।

तदेवं मुख्यपञ्चप्रयोजनासम्भवे आनुषङ्गिकाणां प्रयोदशप्रयोजनानां व्याकरणाध्ययनप्रयोजकत्वस्य कृष्णलेपु मुख्यवितुषीभाषासम्भवे आनुषङ्गिकनियमादृष्टस्यावघातप्रयोजकत्ववद्दूरापेतत्वात् । यथाकथंचित्प्रयोजकत्वांगीकारेऽपि वा तददूषणं वार्त्तिक एव प्रपञ्च्यते । तत्सिद्धं प्रयोजनासम्भवादापि नियमवैयर्थ्यम् ।

मत्पक्षवेदादिविरोधश्चास्य स्फुटोऽवगम्यते । '(१) दृष्टं साम' इत्यधिकारात् '(२) कलेर्दक्' (३) 'वामदेवाद्द्व्यब्ज्या' विति सूत्रेण कलिना वामदेवेन वा दृष्टं कालेयं, वामदेव्यं, इति रूपानुगमात् दर्शननिमित्तत्वप्रतीतेर्वेदे च (४) 'यदकालपक्षत्कालेयस्य कालेयत्वम्' इत्येतस्मात् (५) "आपो वा ऋत्विगमार्छन्, तासां वायुः पृष्ठे व्यवर्तत, ततो वामं वसु समभवत्, तन्मित्रावरुणौ पर्यपश्यतां, ताव्यूतां वामं मर्त्य इदं देवेभ्योऽजनि तस्माद्वाग्देव्यम्" इत्येतस्माच्चार्थवादात्कालेयशब्दस्यासुरोत्कालनक्रियानिमित्तत्वप्रतीतेः, वामदेव्यशब्दस्य च वामं देवेष्विति समाभिव्याहृतपदद्वयोच्चारणाक्रियानिमित्तत्वप्रतीतेः वेदविरोधे सति व्याकरणमप्रमाणम् ।

तथा न्यायविरोधश्च वाक्यस्य वाक्यार्थे शक्त्यङ्गीकारे प्रसज्यते । तथाहि-वैयाकरणास्तावदेवं प्रतिपादयन्ति । यत्र वक्तृवाक्यप्रयोगानन्तरं श्रोतृप्रवृत्तिं दृष्ट्वा व्युत्पत्तिस्तुस्तावत्संपूर्णे वाक्ये विशिष्टवाक्यार्थविपरिणो शक्तिं प्रययतो निश्चिनोतीत्यविवादम् । पश्चादावापोद्वापाभ्यां मत्पक्षपदनिष्ठैव शक्तिः, न तु तत्पदघटितवाक्यनिष्ठा । तत्पदघटितानां वाक्यानां अनन्तत्वेनानन्तशक्तिकल्पनापात्तिरिति-

त्येवं प्रत्येति । अतश्च पञ्चाललाघववर्कसहकृतनल्पदनिष्ठशक्तिग्रहेण वा-
क्यशक्तिग्रहो यथापि मिथ्येतेषामभाति, तथापि तस्य प्रथमोत्पन्नत्वेना-
संज्ञातीवरोधित्वाद्गुणजीव्यत्वाच्च प्रमात्वेनावधारयति । तत्र च द्वयी
गतिः अखण्डेनैव वाक्यं वर्णव्यङ्ग्यम् एकः पटः इतिवदेवं वाक्यमि-
त्यवाधितगतीनेः सत्त्वात्तदेव च विशिष्टार्थे शक्तं तत्र च पदवर्णादी-
नामसत्तामेव वाक्यान्तरावयवसामूह्यमात्रेणावभासः, न तु वस्तुतोऽ-
वस्थानम् । प्रकृतिप्रत्ययादिरूपेण व्याकरणव्याख्यानमपि कल्पित-
रूपस्यैव पदादेः पारमार्थिकत्वाभावेऽपि न विरुध्यते ।

अथ वा आनुपूर्वीविशेषविशिष्टानि पदान्येव वाक्यं, तस्यैव
वाक्यार्थे शक्तिः, न तु लाघववर्कसहकृतापि पदार्थे, एवं पदानाम् ।
अन्यथा 'दधीदं' 'विष्णोऽव' इत्यादौ ह्रस्वेकारयुक्तस्यैव इदं दधि-
पदद्वयस्य प्रत्येकं पदार्थे शक्तिग्रहात्संधियुक्तमयोगे च ह्रस्वेकारमयो-
गाभावेन पदार्थानुपस्थितौ तत्संसर्गबोधकत्वानुपपत्तेः ।

एवं 'विष्णो अव' इत्यत्र प्रत्येकशक्तिग्रहे 'विष्णोऽव' इत्य-
त्राकारलोपे सति पदार्थानुपस्थितौ तत्संसर्गबोधानुपपत्तिर्द्रष्टव्या । न
च तत्रादेशेन स्थानिनमनुमाय तेन पदार्थोपस्थितिः । स्थानिनां व्या-
करणभेदेनाननुगतत्वाद्यभिचारेण ह्रस्वेकारान्तपदद्वयस्यैव नियमेना-
नुपपत्तेः । अतस्तत्र तावदवयवं वाक्यस्यैव वाक्यार्थे शक्तिः कल्प्ये-
ति सर्वत्र तथैव स्वीकर्तव्यम् । वाक्यशक्तिग्रहश्च प्रत्येकपदशक्तिग्र-
हाभावे 'गामानय' इत्यतो वाक्यार्थबोधस्याजायमानत्वात् पदशक्ति-
ग्रहसत्त्वे च अपूर्ववाक्यश्रवणेऽपि ज्ञातेति वाक्यार्थबोधस्य जायमा-
नत्वादन्यप्यतिरेकाभ्यां पदशक्तिग्रहजन्य इत्यध्यवसीयते । अतश्च
'भू सत्तायाम्' इत्यादिपदार्थान्वाख्यानमपि कारणीभूतपदशक्तिवि-
पयत्वाच्च विरुध्यत इति ।

तदेतत् न्यायमूलत्वात् न्यायस्य चाभासमानरूपतया मूलत्वा-
सम्भवान्निराकृतव्यम् । तथाहि—न तावदखण्डं वाक्यं वर्णव्यङ्ग्यम् ।

तद्धि शुद्धवर्णव्यङ्ग्यम् । आनुपूर्वीविशिष्टवर्णव्यङ्ग्यं वा ? नोद्यतेः सरो
रस इत्यादौ वर्णभेदाभावेन अर्थविशेषमतीत्यनापत्तेः । नान्यः
आनुपूर्वीविशेषविशिष्टानामेव वर्णपदादीनां वाक्यत्वोपपत्तौ अखण्ड-
वाक्यस्वीकारे प्रमाणाभावात् । अत एव च पदवर्णादिमतीतेः स-
कलजनानुभवासिद्धायाः भ्रान्तत्वकल्पनया अविद्यमानविषयत्वकल्प-
नमन्यायमेव । न च वाक्यान्तरावयवमारूप्येणासौ भ्रम इत्यपि
शुभवचम् । वाक्यान्तरावयवस्याप्यसत्यत्वेन तत्मारूप्यस्यानुपपत्तेः ।

न च लेख्यगवयाद्यवयवानां मुख्यादिरूपेणासत्यानामापि मुख्य-
गवयाद्यवयवमुख्यादिसारूप्यवत्प्रकृतेऽप्युपपद्येतेति वाच्यम् । ले-
ख्यगवयाद्यवयवानां मुख्यादिरूपेणासत्यानामापि स्वरूपेण सत्यत्वा-
त्सादृश्योपपत्तेः । प्रकृते तु वर्णपदादीनां स्वरूपेणाप्यसत्यत्वान्न त-
दुपपत्तिरिति वैषम्यम् । अत एव वैयाकरणैरापि 'नायं पक्षः पारमा-
थिक' इत्युक्तम् ।

किञ्च पक्षद्वयेऽपि वाक्यशक्त्यङ्गीकारे उक्तयुक्त्या पदशक्तिग्रह-
स्य कारणत्वमवश्यं वक्तव्यम् । अतश्चावश्यकत्वेन पदशक्तिस्मर-
णादेव पदार्थोपस्थितिद्वारा वाक्यार्थबोधोपपत्तौ वाक्यशक्तिकल्पनं
निष्प्रमाणकम् । न च 'दधीर्दं' 'विष्णोऽवे' स्यादौ वाक्यार्थानुपपत्ति-
रेव वाक्यशक्तिकल्पने प्रमाणमिति वाच्यम् । तत्रापि तत्र वाक्यार्थ-
बोधानुपपत्तेस्तुल्यत्वात् । तत्रापि हि वाक्यशक्तिग्रहं प्रति अवयव-
शक्तिग्रहस्य कारणत्वमङ्गीक्रियते ? न वा ? अन्त्येऽवयवशक्तिग्रहमा-
त्रेऽपि वाक्यश्रवणाच्चदर्शबोधापत्तिः । आद्ये ह्रस्वेकारान्तपदद्वयश्र-
वणाभावेन तद्वत्शक्तिस्मरणाभावाद्वाक्यशक्तिग्रहानुपपत्तेः, यथाकथं
चिच्छक्तिस्मरणाङ्गीकारे वा तदाश्रयपदस्मरणस्याप्युपपत्तेरवयव-
शक्तिमात्रेण विनैव वाक्यशक्तिः वाक्यार्थबोधोपपत्तिः ।

अत उभाभ्यामेवं परिहर्तव्यम्—आदेश एवेतादृशविषये स्थानि-
त्वेऽप्यप्यपत्तिः । अत एवानधीतव्याकरणस्य स्थानिमत्त्वाज्ञाने दाधिशब्द-

द्युत्पत्तिमतोऽपि दधीदमिति प्रयोगाच्छब्दबोधो न जायते । न च व्याकरणभेदेन स्थानिनामननुगतत्वाच्चभिचारः शङ्काः व्यापकाननुगमस्य दोषरूपत्वेऽपि स्मारकाननुगमस्यादोषत्वात् । नह्येकसंबन्धिद्वयेनेनापरसंबन्धस्मरणे प्रतिसंबन्धी अनुगंतुं शक्यते । अपित्वननुगमेऽपि यद्विषय एव संस्कारोद्बोधः तस्यैव स्मरणं, नान्यस्य । अतश्च यस्य यथाकरणज्ञानं, यद्विषय एव संस्कारोद्बोधस्तस्य तद्विषये एव स्मरणसंभवान्नातिप्रसङ्ग इति सर्वमनवद्यम् । विस्तरेणैतन्निरूपितं तद्भूताधिकरणे वार्तिककृता । अतश्च पदानामेव पदार्थेषु शक्तिकल्पनाद्वाक्यार्थस्य च समाभिव्याहारादेव लक्षणया भानोपपत्तेर्न तत्र वाक्यस्य शक्तियुक्ता ।

ननु वाक्यार्थः संसर्गः, न च तस्य लक्षणया भानं संभवति । तथाहि—स्वबोधसंबन्धो हि लक्षणा, सा च ज्ञातैव कारणं न स्वरूप-सती-‘गङ्गायां घोष’ इत्यादौ प्रवाहसंबन्धज्ञानाभावे तीरानुपस्थिते, तदत्र घटः शुक्ल इत्यादौ जातिगुणयोः तत्तत्पदबोधयोरलक्ष्येणैकार्थ-समवायसंबन्धेन यः संबन्धः स्वरूपसंबन्धरूपः, स किं ज्ञातो ? न वा ? आद्ये संबन्धज्ञानं प्रति संयन्धिज्ञानस्य कारणत्वाल्लक्षणाज्ञानात्पूर्वं कार्थसमवायसंबन्धस्य ज्ञातत्वाभ्युपगमे तस्यानाधिगतत्वाभावाच्च तद्वदस्य मामाण्यानुपपत्तिः । अन्त्ये लक्षणाज्ञानाभावान्न तज्जन्यत्वं संसर्गरूपवाक्यार्थबोधस्य युक्तमिति चेत्—

सत्यं लक्षणानुपपत्तिरस्ति । अत एव समाभिव्याहारनिमित्ता लक्षिणिकीत्यादिशास्त्रदीपिकाग्रन्या अपि न यथाश्रुता एव नीयन्ते । अपि तु शक्यभावेऽपि गम्यमानत्वपरतया । कथं तर्हि शक्तिलक्षण-पोरभावे वाक्यार्थबोधः ? सदुच्यते—पदानि तावत्पदार्थानेव शक्या लक्षणया वा प्रतिपादयन्ति, न तु वाक्यार्थम् । स तु पदजन्यपदार्थज्ञानेनैवाकांक्षायोग्यतासन्निधिज्ञानसद्वृत्तेन ज्ञाप्यते । न तु तत्र शक्तिलक्षणान्यतरलक्षिरूपपदव्यापारकल्पना, अन्यलभ्यत्वात् ।

नन्वेवं पदानां पदार्थबोधमात्रेण व्यापारपर्ववसाने वाक्यार्थबो-
धस्य शब्दजन्यत्वाभावाद्वाक्यार्थस्याशब्दत्वापत्तिः । अत्र न्याय-
रत्नाकरे पार्थसारथिः—पदार्थेषु पदानां पदार्थबोधजनकीभूतवृत्ति-
रूपव्यापारपर्ववसानेऽपि पदार्थबोधमात्रस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वेन
निष्फलस्यानुद्देश्यत्वाद्वाक्यार्थबोधस्यैवातज्जन्यत्वेऽपि शब्दप्रयोगो-
द्देश्यत्वावगतेः शब्दस्य वाक्यार्थे तात्पर्यावगमात्तात्पर्यविषयत्वेन
वाक्यार्थस्य शब्दत्वोपपत्तिरिति ।

नचैतादृशतात्पर्यविषयत्वस्य शब्दत्वप्रयोजकत्वे पदार्थानामनु-
द्देश्यत्वेन तदसम्भवादशब्दत्वापत्तिः । तेषामपि शक्तिलक्षणान्यत-
रवृत्तिविषयत्वेन शब्दत्वोपपत्तेः । नचैवं तात्पर्यस्यावृत्तिरूपत्वेन शा-
ब्दत्वप्रयोजकाननुगमः शक्यः । तात्पर्यस्यापि वृत्तित्वाङ्गीकारात् ।

अत्र एव न्यायसुधाकृतापि भावार्थाधिकरणादौ कुदन्तशब्दस्य
ले ऽवाच्यत्वेऽपि भावनायास्तात्पर्यवृत्त्या शब्दत्वं इत्यादिग्रन्थे ता-
त्पर्यस्यापि वृत्तित्वमङ्गीकृतम् ।

वस्तुतस्तु उद्देश्यताख्यतात्पर्यस्वीकारे शुकादिवाक्यस्थले वे-
चोद्देश्यताख्यतात्पर्यासंभवेन वाक्यार्थस्य च शब्दत्वानापत्तिप्रसंगः
अयोद्देश्यताख्यतात्पर्यानङ्गीकारेऽपि शब्दनिष्ठस्य तात्पर्याख्य
धर्मविशेषस्यैव शब्दत्वानुमेयस्य स्वीकारात्तद्विषयत्वमेव शब्दत्वप्र-
योजकमित्युच्येत, ततोऽवच्छिन्नधर्मान्तरस्वीकारे प्रमाणाभावाद्व्याकरण-
मततुल्यमेव गौरवम् । अत्र यथाश्रुतवार्तिकानुसारेणैवं परिहर्तव्यम्
वाक्यार्थस्य पदजन्यपदार्थोपास्थितिजन्यज्ञानत्वेन स्वतो ऽशब्दत्वेऽपि
पदार्थानां शक्तिलक्षणागौण्यन्यमरूपवृत्तिगम्यत्वेन स्वतः शब्दत्वो-
पपत्तिः । अत एवोक्तं वार्तिककृता—(१) “तन्मात्रावासितेष्वेव प-
दार्थेभ्यः स गम्यते । अशब्देऽपि च वाक्यार्थे न पदार्थेऽशब्द-
ता । वाक्यार्थस्यैव न तेषां निमित्तान्तरसम्भवः” इति ।

एवं संसर्गं शाब्दयामीत्यनुव्यवसायोऽपि शब्दप्रयोज्यत्वाच्छब्दानुपूर्वीज्ञानकारणकत्वाद्वाक्यार्थबोधस्य नानुपपन्नः । अत्र च संसर्गबोधः शक्यपदार्थसंबन्धबोधव्यतिरेकेणैव जायत इति न तत्र लक्षणा अङ्गीकृता । तीरादिबोधस्य तु शक्यसंबन्धबोधव्यतिरेकेणाजायमानत्वाद्धासणिकत्वव्यवहार आनुपूर्वीज्ञानजन्यत्वादपि वोति वैयर्थ्यम् ॥

एवं च शाब्दत्वप्रयोजकाननुगमोऽप्यापाद्यमानो नातीव दोषमावहतीति सर्वमनवद्यम् । तदेवं वाक्यार्थस्य पदजन्यपदार्थोपस्थितिलभ्यत्वेन तत्र वाक्यशक्यनङ्गीकारात्तत्प्रतिपादकं व्याकरणं न्यायविरोधादप्यप्रमाणम् । अतश्च प्रयोगोत्पत्तौ प्रयोगनियमे व्याकरणस्याशास्त्रत्वाच्छब्देषु गोमाग्यादिरूपेषु न व्यवस्था स्यादिति सूत्रार्थः ॥

सू-शब्दे प्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य भागित्वम् ॥

१-३-२५ ॥ (सि)

नाप्रमाणं व्याकरणम्, स्मृत्यधिकरणन्यायेनैव मन्त्रादिस्मृतिवदेवेतस्यापि प्रामाण्यसिद्धेः । न च निर्मूलत्वम् । प्रयोगनियमस्य तावच्छ्रुतिमूलकत्वेनैवोपपत्तेः । न चानेकश्रुतिकल्पने पाठासंभावादेकश्रुतिकल्पनस्य चैकोपलक्षणमन्तरेणासिद्धेरुपलक्षणस्य च साधुत्वादेः पूर्वोक्तरीत्या निर्वक्तुमशक्यत्वात्निर्मूलत्वाविति वाच्यम् । साधुत्वस्यैवैकस्योपलक्षणत्वात् ।

अयं किमिदं साधुत्वम् ? उच्यते—अभियुक्तानां तावदपभ्रष्टपदेषु गोशब्दादिषु साधुशब्दप्रयोगाद्वर्णमात्रादिना अपभ्रष्टेषु च गाव्यादिषु असाधुशब्दप्रयोगात्तदालम्बनं किञ्चिदवश्यं वक्तव्यम् । तच्च प्रमितया वृत्त्याऽर्थप्रतिपादकत्वं साधुत्वम् । तदभावोऽसाधुत्वम् । वृत्तिश्च शक्तिलक्षणागौण्यन्यतरमरूपा । न चेदं गाव्यादिष्वपि

मुख्यार्थान्तरामावेन लक्षणगोप्योस्तावदनाशङ्कनीयत्वात् । शक्ति-
कल्पनस्य तु प्रयोगप्रत्यययोर्द्वयमाणरीत्याऽन्यथाप्युपपन्नत्वेन निष्प-
माणत्वमेव । अतश्च गाव्यादिशब्देषु प्रमितवृत्त्या अर्धप्रत्यापकत्वा-
भावाद्भातिव्याप्तिः ।

अत्र यद्यापि अनपभ्रष्टत्वापभ्रष्टत्वपर्यायव्यञ्जित्वेव शब्देषु
साधुत्वासाधुत्वे इति न्यायप्रधानास्त्वारस्यात्मनीयते । तथापि तस्या-
धिक्येव । अन्यथा यदादिशब्दस्यापि पठे साधुत्वापत्तेः । न च तत्र,
लक्षणया प्रतीतश्लोकारादिष्टापत्तिः । अप्रयुक्तलक्षणया अनश्लो-
कारात् । अत्र एवोक्तम्—“वाचिर्धैरामयोगिनः” इति गोणीशब्दस्या-
पि आशयनवाचिनोऽनपभ्रष्टस्य गवि साधुत्वापत्तेः । न चाधुनिक-
सङ्केतिनार्थकत्वव्याप्तिः । ‘द्वादशे ऽहनि पिना नाम कुर्पा’ इति मा-
मान्वादिभिना पुनस्तोपाधिनेव सर्वेषां देवदत्तशब्दादीनां संकेतक-
रणेन शक्तेः प्रामाण्यात् । अत्र एवोक्तं हरिणा—‘पुत्रादिनामक-
रणे शृङ्गेषु नियमश्रुतेः । अनादिशक्तितान्त्रास्तस्य नैव विरम्यते’
इति । यत्तु स्वैच्छापूर्वकश्रुतेरिति शिष्यादयः शब्दाः तेषामन्यथापत्त्या-
देव नाप्याप्तिः । तदप्युक्तं तैत्तिरीय—“वास्तवेताः स्वैच्छया संज्ञाः
क्रियन्ते शिष्यादयः । वयं तु तानां साधुत्वं नैव ताः साधवो
व्याः” इति ।

यस्तु तन्तु एभिर्ग्रहणमात्रे शिष्यादीनामप्यर्थबोधकत्वानुपपत्तेः ।
स्वयं मन्त्रादिनमङ्गेनित्वेन च गाव्यादिशब्दवत् गोशब्दोपस्थाप-
कतया शक्तिभ्रमेण वा बोधकत्वानुपपत्तेर्भूयार्थान्तरामावे च ल-
क्षणगोप्योऽप्यनुपपत्तेः सांख्यनिराकरणरूपश्रुतिस्वीकारेणैव शिष्या-
दीनामर्थबोधकत्वं वाच्यम् । अतश्च प्रमितवृत्त्या अर्धप्रत्यापकत्वस्या-
प्युत्पत्तेरपि न सतिः । अत्र एव पाणिन्यादे (१) ‘ष्टे’ इत्यादी पठ्य-
तमयोगोऽप्युपपद्यते । स्वैच्छामङ्गेनित्वस्य हि साधुत्वमात्रे कथमिव

पृथ्यन्तत्वोपपत्तिः ।

यत्तु कैश्चित्पृथ्यन्तत्वोपपत्तये 'टि' रित्यादेः शब्दानुकरणत्व-
मङ्गीकृत्य शब्दपरत्वे चार्थपरत्वाभावाच्छब्दस्यैव लोपादिकार्यान्व-
यापत्तिमाशङ्क्य शब्दपरस्यैव लक्षणार्थपरत्वाङ्गीकारेण परिहृतम् ।
तैस्तावच्छब्दानुकरणत्वेन साधुत्वं हरिग्रन्थानुसारेण पूर्वमनङ्गीकृत-
मपि पश्चादङ्गीकृतमिति पूर्वापराविरोधः सुधीभिस्तद्वन्थ एव वि-
भावनीयः ।

किञ्च शब्दानुकरणत्वमपि टेरित्यादेरितिकरणाद्यभावे न सङ्ग-
च्छते । सम्भवे ऽपि वा शब्दपरत्वस्य वृत्तिव्यतिरेकेणासम्भवात् ।
वृत्तावपि च लक्षणागौण्योदशक्यपूर्वकत्वाच्छक्तिकल्पनाया एव वा-
च्यत्वात्, अन्यथा लक्षणयाऽर्थपरत्वस्याप्ययोगापत्तेः । शक्तिक-
ल्पने च लाघवेन शब्दविषयशक्तिकल्पानापेक्षयार्थविषयशक्तिकल्प-
नाया एव न्याय्यत्वाच्च । तस्मात्स्वेच्छाशब्दानामपि टिषुभादीना-
मनादिशक्त्यभावेऽपि सादिशक्तिसङ्गावाहृत्या प्रमितयाऽर्थप्रतिपा-
दकत्वरूपस्य साधुत्वस्य वक्तुं शक्यत्वान्नाव्याप्तिः ।

यत्तु पार्थसारथिना अनादित्वे साति वाचकत्वं साधुत्वमित्युक्तं,
तन्न मनोरमम्; तथा हि—अनादित्वं किं शब्दविशेषणम् ? । अर्थविशे-
षणं वा ? तथा वाचकत्वमपि शक्तिप्रमयाऽर्थप्रत्यापकत्वं ? वृत्तिमात्रप्र-
मया वा ? । तत्र पक्षद्वयस्याप्याद्यनिर्वचने गङ्गाभिपदयोस्तीरमाण-
वकयोरसाधुत्वापत्तिः । न चास्मन्मते शक्यार्थस्यैव तीरादयुपस्या-
पकत्वात् गङ्गादिपदानां तीरादिप्रत्यापकप्रवाहादिवाचकत्वेनैव तीरा-
दौ साधुत्वनिर्वचनं शङ्क्यम् । एवमापि शब्दगतानादित्वविशेषणस्य
वैयर्थ्यापत्तिः । लक्ष्यार्थप्रत्यापकशक्यार्थवाचकत्वरूपस्य लक्ष्येऽप्य-
साधुत्वस्य शक्यार्थेऽसम्भवेनाव्याप्तत्वाच्च ।

एवं शब्दनिष्ठानादित्वस्य वृत्तिप्रमाणयोर्यार्थप्रतिपादकत्वप-
क्षेऽपि विशेषणत्वानुपपत्तिः वैयर्थ्यापत्तेरेवोद्भावनीया, उभय-

विधमप्राप्तयोऽर्थमस्याकत्वस्यानादित्वं विशेषणं इति पक्षेऽपि
 अनादित्वस्य व्यर्थविशेषणता तुल्या । न च स्वेच्छाशब्दानां टि-
 घुभादीनां सादिवाचकत्वसद्भावेऽपि साधुत्वाभावादर्थवत्वोपपत्तिः ।
 आधुनिकसंकेतितेषु त्वया सादिदृश्यनङ्गीकारात् । अङ्गीकारेऽपि
 वा साधुत्वस्याप्यङ्गीकारापत्तेः । अन्यथा असाधुषु टिघुमादिषु 'टि'
 रित्यादिपठ्यङ्गीकरणमनुपपन्नमेव स्यात् । अथ तत्र शब्दानुकरण-
 त्वाङ्गीकारेण साधुता, तथापि शब्दपरत्वस्याप्यनादित्वाभावाद्यर्थ-
 विशेषणता तदवस्थैव । तस्मादुक्तलक्षणमेव साधुत्वमसाधुत्वं च दृ-
 ष्तिभ्रमेणार्थमसापकत्वम् । सम्भवति हि गाव्यादिशब्देषु स्वरवर्णा-
 देः मयजेनोच्चारणाभावाज्जक्तिभ्रमरूपापराधभागित्वम् । अतो न
 तावत्सर्वेषामेव वाचकत्वं युक्तमिति सूत्रार्थः ॥

सू-अन्यायश्चानेकशब्दत्वम् ॥ १-३-२६ ॥

यत्तु प्रयोगप्रत्ययानुपपत्तिरेवोपपन्नं वाचकत्वकल्पनावी-
 च्यमुक्तं तत् एकत्रैव शक्तिकल्पनादन्यशब्दप्रयोगस्य चाद्यप्रयोजतुर्वा-
 चकशब्दप्रयोगाशक्तिजत्वेऽनाप्युपपत्तेर्मूलशब्दोपस्थानेनार्थमसाप-
 कत्वाविरोधादन्येषां चाशक्तिजत्वापरिज्ञानेन शक्तिभ्रमेणैव बो-
 धोपपत्तौ यववराहाधिकरणोक्तरीत्याऽनेकशक्तिकल्पनादिदोषचतुष्ट-
 याङ्गीकरणस्यान्याय्यत्वादयुक्तमेव । यथापि चात्र नैकस्मिन्शब्देऽने-
 कशक्तिकल्पना, तथापि क्षतयन्तरकल्पना तावत्प्रत्या गतावस्था-
 यैव । अत एव यत्र करपाण्यादिशब्देषु विनिगमकाभावो न वा
 गोगाव्यादिवत्परस्परसादृश्यम् । तत्र गत्यन्तराभावाद्दोषचतुष्टयम-
 प्यङ्गीक्रियत एव । न च प्रकृतेऽपि विनिगमनाविरहः । तत्रोच्यते-

सू-तत्र तत्त्वमभियोगविशेषात्स्यात् ॥ १-३-२७ ॥

तत्त्वनिर्णयस्तु व्याकरणोक्तलक्षणश्रवणाभ्यासरूपादाभियोगा-

चेत्तच्च यल्लक्ष्यान्तरज्ञानं तद्रूपाद्विशेषादेव स्यात् । तथा च व्याकरणानुगतत्वमेव शक्तिनिर्णयद्वारा साधुत्वाभिष्यञ्जकं द्रष्टव्यम् । चन्तीत्यादौ तु 'नहि वचिरन्तिपरः प्रयुज्यते' इति कात्यायनोक्त्यादेव व्याकरणानुगतम् । कृष्णशमित्यादौ तु 'बहुलं छन्दसी' इत्यादिनैव तदनुगतो द्रष्टव्यः । लक्षणादिरूपवृत्तिनिर्णयस्तु यद्यपि न सर्वत्र व्याकरणेन भवति तथापि प्रयोगानुसारेण सम्पादनीयः । तथा च यत्र व्याकरणानुगतस्य शब्दस्य वृत्तिप्रमापूर्वकप्रयोगस्तत्र साधुत्वाभिष्यक्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

नन्वेतस्य व्याकरणस्य निर्मूलत्वेन न शक्तिनिर्णायकत्वम् । तथाहि—न तावदत्र वेदो मूलं, तस्य धर्माधर्मभिन्ने अप्रवृत्तेः । (१) 'सम्बन्धस्याशास्त्रहेतुत्वा'दिति न्यायेन विशिष्य शक्त्यनिर्णायकत्वाच्च । नापि व्यवहारः; तस्य गवादिष्विव गाव्यादिष्वपि तुल्यत्वेन शक्त्यनिर्णायकत्वादिनि चेत्—

न ; साधुत्वाश्रयाः शब्दास्तावत्प्रसक्तसिद्धाः । तेषां वृत्तिप्रमया अर्थप्रत्यायकत्वमपि फलानुमेयम् । वृत्तिप्रमात्वानिश्चय एव केवलं व्याकरणाधीन इति तत्रापि व्याकरणान्तरमूलकत्वाच्च दोषः । नचान्न कल्पादिवत्प्रवाहनित्यत्वकल्पने प्रमाणाभावः । व्याकरणस्य चतुर्दशविद्यास्थानान्तर्गतत्वेन स्मृतिपरिगृहीतस्य प्रवाहनित्यत्वकल्पनावश्यभावात् । मत्स्युत वेद एव 'सविभक्तिकं प्रयाजान् यजती'त्यादौ विभक्तिशब्दप्रयोगात्तस्य च तत्प्रतिपादकव्याकरणनित्यत्वं विनानुपपत्तेरापि प्रवाहनित्यत्वकल्पना ।

नचैवमष्टकादिवत्स्मृत्यन्तरमूलत्वे अन्धपरम्परापत्तिः । अष्टष्टाधनत्वस्य हि अष्टकादो प्रसक्ताविषयत्वाद्भेदवन्धपरम्परा । प्रकृते तु यथैव ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यां जातो ब्राह्मणः इति स्मृत्युक्ताभिष्यञ्जकज्ञानसद्वृत्तचक्षुर्ग्राह्यत्वं ब्राह्मणत्वस्य, यथा वा रजतत्वपरीक्षा-

सङ्गीतशास्त्रोक्ताभिव्यञ्जकज्ञानसद्वृत्तचक्षुःश्रोत्रगम्पत्वं रत्नतत्त्व-
इजादिरागविवेकस्य न विरुध्यते तथा पूर्वपूर्वव्याकरणावगतप्रकृ-
तिप्रत्ययाद्यभिव्यञ्जकाभ्यासजनितसंस्कारसद्वृत्तेन अर्थज्ञानान्वया-
नुपपत्तिसद्वृत्तेन च श्रोत्रोन्द्रियेणैव साधुशब्दज्ञानं न विरुध्यते । अ-
तश्च 'गवादय एव साधवः न गाव्यादयः' इति साधुस्वरूपनियम-
स्य तावत्स्मृत्यन्तरमूलत्वादेव न निर्मूलत्वम् ।

यस्तु 'साधूनेव प्रयुंजीत नासाधून्' इति प्रयोगनियमः तस्या-
दृष्टार्थविषयकत्वाद्देदमूलत्वेन प्रामाण्यम् । प्रत्यक्ष एव चात्र पठ्यते
वेदो न त्वष्टकादिवदनुमेय एव, वाजसनेयिशास्त्रार्था हि (१) तेऽसुरा
हेलवो हेलय इति घदन्तः पराधभूवुस्तस्माच्च म्लेच्छत्ववै (नापभा-
षितवै) म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः" इति कृत्यार्थे विहितेन त-
व्यप्रत्ययेन न म्लेच्छितव्यमित्यर्थावगमात्प्रत्यक्ष एवापशब्दभाषण-
निषेधः । न चायं म्लेच्छितवैशब्दो रुद्ध्या म्लेच्छमापावचनत्वाच्च
गाव्याद्यपशब्दविषय इति शङ्क्यम् । उपक्रमोपसंहारार्थवादपर्यालो-
चनया अपशब्दविषयत्वप्रतीतेः । उपक्रमे हि अरय इति वक्तव्ये रे-
फस्थाने लप्रयोगेण (२) 'प्लुगप्रशुभा अची'ति विहितप्रकृतिभावाभावा-
च्चापशब्दभाषणस्य पराधवरूपानिष्ठहेतुत्वोक्त्याऽपशब्दमात्रप्रतीतेः ।
न चालय इति म्लेच्छमापा, येन विध्यधर्वादयोरेकाविषयत्वमाश-
ङ्क्यते । अतश्चोपक्रमस्थार्थवादानुरोधेन विधिगमोऽपि नम्लेच्छित-
वैशब्दोऽपशब्दमात्रभाषणनिषेधार्थः । स च ज्योतिष्टोमप्रकरणे पा-
ठात्तदङ्गम् ।

यद्यपि च 'वाग्योगवेददुष्यति चापशब्दै'रिति स्मृत्या 'वाचा

१. श. ब्रा. ३-२-१-२४. अत्र महामास्येऽपि हेऽलयो हेऽलय. इ-
त्येष पाठः स्वीकृतः । शतपथे तु हेलवो हेलव इत्युपलभ्यते पाठः ।
"ते असुराः आत्तवचसः देवैः स्वीकृतवचसः हे अरयः हे अरयः इत्यु-
च्चारयितुमशक्ता. हेऽलयो हेऽलय इति घदन्तः पराभूता " इति तज्ज्ञा-
प्यरूपो वेदार्थप्रकाशः ।

२. पा. सु. ६-२-१२५.

वैव हि मनसा च यज्ञो वर्तत' इति लिङ्गदर्शनेन वाग्योगशब्दस्य यज्ञपरत्वावगतेस्तद्विदो यजमानस्यापशब्दभाषणे न दोष इत्यर्थावगमेन यज्ञमात्र एवायं निषेधः प्रतीयते । तथा 'याज्ञे कर्मणि साधुनियमोऽन्यत्रानियमः' इति महाभाष्यस्मृत्या साधुशब्दभाषणनियमोऽपि यद्यपि यज्ञमात्रविषयतया प्रतीयते, अतश्च यज्ञमात्रविषयेण साधुशब्दभाषणनियमेनासाधुशब्दभाषणनिषेधेन वा ज्योतिष्टोमेऽपि निषेधसिद्धेः निषेधानर्थक्यं तथापि साधुनियमेनार्थान्निवृत्त्यानामाप्यमाधूनां साधुप्रयोगामम्भवे अवघातासम्भव इव दलनादेः प्रतिनिधित्वेनासाधूनां प्रसक्तौ (१) "अयज्ञिया वै माया" इति वृत्तिपेक्षार्थम् । अतश्च ज्योतिष्टोमेऽसाधुशब्दवर्जमासिर्भक्तेतादेरेव साधुप्रयोगासंभवे प्रतिनिधित्वं मापवर्जामव नीवारादीनां व्रीह्यभाव इति न किञ्चिदनर्थकम् ।

यस्तु 'वाग्योगवि'दिति प्रतिषेधः स साधुनियमे सति अर्थादेवासाधुनिवृत्तिसिद्धेर्न गिरा गिरे'तिवत् अनुवादमात्रम् । तत्प्रयोजनं च 'यस्तु प्रयुक्ते कुशलो विशेषे शब्दान् यथावद्व्यवहारकाले । सोऽनंतमाप्नोति फलं परत्र' इतिचरणत्रयविहितस्य पुरुषार्थस्य साधुनियमस्य औचित्येन स्तुतिः ।

नचैवं ज्योतिष्टोमप्रकरणस्येन निषेधेनानारम्भाधीतस्य स्मार्तस्यासाधुभाषणनियमस्योपसंहार एव किं न स्यादिति वाच्यम् । अनुपस्थितज्योतिष्टोमातिरिक्ततत्तत्प्रकरणाम्नातपक्षेषु नियमव्यावर्तनफलकत्वापेक्षाया उपस्थितज्योतिष्टोमविषयप्रतिनिधिप्रतिषेधार्थकत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । अत एव 'आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य सारस्वतीमिष्टिर्वि'दिति प्रायश्चित्तविधानाहिताग्निग्रहणं यज्ञमात्रविषयत्वे संगच्छते । अन्यथा हि ज्योतिष्टोममात्रविषयत्वेऽकिञ्चित्करं स्यात् ।

न चैतस्य वाक्यस्यानारम्भाधीतत्वेन क्रतूनास्थियभावाद्धिरण्य-

नाशेष्ट्यादिवत् सत्यप्याहिताग्निग्रहणे पुरुषार्थत्वस्यैवापत्तेर्यज्ञविषयत्वे
प्रमाणाभावः । एतस्याः 'मायश्चित्तीया मा भूमे'ति महाभाष्यालो-
चनया मायश्चित्तरूपत्वेन दोषनिर्घातार्थत्वावगमादपशब्दभाषणरूप-
स्य च दोषस्य 'याज्ञे कर्मणि साधुनियमः अन्यत्रानियमः'
इत्यादिपूर्वोदाहृतवाक्यपर्यालोचनया यज्ञान्वयप्रतीतिः तन्निर्यातार्था-
या इष्टेरपि तद्वारा क्रत्वङ्गत्वप्रतीतिः । अतश्च यथैव सोमवमन-
निमित्ताया इष्टेर्दोषनिर्घातार्थाया लौकिकसोमवमनस्यानिर्दिष्टत्वे-
नादुष्टत्वादौदेकसोमवमनस्य सम्यग्जरणान्तविहितमतिपक्षिणोपेन दो-
षजनकत्वावगतेस्तन्निर्यातार्थाया इष्टेस्तद्वारा क्रत्वङ्गत्वावगमः, तथा-
च्चापि परितोषाख्यप्रमाणसहकृतानिमित्तश्रुत्युपस्थापितक्रत्वङ्गत्वावगमे
न किञ्चिद्वाधकमासेत । अत एव हरदत्तोऽपि मायश्चित्तविषे-
र्यज्ञमात्रविषयत्वमेवाह ।

हिरण्यनाशेष्ट्यादेस्तु दोषनिर्घातार्थत्वे प्रमाणाभावात्प्रोक्तविष-
या क्रतूपस्थापनेन क्रत्वङ्गत्वमिति विशेषः ॥

यत्तु कौशित् मायश्चित्तविषेर्यज्ञमात्रविषयत्वे प्रमाणाभावादाहि-
ताग्नेरेव यज्ञेऽधिकारादाहिनाग्निग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः मायश्चित्तवि-
षयमथानुपपत्तैव पुरुषार्थस्य भाषणनिषेधस्य कल्पनीयत्वावगतेः
'वाग्योगविदि'ति वाग्येन चाहस्य पुरुषार्थमापि अमाधुमापणस्य
निषेधात्तत्रापि दोषसत्त्वेन वगनेष्टिन्यायाभावात् मायश्चित्तविधि-
पुरुषार्थ एव । अन्यत्रानियम इति वचने त्वपसृप्तिरेवेत्युक्तम् ।

तत्र; वाग्योगविच्छन्दस्य तावत् पूर्वोक्तविषया यज्ञविद्यजमानपर-
त्वेन एतन्निषेधस्य यज्ञमात्रविषयत्वेन न्यायमुपाकृतैव व्याख्यातत्वा-
त् । धार्तिके क्रत्वर्थसाधुभाषणनियमातिक्रमैवगुण्योक्तिसंगेन 'यथो-
क्त'मित्यादिना एतन्निषेधलिखनाच्च । वस्तुतोऽपि च पूर्वोक्तविषया
चरणत्रयविहितपुरुषार्थसाधुनियमस्तावकत्वेनैकवाक्यस्य सम्भवे वा-
क्यभेदापादकस्वतन्त्रपुरुषार्थनिषेधकल्पनमन्यतरमेव । अत एव 'याज्ञे

कर्मणि' इत्यादिस्मार्तवचनस्यपक्षपदेन स्मार्तपाक्यज्ञादीनामपि ग्रहणमसक्तौ तन्निवृत्तिफलकत्वेनाहिताग्निग्रहणस्याप्युपपत्तिः । अत्र हि 'आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य' इति आहिताग्नेरेवापशब्दभाषणस्य प्रायश्चित्तविध्यर्थं सिद्धबहोषत्वेनानुकीर्तनाच्चाग्निपेधकवाक्येऽपि य-
ज्ञादिपदमाहिताग्निसाध्यपक्षमात्रपरमित्यवगम्यते । अतः प्रायश्चित्तविध्यन्यथानुपपत्त्या पुरुषार्थनिपेधकल्पनाप्यपास्ता ।

वस्तुतस्तु प्रायश्चित्तविधायपशब्दभाषणस्य निमित्तत्वात्ताद्विशेषणत्वेनाहिताग्निकर्तृकत्वस्य विवक्षानुपपत्तेरिष्टेऽपि स्वत एवाहिताग्निकर्तृकत्वस्य प्राप्तत्वेनेष्टिकर्तृविशेषणत्वेनापि विवक्षानुपपत्तेरनुवादमात्रमाहिताग्निपदमिति न तद्वैयर्थ्यं स्वतन्त्रनिपेधकल्पनायै भवति । मत्स्युत तथा कल्पिते अन्यत्रानियम इति वाक्यस्याप्रामा-
ण्यापत्तिः । न चेष्टापत्तिः । प्रमाणाभावात् । तथा हि-न तावत् श्रु-
तिविरोधः । आहिताग्निग्रहणस्योभयथाप्यविवक्षितत्वात् । अन्य-
स्य पुरुषार्थासाधुनिपेधकस्य श्रुतिवाक्यस्यासत्त्वाच्च । नापि स्मृति-
वाक्यविरोधः ; वाग्योगविदित्यादीनां क्रत्वर्थपरत्वस्यैव स्थापितत्वा-
त् । पुरुषार्थपरत्वेऽपि वा कात्यायनोक्तत्वेन पतञ्जल्युक्तानियम-
स्मृतेरेवो'त्तरोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यं' इति न्यायेन प्रमाणत्वावगमा-
त् वाग्योगविदित्यादीनामेवापस्मृतित्वापत्तिः ।

यदापि पार्थसारथिना वार्तिकोक्ताभ्युच्चययुक्त्यवलंबनेनैव 'नानृत-
तं वदेत्' इति श्रुतौ अर्थानृतवच्छन्दानृतस्यापि अपशब्दभाषणरूप-
स्य निषिद्धत्वोक्तेः अमाधुभाषणनिपेधस्य पुरुषार्थत्वावगमात्ताद्वि-
रोधेनानियमस्मृतिरप्रमाणमिति ।

तदप्युक्तम् ; वदेदित्यस्यार्थाभिधानार्थकत्वात् शब्दे चोच्चा-
रणार्थकत्वादनृतपदस्याप्यर्थविषये ऽसत्त्वपरत्वाच्छन्दविषये चापभ्र-
ष्टपरत्वात्सकृच्छ्रुतस्य शब्दस्यानेकार्थपरत्वायोगेनोभयानिपेधकत्वायो-
गात्, मत्स्युत 'प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति' इत्यादिश्रुतिपर्यालो-
चनया अनृतशब्दस्यार्थासत्त्व एव शक्यवधारणादपशब्दपरत्वानु-

पपत्तेः 'नानृतं वदे'दित्यस्यापशब्दभाषणनिषेधकत्वकल्पने प्रमाणा-
भावेन तदभिधायकस्य वार्तिकग्रन्थस्य मौढिमात्रत्वेन न्यायसु-
धाकृतैर व्याख्यातत्वात् ।

किञ्च सम्भवत्यप्युभयपरत्वे 'अन्यत्रानियमः' इति विशेषस्मृत्यै-
व सामान्यश्रुतेरर्थानृतमात्रपरत्वनिश्चयः । भवति । ई विशेषस्मृत्यापि
सामान्यश्रुतेः संकोचः यथा—अथैव विवाहादिविषयेऽनृतभाषणाभ्य-
नुज्ञापिकया स्मृत्या अनृतग्रदननिषेधश्रुतेः संकोचः । तस्मादनिय-
मस्मृतेर्यलवत्प्रमाणान्तरविरोधाभावादपस्मृतिवत्कल्पनानुपपत्तेरसाधु-
निषेधस्य पुरुषार्थत्वाभावात्मारस्वतीष्टिरापि क्रत्वङ्गभूतैवेति सिद्ध-
म् । अतश्चासाधुभाषणे यङ्गरूपक्रतुवैगुण्येऽपि न तदितरवैदिकक-
र्मवैगुण्यम्, न वा पुरुषस्य मत्यवाय इति सिद्धम् । अत एव सकलदे-
शीयाः शिष्टा अपि हरिनामगुणसंकीर्तनादौ व्यवहारकाले च मा-
पाशब्दानप्यभिगानेन प्रयुज्यते ।

ये तु वर्वरादिभाषाशब्दाः तेषां पुरुषार्थोऽपि निषेधः सम्-
स्येव, 'न म्लेच्छभाषा शिष्टेन' इत्यनेन तच्छिस्तणस्यैव निषेधात् ।
न चात्र म्लेच्छशब्दस्य रुढ्यर्थत्यागे पूर्ववदुपक्रमादिरूपं कारणम-
स्ति । अतश्च वर्वरादिभाषानिषेधस्यैव केवल पुरुषार्थत्वम्, अन्य-
भाषानिषेधस्य क्रत्वर्थत्वमेवेति सिद्धम् ।

यस्तु 'एकः शब्दः सम्प्रज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः शास्त्रान्वितः त-
र्गे लोके कामधुग्भवती' त्ययमनारभ्याधीतो विधिः तत्रार्थमाप्तशब्द-
प्रयोगाश्रितः साधुनियमः फलाय विधीयते भोजनाश्रितमाहमु-
सत्त्वस्वेषाद्युप्योद्यर्थतया । अत्र शास्त्रपदेन रुढ्या विद्यास्यानवा-
चिना व्याकरणमेवोच्यते । अतस्तदन्वितः साधुरित्वर्थः । अज्ञात-
स्य वा तस्य प्रयोगाश्रितत्वासम्भवात् व्याकरणोत्पन्नानकर्मत्वं प्राप्त-
मिति सम्प्रज्ञानपदमनुवादो 'यउ चैनमेवं वेद' इतिवत् । अतश्च
ज्ञानादेव धर्म इत्यादिभाष्योक्तपक्षोऽप्यभ्युपेत्यवादेनैव व्याख्येयः ।

अ० एव ज्ञानफलप्रतिपादकानामपि वचनानां (१) 'योऽश्वमेधे-
न यजते, य उच्चैनपेन वेदेतिवत्, ज्ञानस्य साधुनियमार्थत्वेन
परार्थत्वावगमात् पर्णमयीन्यायेनार्थवादत्वमेव ।

यदपि चार्तिककारिणं शास्त्रोक्तज्ञानपूर्वक्रमयोगस्यैव धर्महेतु-
त्वाभिधानम्, तदपि तदाश्रितसाधुनियमस्यैव धर्महेतुत्वज्ञापनार्थम् ।
प्रयोगस्य रागमासृत्वेनाविधेयस्य भोजनवत्फलसम्बन्धासम्भवात् ।

ननु प्रयोगभोजनयोः रागमासृत्वेऽपि प्रकरणाभावाद्वाक्येन चा-
श्रयसमर्पणे वाक्यभेदप्रसङ्गादाश्रयत्वानुपपत्तेः कथं तदाश्रितयोः
साधुशब्दप्राह्मुत्त्वानियमयोः फले विधानम् ? ।

न च प्रकरणस्य स्वत एवाश्रयाविधायकत्वेन तदुपस्थितिमात्रे
रूपापारात्प्रकरणोपस्थापितस्य होमादेः गुणफलसम्बन्धविध्यन्यधा-
नुपपत्तिकल्पितेन विधिनैवाश्रयत्वेन विध्युपगमात् प्रकृतेऽपि रागोप-
स्थितस्यैव प्रयोगभोजनादेः गुणफलसम्बन्धविध्यन्यधानुपपत्त्या
आश्रयत्वेन विधानोपपत्तिरिति वाच्यम् । रागेण प्रयोगभोजनाद्युप-
स्थितिर्वत् स्मरणविहारादीनामपि उपस्थित्यविशेषोत्तेषामप्याश्रयत्वा-
पत्तेः । तथात्वे च 'भुञ्जीत, सुप्रयुंक्त' इत्याद्यनुवादानुपपत्तिः ।
अगो लौकिकक्रियाया आश्रयत्वासम्भवात् कथं तदाश्रितस्य गुण-
स्य फलसम्बन्धविधिरिति चेत्—

न ; भोजनादौ तावत्पूर्वं तदुद्देशेन कलजादिद्रव्यादिनिषेधस्या-
भ्यानादधिकाराख्यप्रकरणेन भोजनाद्युपस्थितेः सत्त्वादाश्रयत्वोप-
पत्तेः गुणफलसम्बन्धविधानोपपत्तिः । प्रकृते तु 'तस्मादेया व्या-
कृता वागुद्यत' इति वाक्येनैव प्रकृतिप्रत्ययान्वाख्यानरूपेण व्या-
कृतायाः साधुशब्दरूपाया वाचो भाषणघात्वर्थाश्रयसम्बन्धविधा-
नात् गुणफलसम्बन्धविधानोपपत्तिः स्पष्टैव । इदं हि वचनं न ताव-
त् साधुत्वस्वरूपोत्पत्तिपरम्, तस्या व्यवहारव्याकरणैकसाध्यत्वा-

नामापे सन्निहितत्वोपलक्षितव्यक्तिमात्रवाचित्वस्य गुणाधिकरणे
वक्ष्यमाणत्वादेवानुदाहरणत्वम् । अगो जातिशब्दानामेवात्रोदाहरण-
त्वमिति केचित् ।

वस्तुनस्तु द्रव्यत्वावान्तरव्याप्यगोत्वादिजात्यङ्गीकारवत् गुणत्वा-
वान्तरव्याप्यजातिशुक्लत्वाद्यङ्गीकारेऽपि बाधकाभावात्कर्मत्वावान्तर-
जातीनां च श्रुतिष्टोमत्वादीनां शब्दान्तरादिप्रमाणगम्यत्वेनाभ्या-
साधिकरणे साधयिष्यमाणत्वात् तेषामपि गुणक्रियाशब्दानामुदाह-
रणत्वम् ।

एवमाख्यातस्यापि प्रकृतिप्रत्यययोः चात्पर्यभावनावाचित्वे भा-
वार्थाधिकरणे साधितेऽपि तद्गतजात्युपाध्यन्यतरधर्मवाचित्वम् ? अथ
वा तदुपलक्षितव्यक्तिवाचितोति विचारसंभवाद्बुदाहरणत्वं युक्तम् ।

अतश्च जातिगुणक्रियाख्यातशब्दानां आकृतिर्वा वाच्या ? व्य-
क्तिर्वेत्येवंविधविचारसिद्ध्यर्थ इदं तावत्प्रथमं चिन्तनीयम्—किं लोक-
वेदयोः पदानां तदर्थानां च भेदः ? अथवा ऐक्यमिति । यदि पदानां
तदर्थानां च भेदो भवेत्तदा नायं जातिव्यक्तिवाच्यत्वविचारः क्रि-
येत । तथाहि—स किं लौकिकपदविषयो वा स्यात् ? पैदिकपदवि-
षयो वा ? नाद्यः, वैषध्यापत्तेः; एतद्विचारप्रयोजनं हि नार्थप्रतिपत्ति-
मार्गं, तस्योभययापि सत्त्वात् । किन्तु सामान्यविशेषशास्त्रगोर्वाध्य-
बाधकभावः । पूर्वपक्षे हि 'यदाहवनीये जुहोती' सत्र जुहोतेरितरहो-
मव्यक्तिवाचित्ववत् पदहोमव्यक्तिवाचित्वस्यापि सत्त्वात् पदहोमव्य-
क्तौ पदवदाहवनीयस्यापि श्रुत्यैव संबन्धः प्राप्येतेति न सामान्यशास्त्रं
बाध्येत ।

यदा तु एतदधिकरणमिद्वान्तयुक्त्या जुहोतेर्होमत्वजातिवा-
चित्वेनाज्ञेपाध्यवित्तमानं, तदा सामान्यशास्त्रस्थले माधारण्येनाज्ञेपा-
ध्यक्तिमात्रमानेऽपि यावद्दूरस्था पदहोमव्यक्तिर्हृदयमानीयोपस्थाप्यते
तावत् प्रकरणात् स्ववाक्यगतविध्यन्यथानुपपत्त्या बोधस्थितायाः
पदहोमव्यक्तेरेव 'पदे जुहोति' इत्यत्र होमत्वमामान्यवान्विनापि

जुहोतिना द्वादित्याक्षेपात्सिध्यति सामान्यशास्त्रस्य बाधः ॥

वस्तुतस्तु व्याक्तिवाचित्वपक्षेऽपि सिध्यसेवाहवनीयबाधः । स हि यद्यपि न सामान्यविशेषभावेन सिध्येत्, तथापि सावकाशनिरवकाशन्याप्रेन तावत् सिध्यसेव ।

अत एव (१) 'यत्किञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपायु' इत्यत्र यत्किञ्चिदिति सर्वनाम्ना प्रकृताविशेषपरामर्शना अग्नीषोमीयमाग्नीषोमीयविषयार्थव्याक्तिभावे उपायुत्वप्राप्तावपि सावकाशत्वादेव 'मन्द्रं प्रायणीयायाम्' इत्यनेन निरवकाशेन प्रायणीयापदाभिहित-प्रायणीयात्वजात्याक्षेपप्रायणीयामात्रव्यक्तिसंबन्धितया मन्द्रत्वाविधापकेनापि बाध्यत एवोपायुत्वम् ।

अतश्च निरवकाशेन होमव्यक्तिविशेषसंबन्धितया पदेन साधारणव्यक्तिसंबन्ध्याहवनीयो बाध्यत एवेति नेदं विचारप्रयोजनम्, किन्तु एतदधिकरणव्युत्पाद्यस्य नागृहीतविशेषणान्यायस्य 'रथन्तरमुत्तरयोर्गायति' इत्यादौ प्रयोजनं समस्त्येव । पूर्वपक्षे हि रथन्तरशब्दस्य गीत्युपलक्षितऋग्वैजस्र्याक्षिणिकगीत्यतिदेशकत्वायोगाच्चरमोपस्थितोत्तराशब्दलक्षितोत्तरार्कार्थं 'एवं कृत्योद्वेपं' इतिवदुत्तरावाधेन योनिऋग्विधिरापद्येत । सिद्धान्ते तु-गीतिमात्रवाचित्वात्सिद्धत्युत्तरपरेव ऋचोर्गीत्यतिदेशः ।

इदं तु प्रयोजनं वेदे सम्भवदापि न लोके सम्भवाति, तत्र जातिवाचित्वाभावेऽपि विवक्षितार्थस्य (२) "लोके कर्मार्थलक्षणम्" इति न्यायेन तात्पर्यादेव सिद्धेः । अतोऽयं विचारः न लौकिकपदविषयः ।

वैदिकपदविषये तु सप्रयोजनोऽप्युपायाभावादेवासम्भवी । न हि वैदिकानां पदानां तदर्थानां चान्यत्वे वृद्धव्यवहारादिरूपः शक्तिग्रहोपायः सम्भावयितुमपि शक्यते । 'यूपं छिनत्ति' इत्यादौ यूपोदपदानां तु लोकप्रसिद्धेदनादिपदसमभिव्यहारेण शक्तिग्रह इति

वैषम्यम् । अतो जातिव्यक्तिवाच्यत्वविचारस्य लोकवेदगतपदतदर्थान्यत्वानन्यत्वविचाराधीनत्वादन्यत्वानन्यत्वमेव प्रथमं विचार्यते ।

तत्र सत्यापि वर्णकत्वे लौकिकपदेषु नियतस्वराभावाद्वादीकेषु तु नियतस्वर,छादस,वर्णागम,लोप,विकारादिधर्मविशेषसत्त्वात् स्पष्टो भेदः । यूप्यादिसाहचर्याच्च लोकवेदयोः पदानां तावदन्यत्वम् । इष्टं च सिद्धान्तिनोऽपि धर्मभेदात्पदान्यत्वम्, यथा—सरो रसः इयादौ । अत एवोक्तं वाक्याधिकरण वार्तिककृता—“पदानधारणोपायान् बहूनिच्छन्ति मूरयः । क्रमन्यूनातिरिक्तस्वरवाक्यश्रुतिस्मृतीः”

इति । अत्र क्रमोदाहरणं—सरो रस इत्युक्तमेव । न्यूनातिरिक्तत्वे—अश्वः श्व इति । स्वरे—स्थूलपृथगीमित्युपपादितं व्याकरणाधिकरणे ।

वाक्यं व्याधिकरणपदसन्निधिः, तेन च नामाख्यातकृदन्ताकृदन्तपदनिर्णयः । ‘पचते दक्षिणा देहि’ ‘भोजनार्थं पचते’ ‘धान्यमाता वित्पमाते’ति च क्रमेणोदाहरणानि ।

श्रुतिः समानाधिकरणपदसन्निधिरिति न्यापरत्नाकरे व्याख्यातम् । तेन च नामाख्यातपदनिर्णयः । तथा ‘यातः पुनरायाती’त्यत्राख्यातसामानाधिकरण्यात् यात इति कर्तृनिष्ठप्रथमान्तनामपदं ‘यासो देवदत्तपद्मदत्ता’ वित्पत्र द्विवचनसामानाधिकरण्यात् यात इत्याख्यातपदम् ।

स्मृतिव्याकरणम् । यथा—वैयाकरणप्रवरेण “अश्वस्त्वं देवदत्त’ इत्युक्ते अश्व इति पदं लोके अश्ववचनतया नामत्वेन सन् उभाष्यमानमपि (१) ‘श्वयतेर’ इति व्याकरणस्मृत्यन्वाख्यानवशेन आगच्छः इत्यर्थे लटि मध्यमैकवचनत्वेनाख्यातमिति निर्णयिते । अतः सिद्धान्तेऽपि स्वरादिधर्मभेदेन पदभेदस्येष्टत्वाद्युक्तो लौकिकपदापेक्षया वेदिकानां भेदः । तद्भेदाच्च तदर्थभेदोऽपि मिद्ध एव ।

अत एव ‘उत्तानो वै देवगवा बहन्ती’ति लिङ्गदर्शनं स्पष्टमे-

व । अश्ववालाद्यर्थान्तरदर्शनं च न विरुध्यते । तस्माच्छब्दार्थयोरन्य-
त्वमेवेति प्राप्ते—

ब्रूमः—प्रत्यभिज्ञानादेव वर्णैकत्ववत्पदतदर्थयोरप्येकत्वम् । य-
स्तु नियतस्वरादिधर्मभेदेन पदभेद इत्युक्तम् । तत्रोच्यते—यत्रार्थभेद-
प्रतीत्युपयोगिस्वरादिभेदः तत्र युक्तः पदभेदः, यथा—पूर्वोदाहृतेषु ।
प्रकृते तु नियतानियतस्वरकत्वस्य अर्थभेदप्रतीत्यनौपयिकत्वाच्च
पदभेदे प्रमाणमस्ति । एवं देवाः देवासः इसादौ न्यूनातिरिक्तत्वेऽपि
अर्थभेदप्रतीत्यभावाच्च पदभेदः ।

अत्र चार्थप्रतीत्युपयोगिस्वरादिभेद एव पदभेदप्रयोजकः,
नस्वर्थभेदमात्रम्, अज्ञादिशब्देष्वपि पदभेदापत्तेः । नापि स्वरा-
दिभेदप्राज्ञं लोकवेदयोः, प्रत्यभिज्ञावलेनैकत्वात्सिद्धौ स्वरादिभे-
दस्य पदभेदाप्रयोजकत्वात् । यूपादिसाहचर्यं तु व्यापवैप-
र्यादेवाप्रयोजकम् । अतश्च पदैक्ये सुतरां अर्थैक्यापत्तेः ‘उ-
च्यते ना वै देवगवा बहन्ति’ इत्यस्य च रोदनार्थवादवदन्यपरत्वेना-
साधकत्वात् । अश्ववालादिसाहचर्यस्य च यूपादिवदेवाप्रयोजकत्वा-
द्युक्तं प्रत्यभिज्ञावलेन पदतदर्थयोरैक्यं लोकवेदयोः ।

सूत्रं तु आकृत्याधिकरणपूर्वपक्षपरमपि लोकवेदाधिकरणात्सिद्धा-
त्तदप्येवं बोध्यम्—प्रयोगचोदनानां विधिवान्वयानां प्रामाण्याभा-
वप्रसङ्गादर्थैक्यम् । उपलक्षणं चेतच्छब्दैक्यस्यापि । यस्तु प्रमाण्या-
भावमङ्गीकुर्वाति तं प्रति अविभागात् प्रत्यभिज्ञानादिति हेतुरिति ।

इति लोकवेदाधिकरणम् ।

(१०))आकृत्यधिकरणम् ।

सू-प्रयोगचोदनाभावादर्थैकत्वमविभा-
गात् ॥ १-३-३०. ॥ (पू)

एवमेकत्वे सिद्धे विचार्यते-किं घटादिपदानां व्यक्तिरेव वाच्यः ?
उक्त जातिः ? इति । ये तु सहस्रत्रयसंख्याकाः पक्षा वार्तिके उक्ताः
त इह बहुविस्तरमयादनुपयुक्तत्वाच्च न लिख्यन्ते ।

तत्र 'ग्रीहीनवहन्ति,' 'पशुमालभेत,' इत्यादिषिधिचोदनासु
जातेः अवघातालम्बयोरमूर्तत्वनित्यत्वाभ्यापमम्भवेन 'ब्राह्मणं न
हन्पा'दिति प्रतिषेधचोदनासु च जातेर्नित्यत्वादेव-इननकर्मत्वे प्रा-
प्त्यभावात्प्रतिषेधासम्भवेन व्यक्तिगतत्वेन चोद्योः सम्भवात्क्रि-
यान्वयानुपपत्त्या तावद्व्यक्तिरेव वाच्यत्वेन प्रतीयते ।

किञ्च जातेरेकत्वेन एकत्वातिरिक्तसंख्यासम्बन्धासम्भवात् अ-
ङ्गत्वेन च लिङ्गान्वयायोगात् अमूर्तत्वेन च क्रियाजन्यफलाश्रयत्वादि-
कारकत्वायोगात् व्यक्तेर्ज्ञेयप्रयसम्बन्धस्योपपन्नरत्वादपि व्यक्ति-
वाचित्वम् ।

न चैवं व्यक्तिमात्रविषयशक्तिकल्पने घटमानयेत्यतो घटत्वव-
धानापत्तिः, जातेर्लक्षणाया बोधोपपत्तेः । न च विनिगमनाविरहः
प्रत्युत लाघवेनैकस्या जातौ शक्तिकल्पनाद्यक्तावेव लक्षणोक्ति वि-
परीतं विनिगमकभिर्नि वाच्यम् । जातेर्ब्यभिचारेण व्यक्तिविशेषनि-
श्चायकत्वासम्भवेन व्यक्तेरव्यभिचारेण जातिविशेषनिश्चायकत्वा-
द्यत्तैव जातिलक्षणाया नियामकसत्त्वात् । जातिशक्तिकल्पनाया
लाघवन्तु अनुपपत्तेरनिराकीर्यते ।

वस्तुतस्तु व्यक्त्या जातिलक्षणाया एकस्मिन्पदे दृष्टिद्वयवि-
रोधापत्तिः । न च निरुद्धलक्षणायां दृष्टिद्वयविरोधो न दोषः । त-

दूषकतावीजस्य, 'सकृच्छुनं पदं सकृदेवार्थं प्रत्याययती'त्येवंविधनिय-
मभङ्गस्य साम्प्रतिकलक्षणायामिव निरुद्धलक्षणायामपि तुल्यत्वात् ।
अत एव न जात्या व्यक्तेर्लक्षणापि मिद्धान्त्यभिनेता सिद्ध्यति ।

अत एवमुभाभ्यां वक्तव्यम-शक्तिग्रहस्य कार्यतावच्छेदकमेव
जातिविशिष्टव्यक्तिशब्दबोधत्वम् । तेन च यथापथमुभयोर्जाति-
व्यक्तिलाभ इति । कारणतावच्छेदकमपि न घटत्वशक्तिग्रहत्वम् । श-
क्तेर्नैयायिकमते ईश्वरेच्छारूपत्वेन मीमांसकमते च पदार्थान्तररूपत्वेन
तत्त्वेन ज्ञानाभावेऽपि शब्दबोधस्यानुभाविकत्वात् । घटत्वमित्ये-
तस्मात् पदात् घटत्वशक्तिग्रहसत्त्वेन घटत्वविशिष्टशब्दबोधोपपत्तेश्च;
किन्तु शक्यत्वमन्वयेन घटपदवत्त्वानिश्चयत्वम् । सम्बन्धविधया श-
क्तिमाने च तत्त्वेन रूपेणाभावेऽपि न काचित्क्षतिः ।

अत्र च घटपदवत्तायाः आश्रयरूपो धर्मो न घटत्वम् । तथा
सति धर्मितावच्छेदकगवेषणार्था घटत्वत्वस्यैवावच्छेदकत्वापत्तेः त-
स्य च घटेराष्टचित्त्वे सति निखिलघटवृत्तित्वरूपत्वात् अनन्तघटव्य-
क्तीनां तदितरानन्तव्यक्तीनां च प्रवेशेन गौरवापत्तेः । तद्वरं घटव्य-
क्तीनामानन्त्येऽपि तासामेव धर्मिता । तदा घटत्वजातेरेव धर्मिताव-
च्छेदकत्वोपपत्तेः न तदितरव्यक्तिप्रवेशकल्पना । अतश्च घटत्वं ध-
र्मितावच्छेदकीकृत्य घटविशेष्यताशालिघटपदवत्त्वानिश्चयत्वमेव शक्य-
वमन्वयेन कारणतावच्छेदकम् । अतश्च व्यक्तावेव शक्तिः । कथं
हि देवदत्तीयघटव्यक्तौ संकेतग्रहे सति व्यक्त्यन्तरे शब्दप्रयोगः ? ।
संकेतग्रहेलायां घटत्वजातेरुपलक्षणत्वात् । अतश्च घटत्वसामान्य-
रुपलक्षणीकृत्य सर्वव्यक्तिष्वेव सङ्केतग्रहो नैकव्यक्तावेवेति न दोषः ।

अस्तु वा देवदत्तीयघटव्यक्तावेव सङ्केतग्रहः, तथापि तत्का-
र्यतावच्छेदकस्य घटत्वाविशिष्टशब्दत्वस्यैव कल्पनान्नातिप्रसङ्गः ।
प्रतिपक्षे न शक्यत्वावच्छेदकप्रवेशोऽपि । यत्तु धर्मितावच्छेदकं घट-
त्वं न तदभिधेयमेव सत् धर्मिणमवाच्छिनत्ति । किन्तु अनभिधेयमेवो-

पलक्षणतयोते न जातविशिष्टव्यक्त्यभिधानापोषः । भवति हि अनभिधेयस्याप्युपलक्षणत्वम् । यथा योयं शुभलवासाः स देवदत्त इत्युक्ते देवदत्तपदानभिधेयस्यापि शुभलवस्त्वस्य देवदत्तपदशक्तिग्रहे उपलक्षणत्वम् । अतोऽनिलाद्यत्वात् व्यक्तावेव शक्तिरिति मुख्यः पक्षः ।

यस्तु वार्तिके अभिधेयस्यैव धर्मितावच्छेदकत्वमिति नियमपङ्गीकृत्य जातिमात्रवाचित्वपक्षापेक्षया लघुभूतत्वाज्जातिविशिष्टव्यक्तिवाचित्वपक्षोऽप्युपन्यस्तः स व्यक्तिमात्रवाचित्वपक्षापेक्षया गुरुभूतत्वादस्माभिरुपेक्षितः ।

अतएव सूत्रकारेणापि मयोगचोदनानां विधिनिषेधरूपाणां जातावन्वयासम्भवादर्थेऽप्यम् व्यक्तिमात्रवाचित्वम् । सङ्केतग्रहवेलायां वा देवदत्तीयघटव्यक्तिरूपार्थेऽप्यम् । कथं तर्हि जातिभानम् ? व्यक्त्यन्तरभान वा ? अविभागात् । कारणेन कार्यस्याविभागात् अवश्यजननादित्यर्थं वदता व्यक्तिमात्रपक्ष एवाटनः । अन्यथा हि विशिष्टवाचित्वपक्षे अपेक्षकत्वमित्येकपदमनर्थकमेव स्यात् । अत एव भाष्यकारेणापि सन्देहवेलायां नैरायं पक्ष उपन्यस्तः । तत्सिद्धं व्यक्तिः शब्दार्थ इति ॥

सू-अद्रव्यशब्दत्वात् ॥ १-३-३१ ॥

किञ्च व्यक्तिवाचित्वपक्षे 'शुक्लो घट' इत्यादौ पदद्वयस्याप्येकार्थवाचित्वात्सामानाधिकरण्योपपत्तिः । न चैव पर्यायतापत्तिः । जातिवाचित्वे तु मिश्रार्थकत्वादेव न सामानाधिकरण्योपपत्तिः । न च व्यक्तेर्लक्षणादिनापि भानाभ्युपगमात् तामादाय सामानाधिकरण्योपपत्तिः । विभक्तेः प्रकृत्यभिधेयार्थान्वयार्थाभिधायकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वेन शुक्ल इति प्रथमोपात्तसंख्यादेः गुण एवान्वयप्रसङ्गात् । घट इति प्रथमोपात्तसंख्यादेश्च घटत्वेऽन्वयप्रसङ्गेन शुक्ला-

दिशब्दानां विशेष्यनिघ्नत्वासम्भवात् । गुणालिङ्गत्वानुपपत्त्या घटो-
घट इतिवत्सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः । मृत्युत जात्यादिरूपोऽर्थ एव
व्यक्त्यादेर्लक्षक इति मते लक्ष्यस्याप्यशब्दत्वात्सुतरां विभक्त्यर्था-
न्वयानुपपत्तिः ।

न च लक्षितव्यक्त्याभिप्रायेण सामानाधिकरण्यानुपपत्तावपि
शक्यपोरिव जातिगुणयोः एकार्थसमवायसम्बन्धेन तदुपपत्तिः । रूपं
रस इत्यादावपि अनेन सम्बन्धेन सामानाधिकरण्यापत्तेः । शुक्ला-
दिशब्दानां त्वन्मते शुक्लत्वादिजातिवाचकत्वेनैकार्थसमवायाभावा-
त् । अतश्च जातिवाचित्वपक्षे द्रव्यशब्दत्वाभावापत्तेः सामानाधि-
करण्यानुपपत्तिरिति सूत्रार्थः ।

सू-अन्यदर्शनाच्च ॥ १-३-३२. ॥

‘यदि पशुरुपाकृतः पलायेतान्यं तद्वर्णं तद्वयसमालभेत’ इ-
त्यत्र जातिवाचित्वपक्षे जातेरेकत्वेनान्यत्वासम्भवात् वयोवस्था-
विशेषासम्भवाच्च व्यक्तिवाचित्वमेव युक्तम् ॥

सू-आकृतिस्तु क्रियार्थत्वात् ॥ १-३-३३ ॥ (सि)

न व्यक्तिवाचित्वं घटादिशब्दानाम् । तद्धि सकलव्यक्तिवाचि-
त्वं वा स्यात् ? एकव्यक्तिवाचित्वं वा ? नाद्यः ; तथा सति व्यक्तीना-
मानन्त्येनानन्तशक्तिकल्पनापत्तेः ; न च जातेरुपलक्षणत्वाद्भौतिकादुप-
लक्षणैक्येन शक्त्येकत्वसंभवाः उपलक्षणैक्यस्य शक्त्येकत्वानैषामकत्वात् ।
यथा हि यत्र सैन्धवपदाभिधेयं लवणाश्वादिकमेकापवरकस्थित्येव उपलक्ष्य
सैन्धवपदशक्तिग्रहः तदा नैकापवरकस्थितेरुपलक्षणभूताया एकत्वेनै-
कैव शक्तिः, अपि तु शक्यतावच्छेदकस्य लवणत्वादेर्भेदादनैकशक्ति-
कल्पनम् तथा घटत्वादिजातेरुपलक्षणभूतायाः शक्यतावच्छेदकत्वाभा-

वेन तत्तद्व्यक्तित्वस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनादनन्तशक्तिकल्पना-
पत्तिः । यद्यपि चोपलक्षणभूताया अपि जातेः शक्यतावच्छेदकत्व-
मपि कल्प्येत, तथापि शक्यनानात्वादेवानेकशक्तिकल्पनमावश्यकम् ।
न हि नानाव्यक्तिष्वेका शक्तिः संभवति ।

यदि तु घटत्वादिजातिवदेकैव शक्तिः पर्याप्तिसंबन्धेन सर्वव्य-
क्तिषु कल्प्येत तदवच्छेदकश्च घटत्वं जातिरित्युत्पत्ते, ततोऽनभिहि-
तस्य शक्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तेर्जातिरप्यभिधानविषयत्वकल्पनाप-
त्तिः । शक्येकत्वेऽपि च तत्तत्संबन्धानां प्रतिव्यक्ति कल्पनापत्ते-
रानन्त्यमेव ।

अथैकव्यक्तिवाचित्वं, ततो घटत्वस्यातिप्रसक्तत्वेन शक्य-
तावच्छेदकत्वानुपपत्तेः तद्योक्तत्वस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वं व्युत्पद्यते ।
तदा च तद्व्यक्तिविषयकशक्तिस्मरणाभावे घटपदार्थबोधानापत्तिः ।

वस्तुतस्तु पूर्वोक्तविधया घटत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य शक्यत्व-
संबन्धेन घटपदवत्तानिश्चयत्वेन कारणत्वे कल्पितं यद्यपि शक्यत्वं-
त्वं तथापि फलमुखत्वादेव न द्रोपः, यदि च तद्व्यक्तित्वस्यैव श-
क्यतावच्छेदकत्वमङ्गीकृत्य एकव्यक्तिक एव शक्तिग्रहः, तथापि शक्तेः
संबन्धविधया भानाङ्गीकरणात् तत्त्वेन रूपेणास्मरणेऽपि न काचि-
त् सतिः । अतिप्रसक्तस्यापि च घटत्वादेः तद्वृत्तित्वप्राप्तेन धर्मिता-
वच्छेदकत्वं नानुपपन्नम् ।

तस्मादेवं परिहर्तव्यम्—घटत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य शक्य-
त्वसंबन्धेन घटपदवत्तानिश्चयत्वं कारणतावच्छेदकं, पदत्वं धर्मिता-
वच्छेदकीकृत्य शक्तत्वसंबन्धेन घटवत्तानिश्चयत्वं च कारणताव-
च्छेदकमित्यत्र निषामकाभावेन विनिगमनाविरहे मनि उभयोः का-
रणत्वरूपेण व्यभिचारो गौरवापत्तिश्च । अतो लाघवात् पदत्वं ध-
र्मितावच्छेदकीकृत्य शक्तत्वसंबन्धेन घटत्ववत्तानिश्चयत्वं च कारण-
त्वम् । न चास्मन्मते विनिगमनाविरहः । घटत्वस्य धर्मित्वे निरव-

कर्मणि वाच्ये किं प्रत्यय इत्यर्थावगमेन इयेनस्य कर्मत्वावगमा-
त् करणत्वानुपपत्तिः । (१) 'तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन' इत्या-
दितृतीयासमासलक्षणाभावेन इयेनेन चितमिसेव तृतीयासमासानुप-
पत्तेरपि इयेनस्य करणत्वानुपपत्तेश्च ।

न द्वितीयः; इयेनव्यक्तेर्जातिर्वा इष्टकाभिः कर्तुमशक्यत्वात् ।
अतः सादृश्यलक्षणया इयेनसदृशं चीयमानं चयनेन संपादयेदित्येवं
चोदनार्थः सम्पद्यते । सादृश्यं च न व्यक्त्या सहोपपद्यते । तद्धि एक-
व्यक्तिसादृश्यं वा स्यात् ? सर्वव्यक्तिसादृश्यं वा ? आद्ये अनिर्धारि-
तरूपव्यक्त्यन्तराविलक्षणैकव्यक्तिसादृश्यस्येष्टकाभिरशक्यं संपादनम् ।

सर्वव्यक्तिसादृश्यं तु तासां परस्परवैलक्षण्यादतीतानागतानां चा-
ग्रहणेन तत्सादृश्याग्रहणादनाशक्यमेव । अतस्तज्जातीयसादृश्यं सम्पा-
दयेदित्यर्थावगमादवश्यं जातिरोप इयेनपदात् मतीयत इत्यभ्युपग-
न्तव्यम् । अतश्च तस्या एव लाघवात् प्रथमोपस्थितत्वाच्च शक्तिव्यप-
यरोपपत्तौ न गौरवापादकं व्यक्तेः शक्तिव्यपयत्वकल्पनं प्रमाणवत् ।

कथं नहि व्यक्तिलाभः ? तदुच्यते—जातेर्न्यस्त्या सहा-
भेदस्याप्यभ्युपगमात् । प्रयाहि पटे पटत्वं, इह युलत्वं इत्यादि म-
तीत्या अपुनमिद्धयोः भेदः, तथा अयं गौः अयं युगः इत्यादिम-
तीत्याऽभेदस्यापि मिद्धेः । न चैवं व्यक्त्यभेदे जातेरनित्यत्वापत्तेः ।
जात्यात्मना नित्यत्वेऽपि व्यक्त्यात्मनाऽनित्यत्वस्यास्माकमपीष्टत्वात् ।
अतश्च घटादिपदानां जातिवाचित्वेऽपि व्यक्त्यभेदात् जातेः
जात्यैव व्यक्तिमतीतिमिद्धिः । नचैवं अभेदाद्वीकारे व्यक्तेरपि
वाच्यत्वापत्तेरधिकरणवैपर्ययापत्तिः । व्यक्तेर्याच्यत्वेऽपि न व्य-
क्तात्मना वाच्यत्वम् । अपि तु जात्यात्मनेत्येवं तत्प्रार्थिवोपपत्तेः ।
तदेतन्मतं न्यायसुधार्या तावन्मुग्यत्वेनैव लिखितम् ।

अथदेयस्तु जातिव्यक्त्यभेदेऽपि जातिव्यक्तेश्च साहाद्विप-
यतासम्बन्धेन जातिमभ्यन्धेऽपि तदेदपताम्बविषयनया व्यक्त्या-

प्यस्ति, सम्बन्धः । सर्वैर्व्यक्तिप्रतीतिमुद्दिश्यैव शब्दप्रयोगात् । अतश्च यथैव 'यजेत स्वर्गकाम' इत्यत्र एकैव यागकृतिः यागविषायिणी स्वर्गो-
द्देशकाचेति न भेदं प्रतिपद्यते, उभयोत्पादिका च भवति, तथैव एकैव
घटपदशक्तिः घटत्वविषायिणी घटोद्देशिका चेति न तस्यां भेदः, एक-
स्या एव चोभयप्रत्यायकत्वं न विरुध्यते । अतः शक्तिज्ञानस्यैव
कार्यतावच्छेदकं जातिशब्दबोधत्ववत् व्यक्तिशब्दबोधत्वमपीत्याह ।

अन्ये तु—कार्यतावच्छेदकद्वयकल्पने गौरवात् जातिव्यक्ति-
बोधस्य च क्रमिकत्वाननुभवात् क्रमिकत्वाङ्गीकारे च वैशिष्ट्यबोधा-
भावेन निर्भिकल्पकस्वरूपत्वापत्तेः पूर्वोक्तघटत्ववत्ताज्ञानरूपस्य का-
रणस्य घटत्वविशिष्टशब्दबोधत्वमेव कार्यतावच्छेदकम् । अतश्चैक-
यैव शक्त्या उभयबोधोपपत्तिरित्याहुः ।

तन्न ; तथा मति 'चतुरो मुष्टीन्निर्वपति' 'अरुणया क्रीणाति' 'पथुना
यजेत, इत्यादौ विशेष्यभूतायां व्यक्तावेव करणत्वान्वयद्वारा क्रियान्व-
यसम्भवेन विशेषणभूतयोजातिगुणयोः करणत्वान्वयाभावप्रसङ्गेन क्रि-
यान्वयानापत्तिप्रसङ्गात् । विशेष्यभूतमुष्ट्याद्यन्वयद्वारैव क्रियान्वया-
भ्युपगमे तु 'सप्तदशशरावश्चरुः' इत्यत्र निर्वापे जघन्यमुष्टिलोपेन
मथमोपस्थितचतुःसंख्यानुग्रहो दशमे वक्ष्यमाणो न सिध्येत् ।
जघन्यस्यापि प्रधानस्यानुग्राहत्वेन मुष्ट्यनुग्रहस्यैव न्याय्यत्वापत्तेः ।

अत एव परिहर्तव्यम्—घटपदत्वं धर्मतावच्छेदकीकृत्य घट-
त्ववत्ताज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकं घटत्वजातिविषयशब्दबोधत्वमेव,
लाभनात् । व्यक्तिबोधस्तु लक्षणयापि नानुपपन्नः ।

नचैवं एकस्मिन् पदे दृष्टिद्वयविरोधः । ॥ हि एकबोधजनने
वा आपाद्यते, ? बोधद्वयजनने वा ? अन्त्येऽपि बोधयोः यौगपद्ये ?
क्रमिकत्वे वा ? न तावदाद्यौ, अनङ्गीकारात् । न तृतीयः, शक्या-
र्थस्य पदान्तरार्थान्वयप्रामितेः प्रागेव लक्षणाङ्गीकारात् । यथैव ग-
ङ्गापदाच्छक्यप्रवाहोपस्थितावपि तस्य घोषाद्यन्वयप्रामितेः प्रागे-

वानुपपत्त्या तीरलक्षणायापि न दृष्टिद्वयविरोधः; अत एव न तत्र दूषकताबीजं 'सकृच्छ्रुतं पदं सकृदेवार्थं प्रत्याययती'त्येवंविधानियमम-
ङ्गरूपं समस्ति, अपि तु अन्वयप्रमोचरकालं तस्यैव पदस्य यत्र दृश्य-
न्तरेणार्थान्तरप्रत्यायकत्वं तत्रैव तव, एवमिहापि शक्त्या जात्युपस्थि-
तावापि तस्याः कर्मत्वाद्यन्वयप्रामाण्येः प्रागेवानुपपत्तिवशात् व्यक्तिलक्ष-
णायापि न क्रमिकदृष्टिद्वयविरोधेन(१)तावदुपकताबीजम्, अत एव
यत्र करणत्वान्वये नानुपपत्तिः तत्र जातिगुणयोरपि करणत्वान्वय-
द्वारा क्रियान्वयोपपत्तेर्न लक्षितव्यक्तस्तदन्वय इत्यनुपपदमेव वक्ष्यते ।

न च क्रमिकबोधद्वयाङ्गीकरणे वैशिष्ट्यबोधाभावेन निर्विकल्प-
करूपत्वापत्तिः । इष्टापत्तेः । अत एव निर्विकल्पकरूपायाः पदार्थो-
पस्थितेः कथं अन्वयशब्दबोधजनकत्वमित्यप्यपास्तम् । बाधकाभा-
वात् । अत एव परैरापि औपादानिकशक्तिवादिप्रमे आकाशादिप-
दान्निर्विकल्पकरूपाया गगनादिष्ववस्तुपस्थितेरेव अन्वयशब्दबोध-
जनकत्वमङ्गीकृतम् । तत्सुगरामस्माकं निष्प्रकारकजातिबोधस्य अ-
न्वयशब्दबोधजनकत्वोपपत्तिः इत्यलं विस्तरेण ।

सूत्रं तु आकृतिपदामिषेया जातिरेव यदादिपदवाच्या चयना-
दिक्रियायाः सादृश्यरूपार्थयटकत्वादिति व्याख्येयम् ॥

सू-न क्रिया स्यादिति चेदर्थान्तरे विधानम्, न द्र-
व्यमिति चेत् ॥ १-३-३४ ॥

ननु जातिरेव वाच्येति चेदुच्येत ततोऽवघातादिक्रियान्वयः तथा
अर्थान्तरे विधानं 'अन्यं तद्वर्णं, तद्वयसमालभेत' इत्यनेन अतिदेशमात्रस्य
इविर्नाशादिनिमित्तकाज्यप्रतिनिधिनिधनियमस्य बाधेन न्यायमात्रान्यप-
श्चालम्भनप्रतिप्रसवविधानं न स्यात् । तथा द्रव्याश्रयगुणवाचिप-
दसामानाधिकरण्यं च न स्यात् इत्यनुमापणमिदं सूत्रम् ॥

१ विरोधो न वा दूषकताबीजम् ।

मू-तदर्थत्वात्प्रयोगस्याविभागः ॥ १-३-३५ ॥

सर्वं चेदं लक्षितव्यक्तिमादायोपपन्नम् । अवघातादिक्रियान्व-
यो हि यद्यपि जातेरयोग्यः तथापि लक्षितव्यक्तेरुपपन्न एव ।

तथा कारकेऽपि क्रियाजन्यफलाश्रयत्वादिलक्षणे कर्मादिरूपे
अधिकरणादिरूपे वा यत्र जातेरमूर्तत्वादवघाताक्रियाजन्यफलरूप-
वितुषीभावाश्रयत्वाद्ययोगेनानन्वयः तत्र जातिलक्षितव्यक्तेरेव कर्म-
त्वाद्यन्वयद्वारा क्रियान्वयः, न तु जातेः । जातिस्तु तत्र व्यक्ति-
परिचयोपायत्वादेव विवासेति द्रष्टव्यम् ।

‘यत्र तु ‘पशुना यजत’ ‘अरुणया क्रीणाति’ इत्यादौ करण-
त्वश्रवणं तत्र व्यापारस्वदसाधारणकारणत्वरूपस्य करणत्वस्यार्था-
सिद्धद्रव्यपरिच्छेदरूपव्यापारद्वारेण काष्ठानामिव ज्वालाद्वारेण जा-
तिगुणयोरेव संभवात् तद्वारेण च क्रियान्वयस्यापि संभवेन तत्र क्रि-
यान्वयार्थं व्यक्तिमत्तत्वाभावाद्बोधः, किन्तु ज्वालाया इव आर्थिक
एव तस्य क्रियान्वयो विशिष्टविधाविन विशेषणस्य ।

एवं लिङ्गसंख्ययोरापि समानाभिधानश्रुत्या अधिकरणादिकार-
कस्थले स्वलक्षितव्यक्तेरेव कारकान्वयः । स्वस्य तु व्यक्तिपरिचा-
पकत्वमात्रम् । पार्ष्टिकश्च तत्र प्रातिपदिकार्थलक्षितव्यवस्थेदेन । क-
रणकारकस्थले तु लिङ्गसंख्ययोरेवार्थिकद्रव्यपरिच्छेदरूपव्यापारद्वा-
रेण करणत्वान्वयः । पार्ष्टिकश्च प्रातिपदिकार्थाभ्यां जातिगुणाभ्यां
एकार्थसमवायलक्षणः सम्बन्ध इति द्रष्टव्यम् ।

शुक्लादिपदानां शुक्लत्वादिजातिवाचित्वपक्षे तु एकार्थसमवेत-
वृत्तित्वरूपः पार्ष्टिकसंबन्धोऽवगन्तव्यः । नचैवं विभक्त्यर्थस्य प्र-
कृतसंभेदार्थान्वयित्वव्युत्पत्तिमङ्गः । गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्ष्ये-
ऽप्यर्थे अधिकरणत्वाद्यन्वयदर्शनेन तादृशव्युत्पत्तेरेवासिद्धेः । अतो
वृत्त्या प्रकृत्युपस्थापितार्थान्वयित्वमेव विभक्त्यर्थस्य कचिदाद्यबोधे
कचिच्च पार्ष्टिकबोधे व्युत्पत्तिसिद्धमित्येव फलबलेन कल्पनीयम् ।

यदापि चार्थस्य लक्षकत्वपक्षे लक्ष्यस्याशाब्दस्य विभक्त्यर्थान-

न्वय इत्युक्तम् तदप्यस्मिन्पक्षे तात्पर्याख्यवृत्तिवैषम्यत्वेन शब्दत्व-
स्य लक्ष्येऽपि स्थापयिष्यमाणत्वादकिञ्चित्करम् ।

एवं 'अन्यं तद्वर्णं तद्वयसम्' इत्यादौ अन्योन्याभावरूपस्य भेद-
स्य पशुपदलक्षितव्यक्तिप्रतियोगिकत्वमुपपादनीयम् ।

तथा सामानाधिकरण्यमपि गौः शुक्र इत्यादौ शुक्रपदस्य गुण-
वाचित्वे लक्षणया शुक्रत्वजातिवाचित्वे लक्षितलक्षणयोपपादनीय-
म् । न चैवं जातिवाचिनामपि पदानां लक्षणया व्यक्तिपरत्वमङ्गी-
कृत्य सामानाधिकरण्योपपत्तौ पदत्वादिपदानामपि तदापत्तिः । रूपं
घट इतिवदप्रयुक्तलक्षणाङ्गीकारेण तदनापत्तेः ।

अतः सर्वस्याप्यस्य लक्षितव्यक्तिद्वारकत्वादवघाताद्यनुष्ठानरू-
पस्य प्रयोगस्य तथा विभक्तिप्रयोगस्य अन्यपदप्रयोगस्य सा-
मानाधिकरण्यप्रयोगस्य चाऽखिभागः नासम्बद्धत्वम् इति सूत्रार्थः । अतः सिद्धमाकृतेरेव शब्दार्थत्वाद् व्यक्तिशब्दार्थस्मृतेरप्रामाण्यम् ॥

इत्याकृत्यधिकरणम् ॥

मीमांसाभुविधिं प्रमथ्य विविधैर्न्यायोच्चैर्निर्णयैः ।

कृत्वा जैमिनिस्त्रयमन्दरममुं वेदं तथा वास्तुकिम् ।

यद्दालाहलसंज्ञमेवं कलितं ग्रन्थान्तरं सज्जनैः ।

श्रीकृष्णस्य तु भूषणाय स परं यः कौस्तुभाख्यो मणिः ॥

श्रीरुद्रदेवसूनोः

कृतिरेषा खण्डदेवस्य ।

मीमांसाकौस्तुभाख्या

प्रथमाध्याये तृतीयोद्दिष्टः ॥

इति श्रीपूर्वोत्तरमीमांसाचार्यारपारीणधुरीणश्रीरुद्र-
देवसूनुश्रीखण्डदेवस्य कृतौ मीमांसाकौस्तुभे
प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

श्रीः ॥

॥ मीमांसाकौस्तुभः ॥

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ (नामधेयपादः)

सू-उक्तं सामान्यायैदमर्थं तस्मात्सर्वं तदर्थं
स्यात् ॥ १-४-१. ॥ (सि)

अत्र भाष्यकारेण 'उज्जिदा यजेते पशुकामः', 'बलभिदा यजेत', 'विम्बांजता यजेत', इत्याद्युदाहृत्य किमुज्जिदादिशब्दा' गुणविधेयः ? कर्मनामधेयानि वा ? इति संदिग्ध 'उक्तं सामान्यायैदमर्थं' मिति सूत्रेण गुणविधिपूर्वपक्षं कृत्वा 'अपि वा नामधेयं स्यात्' इत्यग्रिमसूत्रेण नामधेयत्वं सिद्धान्तितम् । तद्यदि उज्जिदादिपदानां धर्मप्रमित्युपयोगसिद्ध्यर्थं ततोऽर्थवादाधिकरणे नामधेयानां सामान्योपयोगानभिधानेऽपि अर्थवादवदेव अध्ययनविधिवशादेव गुणविधित्वेन नामधेयत्वेन च उभयथाप्युपयोगसिद्धेरनर्थकम् । न हि गुणविधित्वेन सम्मतानां सोमादिपदानामानर्थक्यं सम्भवति ।

अथ उभयथा प्रामाण्योपपत्तावपि व्याख्यानरूपेणैवायं विचारः, ततः वाक्यशेषसामर्थ्ययोः प्रामाण्यस्याद्याप्यनुक्तत्वात् अपारिसमाप्यैव प्रामाण्यलक्षणं एतत्करणे असङ्गतिः । यद्यपि चार्थवादाधिकरणोक्तरीत्या सामान्योपयोगे सिद्धे कोष्ठशोथनिकार्थत्वेन विशेषविचारो नासङ्गतः । तथाप्येतत्सूत्रस्य नामत्वविरोधिगुणविधित्वहेतुपरत्वाभावात् एकाधिकरण्यानुपपत्तिः । अतो वार्तिककारेण सूत्रद्वयेनाप्याधिकरणद्वयं उत्सूत्रपूर्वपक्षं रचितम् ।

तत्राद्येऽधिकरणे-यद्यप्यध्ययनविधिवलेन अर्थवादवदेव प्र-
योजनवत्त्वसिद्धेरानर्थक्येन पूर्वपक्षो नोत्तिष्ठतीति दुष्टटीकायामुक्तम् ।
तथाप्यध्ययनविधिसिद्धप्रयोजनवत्त्वानामप्युद्भिदादिपदानां द्वारवि-
शेषासम्भवेन प्रयोजनवत्त्वमाप्तिप्य गुणविधित्वनामधेयत्वान्पतरद्वार-
विशेषसम्भवेन प्रामाण्यं तावत्सम्भवतीत्युक्तं तत्पर्यवसानाय उत्तराधि-
करणेषु नामधेयत्वं वा गुणविधित्वं वेति विषयविवेकः क्रियते ।
अत एव आद्येऽधिकरणे सोमाम्रेयादिपदानि तथा देशकालपदान्य-
प्युदाहरणम् । तेष्वपि द्वारापेक्षितत्वस्य समानत्वात् ।

न्यायसुधाकृता तु याज्ञिकप्रसिद्धैव उद्भिदादिशब्दानां ना-
मधेयत्वं सिद्धं, 'स एष यज्ञः पञ्चविधः-अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चा-
तुर्मास्यानि पशुः सोमः' इत्यादिलिङ्गदर्शनैश्च । अतः तदविचारित-
सिद्धमेवाङ्गीकृत्य नामधेयत्वस्य धर्मप्रामाण्यप्रकारता अस्ति नवेति
प्रथमाधिकरणे विचार्य उत्तरेषु चतुर्थधिकरणेषु लौकिकप्रसिद्ध्या
गुणविधित्वेनैव धर्मप्रमोपयोगित्वसिद्धेः नामधेयत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य
याज्ञिकप्रसिद्धिसिद्धं नामधेयत्वं दृढीक्रियते इत्युक्तम् तत् पुनः नामधे-
यत्वस्य याज्ञिकप्रसिद्धिगम्यत्वे लौकिकप्रसिद्ध्यपेक्षया यववराहाधि-
करणन्यायेन शास्त्रस्ययाज्ञिकप्रसिद्धेः बलवत्त्वावगमेन उद्भिदधिक-
रणे गुणविधित्वशङ्कानुपपत्तेरमुक्तम् ।

क्रिञ्चैवं आकृत्यधिकरणवदेव याज्ञिकप्रयोगरूपाचारप्रामाण्या-
क्षेपसमाधानार्थत्वेन गुणविधिनामधेयविचारोपपत्तेः यथामाप्यमेवा-
धिकरणं सङ्गतं स्यात् । आग्नेयादिपदानां च याज्ञिकप्रसिद्ध्यभावेन
नामधेयत्वशङ्कानुपपत्तेः तदधिकरणे नामधेयत्वोद्भावनानुपपत्तिः ।
अथ याज्ञिकप्रसिद्ध्याविषयत्वेऽपि आग्नेयादिपदानां काल्पितयाजि-
सामानाधिकरण्यादिनैव नामधेयत्वेमाशङ्कोत तत उद्भिदादिपदानाम-
पि तेनैव नामधेयत्वोपपत्तेः याज्ञिकप्रसिद्धेरापि तन्मूलत्वमेव भवतुं
शक्यम् ।

क्रिय नामधेयत्वस्य (१) प्रामाण्यप्रकारो गुणफलोपबन्धादिरूपः
नैव चार्थिककृता आद्येऽधिकरण उक्तः प्रत्युत द्वितीयाधिकरण
एवेति न किञ्चिदेतत् । अतः पूर्वोक्तप्रकारेणैव अधिकरणद्वयविषयो
वर्णनीयः ।

तत्र च नामधेयादिरूपधर्मप्रमाणनिरूपणात् अध्यायसङ्गतिस्ता-
वत् सुलभैव । पादसङ्गतिस्तु पदप्रामाण्यनिरूपणस्य पादार्थत्वादव-
गन्तव्या । पूर्वत्र चरणत्रये विध्यादिवाक्यप्रामाण्यमेव निरूपितम्,
न तु पदप्रामाण्यम् । अत्र तु उद्भिदादिपदानामेव प्रामाण्यनिरूपणात्
(२) शक्यशेषाधिकरणेऽपि च घृतपदस्यैव निर्णायकत्वेन प्रामाण्या-
भिधानात् (३) सामर्थ्याधिकरणे च सामर्थ्यकल्पितद्रवादिपदस्यैव
स्वार्थोपस्थापनद्वारा निर्णायकत्वोपपत्तेः युक्ता पदप्रामाण्यनिरूपण-
स्य पादार्थता । अनन्तरसङ्गतिस्तु पूर्वाधिकरणे अवघातादिक्रियान्व-
यस्य जातिव्यक्त्योरर्थतासम्भवासम्भवे उपपादिते । उद्भिदादिशब्दा-
र्थस्य क्रियान्वयः नोभयथापि सम्भवतीत्यासेपात् द्रष्टव्या ।

तत्र अध्ययनविधिवशेनोद्भिदादिपदानां प्रयोजनवत्त्वावगमेऽपि
प्रयोजनविशेषानवधारणात् न तावत् पर्यवसानम् । तथा हि—

न तावदेतेषां विध्यन्तर्भावः । स हि न तावत् फलप्रतिपादकत्वेन ।
कामशब्दयोगाभागेन तृतीयान्तत्वेन च फलप्रतिपादकत्वानुपपत्तेः ।
नापि करणप्रतिपादकत्वेन । भावनायां समानपदवार्त्तिनः धातोरेव
करणप्रतिपादकत्वेन उद्भिच्छब्दार्थस्य यागस्य खनित्रस्य वा करण-
त्वानुपपत्त्या उद्भिच्छब्दस्य तत्प्रतिपादकत्वानुपपत्तेः । न च इतिकर्त-
व्यताप्रतिपादकत्वेन । इतिकर्तव्यता हि किमुद्भिच्छब्दार्थः यागो वा
स्यात् ? खनित्रं वा ? नाद्यः ; यागस्य करणत्वेन स्वस्यैव स्वोप-
कारकत्वापोगात् । नान्तः ; खनित्रादेरुद्भिच्छब्दवाच्यत्वेनाप्रसि-
द्धेः । यथाकथञ्चित् प्रसिद्ध्यङ्गीकारेऽपि भावनायां इतिकर्तव्यता-

त्वेनान्वयानुपपत्तेः । तथा हि—

यस्य मते तावद्व्यापारत्वमेवान्योत्पादकवृत्तिभावनात्वं तदा तस्य व्यापारसामान्यस्य विशेषापेक्षैव इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा । तस्या चाकाङ्क्षायां व्यापारविशेष एव प्रयोजादिरूपः अन्वेतुं योग्यः । न त्वव्यापाररूपं द्रव्यगुणादि ।

वस्तुतस्तु फलोद्देश्यको धात्वर्थानुक्कूलो यत्र एव भावनेति यद्यपि भावार्थाधिकरणे वक्ष्यते, तथापि धात्वर्थस्य भावनाफलकरणत्वेन भावनाकरणत्वात् करणस्य च सहकारिकारणेनाननुगृहीतस्य करणत्वायोगात् सहकारिकारणरूपेतिकर्तव्यतापेक्षायां निर्व्यापारस्य द्रव्यगुणादेः करणत्वायोगात् व्यापाररूपं प्रयोज्येवेतिकर्तव्यतात्वेनान्वेति, न तु व्यापारान्तरानाविष्टं स्वयमव्यापाररूपं द्रव्यगुणादि ।

पदि तु तस्य व्यापारसम्बन्धसिद्ध्यर्थं प्रथमतो भावनासम्बन्धपरित्यज्य धात्वर्थसम्बन्ध एव स्वीक्रियते ततो यदि तावत्करणादिकारकत्वेन धात्वर्थसम्बन्धः ततः धात्वर्थस्यापि (१)वाजपेयाद्यधिकरणन्यायेन कारकत्वात् कारकस्य च करोतेर्धातोर्ण्युल्लभ्यते कृते व्युत्पन्नत्वात् भावनारूपक्रियासम्बन्धित्वं विना कारकत्वायोगात् न कारकाणामन्योन्यसम्बन्धसिद्धिः ।

अथ तु कारकत्वमुद्भिच्छब्दार्थस्य परित्यज्य धात्वर्थलक्षणायां सम्बन्धसामान्येन धात्वर्थसम्बन्ध उच्यते ततः अकारकत्वेन भावनासम्बन्धाभावेन अविवक्षापत्तिः । परम्परसम्बन्धेन भावनासम्बन्धाङ्गीकारे तु पशुना यजेतेत्यत्रापि एकत्वस्य पदश्रुत्या पशुसम्बन्धाङ्गीकारेऽपि एकत्वविशिष्टपेशोरेव करणत्वेन भावनासम्बन्धात् परम्परया एकत्वस्यापि भावनासम्बन्धोपपत्तेः विवक्षापत्तिः । तत्र यच्चतुर्थे पूर्वपक्षे पशुसम्बन्धाङ्गीकारेण एकत्वाविवक्षाभिधानं मिद्वान्ते च समानाभिधा-

नश्रुत्या कारकान्वयमङ्गीकृत्य विवक्षाभिधानं तदनुपपन्नमेव स्या-
त् । युक्तं चैतत्—यथा एकत्वविशिष्टस्य ग्रहस्य उद्देश्यत्वेन विधेय-
त्वेन वा भावनाकारकत्वाभावात् अविवक्षा, तथैव एकत्वविशिष्टस्य
पशोः द्रव्यादिविशिष्टस्य वा यागस्य विधेयत्वेऽपि विशेषणीभूतैक-
त्वद्रव्यादेः भावनाकारकत्वाभावात् अत्रिषस्तेति । तस्मात् इतिकर्त-
व्यतत्वेनापि भावनासम्बन्धायोगात् चतुर्थप्रकारस्य च भावनानपे-
क्षितत्वात् अपेक्षितत्वे वा भावनायाः व्यंशित्वसिद्धान्तभङ्गापत्तेः
प्रकारान्तरस्य निरूपयितुमशक्यत्वाच्च न भावनासम्बन्धिमातिपादक-
त्वेनोद्भिदादिशब्दानां प्रामाण्यम् ।

नाप्यर्थभावनाप्रतिपादकत्वेन; तस्यास्तिङ्गव्यतिरिक्तशब्दानाभे-
धेयत्वस्य द्वितीये वक्ष्यमाणत्वात् । एवं विधेरपि लिङ्गादेव्यतिरि-
क्तशब्दाप्रतिपाद्यत्वात् तत्प्रतिपादकत्वेनापि प्रामाण्यं निराकर्तव्यम् ।

नाप्यर्थवादान्तर्भावः । उत्पूर्वेण भिदा फलाद्युद्भेदनलक्षणस्य
गुणस्य विवक्षा च गुणिनः यागादेरुपादानेन गुणगुणिसम्बन्धात्मि-
कायाः स्तुस्तेः महत्तासपद इव उद्भिदत्पदादुत्पत्तावपि सहस्रास्तादि-
पदे इन्द्र इव गुणिविशेषस्याप्रतीतेः । खनित्रादेश्च अविहितत्वेन
स्तुत्यनर्हत्वात् । यजिसामानाधिकरण्येन नामत्वं परिकल्प्य तत्स्तु-
त्यङ्गीकारेऽपि च फलोद्भेदनकर्त्ताऽयं इत्येवं मातिपदिकार्थप्राधान्यं
विना स्तुत्यप्रतीतेः । मातिपदिकार्थप्राधान्ये तृतीयानुपपत्तेः स्तावक-
त्वासम्भवात् ।

नापि मन्त्रान्तर्भावेन मन्त्रत्वम् । तद्धि मुख्यं वा स्यात् ? गौ-
णं वा ? । न तावदाद्यम् । मन्त्र इत्येवविधाध्येतृप्रसिद्धिविषयस्य
मुख्यस्य मन्त्रलक्षणस्य अस्यन्तत्वान्तत्वरूपस्य वा अव्यापकलक्षण-
स्याभावेन मुख्यमन्त्रत्वानुपपत्तेः ।

नाप्यूहमवरनामधेयानामिव मुख्यमन्त्रत्वाभावेऽपि अनुष्ठेयार्थ-
स्मारकत्वेन मन्त्रकार्यकारित्वात् गौणमन्त्रत्वोपपत्तेः । अनुष्ठेयार्थ-

स्मारकत्वे हि ज्ञातृणवाक्यैकवाक्यतया वा स्यात् ? ततः पृथग्भूत-
 त्वस्य वा ई । नाथः ; 'यमेन पशुकाम' इत्यादेः ज्ञातृणवाक्यस्य विधाय-
 कत्वेन कर्मकाशे अपयोजकत्वात् एकवाक्यतापक्षस्यास्य स्मारकत्वा-
 नुपपत्तेः । नाथः ; पृथग्भूतत्वे एतदभिधेयस्य सन्निधादेः कर्मण्य-
 विधातादेव मकाशनानर्हत्वात्, चातुसामानाधिकरण्याभावेन च तदे-
 कत्वस्य नामधेयत्वस्यैवामिदं कर्ममकाशनस्य कर्तुमशक्यत्वाच्च ।

न च ज्ञानुवादेन सन्निधानावगतागाहत्वाभिर्वाप-
 धान्यवर्णिकद्रव्यविधिरूपनया स्मारकत्वोपपत्तिः । द्रव्यस्य पुरो-
 क्तविधया भावार्था यागे वा अन्वयामम्भवेन द्रव्यविधिरूपनाया
 एवानुपपत्तेः ।

न च पागानुवादेन कल्पविधौ द्रव्यस्य विधानात् तत्र च
 यागकर्मकभावनायां द्रव्यस्य करणाकाह्यैवान्वयोपपत्तिरिति वा
 च्यम् । यागकरणकभावनोपेक्षया यागकर्मकभावनाया भेदाभावेन
 तस्याः करणत्वाकाह्याया ममानुपेक्षया यागेनैव अवरोधात् द्र-
 व्यान्वयानुपपत्तेः । या तु यागजन्योपेक्षा सा अर्थसिद्धेन द्रव्येन
 निर्वर्तते इति मद्भ्येन भावनाया आकाहान्तररूपनमन्वाद्यमेव ।
 अतो न मन्वाभ्यासः ।

सिद्धान्तस्तु—समाप्तायस्य वेदस्य ऐदमर्थकारणमुक्तम-
ध्ययनविधिसामर्थ्यलक्षणम् । तस्मात्सर्वं ज्ञानदाद्यापि यत्पूर्वमनु-
क्तोपयोगं, तत्तदर्थप्रकारविशेषोन्नयनेन प्रयोजनेवदर्थपरमेव स्यात् ।
उन्नयनप्रकारश्चायम्—सत्यमर्थवादमन्त्रान्तर्गतिः न सम्भवति, न वा
प्रकारान्तरमपि सम्भवन्निर्वचनम् । तथापि विध्यन्तर्गतिस्तावत् प्रत्यक्ष-
सिद्धैव । तथापि फलादिप्रतिपादकत्वं यद्यपि न सम्भवति तथापि
गुणविधित्वनामधेयत्वान्नतरप्रकारो दुरपहवः । तथा हि—

यद्यपि कारकाणां प्रथमत एव भावनान्वयं विना यागान्वये
लक्ष्यमाने अविषया प्रसज्येत तथापि भावनायामेव प्रथमतः सर्वाणि
कारकाणि फलयागादिकारकवदेव सम्बध्यन्ते । भवति हि 'यागेन
स्वर्गं कुर्यादित्युक्ते भावनायाः कः कस्मिन्नित्यपेक्षा, अत एव का-
रकाणां तत्र तत्र अधिकरणादौ श्रौतो विनियोगोऽप्युच्यमानः स-
ङ्गच्छते । अन्यथा प्रथमत एव मत्वर्थलक्षणया यागसम्बन्धे कथ्यमाने
वाक्यविनियोगापत्तेः श्रौतत्वानुपपत्तिः । अत एव सप्तमे आधारा-
मिहोत्राधिकरणादौ च सोमादीनामपि साक्षाद्भावनान्वयः, पश्चा-
दरुणैकहायनीवत् धात्वर्थसम्बन्ध इत्युक्तम् । वाजपेयाधिकरणादौ
च सकलकारकान्वयसहत्वं भावनाया उपपादितम् ।

न च भावनायां कारकान्तरस्य अधिकरणादेः अन्वयेऽपि स-
मानपदोपात्तधात्वर्थस्य करणत्वेनान्वयात् तद्वरुद्धायां कथं कर-
णत्वेनान्वयोपपत्तिः । व्यापारभेदेन एकस्यामपि द्वयोः करणयोर-
न्वये बाधकाभावात् । अत एव पशुनेत्यत्र सेमानाभेधानश्रुत्या ए-
कत्वे करणत्वं प्रत्यान्वितेऽपि दुर्बलपदश्रुत्युपात्तं पशुत्वमपि व्यापार-
भेदादन्वीयत एव । अतश्च यागस्य फलनिष्पादनद्वारा भावनाकरण-
त्वेऽपि सोमादेः करणान्तरस्य समादेर्वा अधिकरणादिकारकान्त-
रस्य यागनिष्पादनद्वारा भावनासम्बन्धे नानुपपत्तिः । एवं च यथै-
व यागस्य फलसम्बन्धः पार्ष्णिकान्वयलभ्योऽपि प्रथमावगतभावना-

सम्बन्धानिर्वाहाय कल्प्यमानः अरुणैकहायसीवत् न विरुध्यते तथैव
सोमादेः पार्ष्णिकान्वयलभ्ययागसम्बन्धः प्रथमावगतभावनासम्बन्धानि-
र्वाहार्थमेव कल्प्यत इति मिथ्याति । औत्तरकालिकं यागसम्बन्धमादाय
भावनासम्बन्धः प्राथमिक इति नावेवसाप्तसङ्गः ।

यत्तु भावनायां सिद्धरूपस्य सोमादेः सम्बन्धे अंशत्रयवहिर्भूत-
त्वात् भावनाऽप्यंशित्वासिद्धान्तमद्वापत्तिरित्युक्तम्, तत् प्रथमतो भाव-
नान्वयवेलायां मितिकर्तव्यतात्त्वानवगमेऽपि . पार्ष्णिकान्वयलभ्यया-
पारावेशप्रतीत्युत्तरकालं इतिकर्तव्यतात्वे बोधोपपत्तेः इयंशित्वाविधा-
तादकिञ्चित्करम् । अतश्च उद्भिदादिपदानां गुणविधित्वे तावत् भा-
वनासम्बन्धः सिद्ध एव । नामधेयत्वे भावनासम्बन्धस्तु उद्भिदधि-
करणे उपपादयिष्यते । अतश्च गुणविधिनामधेयत्वान्पतरद्वारविशेष-
सम्भवात् प्रामाण्यं तावदुद्भिदादिशब्दानां निर्विवादमिति सिद्धम् ॥

इति नामधेयप्रामाण्याधिकारणम् ॥

(२) उद्भिदधिकरणम् ॥

सू०—अपि वा नामधेयं स्यात् यदुत्पत्तावपूर्वमवि-
धायकत्वात् ॥ १-४-२. ॥ (सि०)

अतः क गुणविधित्वं क नामधेयत्वमिति कोष्ठशोधनिकार्यं वि-
चार आरभ्यते । तत्रास्मिन्नधिकरणे गुणे कर्मणि च घेऽवयवयोगेनैव
‘सम्भवद्भुतयः अथ च तत्मुख्यशास्त्रान्तररहिताः, यथा—“उद्भिदा
यजेत” इत्यादौ उद्भिदादयः शब्दाः, तानुदाहृत्य गुणविधयः कर्म-
नामधेयमिति विचारः । अत्र च गुणशब्दः अङ्गापरपर्यायः । पादा-
ध्यायसङ्गती स्पष्टे । अनिर्धारिते द्वारविशेषे उक्ते ताद्विधारणार्थं द्वार-
विशेषविचारे कर्त्तव्ये निरुद्धेषु विप्रादिशब्देषु लोकप्रसिद्धिवायेन

नामधेयत्वस्य दुरूपपादत्वात् सुखोपपाद्यनामधेयत्वस्य यौगिकपदस्य सूचीकटाह्न्यायेन बुद्धिस्यत्वात् मसङ्गसङ्घातिरूपा ।

तत्र यद्यपि ग्रीह्यादिवत् समुदायरूपेण ते कचिदापि न निरुद्धाः तथापि “भिदिर् विदारणे” इति स्मृत्या उत्पूर्वकबन्तस्य भिदेस्तावत् ऊर्ध्वविदारणसमर्थद्रव्यवाचित्वावगमात् अवयवप्रसिद्धिबलेन ऊर्ध्वविदारणसमर्थस्त्रिनात्रादि उद्भिच्छब्देनावगम्यते, न तु कर्म । तस्य ऊर्ध्वविदारकत्वासम्भवात् । न च तस्य ऊर्ध्वविदारकत्वासम्भवेऽपि फलोद्भेदनसमर्थत्वेनावयवप्रमिध्युपपत्तिः, उद्भेदने भिदेर्लोकव्याकरणयोः अपयोगेनावयवप्रसिद्धेरसम्भवात् ।

किञ्चैवं सर्वकर्मणापि एवंविधफलोद्भेदकत्वदर्शनात् उद्भिच्छब्दवाच्यत्वापत्तिः । अथ तत्रातिमसङ्गनिवृत्त्यर्थं पङ्कजशब्दवत् कर्मविशेषे रुदिरपि कल्प्यते, ततः कल्प्यतावयवशक्त्यैवार्थप्रतीत्युपपत्तौ अतिरिक्तशक्तिकल्पनायां प्रमाणाभावः ।

किञ्च तृतीयया उद्भिच्छब्दार्थस्य करणत्वावगमात् तद्रूपस्य च व्यापारसापेक्षस्यापि स्वयं सिद्धरूपत्वेन श्रुतिसेव करणत्वबोधोपपत्तेः कर्मणस्तु विधिसामर्थ्येन करणत्वावगमेऽपि स्वयमसिद्धत्वेन अर्थसिद्धकर्मत्वावगमं विना श्रुतिरिति करणत्वपर्यवसानाभावात् तृतीयानुरोधेनाप्युद्भिच्छब्दस्य द्रव्यवाचित्वनिषेधः । अतश्च तस्यपि यजिज्ञाप्तानाधिकरण्ये घटः पटः इतिवत् न नामधेयत्वसम्भवः ।

किञ्च नामधेयत्वे वैयर्थ्यमपि । तथा हि—न तावद्यागविशेषावधारणं तस्य फलम्, तस्य विधिवलादेवं सिद्धेः । न च नाम्नापि विशेषावधारणम् । नामधेयं हि भातुवाच्यायाः यागत्वजातेः स्यात् ? तदवच्छिन्नव्यक्तिसामान्यस्य वा ? सृष्टासितव्यक्तिविशेषस्य वा ? आद्ये पक्षद्वये विशेषावधारणासिद्धिः । अन्त्ये नामधेयवैयर्थ्यम् । गुणविधेयपक्षे तु यागभावनापोषितद्रव्यसमर्पकत्वादर्थवत्वमिति

विशेषः ।

किञ्चैवं द्रव्यविशिष्टक्रियाविशेषप्रवृत्त्यनुकूलव्यापाराभिधायक-
स्य लिङादेः द्रव्यविशिष्टक्रियानुष्ठानेन च पुरुषस्य प्रवृत्तौ विशे-
षरत्त्वं सम्प्रदाति । तस्मात् प्रमिद्धादिभिः विधेयगुणसमर्पक
एव उद्भिच्छब्दः ।

नचैवं गुणविशिष्टयागविधाने कारकाणां स्वरूपेण वैशिष्ट्यायो-
गात् उद्भिद्भूता यागेनेति मत्वर्थलक्षणापत्तिः । पूर्वोक्तरीत्या पा-
ठिकान्वयलभ्ययामसम्बन्धसुररीकृत्य सकलकारकाविशिष्टभावना-
विधानाङ्गीकारेण मत्वर्थलक्षणानापत्तेः । न च पाठिकान्वयवेला-
यामेव अश्रुतमत्वर्थाध्याहारकल्पनापत्तिः । तस्यापवस्थायां श्रुतेन
करणत्वेनैव गुणस्य यागं मत्वन्वयोपपत्तेः । न हि तदानीं याग-
स्य करणत्वमस्ति, अर्थाक्षेपेण कर्मत्वावगमात् । अतश्च यथैवारुण्य-
स्य पाठिकैकहापनीसम्बन्धे न मत्वर्थलक्षणा तथैव खानेत्रस्यापि
पाठिके यागसम्बन्धेऽपीति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

अस्तु वा विशिष्टविधौ मत्वर्थलक्षणा । तथाप्यत्र यागानुवा-
देन गुणविधानादेव तदभावः । तथा हि—प्रापकविधौ यद्यपि क-
रणत्वस्याप्यवगमात् तदनुवादेनात्र गुणविधाने पुनर्मत्वर्थलक्षणादो-
पतादवस्थ्यम्, तथापि असाभितस्य करणत्वानुपपत्तेः अर्थाक्षिप्त-
साध्यस्याप्यवगमेन तदनुवादेनात्र गुणविधानात् दध्ना जुहोतीत्या-
दिवत् न मत्वर्थलक्षणामसङ्गः । न च प्रापकविधावपि उपपदस्याव-
श्यकत्वात्तस्यापि गुणविधित्वेन मत्वर्थलक्षणादोपतादवस्थ्यम् ।
यत्रोपपदस्य गुणे निरूढत्वं कर्मणि च योगेनाप्यसम्भवद्व्युत्पत्ता ता-
दृशम्यल एव प्रापकविधित्वाङ्गीकारात् । अत्र हि शतशन्तरकल्पना-
पादकनामधेयत्वापेक्षया मत्वर्थलक्षणामात्राङ्गीकरणं गुण एव ।
यत्र हि गुणे कर्मणि वा प्रमिद्धिगौल्यं तत्र हि सामानाधिकरण्येन

नामधेयत्वोपपत्तौ गुणविशिष्टपागविध्यङ्गीकारे मत्वर्थलक्षणादोषः ।
अतश्च सोमेन यजेतेत्यत्र सोमपदस्य रूढत्वेन नामत्वानुपपत्तेः
सोमविशिष्टपागविधानस्यावश्यकत्वात् तदनुवादेन खनित्रादिरूप-
गुणविधिः । न च उत्पत्तिविशिष्टसोमावरोधे उत्पत्तिविशिष्टखनित्रनिवे-
शानुपपत्तिः, विशिष्टकर्मोत्पत्तावपि आधिकविशेषणाविधिवत् आ-
धिकविशेष्यविधेरप्यङ्गीकारात् । तदनङ्गीकारेऽपि च 'उद्भिदा य-
जेते'त्यत्र कर्मस्वरूपमात्रं यजिना निष्कृष्य तस्य च वस्तुगतरा नै-
राकाङ्क्षेऽपि आभिधानिकीमाकाङ्क्षामुत्थाप्य विहितस्य गुणस्य
उत्पत्तिविशिष्टाद्विशेषेण विकल्पापादकत्वोपपत्तेः ।

अथ वा पशुकामपदवैयर्थ्यापत्तेः पशुकामपदेन पशुफलसाध-
नीभूतमकृतसोमयागलक्षणया (१) "होषिति दृष्टिकामाय निधनं
कुर्यात्" इत्यादौ दृष्टिकामपदेन दृष्टिसाधनसौभरलक्षणया तदुद्देशेन
हीपादिनियमविधिवत् खनित्रविधानात् तस्य च विशेषविषयत्वेन
सामान्यविहितसोमयाधकत्वापपत्तिः । अस्ति हि उपोतिष्टोमस्यापि
पशुफलसाधनत्वं 'सर्वेभ्यः कामेभ्यो उपोतिष्टोम' इति वचनात् ।
अतश्च 'उद्भिदा यजेते'स्य यजिरपि साधुत्वार्थमनूयते । इन्द्रियका-
मवाक्य इव जुहोतिः ।

अथ वा 'उपोतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते'स्य कर्ममापको वि-
धिः । अत्र हि स्वर्गसम्बन्धस्य सार्वकाम्यवाक्यादेव प्राप्तत्वात्
उपोतिष्टोमशब्दस्य अगत्या नामधेयत्वाङ्गीकारात् कर्ममात्रं विधी-
यते । अतश्च तदनुवादेन अत्र खनित्रविधानात् 'सोमेन यजेते'त्यनेन
च सोमस्यापि विधानात् उभयोरुत्पत्तिविशिष्टत्वात् विकल्पोपपत्तिः ।

न चोद्भिज्ज्योतिष्टोमपदयोः यौगिकत्वाविशेषे अर्थवत्त्वादिव-
शेन उभयोरगुणविधित्वमसक्तौ एकस्य अगतिकनामधेयत्वाङ्गीकरणे
विनिगमनाविरहः । कर्मविधि(२)परिचायकस्य द्रव्यदेवताद्यङ्गवि-

धिवाहुत्पसन्निधानस्य ज्योतिष्टोमवाक्ये विनिगमकस्य सत्त्वात् ।
अतः सिद्धं यागानुवादेन गुणविधिरिति ।

अथ वा अस्तु पञ्चाख्यफलसाधननपैव खनित्ररूपगुणविधिः ।
न चाश्रयाभावः । प्रकृतसोमयागस्यैवाश्रयत्वोपपत्तेः ।

यत्तच्च भवदेवेन प्रकरणमेव नास्तीत्युक्तं, तत् (१) नाण्ड्यके
ज्योतिष्टोमानन्तरमेव आम्नानस्य न्यायसुधाकृतैवोक्तत्वात् उपेक्षणी-
यम् । अस्मिंश्च पक्षे काम्यत्वात् नित्यसोमवाचकत्वं सुलभमेव । त-
स्मात् गुणविधिरिति प्राप्ते—

अभिधीयते—नायं गुणविधिः । तथा हि सर्वत्रैव तावत् प-
क्षेऽपि विधिः भावनामेव विधत्ते, तथापि तस्याः निरंशाया अनुष्ठानम-

१ अग्नेर्दं यत्कथ्यम्—नाण्ड्यके प्रथमाध्याये उद्गात्पाठव्यानां मन्त्रा-
णामाज्ञानम् । द्वितीयतृतीययारध्याययोः बहुधा स्तोमभागानां कथनम् ।
चतुर्थपञ्चमयोः शाधामयनिकविधिः । षष्ठं सर्वप्रकृतिभूतस्याग्निष्टोमस्य
विधिः । सप्तमे बहिष्पवमानादीनां स्तोत्राणां प्रकारभेदकथनम् । अष्टमे भारि-
ष्टारिकप्रसूतामकथनम् । नवमे आतेरात्रादीनां विधानम् । दशमादियु पञ्च-
दशान्तेषु अध्यायेषु ध्यूढद्वाद्वादहस्य विधानम् । तदन्तर्गतानां दशानाम-
ह्नां स्तोमकलसिप्रतिपादनञ्च । षोडशे त्रिकटुकादीनां एकाहानां विधानम् ।
तत्प्रसङ्गात् सर्वप्रकृतिभूतस्य ज्योतिष्टोमस्य स्तुतिः । तत्सम्यग्निधिक्षिणा-
दिविधानञ्च । तत ज्योतिरादीनामेकाहानां विधानम् । ततः साद्यस्क्राणा-
म् । सप्तदशे मात्ययज्ञादीनां विधानम् । अष्टादशे उपहव्यर्तपेयवाजपेयराज-
सूयादीनां विधिः । एकोनविंशे द्वन्द्वाः क्रतवः उद्भिदस्त्रामिदादयः विहिताः ।
एषञ्च अग्निष्टोमसंस्थाकस्य ज्योतिष्टोमस्य षष्ठ्यध्याये पठितत्वेन तदन-
न्तरपठितैः द्वादशाहादिभिः प्रकरणस्य विच्छेदात्, षोडशे स्तुत्यर्थं दाक्षि-
णाविधानार्थं च पुनरुपादानेऽपि तदुत्तरपठितैः एकाहादाम् । राजसू-
यादिभिश्च पुनः प्रकरणस्य विच्छिन्नत्वात् उद्भिदादिविषये प्रकरणानुवृ-
त्तिशङ्क्य नादेतीति यदुक्तं भवदेवेन—अत्र प्रकरणमेव नास्तीति—तदेव यु-
क्ततरं प्रतीतम् । न्यायसुधाकृतौ तु ज्योतिष्टोमसमनन्तरपठितधमुद्भिदादी-
नामभिप्रयतां तदेव मतमनुसरतां कौस्तुमकाराणां मयूखमालिकाकृतां
आशयं न विद्मः ॥

शक्यत्वेन विधानायोगात् धात्वर्थादिकमपि तद्विशेषणतया विधिना विधीयते । तत्रायं क्रमः—

शुद्धधात्वर्थकरणकभावनाविधिराद्यः । यथा—अग्निहोत्रं जुहोतीति । अत्र हि यद्यपि इष्टसामान्यं भावनाभाव्यत्वेनान्वेत्तेष्व तथापि तस्मिन् विधिव्यापाराभावात् शुद्धत्वोपपत्तिः ।

अन्योद्देशेन धात्वर्थकरणकभावनाविधिः द्वितीयः । यथा—अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः, 'व्रीहीन् प्रोसति' इति च । एतस्य च पूर्वापेक्षया पदान्तरोपस्थितिसापेक्षत्वेन विप्रकर्षादौर्वल्यम् । पदान्तरसापेक्षत्वेऽपि तत्रातात्पर्यान्न गौरवम् । इष्टसामान्यस्य तु विधिपदोदबोधोपस्थितेः पदान्तरानपेक्षत्वम् ।

धात्वर्थान्यकरणकभावनाविधिस्तृतीयः । यथा—दध्ना जुहोतीत्यत्र अग्निहोत्रहोमानुवादेन दधिविधानात् । अत्र च पदान्तरसापेक्षत्वाविशेषेऽपि विधिव्यापारस्य कर्त्तव्यताविषयकाज्ञातज्ञापनरूपस्य धात्वर्थनिष्ठत्वाभावात् पूर्वापेक्षयापि दौर्वल्यम् । पूर्वत्र हि धात्वर्थस्वरूपस्य उत्पत्तिवाक्येन प्राप्तत्वेऽपि कर्त्तव्यतया अधिकारवाक्य एव विधिः । प्रकृते तु धात्वर्थस्य स्वविधानार्थं अनुधारणात् पाराधर्मापत्तेः विप्रकृष्टपदान्तरर्थाविधानाच्च दौर्वल्यमिति विशेषः ।

धात्वर्थं साधुत्वार्थमनूद्यापि * अन्योद्देशेनान्यकरणकभावनाविधिश्चतुर्थः । यथा—'दग्नेन्द्रियकामस्य जुहुया' इति । अत्र धात्वर्थस्य उद्देश्यत्वेनाप्यसम्बन्धात् पूर्वापेक्षया दौर्वल्यम् ।

गुणविशिष्टधात्वर्थकरणकभावनाविधानं पञ्चमः । यथा—सोमेन यजेतेति । अत्रापि च विधेः श्रुत्यर्थाभ्यामुभयत्र व्यापारकल्पनात् सन्निकृष्टार्थविध्यसम्भवकृतत्वाच्च विप्रकृष्टार्थविधेः एकत्रैव पुनपत्तुसम्भवासम्भवविरोधापत्तेः पूर्वापेक्षया दौर्वल्यम् ।

अन्यत्र गुणविशिष्टधात्वर्थकरणकभावनाविधिः षष्ठः । यथा—'सौर्यं चरुं निर्वपेत् प्रसवर्चसकाम' इति । अत्रापि पदान्तरोपस्थि-

तिसापेक्षत्वेन पूर्वापेक्षया दार्ढ्यं द्रष्टव्यम् । -

तदेवं पदसु भवेधिमकारेषु (१) 'उद्धिदा यजेते'त्यत्र यदि तावत् गुणविशिष्टस्य धात्वर्थस्य फलोद्देशेन विधानं ततः पष्ठविधिमकाराङ्गी-
करणात् अत्यन्तजघन्यपक्षाश्रयणं तावदेको दोषः । कर्मन्तर-
त्वापादकप्रमाणाभाव एव च कर्मन्तरत्वरूपकल्पनमपरः । तथा हि-
न तावदध्यासः प्रमाणम् । विधेः फलसम्बन्धादिपरत्वेन अनन्य-
परविधिपुनःश्रवणाभावात् । नापि गुणः पूर्वकर्मण्यसम्भवविशेषः
समस्ति । 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुया'दिसादिवत् पूर्वकर्माश्रितस्यैव
खनित्रादिरूपगुणस्य फलोद्देशेन विध्यङ्गीकारात् पूर्वकर्मण्येव निवे-
शोपपत्तेः । नापि संज्ञा; तस्यास्त्वयाऽनङ्गीकारात् । अतः प्रमाणा-
भावादपि न गुणविशिष्टकर्मन्तराविधिसम्भवः ।

किञ्च विशिष्टविधिपक्षे मत्त्वर्थलक्षणापि प्रसज्येत । यद्यपि ता-
वत् सर्वेषां कारकाणां प्रथमतो भावनयैव सम्बन्धः प्रतीयते तथापि
निर्विषयकृतिमस्वन्धायोगात् यथैव सोमादीनां व्यापारापेक्षोपजायते,
तथैव फलकर्मत्वस्य यागकरणत्वस्य च निरूपकापेक्षा (२) व्युपजायत
एव । तस्यां च अपेक्षायां फलनिरूपितकरणत्वं यागस्यैव प्रतीयते
न तु यागवदेव प्रथमावगतभावनासम्बन्धानामपि सोमादीनाम् । स-
मानपदश्रुत्युपनीतस्य यागस्यैव भावनया (३) शीघ्रं फलं प्रत्युपन-
यात् । ततश्च पार्ष्णिक्के यागफलपोः सम्बन्धे प्रतीयमाने तस्यामर्ष-
स्यायां यागस्य करणत्वेन प्रतीयमानस्य कर्मत्वेनाप्रतीयमानत्वात्
न तस्मिन् श्रुतस्य स्वात्रच्चादेः कारकान्तरस्य वा करणत्वादिनैव
निवेशः सम्भवतीति अवश्यं मिन्नार्थयोः सामानाधिकरण्यानुपपत्त्या
सम्बन्धसामान्येनान्वयार्थमश्रुतमत्त्वर्थकल्पनया भावितव्यम् । पश्चा-
च्चासाधितस्य यागस्य फलकरणत्वानुपपत्त्या कर्मत्वबोधे सति ख-
नित्रादिकारकान्तरस्य भावनसम्बन्धवेलायां श्रुतेन करणत्वादिनैव

विशेषणविधिकाले ऽन्वयो भवति ।

न चैवं विशिष्टविधिवेलायां खनित्रादेरन्वयानङ्गीकारात् न मत्वर्थलक्षणापत्तिः । तथात्वे खनित्रादेः सामान्यतो यागसम्बन्धानवगमेन आनर्थक्यप्रतिहतन्यायेन श्रुतभावनासम्बन्धनिर्वाहार्थं यागवदेव फलसम्बन्धकल्पनापत्तेः अत्रश्यं विशिष्टविधिकालेऽपि आनर्थक्यान्तराकरणार्थं मत्वर्थलक्षणया यागसम्बन्धोऽप्यङ्गीकर्तव्यः ।

तत्र त्वयं प्रकारः—सोमेनेत्यादौ सोमवता यागेनेति विशिष्टविधिवाक्यकल्पनम्, न तु सोमकरणकयागेनेति । तथात्वे सामानाधिकरण्यार्थं करणत्वान्तरस्यापि कल्पनापत्तेः । नचैवं प्रातिपदिकार्थलक्षणायां सोमस्य वाक्यविनियोगापत्तिः, पूर्वं भावनासम्बन्धस्य श्रौतत्वात् । यैर्हि भावनासम्बन्धवेलायामेव तन्निर्वाहार्थं मत्वर्थलक्षणया यागसम्बन्धोऽभ्युपगम्यते तेषामयं दोष आपद्येत । येषां तु सर्वकारकाणां पूर्वमन्योन्यसम्बन्धानादरेण श्रुत्यैव भावनान्वयः, पश्चाच्च फलयागयोः पार्ष्टुकान्वयवेलायां सर्वकारकाणां मत्वर्थलक्षणया यागसम्बन्धाश्रयणं तदा वाक्यीयत्वोपालम्भः प्रमादकृत एव ।

नचैवं सोमादिगतस्य करणत्वाधिकरणत्वादेः भावनान्वयवेलायां अधिगतस्य यागान्वयवेलायामन्वयानापत्तिः, तस्य मतुषुक्तत्वेन अनन्वयाभावात् । यत्र त्वधिकरणत्वादिकारकादौ प्रातिपदिकेन मत्वर्थलक्षणायां मत्वर्थुयागस्य करणत्वात् सप्तम्यादिविभक्त्यर्थान्नन्वयः तत्र अग्न्या विभक्त्यैव मत्वर्थं लक्षयित्वा पुनः सामानाधिकरण्यार्थं मत्वर्थलक्षणोपगम्यते । यथा—‘पदे जुहोती’त्यादौ पदाधिकरणकहोमेनेति ।

षस्तु षस्तु सोमकरणकयागेनेति समस्तवाक्यकल्पने तृतीयान्नरकल्पनानापत्तेः नावश्यं सोमवतेत्येव विशिष्टविधिकल्पनमित्यवधेयम् ।

पशूक्तं ययैव आरुण्यस्यैकदायन्या मह पार्ष्टुकमन्वये कल्प-

माने न मत्वर्थलक्षणा तथा अत्रापीति, तत् आरुण्यस्यापि या अरुणा सा एकहायनीत्येवं लुप्तपतुबन्तवाक्यकल्पनया पारिष्टिकान्वयकरणात् अप्रयोजकम् । अतः सिद्धः विशिष्टकर्मन्तरविधिपक्षे मत्वर्थलक्षणादोषः ।

यागानुवादेन गुणमात्रविधिपक्षेऽपि धातुपाराध्याधापादकवृत्ती-
यविधिप्रकाराङ्गीकरणात् जघन्यपक्षाश्रयण तावत् तदवस्थमेव । फल-
पदानर्थक्यं, पशुफलमाद्यभूतप्रकृतज्योतिष्टोमलक्षणा च अत्रौ दो-
षौ । अभ्युपेत्यापि फलपदार्थक्यं यागानुवादेन गुणे विधीयमाने
उत्पत्तिशिष्टमोमावरुद्धे उत्पत्तिशिष्टस्वनित्रादिनिवेशायोगात् गुणात्
कर्मन्तरत्वापत्तिः । निष्कृष्य विधानेऽपि च वस्तुतो निराकाङ्क्ष-
त्वात् आकाङ्क्षाकल्पनेऽपि च वत्सोभयाकाङ्क्षाहेतुकमम्बन्धेन सा-
मादिना विरोधे कल्प्याकाङ्क्षाहेतुकसम्बन्धस्य स्वनित्रोदरन्वयायो-
गात् । पशुपदेन पशुमाधनीभूतयागलक्षणार्था तु न एव दोषः ।
ज्योतिष्टोमपदस्य एकस्यैव नामधेयत्वाङ्गीकारेण तद्वाक्यविहितकर्मा-
नुवादेनात्र गुणविधित्वशङ्का तु विनिगनाविरहादेव परिहर्तव्या, न
हि प्रकरणविशेषे सति इतिकर्तव्यताविधिसंविधिमात्रस्य निर्वा-
मकत्वं सम्भवति । (१) 'आन्नतर्गमचोद्ने'ति न्यायेन प्रकरणस्य
प्राचल्यात्, अन्यथा यस्यैव पाठतोऽत्यन्तसन्निधिः तस्यैव राजसूय-
पदेन विधानं फलसम्बन्धश्च स्यात् । अतोऽस्मिन् पक्षे विनिगम-
नाविरहः फलपदानर्थक्यं च तदवस्थमेव ।

या तु न्यायसुधाकृता अस्मिन्नपि पक्षे मत्वर्थलक्षणा आपा-
दिता, तथा हि-उद्भिद्वृणस्य यागानुवादेन विधानेऽपि यागस्वरूपे
आनर्थक्यात् अपूर्वसाधनयागलक्षणाया यत् यागेनापूर्वं साधयेत्
तत् स्वनिवृत्ता इति यागस्यापूर्वं प्रति करणत्वमतीतेरावश्यकत्वात्
गुणस्य तदन्वयार्थं मत्वर्थलक्षणाप्यावश्यकी । अत एव वार्तिक-
कारेणापि (२) विधाने धानुवादे वा यागः करणमिष्यते' इत्युक्तम् ।

अतोऽस्मिन्नपि पक्षे भवत्येवायं दोष इति ।

तत्र ; यजिपदेनोपसर्जनीभूतापूर्वसाधनत्वोपहितस्वार्थलक्षणया यागानुवादात् तस्य चोत्पत्तिवाक्ये करणत्वेनाधिगतस्यापि असाधिनस्य करणत्वानुपपत्तेः अर्थात् कर्मत्वेनावगतत्वात् तदनुवादेन गुणविधानेऽपि मत्वर्थलक्षणानापत्तेः ।

अत एव 'ग्रीहीभिर्पजेते' सत्र करणत्वेनावगतानामपि ग्रीहीणां कर्तृव्यापारव्याप्यत्वरूपकर्मत्वं विना करणत्वानुपपत्तेः कर्मत्वस्यापि सद्भावात् 'ग्रीहीन् प्रोक्षते' इत्यादौ कर्मत्वेनानुवादोऽवकल्पते । अतश्च तत्र यथैवोपसर्जनीभूतापूर्वसाधनत्वोपहितस्वार्थलक्षणया तदनुवादेन प्रोक्षणादिविधिः—अपूर्वसाधनीभूतान् प्रोक्षणेन संस्कुर्षादिति, तथात्रापि यजिपदेनापूर्वसाधनीभूतयागं साध्यत्वेन लक्षयित्वा तदनुवादेन खनित्रविधानोपपत्तौ मत्वर्थलक्षणापादने प्रमाणाभावात् ।

न च धातुना करणत्वमेव लक्ष्यते, न तु कर्मत्वमित्यत्र निषामकमस्ति, पचाति पाकं करोतीत्यादिवत् धात्वर्थस्येप्सितत्वावगमे समानपदश्रुत्या तस्यैव साध्यत्वौचित्यात् ईप्सितत्वानवगम एव हि परं विधिसार्थकत्वात् करणत्वावगमः । अत एव वार्तिककारेणापि विशिष्टोपधिपक्ष एव मत्वर्थलक्षणादोष उक्तः ।

यत्तु 'विधाने वानुवादेवे'ति वार्तिकम्, तत् 'तत्समीपे तृतीयान्तस्तद्वाचित्वं न मुञ्चती'त्युत्तरार्थानुसारात् 'समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेते' सादौ यत्र तृतीयान्तनामधेयसामानाधिकरण्यं तत्रोत्पत्तिवाक्यावगतकरणत्वस्यैवानुवादः न त्वर्थाप्तिप्रमाध्यत्वस्येत्येवं परम् । अतो यागानुवादेन गुणविधिपक्षे मत्वर्थलक्षणाया अभावात् पूर्वोक्तदोषैरेवायं पक्षो निराकर्तव्यः ।

एवं गुणफलसम्बन्धविधिपक्षेऽपि धात्वर्थस्याविवक्षा, विमर्शार्थसम्बन्धविधानापादाकचतुर्थाविधिप्रकाराङ्गीकरणं सम्भवति नामधेयत्वमङ्गीकृत्य द्वितीयविधिप्रकारे अन्यायमेव ।

नचैवं 'सोमेन यजेत' 'दध्ना जुहोति' 'दध्नेन्द्रियकाम-
स्य जुहुया'दिसादावापि जघन्यविधिप्रकाराङ्गीकरणं न स्या-
दिति वाच्यम् । सोमादिपदानां अर्थान्तरे अत्यन्तरूढत्वेन
नामधेयत्वासम्भवात् मुख्यविधिप्रकारासम्भवेन अगत्या तदङ्गी-
करणात् । सर्वत्र हि अज्ञातार्थकं सन्दिग्धार्थकं वा पदं
प्रसिद्धपदमामानाधिकरण्येन निर्णीयते । न त्वर्थान्तरे निर्णीत-
शक्तिकम्, घटः पटः इत्यादौ सत्यापि शब्दसामानाधिकरण्ये
घटपदस्य पटवाचकत्वानङ्गीकारात् । अतश्च सोमादिपदानामर्थान्तरे
अत्यन्तनिरूढत्वात् वरं मत्त्वर्थलक्षणाद्याश्रित्य जघन्यविधिप्रकारा-
ङ्गीकरणम्, न तु शक्यन्तरकल्पनापादकनामधेयत्वमाश्रयितुं युक्तम् ।
उद्भिदीनानां तु खनित्रादौ समुदायशक्तेरभावात् अवयवयोगेनापि
तत्र पाचकादिशब्दवत् लोके प्रयोगाभावात् अज्ञातार्थकत्वं पिका-
दिशब्दवत् । प्रयोगाभावेऽपि अवयवार्थयोगेन खनित्रवत् पागे-
ऽपि प्रवृत्त्युपपत्तेः असादिपदवत् सन्दिग्धत्वम् ।

यद्यपि भिदिर् विदारेण इति स्मृत्यनुसारेण ऊर्ध्वविदारण-
समर्थत्वमुद्भिदपदप्रवृत्तिनिमित्तमवगम्यते, तथापि घातूनामनेकार्थ-
त्वस्मरणान् अपूर्वे च वस्तुनि केनचिदुत्पादिते इदमनेनोद्भिन्नमिति
लोके (१) 'वैदूर्पभुमिर्नवमेघशब्दादुद्भिन्नया रत्नशलाकयेव' इत्यादि-
काव्येषु च प्रयोगदर्शनात् फलोद्भेदनसमर्थत्वमप्युद्भिच्छब्दप्रवृत्तिनि-
मित्तमवगम्यते । अतश्च भू सस्तायामित्यनुशासने मत्स्यापि भुवः य-
यैवोत्पत्तावापि प्रयोगादुभयार्थत्वं तथा भिदेर्विदारणार्थत्वेऽपि उत्पाद-
कत्वे च प्रयोगादुभयत्र योगोपपत्तिः । अनोऽनिर्णीतार्थकमुद्भिदादि-
पदं प्रसिद्धार्थकपञ्जितमभिध्याहारादेव तदर्थकत्वेन निर्णीयते ।

न च (२) 'असुराणां वैःवल्लस्तमसा प्रावृतोऽश्मापिधान आ-
सीत्, तास्मिन् गव्यं वस्वन्तरासीत्, तद्देवा नाश्वनुवन् भेक्षुम्, ते वृद्ध-

स्वातिमधुवन-इमान् चत्सृजेति, स उद्भिदैव बलं व्यच्यावयव'
 इसार्थवादिकान्वाख्यानबलेन गोयुक्तविवरापरपर्यायबलच्यावनद्वा-
 रकस्य विदारणस्यैव कर्मण्यप्युद्भिच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वावगतेः
 किमर्थमनेप्रसक्तस्य फलोद्भेदनसमर्थत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वमाश्रीयते
 इति वाच्यम् । अर्थवादस्यान्यपरत्वेन तादृशविदारणसद्भावे प्रमा-
 णाभावात् । अतः पशुकामपदावगतं फलोत्पादनसमर्थत्वमेवोद्भिच्छ-
 ष्टस्य कर्मणि प्रवृत्तिनिमित्तम् । न चातिप्रसङ्गः, अन्यत्र ज्योति-
 ष्टोमादौ उद्भिच्छब्दस्य याज्ञिकानां प्रयोगाभावेन प्रयोगाविषयीभू-
 तमात्रवृत्तिज्योतिष्टोमत्वादिसमानाधिकरणफलोत्पादकत्वस्य उद्भि-
 च्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाकल्पनात् । अतः उक्तविषयज्योतिष्टोमत्वादि-
 सामानाधिकरण्यभानप्रतिबन्धकत्वमात्रकल्पनेन प्रतिबन्धकाभावे स-
 ति फलोत्पादकत्वस्यैव लोके इदमनेनोद्भिन्नामित्यादौ उद्भिच्छब्द-
 प्रवृत्तौ निमित्तत्वकल्पनात् प्रकृतेऽपि कर्मान्तरस्वानवगमेऽपि एत-
 द्विधनुष्ठापितत्वाकारेण याज्ञिकानामुद्भिच्छब्दप्रयोगदर्शनेन प्राते-
 बन्धकाभावसत्त्वात् भानोपपत्तिः ।

अथवा लोकेऽतिप्रसङ्गनिराकरणार्थं अभियुक्तप्रयोगस्य सह-
 कारिकारणत्वं कल्प्यते, अतिप्रसक्ततावयवार्थजन्यशब्दबोधे पङ्कजा-
 दिविशेष्यकबुध्युद्देश्यकप्राचीनप्रयोगविषयसंमर्गेण तदानुपूर्वात्तानं
 कारणमित्यर्थः । अतश्च सहकारिसत्त्वे योगमात्रादेवोद्भिच्छब्दार्थ-
 भानोपपत्तिः ।

यस्वत्र न्यायसुधायां अन्यैरपि पङ्कजादिशब्दवदुद्भिच्छब्दस्य
 योगरूढत्वं परिकल्प्य रूढ्यवच्छेदकपक्षत्ववत् विधिसामर्थ्येनावग-
 तविजातीययागत्वमित्युक्तम् । तत्र, पञ्चत्वस्य हि प्रमाणान्तरेण
 सिद्धौ अस्तु नाम तदवच्छेदेन पङ्कजपदस्य रूढिकल्पना, विजाती-
 ययागत्वस्य उद्भित्संज्ञैकप्रमाणकत्वेन संज्ञाभावे प्रकृतसोमयागस्यैव
 विधिना पशुसम्बन्धकरणेन विधिसामर्थ्यासिद्धवक्ष्यमाणत्वात्

रुद्ध्यवच्छेदकत्वाभावे योगरूढिकल्पनानुपपत्तेः । यत्र हि—‘समिधो यजती’ सादौ संज्ञाभावे विधेयान्तराभावात् अभ्यासात् वैजात्यासिद्धिः, तत्र भवतु नाम योगरूढिः, न तु प्रकृते ।

किञ्च यदि मत्वर्थलक्षणाभयादतिरिक्ता रूढिः क्लृप्तावयवशक्तिकेऽप्युद्भित्पदे कल्प्येत ततः अर्थान्तरे क्लृप्तशक्तिकस्यापि सोमादिपदस्य मत्वर्थलक्षणाभयादेव यागेऽपि स्वतन्त्रशक्तिकल्पनमाप्येत, अस्मन्मते तु सहकारिकारणस्य लोकादावतिप्रसङ्गानिराकरणार्थं कल्पितत्वात् नास्मिन् वाक्ये कस्यांचिदतिरिक्तस्य कल्पनेत्यस्मदुक्तप्रकार एव युक्तः । एवञ्च यज्युद्भित्पदयोः प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् नीलोत्पलपदयोरिव भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सति एकार्थवृत्तिलक्षणास्यार्थसामानाधिकरण्यस्याप्युपपत्तिः ।

न चोद्भित्पदशक्यतावच्छेदकस्य फलोत्पादकत्वस्य पशुकामपदादेव सिद्धेः पशून् भावयोदाति नामधेयानर्थक्यमिति वाच्यम् । पशुकामपदावगतस्य फलोद्भेदनहेतुत्वस्य नामधेयेनानुवादात् । तत्फलञ्च इतरव्यावृत्तिसङ्कल्पादिकमनुपदमेव वक्ष्यामः । अतश्च यथैव वाक्यान्तरसिद्धाग्निदेवताकत्वानुवादोऽग्निहोत्रपदेन सङ्कल्पादिफलको न विरुध्यते, तथैव स्ववाक्यगतपशुकामपदावगतफलोद्भेदत्वानुवादोऽपि नानुपपन्नः ।

नचैवं सिद्धान्तेऽपि नामधेयार्थविशिष्टघात्वर्थस्य फलोद्देशेन विधानात् उद्भिदा यागेनेति सामानाधिकरण्योपपत्तेः मत्वर्थलक्षणाभावेऽपि जघन्यविधिप्रकाराश्रयणं तदवस्थमेवेति वाच्यम्, मध्यमतो विशिष्टविधिरूपत्वेऽपि नामधेयार्थस्य प्रमाणान्तरावगतत्वेन विधेस्तदंशे विशेषणविधिकल्पकत्वामावेन विशेष्यमात्रे व्यापारात् छधुतरविधिप्रकारतुल्यत्वोपपत्तेः ।

गुणविधयस्ते तु गुणाशेऽप्यप्राप्तत्वेन विशेषणविधिकल्पकत्वात् प्रत्युत गुणगतलिङ्गसंख्याकारकाणामपि अप्राप्तत्वेन विधेयत्वात्

गुरुत्वमिति विशेषः । नामधेयत्वे तु प्रातिपदिकार्थस्य सत्यपि घात्वर्थतावच्छेदकत्वेन विधेयत्वं स्वरूपेण यागसम्बन्धित्वेन च प्राप्तत्वात् लिङ्गसंख्याकारकाणाञ्चाश्रयगतानामेवानुवादात् न विशेषणविधिकल्पकत्वमिति लाघवम् ।

यत्तु चार्त्तिके पक्षान्तरमुक्तम्—उद्भित्पदस्योद्भित्संज्ञाविशिष्टे विजातीययागे शक्तिः, तस्य च यजिपदेन सहाभेदेन वा विशेषणविशेष्यभावेन वा अन्वयः ; तत्रैवं विशेषणभूतोद्भित्पदस्यापि वाच्यत्वापत्तिः । श्रौतोपस्थितस्यैव तस्य वाचकत्वसम्बन्धेन विशेषणत्वोपपत्तेः । यत्र हि विशेषणस्य प्रमाणान्तरेण पूर्वमुपस्थितिर्न नियता, तत्रैव तदभिधानं आकृत्यधिकरणे निरूपितम् ; न तु प्रमाणान्तरेणोपस्थिते उद्भित्पदेऽपि । अतश्चोद्भित्पदमेव वाचकत्वसम्बन्धेन विशेषणम् । योगेन तु फलोद्भेदनकारित्वरूपस्तदर्थः, उद्भित्पदस्य च श्रौतादेषोपस्थितत्वात् तदंशे विशेषणविधिकल्पनाभावेन नामधेयत्वपक्षे लाघवमिति । तत्र पदजन्यपदार्थोपस्थितिर्वाक्यार्थे कारणमित्यस्य नियमस्य मङ्गापत्तौ अर्थाध्याहारादिप्रसङ्गापत्तेः यागगतवैजासवोपस्य च उद्भित्संज्ञाधीनत्वेन शक्यतावच्छेदकबोधाभावे शक्तिग्रहस्यैवानुपपत्तेः क्लृप्तावयवयोगेनाप्युपत्तौ अतिरिक्तशक्तिकल्पनायां च सोमादिपदानामपि तदापत्तेरुपेक्षितम् ।

न्यायसुधाकारस्य तु अत्र स्वमतत्वप्रामितौ बीजं न विद्यते । अतो नामधेयार्थ एव प्रमाणान्तरावगतोऽप्यवच्छेदकम्, न तु नामधेयम् ।

न चैवं विशिष्टविधिवेलायां नामधेयार्थस्य घात्वर्थवच्छेदकत्वाङ्गीकारात् नामधेयस्य विध्यन्तर्भावोपपत्तावपि तदर्थस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वेनानूद्यमानत्वात् नामधेयस्यानधिगतार्थगन्तृत्वाभावेन कर्मे प्रामाण्योपपत्तिः, स्वार्थानुवादत्वेऽपि अनधिगतभेदादिज्ञापकत्वेन प्रामाण्योपपत्तेः ।

तथा हि—प्रतिबन्धकाभावे सति अवयवयोगेन एतद्विध्यनुष्ठा-

प्यस्य यागस्योद्भिदसंज्ञकत्वे सामानाधिकरण्येनावधारिते प्रकृतस्य
 उपोतिष्टोमस्यैव पञ्चमनेन विधिना अनुष्ठापकत्वे च तत्र प्रतिबन्ध-
 कसत्वेन उद्भिदसंज्ञकत्वायोगात् कयाश्च यो गेऽपि वा एकस्यानेक-
 संज्ञकत्वायोगेन उद्भिदसंज्ञायाश्च क्लृप्तप्रवृत्तिनिमित्त उपोतिष्टोम-
 संज्ञावरुद्धे पूर्वकर्माणि निवेशासम्भवात् उद्भिदसंज्ञककर्मन्तरस्यैवा-
 नेन विधिना अनुष्ठापनावगमात् नामधेयस्यानधिगतभेदज्ञापकत्वेन
 प्रामाण्यम् । अन्यथा हि नामधेयस्याभावे प्रकृतस्यैव यागस्य फलस-
 म्बन्धः प्रकृतयागाश्रयगुणस्यैव वा फलसम्बन्धः सिध्येत्, न
 तु कर्मन्तरत्वमिति भेदस्यानधिगतत्वम् ।

यत्र तु नामधेयाभावेऽपि अनन्वपरीवाधिपुनःश्रवणरूपा-
 भ्यामादेव भेदसिद्धिः । तत्रापि 'तनूनपातं यजती'त्यादौ नि-
 धारितरूपाविशेषप्रतिपत्तिः नामधेयार्थिनैव । तत्फलंच अनुष्ठानकाले
 व्यवहारसौकर्यमेव प्रयोगाविध्यवगतलघ्वाख्यानोपायरूपम् ।
 अन्यच्च नामधेयप्रयोजनं क्वचित् गुणसम्बन्धः फलसम्बन्ध-
 श्च यथामम्भवं द्रष्टव्यः । 'संस्थाप्य पौर्णमासी वैमृषमनुनि-
 र्वपाति, दशपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, इत्यादौ नामधेयाभावे
 अमावास्याप्रयाजादीनामपि वैमृषरूपगुणसम्बन्धः फलसम्बन्धश्च
 स्यात् । नामधेयत्वे तु पौर्णमास्यङ्गत्वं वैमृषस्य, फलसम्बन्धश्च प-
 ण्यामिति चतुर्थे वक्ष्यते । अतश्च नामधेयस्यार्थवत्त्वात् तत्कृतप्रवृत्ति-
 विशेषेण च विधिपुरुषयोरापि प्रवृत्तिकरत्वोपपत्तेर्युक्तं प्रामाण्यमिति
 नामधेयत्वमेव युक्तम् ।

सूत्रं तु यत् उत्पत्तौ प्रथमत एव पदार्थान्तरवाचकत्वेन निरूढं
 न भवति, तत् नामधेयं स्यात् गुणविधायकत्वस्य पूर्वोक्तदोषै-
 रसम्भवादिति व्याख्येयेम् ।

। *

• इति द्वितीयमुद्भिदधिकरणम् ॥

(३) अथ तृतीयं चित्राधिकरणम् ।

सू-यस्मिन् गुणोपदेशः प्रधानतोऽभिसम्ब-

न्धः ॥ १-४-४ ॥ (सि)

इह ये जात्यादिवचनतया निरूढाः सम्भाव्यमानवाक्यभेदाश्च, ते उदाहरणम् । यथा (१) 'चित्रया यजेत पशुकामः' (२) त्रि-
ष्टुष्टादिप्यवमानम्, (३) 'पञ्चदशान्याज्यानि' '(४) सप्तदशानि पृष्ठा-
नि' इत्यत्र चित्राज्यपृष्ठवादिप्यवमानशब्दाः । चित्राशब्दो हि कृत्वा
रूपत्वावान्तरव्याप्यजातिवाची, पवमानशब्दश्च यद्यपि पवन-
क्रियाकर्तरि यौगिक इत्युद्भिदधिकरणविषयत्वात्तद्देहाहरणमित्या-
पतति, तथापि (५) 'सर्वत्र यौगिकैश्च शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयते' इति
न्यायेन पवनक्रियाकर्तरि योगेन निरूढत्वात्, स्तोत्रे च पवन-
क्रियाकर्तृत्वासम्भवेन उद्भिच्छब्दवत् उभयत्रापि तुल्यवद्योगाभा-
वेन नामत्वानुपपत्तेः पूर्वाधिकरणविषयत्वाभावात् उदाहरण-
त्वोपपत्तिः ।

पवमानशब्दश्च पवनक्रियाकर्तृवाची विशेष्यापेक्षस्तन् पूर्व-
पक्षे त्रिष्टुच्छब्दवाच्यत्रिभिण्ड्यपरपर्यायलताविशेषद्रव्यपरः । एव-
माज्यशब्दोऽपि घृतत्वजातिवाची । पृष्ठशब्दश्च शरीरावयवविशेष-
वाची । एते चित्रादयः शब्दाः गुणविधयः कर्मनामधेयानि,
वेति विचारः ।

अत्र पादाध्यायसङ्गती तावत् पूर्ववदेव, अनन्तरसङ्गतिरापि
अनिरूढत्वविशिष्टसामानाधिकरण्यरूपस्य पूर्वाधिकरणव्युत्पादित-
नामधेयत्वहेतोरत्राभावात् गुणविधित्वमेव प्रसिध्यादेभिरस्तु इति
पूर्वपक्षोत्थानात् द्रष्टव्यम् ।

तत्र पूर्ववदेव प्रसिध्यादिभिः हेतुभिर्गुणविधित्वम् । न च

पूर्वोक्तमत्वर्थलक्षणादिदोषप्रसङ्गः नामधेयत्वसाधकाः, सोमादिवत्
तेषां निरुद्धेषु नामत्वासाधकत्वात्, अतो गुणाविषय एवैते ।

तत्र चित्राशब्दस्तावत् प्रातिपदिकेन रूपत्वावान्तरव्याप्य-
जातिरूपचित्रत्ववाची टावशेन स्त्रीत्ववाची च चित्रत्वस्त्रीत्वे यागा-
नुवादेन विधत्ते । चित्रत्वस्त्रीत्वयोश्च पाणिक्कान्वयावगतपरस्परयो-
गवशेन प्राणिद्रव्यनिष्ठत्वमनीतेः योग्यतयैव यजिपदं प्राणिद्रव्यक-
यागपरम् । तत्रापि (१) 'मकृती वाऽद्विरुक्तत्वा' दिति न्यायेन सर्व-
प्राणिद्रव्यकयागमकृतिभूताग्नीषोमीयपरम् । अतश्च अग्नीषोमीययागा-
नुवादेन चित्रत्वस्त्रीत्वयोर्भाविः; पशुकामपदं तु अर्थमाप्तमापनीभू-
तपशुकामनानुवादः, अग्नीषोमीययागस्यैव सर्वफलार्थज्योतिष्टोमा-
कृत्वात् पशुरूपप्रधानफलानुवादो नानुपपन्नः ।

नचैवं प्राप्तकर्मानुवादेन अनेकाचित्रत्वस्त्रीत्वरूपगुणाविधानात्
वाक्यभेदः 'पशुना यजेते' तिवत् 'धेनुर्दक्षिणा' इतिषट्का प्राप्तकर्मा-
नुवादेनाप्यनेकगुणाविशिष्टैकतृतीयोपाचकरणकारकविधानेन अवा-
क्यभेदात् । न च कारकस्याप्युत्पत्तिवाक्यादेव प्राप्तत्वात् तदनुवादेन
गुणद्वयाविधाने वाक्यभेदतादवस्थम्, उत्पत्तिवाक्ये द्रव्याश्रितायाः
करणतायाः प्राप्तत्वेऽपि चित्रत्वस्त्रीत्वनिष्ठकरणत्वयोरप्राप्तत्वेन वि-
ध्युपपत्तेः । न हि द्रव्यगुणादीना एकैव करणता, व्यापारभेदेन
स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपाणां शक्तिरूपपदार्थान्तररूपाणां वा करण-
ताना भेदस्यावश्यकत्वात् ।

नचैवं चित्रत्वस्त्रीत्वयोर्भेदेन तत्करणतयोर्भेदात् अनेकाविधामे-
वाक्यभेदापत्तिः । 'पशुना यजेते' तिवत् अनेकासामपि करणतानां
एकतृतीयोपादानेन युगपदुपस्थितेः वाक्यभेदाभावात् । अतश्च यथैव
'सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' इत्यादौ सर्वफलानां युगपदुपस्थितेर्नोद्देशा-
नेकत्वं दोषाय, तथैवात्रापि विधेयानेकत्वमिति द्रष्टव्यम् ।

न च प्राकरणिकपुंस्त्वावरोधात् न चित्रत्वस्त्रीत्वयोरनारभ्या-
धीतयोरग्रीषोमीये निवेशस्मम्भवति इति वाच्यम् । पशुपदे तावत्
स्त्रियामपि पशुशब्दप्रयोगदर्शनेन पुंस्त्वस्याविवक्षितत्वात् । (१) 'छाग-
स्य वषाया मेदस' इति मन्त्रे श्रुतमपि पुंस्त्वं अनारभ्याधीतेनापि
प्रत्यक्षवैधिविहितेन स्त्रीत्वेनावरोधात् न मान्त्रवार्णिकपुंस्त्वविधिक-
ल्पनायै प्रभवतीति 'सुसिद्धुपग्रहलिङ्गनराणा' मिति स्मरणानुसारात्
लक्षणया स्त्रीत्वपरमेव । कृष्णसारङ्गादिविधिस्तु चित्रत्वाश्रयतया
पक्षमाप्तकृष्णसारङ्गादिरूपानियमार्थो न विरुध्यते । तेन युक्तोऽग्री-
षोमीयपशुयागे गुणविधिः ।

अथ वा सर्वयागानुवादेन गुणविधानात् । (२) एष वै सप्तद-
शः प्रजापतिः' इतिवत् नात्र 'प्रकृतौ वा' इति न्यायप्राप्तिः, अति-
देशात् पूर्वमुपदेशप्रवृत्तौ अतिदेशस्यैवाकल्पनेन द्विरुक्तत्वाभावात् ।
वर्णतादौ तु जुहुमाप्पयर्ममतिदेशापेक्षणात् ततः पूर्वं प्रवृत्त्यभावेन
प्राप्तिकालवैषम्यात् द्विरुक्तत्वोपपत्तिः । अत एव नात्र पशुरूपद्वार-
सम्बन्धार्थमप्यतिदेशापेक्षा, सर्वपशुयागेषु पशोरुपादिष्टत्वेन तद्वि-
पक्षे अतिदेशाकल्पनात् ।

अस्तु वा 'वायव्यं श्वेतमालभेते' सादौ पशोरप्यतिदेशः,
तथापि यत्र 'आग्नेयं पशुमुपाकरोति' इत्यादौ द्रव्यदेवतासम्बन्धव्य-
तिरेकेण यागस्यैवासिद्धैः द्रव्योपदेशावश्यंभावः, तत्रापि प्राप्ति-
कालवैषम्याभावात् तत्साधारण्येन प्राकृतवैकृतपशुयागानुवादेन
चित्रत्वस्त्रीत्वविधिः पूर्वरीत्या सर्वानुपपत्तिपरिहारेणाङ्गीक्रियते ?
पशुकामपदं चास्मिन् पक्षे तत्तत्पशुयागजन्यफलोपलक्षणार्थत्वेनापि
न विरुध्यते ।

अथ वा यत्र मैषीयागे स्त्रीत्वं प्राप्तं तत्र चित्रत्वमाश्रमनेन वि-
धीयते । न च तत्रापि बलसोपकारकमाकृतकृष्णमारङ्गत्वादियुगा-

वरोधेन अनारभ्याधीतचित्रत्वनिवेशामम्भवः । अत एव अनार-
भ्याधीतस्य प्राकृतकलृप्तोपकारकपाञ्चदश्यावरोधात् न सर्वासु
विकृतिषु निवेशः । किन्तु श्रुतमाप्तदश्याम्येवेत्युक्तमाकर इति वा-
च्यम् । पूर्वोक्तरीत्या विरोधाभावेन निवेशोपपत्तेः । प्रकरणाधीत-
स्य कलृप्तोपकारका(१)तिदेशकवाधकत्ववत् अनारभ्याधीतस्यापि
आनर्थक्यमतिहतन्यायेन(२)आतिदेशकवाधकत्वाच्च । अन्यथा 'य
इष्ट्या पशुना सोमेन वा' इत्येतद्वाक्यगम्यसद्यस्कालत्वस्यापि प्राकृ-
तग्रहकालाविरोधे विकृतिषु निवेशो न स्यात् । साप्तदश्यस्य तु स-
म्भवत्यापि विकृतिषु सर्वासु निवेशे उपसंहाराङ्गीकरणं सम्भव-
ति प्राकराणिके क्रतुसम्बन्धलाभे अन्यभिन्नरितक्रतुसम्बन्धवलेन ते-
नैव वाक्येन क्रतुसम्बन्धाविधिकल्पनानिमित्तगौरवपरिहारार्थम् । अतः
युक्तो मेयीयागे चित्रत्वविधिः ।

अथ वा प्रकृत एव 'दधि मधु पयो घृतमृदकं धानास्तण्डुला-
स्तत्संसृष्टं प्राजापत्य' इति यागे धानासु स्त्रीत्वमाप्तेः चित्रत्वमात्र-
विधिः । इष्टेहि मुख्यस्त्रीत्वाभावेऽपि शब्दगतत्वेन स्त्रीत्वव्यवहा-
रः सिद्धान्तितोऽप्यभिमतः । न च प्रकृतयागानुवादेन चित्रत्वावि-
धाने तदीयमर्षद्रव्येषु चित्रत्वमाप्तेः तेषु शब्दगतत्वेनापि स्त्रीत्वस्या-
भावात् पदश्रुत्यवगतपरस्परनियमानुवादानुपपत्तिः । द्रव्यभेदेन
यागानां भिन्नत्वात् । स्त्रीत्वानुवादवलेन धानाद्रव्यकपागस्यानुवा-
देन चित्रत्वविधानोपपत्तेः । तथा हि—

तच्छब्देन पूर्वप्रकृतानां प्रयमानिर्देशेन प्रधानभूतानां दध्यादीनां
प्रत्येकं परामर्शात् प्रत्येकमेव च तेषां देवतासम्बन्धविधानात् देव-
तासम्बन्धभेदेन यागभेदः ।

नन्वेवं अनेकद्रव्यादिपरामर्शे बहुवचनं दीप्सा वा प्रसज्येत ।
नपुंसकनिर्देशाच्च दधिप्रमृतिषु पञ्चस्वेव देवतासम्बन्धः प्रसज्ये-

त, न धानातण्डुलयोः । अत एव क्रतुपशूनां सामानविध्यं कृत्वा चिन्तायां(१) “मास्मा अग्निं भरत” इत्यस्य अग्निगुप्तस्य मेयीव-
जं पुंपशुष्वेव प्रवृत्तिरिति वक्ष्यते । अगो वरं दध्यादिद्रव्यजातं भा-
षव्युत्पन्नसंसृष्टपदवाच्यसमुदायविशेषणम् । स एव च तच्छब्देन प-
रामृश्यते । तस्य च एकस्यैव प्रजापतिदेवतान्वयात् द्रव्यदेवतासम्ब-
न्धैक्येन एकयागपक्ष एवाष्टपोक्तः श्रेयानिति चेत्—

न; दध्यादीनां संसृष्टविशेषणत्वे(२) ‘शिपे पष्टी’ शब्देन पठ्यन्तत्वा-
पत्तेः । तत्संसृष्टमित्यस्य एकपदत्वाङ्गीकारेण पष्टीनष्टरूपाङ्गीकारश-
ङ्का तु पूर्वपदे लक्षणापत्तेः पृथक् पाठाच्चायुक्ता । अतः संसृष्टशब्दः
कर्मव्युत्पन्नः सन् दध्यादिपर एव । तच्छब्दोऽपि तेषामेव
परामर्शकः ।

नचैवमुभयत्र बहुवचनाद्यापत्तिः । एकवचनेनैव लक्षणया
बहुत्वप्रतीत्युपपत्तेः । लक्षणापि चेयं(३) ‘नपुंसकमनपुंसकेन एकव-
चान्यतरस्या’ मित्यनेन—नपुंसकानपुंसकयोगे नपुंसकमेषावशिष्यते,
तच्च विकल्पेन एकवचनान्नं भवती—त्यर्थकेनानुशासनेन अनुशिष्ट-
त्वात् नातीव दोषमावहति । अत एव नपुंसकानामेव ग्रहणमित्य-
पि मर्यादितम् । एवं प्रजापत्यशब्देऽपि लिङ्गसंख्योपपत्तिर्द्रष्टव्या ।
अतश्च प्रत्येकं देवतासम्बन्धात् यागभेदोपपत्तिः ।

नन्वेवमपि यथा (४) ‘सप्तदश प्रजापत्यानि’ सत्र पूर्वपक्षे ‘तद्धि-
तान्तर्गतसर्वनाम्नः कृत्कशेषस्य पश्चाच्चद्वितकरणात् एकदेवतास-
म्बन्धेन एक एव यागोऽनुमीयत इत्युक्तम् तथात्रापि द्रव्यभेदेऽपि
कृत्कशेषस्य सर्वनाम्नः पश्चात् प्रजापतिपदान्वयादेकदेवतासम्ब-
न्धेन एक एव यागोऽनुमास्यते । न च तत्रत्यदृष्टव्यं चोदक-
माप्तिकपशुनिष्पन्नैकादशावदानगणानुपपत्तिरूपमत्रास्ति, येन कृत-

तद्धितस्य सर्वनाम्नः पश्चादेकशेषकरणमाशङ्क्यते । अतो न्यायसु-
धाकृदभिमतैकयागपक्ष एव श्रयानिति चेत्—

न ; प्राजापत्यमित्येकवचनान्तर्गतस्य सर्वनाम्नः दध्यादिपदा-
न्वयव्यतिरेकेणैकदेशत्वाप्रतीतिः । तदन्वयस्य च 'परिपूर्णं पदं पदा-
न्तरेणान्वेती'ति न्यायेन तद्धितस्यैव पश्चादेकशेषकरणात् यागभेदो-
पपत्तिः । प्राजापत्यानित्यस्य तु बहुवचनान्तत्वात् तद्धितकरणं विना-
पि एकशेषोपपत्तेः एकादशावदानगणानुपपत्त्यादिना तद्दूषणमिति
विशेषः । एवञ्च यागभेदे चोदकभेदेन मतिद्रव्यं धर्मप्राप्तिरपि आ-
श्रयेणोपपद्यते । अतश्च यागभेदात् धानायागे च स्त्रीत्वस्य मासत्वा-
त्तत्रैव चित्रत्वविधानम् । परमुक्तमपदवैषम्यमसङ्गाद्वा धानायागस्यैव
चित्रत्वविशिष्टस्य फले विधानम् ।

न च मासकर्मानुवादेन गुणसम्बन्धस्य फलसम्बन्धस्य च विधा-
ने वाक्यभेदः । अधिकारविधौ स्वरूपेण मासानामपि कर्मणां गुण-
विशिष्टानां फले विधानोपपत्तेः । अत एव 'राजा राजसूयेने'त्यत्र
राजकर्तृविशिष्टानां मासानामपि कर्मणां फले विधानेऽपि न
वाक्यभेदः ।

यद्वा चित्रत्वस्त्रीत्वावच्छिन्नद्रव्यविशिष्टस्यैव कर्मणः फले वि-
धानम् । तत्र न किञ्चिद्वाचकम् ।

अथ वा प्रकृतसर्वपागाश्रयतया उभयविशिष्टद्रव्यान्तरमेव फले
विधीयते । न तु सर्वथा रुढाश्चित्राशब्दो नामधेयम् ।

तथा "पञ्चदशान्याज्यानी"त्यादिपत्रपि अध्याहारात् "आस्तिर्भव-
न्तीपरः प्रथमपुरुषेऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ती"ति कात्यायनस्मरणाच्च अ-
स्तिधात्वर्थस्य भवन्तीपरिमापितवर्तमानार्थकलङ्कितस्य युष्मदस्मदतिरि-
क्तोपपदसमानाधिकरणप्रथमपुरुषान्तस्याप्रयुज्यमानस्यापि ह्येतत्वेनो-
क्तत्वात् तस्य चाप्राप्तत्वेन विधेयत्वावगतेः विधिकल्पनया पञ्चदश-
संख्याविशिष्टाज्यसत्तैव अवान्तरप्रकरणात् स्तोत्रविशेषाद्गतया विधी-

यते । यद्यपि च 'स्वव्यापारे हि विधिमा पुरुषो विनियुज्यत' इति न्यायात्
विधिः पुरुषव्यापाररूपा भावनामासिपति, तस्य च निरवच्छिन्नायां
व्यापारतायोगात् अवच्छेदकधात्वर्थापेक्षोपजायते, तथापि सत्तायाः
प्रयोज्यानिष्ठत्वेन पुरुषव्यापारत्वायोगादवच्छेदकत्वानुपपत्तेः । आ-
ज्यादीनां चावान्तरप्रकरणावगतस्तोत्राङ्गत्ववलेन प्रधानदेशस्थत्व-
स्यावगतेस्तस्य च सपीपस्यापनसम्पाद्यत्वेन स्यापनारूपधात्वर्थ एव
अवच्छेदकत्वेन कल्प्यते । अतश्च 'आग्निमुपममाधाय स्तुवीते'तिव-
त् स्यापनसंपाद्यसत्ताद्वारेण आज्यादीनां स्तोत्रोपकारकत्वमहृष्टावेध-
या न विरुध्यते । संसर्गाद्रव्यत्वाच्चाज्यादीनां न स्वरूपेण संख्या-
न्वय इति तावत्संख्याकपात्रभेदोऽप्यासिप्यते । अतश्च पञ्चदशसु पा-
त्रेष्वज्यानि कृत्वा तानि स्तोत्रदेशे निधाय स्तोतव्यमिति पूर्वपक्षः
फलितो भवति । 'सप्तदशानि पृष्ठानी'त्यत्र सप्तदशपरारूमुखमा-
णिस्यापनेन पृष्ठसत्तां संपाद्य स्तोतव्यमिति ।

न च पञ्चदशादिशब्दस्य दमत्पयान्तत्वात् तस्य
(१)स्तोमे ढविधिः (पञ्चादशाद्यर्थ) इत्यनुशासनेन स्तोमवाचित्वा-
वगतेः स्तोमशब्दस्य च स्तोत्रीयसंख्याकृतस्तुतिसंख्यावाचित्वस्य
स्यापितत्वादाज्यादिसंबन्धानुपपत्तेः संख्याविशिष्टाज्यविधानं कथ-
मिति वाच्यम् । स्तोमशब्दस्य स्तुतिसाधनमात्रनिष्ठसंख्यावा-
चित्वेन ऋचोऽपि तत्र प्रवेशे गौरवापत्तेः । अतः संख्याविशिष्टाज्या-
दिविधाने न किञ्चिद्वाचकमिति प्रसिध्यादेर्गुणविधित्वमेव युक्तम् ।

अथ वा यादे पञ्चेकत्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन संख्याविशिष्ट-
व्यविधाने संख्याया अनिवार्यापत्तिराशङ्क्यते, ततः अत्र स्यापन-
भावेनैव द्रव्यसंख्योपमविशिष्टा स्तोत्रोद्देशेन प्रयज्ञादिभावनावधि-
षीयत इति न विशेषः । एवं च 'आज्यैः स्तुवत' इत्युत्पत्तिवाक्येऽपि
स्तोत्रमात्रविधानाग्राह्यं त्रिषेः । आज्यपदं तु गुणवाक्यमाज्ञा-
ज्या-

नुवादमात्रम् ।

न चोत्पत्तिवाक्य एव आज्यविशिष्टस्तोत्रविधिः । गुण-
वाक्ये तु आज्यानुवादेन संख्यामात्र (१)विधानमस्त्विति वाच्यम् ।
आज्यानां शब्दैकसाध्यगुणाभिधानरूपस्तुतिं प्रति तृतीयावगतकर-
णत्वायम्भवेन तत्र विशिष्टाविध्यसम्भवात् ।

न चाज्यानामपि सन्निधिस्थापनमात्रेण स्मारकत्वात् रथघो-
पादिवत् करणत्वोपपत्तिः । 'रथघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपा-
करोती' यत्र हि आज्ञादानारूपे उपाकरणे नेत्रकरादिव्यापा-
रस्यापि लोके करणत्वदर्शनात् युक्ता रथघोषस्य (२) करणता ।
प्रकृते तु अभिधानारूपस्तुतिं प्रति शब्दातिरिक्तस्य करण-
त्वाददर्शनात् आज्यस्य तत्कल्पने अकल्प्यकल्पनापत्तिः ।

न च साक्षादाज्यानां स्तुतिं माने करणत्वायोगेऽपि तल्लक्षितघृत-
संघन्धिमन्त्राणां करणत्वोपपत्तेः तद्विशिष्टस्तोत्रविधिरेवास्तु इति वाच्य-
म् । मन्त्राणां घृतसंघन्धः स्थापनाक्रियाद्वारा वा विवक्षितः ? घृतप्र-
काशकत्वाद्वा ? नाद्यः ; स्थापनारूपस्य तत्प्रम्वन्धस्य प्रमाणान्त-
रमाप्तत्वात् क्रममाप्तमन्त्रानुवादेन घृतविधिः स्तोत्रविधिश्चेति वा-
क्यभेदापत्तेः ।

अथ विशिष्टविधिसन्दर्भस्य प्राप्तस्यापि विशेषणस्य पुनर्विधि-
रिति न्यायेन मन्त्रस्यापि पुनर्विधिरित्युच्यते ततो गुणवाक्ये एक-
विशिष्टविध्यङ्गीकारापेक्षया उत्पत्तिवाक्ये विशिष्टद्वयविध्यङ्गीकरणं
विधौ च लक्षणाश्रयणं नोपपत्तिमत् । नान्सः ; प्राकरणिकमन्त्र-
घाघेन घृतप्रकाशकलक्षितमन्त्रविधानस्यान्याय्यत्वात् । अतः नोत्प-
त्तिवाक्यस्यमाज्यपदं गुणविधिः । अत एव तन्नोदाहृतम् । अतो गु-
णवाक्य एव आज्यविधिः । उत्पत्तिवाक्ये तु स्तोत्रमात्रविधिः । आ-

ज्यपदं तु एकस्तोत्रसम्बन्धित्वेन आज्यमन्त्रयोः परस्परसम्बन्धावगमात्
स्वसम्बन्धितया लक्षितमन्त्रगतकरणत्वानुवादमात्रम् ।

एवं “सप्तदशानि पृष्ठानी”त्यत्रापि द्रष्टव्यम् । ‘त्रिवृद्धाहिष्पवमा-
न’मित्यत्र त्रिवृच्छब्दवाच्यस्य त्रिभिण्ड्यांरूपस्य द्रव्यस्य सदसो य-
हिः पवनक्रियाविशिष्टस्य विधानात् द्रव्यक्रियोभयविशिष्टस्या-
पनभावनाविधानाद्वा पवमानशब्दो गुणपर एव, न तु स्तोत्रनामधे-
यम् । “यहिष्पवमानेन”स्तुतीत” इत्युत्पत्तिवाक्ये तु पूर्ववदेव स्तोत्र-
मात्रविधानमिति द्रष्टव्यम् ।

यत्तु कैश्चित् पवमानशब्दो यौगिको विशेष्यापेक्षः सन् प्रकरणा-
त्सोमैव विशेष्येण सम्बध्यते । त्रिवृच्छब्दस्तु तृचत्रयानुक्रमणा-
त् स्तोत्रीयानवकवाचित्वेन (१)त्रिवृच्चर्वाश्ववालाधिकरणे स्थापि-
तोऽपि पवमानशब्दसामानाधिकरण्यासम्भवात् अत्र स्तोत्रीया-
नवकपरत्वत्यागेऽपि त्रिवृद्भज्जुरित्पादौ त्रैगुण्येऽपि प्रयोगादवयव-
योगेन त्रैगुण्यार्थकस्याप्यवगतेः त्रैगुण्यपरः । त्रैगुण्यं च प्रकरणा-
दशमुष्टिरूपसोमपरिमाणोपेक्षया द्रष्टव्यम् । अतश्चात्रापि संख्या-
विशिष्टद्रव्यविधिरित्युक्तम् ।

तत्र ; त्रिवृच्छब्दस्य न्यायमुपाकृदुक्तरित्या वृत्तसमुदायम-
सिद्ध्या त्रिभिण्ड्यपरपर्यायलतावचनत्वसम्भवे यौगिकत्रैगुण्यपर-
त्वायोगात् । उभयत्र साम्येऽपि वा उत्तराशब्दवत्सापेक्षत्वेन त्रैगुण्य-
परत्वायोगाच्च । पवमानशब्दस्य विशेष्यापेक्षायां वाक्योपात्तविशे-
षलाभे सम्भवति प्राकराणिकविशेष्यकत्वनस्यान्यादयत्वाच्च ।
अतः त्रिवृच्छब्दपवनक्रियाविशिष्टत्रिभिण्ड्यांरूपद्रव्यविधौ युक्तः
इति प्राप्ते—

अभिधीयते—नैते गुणविषयः, वाक्यभेदमसङ्गात् । तथाहि—

१. पू. मी. १-३-४. भाष्यकाररीत्या यववराहाधिकरणमिति व्यप-
दिष्टस्यैवास्याधिकरणस्य धार्तिककारमते इदं व्यपदेशान्तरम् ।

अग्नीषोमीययागानुवादेन सर्वपशुयागानुवादेन वा चित्रत्व-
स्त्रीत्वरूपानेकगुणविधानाद्वात्रयभेदः । यद्यपि च एकतृतीयोपास-
करणत्वद्वयं विधीयत इति शत्रुपने वक्तुम्, तथापि स्त्रीत्वस्य यथा-
पारेण करणता तद्यापारेणैव पुंस्त्वस्यैवेति प्रकृतौ 'अजोऽग्नीषो-
मीय' इत्यादेवचनात् पुंस्त्वविधियलादेव सचत्करणत्वस्य प्राप्त-
त्वात् चित्रपेत्त्यत्र एकपैव तृतीयया करणत्वमनूद्य टाडशेन
स्त्रीत्वविधिः, प्रातिपदिकांशविशिष्टया च तथा चित्रत्वविशिष्टकर-
णत्वविधिरिति विधेयानामेकाभिधानप्रतिपाद्यत्वाभावात् वात्रयभे-
दापत्तिरनिवार्यैव ।

अस्तु वा कथञ्चित् करणत्वभेदः, तथापि प्राकराणिकपुंस्त्वावरोधात्
न अनारम्भाधीनेनानेन स्त्रीत्वविधानमित्यत्रयेयम् । यद्यपि च ना-
न्यत् पुंस्त्वविधायकं सम्भवति, तथापि 'अजोऽग्नीषोमीय' इति
शाखान्तरवचनमेव पुंस्त्वविधायकं समस्त्येव । अतो न तत्र गुणविधि-
सम्भवः ।

किञ्च साधने कामना औपचारिकी, मुख्यया मीतिरूपे फल
एवेति पष्ठाद्याधिकरणन्यायेन पशुकामशब्दस्य फलपरत्वात् पुनस्त-
त्सम्बन्धकरणेऽपरो वाक्यभेदः । यद्यपि पशूनामपि मीतिसाधनत्व-
मेव न मीतिरूपत्वम् । तथापि पुत्रो मे भूयात्, पशवो मे भूयास्तुः,
इत्येवं आगोपालाङ्गनं साधनत्वमनालोच्यैव इच्छाविषयत्वप्रतीतमु-
क्त्यत्वमेव पशवादिकामनायाः ।

यस्तु उपोतिष्टोमफलानुवाद इत्युक्तं, तत् पार्थिकानुवादे वैयर्थ्या-
पत्तेः विशेषणत्वे च विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्तेरयुक्तम् । प्रकरण-
वाधश्चानयोः स्पष्ट एव । अत एव मेषीयागे चित्रत्वमात्रं विधीयत
इत्ययमपि पक्षः प्रत्युक्तः (१) तत्रापि हि पशुकामपदप्रकरणयोरनुपपत्ति-
स्तदवस्थैव ।

किञ्च यजिपदं वा मेपीयागसमर्पकं? टावंशो वा ? नाद्यः ; यजेः यागमात्रपरत्वेन मेपीयागानुपस्थापकत्वात् । टावंशस्य करणतासम्बन्धेन विशेषणत्वेन विशिष्टोद्देशो वाक्यभेदाच्च । स्त्रीकरणकयागोद्देशस्य मत्वर्थलक्षणां विनानुपपत्तेः । (१) एकस्या एव तृतीयायाः स्त्रीत्वांशो मत्वर्थलक्षणा चित्रत्वांशो न इति विरुद्धत्वापत्तेश्च ।

अन एव नान्त्यः ; स्त्रीकरणत्वस्य यज्यर्थान्वयं विना मेपीयागानुपस्थितेः वाक्यभेदतादवस्थ्यात् एकस्मिन् पदे यागत्वसमानाधिकरणं स्त्रीकरणत्वमुद्दिश्य चित्रत्वविधाने एकप्रसरताभङ्गश्च । एतस्मिंश्च पक्षे (२) तृतीयाया न केवलं मत्वर्थलक्षणैव, अपि तु उद्देश्यताद्योद्धार्य द्वितीयार्थलक्षणापि । आद्येऽपि च सामानाधिकरण्यार्थं सा आवश्यकयेवेति ध्येयम् ।

अथैकं पदं तात्पर्यग्राहकमितरद्विशिष्टार्थलक्षकमित्येवं सर्वदोषनिवारणं ततो विनिगमनाविरहः । अन्यथा “ग्रहं संपाष्टी”त्यादावपि ग्रहमातिपदिकमेकत्वान्च्छिन्नग्रहलक्षकम्, एकवचनं तात्पर्यग्राहकमित्यस्यापत्तेः । न च टावंशस्योद्देश्यपरत्वे एकप्रसरताभङ्गापत्तेः न विनिगमनाविरहः । तात्पर्यग्राहकत्वेऽपि उद्देश्यबोधसामग्र्यन्तर्गतत्वाविघातेन एकप्रसरताभङ्गस्यानिवार्यत्वात् । अतो न मेपीयागे चित्रत्वमात्रविधिः ।

अन एव न प्रकृते धानायागेऽपि तद्विधिः । तस्यैव विशेषतः उपस्थापकामावात् ।

किञ्चैकस्मिन्नेव धानायागे गुणसंबन्धः फलसंबन्धश्चेति वाक्यभेदः । न च राजसूयन्यायः । एकादशे हि सर्वेषां द्रव्यदेवताप्रयाजादीनामुत्पत्तावन्वयः देशकालकर्त्रादीनाञ्च प्रयोगान्वयो वक्ष्यते । अत एव देशादीनां साद्रोपकारकत्वम् । द्रव्यादीनां तु प्रधानमात्रो-

पकारकत्वमिति विशेषो लभ्यते । अतश्च राजसूयस्य स्वरूपेणोत्पन्न-
त्वेऽपि तत्प्रयोगस्य अत्र विधेयत्वात् पुक्तस्ताद्विशेषणीभूतकर्तृपरिच्छे-
दकत्वेन राजत्वविधिः । प्रकृते तु चित्रत्वस्य प्रयोगविशेषणत्वानु-
पपत्तेः उत्पत्तेश्च प्राप्तत्वेन चित्रत्वविशिष्टोत्पात्तविध्ययोगात् प्राप्तो-
त्पत्त्यनुवादेन चित्रत्वविधिः, फलोद्देशेन घानायागस्य विनिर्योग-
विधिरित्येष वाक्यभेदो दुरूद्धर एव ।

किञ्चास्मिन् पक्षे दध्यादियागानां घानायागाङ्गत्वापत्तेः उत्प-
त्तिवाक्ये तुल्यवत्प्रतीतिवाधापत्तिः । कर्मान्तरविधिपक्षश्च भेदकप्रमा-
णामाङ्गादेव निराकर्तव्यः । गुणफलसम्बन्धविधानेन वा नामधेयत्वेन
वा पूर्वकर्मण्येव निवेशोपपत्तेः वाक्यभेदानापादकस्य गुणस्याभेदक-
त्वात् । वरं ह्यदृष्टभेदानुबन्धिकर्मभेदकल्पनातः प्रकरणभेदानापादकं
नामधेयत्वमेवेति(१) वैश्वदेवाधिकरणे वक्ष्यते ।

गुणफलसम्बन्धविधिस्तु आश्रयाभावादेवासिद्धः । प्रकृतदध्या-
दियागा हि यथाश्रयाः तदा तेषां फलाभावात् प्रकरणात् फलव-
द्गुणभावनाङ्गत्वमेवापद्येत । सम्भवत्येव हि एकस्यैव अधिकारा-
रूपप्रकरणात् जन्मस्वरूपाश्रयत्वावगमेऽपि इतिकर्तव्यताकाङ्क्षालस-
णात् प्रकरणादङ्गत्वावगमोऽपि । न चेष्टापत्तिः, दध्यादिद्रव्यवैषम्या-
पत्तेः । अतश्च तद्व्यर्थपरिहारार्थं अदृष्टकल्पनायां तदनुबन्धिस्वर्गक-
ल्पनायां च गौरवापत्तेः वरं नामधेयत्वमेव द्वितीयविधिप्रकाराङ्गीक-
रणेन विधिलाघवापादकं युक्तमाश्रयितुम् । न चास्माभिः चित्रा-
शब्दो यागेषु कूट इत्युच्यते, येन शक्त्यन्तरकल्पनागौरवमिति ताव-
च्छब्दोक्त । अपि तु चित्रद्रव्यकत्वसम्बन्धेन लाक्षणिकः । सा तु परं
वैदिकप्रचुरप्रयोगात् दर्शादिपदवत् निरुद्धेति विशेषः । टावन्तोऽपि
इष्ट्यभिप्रायकः । एकवचनं च राजसूयपदवत् समुदायानुवादो ना-
नुपपन्नः । तस्मात् चित्रापदं तावन्नामधेयम् ।

एवं “पञ्चदशान्याज्यानी”त्यादावपि स्तोत्रभावनानुवादेन सं-
ख्याविशिष्टद्रव्यविधाने विशिष्टविधेः प्राथमिकभावनामस्वन्धोत्तरका-
लीनत्वेन द्वितीयत्वस्य उद्भिदधिकरणे स्थापितत्वात् प्राथमिकभाव-
नासम्बन्धवेलायाश्च उभयोर्द्रव्यसंख्ययोः द्रव्याक्रिययोर्वा प्राप्तभाव-
नानुवादेन विधाने वाक्यभेदो दुष्परिहर एव ।

अथ स्तोत्रभावनानुवादेऽपि प्रयाजादिभावनावत् उभयविशि-
ष्टभावनान्तरस्यैव स्तोत्रभावनाङ्गत्वेन विध्युपपत्तेः पश्चात् द्रव्यसं-
ख्ययोः द्रव्याक्रिययोर्वा परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन परस्परान्वयो
नानुपपत्तः, यत्र च परस्पराकाङ्क्षाविरहेऽपि अन्यतराकाङ्क्षा, यत्र च
नोभयं तत्राप्येकीक्रियावशीकारान्यथानुपपत्त्या एकस्य द्वयोर्वा आ-
काङ्क्षां परिकल्प्य भवत्येवान्वयः यथा—(१) “सोमाय पितृमते पुरो-
डाशं पट्कपालं निर्वपति” इत्यादौ पितृमच्छब्दस्य विशेष्यसां-
काङ्क्ष्येऽपि सामेस्य देवतात्वात् स्वरूपेणैव क्रियान्वयित्वोपपत्तेः
एकहायनीवत् विशेषणानपेक्षणात् आकाङ्क्षां परिकल्प्य सम्बन्धः,
यथा वा. (२) “अग्रे शुचय” इत्यादौ द्वयोरापि पर्यायत्वेन परस्परानपेक्षा
तत्रापि गुणानुरोधेन प्रधानाख्यानपदावृत्तेरन्याय्यत्वात् अष्टद्रव्यक-
रणापादककर्मभेदस्यान्याय्यत्वाच्च एकक्रियावशीकारावगतां तद-
न्यथानुपपत्त्या परस्परान्वयः, तत्र किमु वक्तव्यम् ? यत्र अरुणै-
कहायन्योरिव परस्परापेक्षा, तत्र परस्परान्वयोपपत्तिरिति चेद—न;
भावनायाः अवच्छेदकघात्वर्थं विना विधातुमेव अशक्तेः, अवच्छे-
दकघात्वर्थस्य च निरूपायितुमशक्यत्वात् । तथा हि—

न तावत् सत्ताया अवच्छेदकत्वम्, तस्याः प्रयोज्यव्यापार-
रूपत्वेन प्रयोजकव्यापाररूपभावनावच्छेदकत्वानुपपत्तेः । न वा पात्रेषु
पृथकरणं तदवच्छेदकम् । तस्य संख्यासम्पादकत्वेन अन्यव्यापा-

पकारकत्वमिति विशेषो लभ्यते । अतश्च राजसूयस्य स्वरूपेणोत्पन्नः
त्वेऽपि तत्प्रयोगस्य अत्र विधेयत्वात् युक्तस्तद्विशेषणीभूतकर्तृपरिच्छे-
दकत्वेन राजत्वविधिः । प्रकृते तु चित्रत्वस्य प्रयोगविशेषणत्वानु-
पपत्तेः उत्पत्तेश्च प्राप्तत्वेन चित्रत्वविशिष्टोत्पात्तविध्ययोगात् प्राप्ते-
त्यनुवादेन चित्रत्वविधिः, फलोद्देशेन घानायागस्य विनिर्णय-
विधिरित्येव वाक्यभेदो दुरुद्धर एव ।

किञ्चास्मिन् पक्षे दध्यादियागानां घानायागाद्भूत्वापत्तेः उत्प-
त्तिवारये तुल्यवत्प्रतीतिवाधापत्तिः । कर्मान्तरविधिपक्षश्च भेदकप्रमा-
णायान्नादेव निराकर्त्तव्यः । गुणफलसम्बन्धविधानेन वा नामधेयत्वेन
वा पूर्वकर्मण्येव निवेद्योपपत्तेः वाक्यभेदानापादकस्य गुणस्याभेदक-
त्वात् । वरं ह्यहृष्टभेदानुबन्धिकर्मभेदकल्पनातः प्रकरणभेदानापादकं
नामधेयत्वमेवेति(१) वैश्वदेवाधिकरणे वक्ष्यते ।

गुणफलसम्बन्धविधिस्तु आश्रयाभावादेवासिद्धः । प्रकृतदध्या-
दियागा हि यद्याश्रयाः तदा तेषां फलाभावात् प्रकरणात् फलव-
द्गुणभावनाद्भूत्वमेवापद्यते । सम्भवत्येव हि एकस्यैव अधिकारा-
ख्यप्रकरणात् जन्मत्वरूपाश्रयत्वावगमेऽपि इतिकर्तव्यताकाङ्क्षालस-
णात् प्रकरणाद्भूत्वावगमोऽपि । न चेष्टापत्तिः, दध्यादिद्रव्यधैर्यार्था-
पत्तेः । अतश्च तद्वैयर्थ्यपरिहारार्थं अहृष्टकल्पनायां तदनुबन्धिस्वर्गक-
ल्पनायां च गौरवापत्तेः वरं नामधेयत्वमेव द्वितीयविधिप्रकाराङ्गीक-
रणेन विधिलाघवापादकं युक्तमाश्रयितुम् । न चास्माभिः चित्रा-
शब्दो पात्रेषु रूढ इत्युच्यते, येन शक्त्यन्तरकल्पनागौरवमिति ताव-
च्छङ्कोत । अपि तु चित्रद्रव्यकत्वसम्बन्धेन लाक्षणिकः । सा तु परं
वैदिकप्रचुरप्रयोगात् दर्शादिपदवत् निरुद्धेति विशेषः । टावन्तोऽपि
इष्ट्यभिप्रायकः । एकवचने च राजसूयपदवत् समुदायानुवादो ना-
नुपपन्नः । तस्मात् चित्रापदं तावन्नाप्रयेयम् ।

बहिष्पवमानशब्दस्तु सदसो बहिर्भावस्य आस्तारूपदेशविधानादेव प्राप्तत्वात् तत्प्रख्यन्यायेनापि नामधेयं तत् ।

गुणवाक्ये त्रिवृच्छब्दस्तु स्तोत्रमामानाधिकरण्यात् त्रिवृच्चर्वाश्वलाधिकरणन्यायेन स्तोत्रीयानवकपरः । स्तोत्रपरत्वं च पवमानशब्दस्य पवनक्रियाकर्तृभोगप्रकाशकमन्त्रकत्वसम्बन्धेन निरुद्धलक्षणया नानुपपन्नम् । आज्यादिपदे तु शक्यसम्बन्धाभावात् स्तोत्रसामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या अतिरिक्तशक्तिकल्पनमपि वाक्यभेदभिधा नातीव दोषमावहति ।

यत्तु आज्यपदस्य^(१) प्रजापतिर्देवेभ्य आत्मानं यज्ञं कृत्वा मायच्छत्, ते देवा अन्योन्यस्मा अस्पर्धन्, तानवब्रवीत्, आजिमस्मिन्निनेति, ते आजिमायन्, यदाजंभीषुः, [आयन्] तदाज्यानामाज्यत्वमित्यर्थवादे यज्ञमुद्दिश्य भोगार्थं स्पर्धमानेषु सत्सु यस्मादस्मिन् यज्ञे आजिं मयादां इमं गच्छति इति प्रजापतिना उक्ते ते देवाः एतानि स्तोत्राणि काष्ठां कृत्वा आगताः । तस्यादेतानि आज्यत्वात् आज्यानीत्यन्वारूपानम् । तदुद्भिदादिपदान्वारूपानवत् अर्थवादस्य स्वार्थपरत्वे प्रमाणाभावेन तादृशयोगसत्त्वे प्रमाणाभावात् गमेर्होस्त' इतिवत् शक्तिमद्भाववृद्धीकरणार्थमेव ।

अत्र च आज्यैरित्युत्पत्तिवाक्ये बहुवचनात् संख्यया कर्मभेदः । कर्माणि चात्र चत्वारि । न तु^(२) कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रीणि । तस्य गमकान्तरसत्त्वे^(३) उत्तरादोहनवत् अप्रवृत्तेः । अत्र हि चत्वारः तृचा गायत्रमाग्ना गीयमानाआग्नाताः । तेषां च 'पञ्चदशान्याज्यानी' त्यनेन षष्ठ्ययान्तपञ्चदशशब्देन स्तोत्रीयासंख्याकृतस्तुनिसंख्यावाचिना स्तोमविधानात् एकैकस्य तृचस्य पञ्चदशत्वसम्पादनप्रकाराग्नानाच्च चत्वारि स्तोत्राण्यवगम्यन्ते । अत एव पञ्चदशसंख्यापि नात्र बहिष्पवमानवत् पृथक्त्वनिवेशिनी,

रत्वाभावात् ।

अत एव पप्रमानोदाहरणे पवनक्रियायाः द्रव्यमंस्कारकत्वेन तज्यापारताभावादेव नावच्छेदकत्वम् । न च क्रियान्तरस्यावच्छेदकत्वेऽपि प्रकरणावगतस्तोत्राङ्गभावानामाज्यादिभावानां अङ्गप्रधानयोः एकदेशन्यायलभ्यस्थापनस्यैव अवच्छेदकत्वसम्भवः । अवच्छेदकावगमं विना भावनाविशेषत्वानवगतौ व्यापारविशेषग्राहिक्यम्भावात्काल्पलक्षणप्रकरणेन अङ्गत्वस्यैवानवगतेः ।

न च प्रकरणेन अङ्गत्वानवगमेऽपि 'त्रिवृद्भवति, 'दर्भमपी भवती'त्यादिवत् क्रमेणैवाङ्गत्वसिद्धिः । त्रिवृदादीनां दृष्टविधया रशनोपकारकत्वात् प्रमाणान्तरावगतत्रिवृदादिसम्पादकलौकिकक्रियावच्छेदकत्वोपपत्तेः युक्तं तत्र क्रमेण त्रिवृदादिभावानां रशनाङ्गत्वम् । प्रकृते तु आज्यादीनां दृष्टविधया स्तोत्रोपकारकत्वाभावात् अदृष्टस्य च व्यापारविशेषं विना अनुपपत्तेः अवच्छेदकाभावेन नाङ्गत्वावगतिसिद्धिः ।

न च प्रथमतोऽवच्छेदकानवगमेऽपि अनवच्छिन्नाज्यादिकरणकभावनायामेव अङ्गत्वोपपत्तेः अवच्छेदकापक्षाया पश्चादवगतस्यापि स्थापनस्य अवच्छेदकत्वोपपत्तिः, अत एव अभ्युदितेष्टौ भावनान्तरविधिपक्षे स्ववाक्यावच्छेदकाश्रवणादनवच्छिन्नभावनाविधानेऽपि पश्चादवच्छेदकत्वेन वाक्यान्तरविहिताग्नेयादियागः सम्बध्यत एवेति वाच्यम् । अनवच्छिन्नभावनायाः अनुष्ठानायोग्यत्वेन प्रयोगविधिविषयत्वानवगमात् तदविषयीभूतस्य च देशाद्यनन्वयेन समीपस्थापनस्यैवासिद्धेः । तस्मादवच्छेदकाभावेन नोपयविशिष्टभावनाविधिसम्भवः । अत्राऽवश्यमाज्याद्यनुवादेनैव अत्र संख्या विधेया । तच्च तदावकल्पते यदि उत्पत्तिवाक्यस्थमाज्यादिपदं स्तोत्रनामेत्पभ्युपगम्यते । तदा च तत्र स्तोत्रमात्रविधानात् गुणवाक्ये च संख्याप्राविधानात् लाघवम् ।

बहिष्णवमानशब्दस्तु सदसो बहिर्भावस्य आस्तावरूपदेशविधानादेव प्राप्तत्वात् तत्परूपन्यायेनापि नामधेयं तत् ।

गुणवाक्ये त्रिवृच्छब्दस्तु स्तोत्रमामानाधिकरण्यात् त्रिवृच्चर्वाश्ववालाधिकरणन्यायेन स्तोत्रीयानवकपरः । स्तोत्रपरत्वं च पवमानशब्दस्य पवनक्रियाकर्तृमोमप्रकाशकमन्त्रकत्वसम्बन्धेन निरुद्धलक्षणया नानुपपन्नम् । आज्यादिपदे तु शक्यसम्बन्धाभावात् स्तोत्रसामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या अतिरिक्तशक्तिकल्पनमपि वाक्यभेदभिया नातीव दोषमावहति ।

यस्तु आज्यपदस्य^(१) प्रजापतिर्देवेभ्य आत्मानं यज्ञं कृत्वा मायच्छत्, ते देवा अन्योन्यस्मा अस्पर्धन्त, तानब्रवीत्, आजिमस्मिन्नेति, ते आजिमायन्, यदाजिधीयुः, [आयन्] तदाज्यानामाज्यत्वमित्यर्थवादे यज्ञमुद्दिश्य भोगार्थं स्पर्धमानेषु सत्सु यस्मादस्मिन् यज्ञे आजिं मर्यादां इत्त गच्छति इति प्रजापतिना उक्ते ते देवाः एतानि स्तोत्राणि काष्ठां कृत्वा आगताः । तस्मादेतानि आज्यत्वात् आज्यानीत्यन्वारूपानम् । तदुद्भिदादिपदान्वारूपानवत् अर्थवादस्य स्वार्थपरत्वे प्रमाणाभावेन तादृशयोगसत्त्वे प्रमाणाभावात् गमेर्द्धोस' इतिवत् शक्तिसद्भाववद्दीकरणार्थमेव ।

अत्र च आज्यैरित्युत्पत्तिवाक्ये बहुवचनात् संख्यया कर्मभेदः । कर्माणि चात्र चत्वारि । न तु (२) कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रीणि । तस्य गमकान्तरसत्त्वे (३) उत्तरादोहनवत् अप्रवृत्तेः । अत्र हि चत्वारः तृचा गायत्रमाम्ना गीयमानाआम्नाताः । तेषां च 'पञ्चदशान्याज्यानी' त्यनेन ढप्रत्ययान्तपञ्चदशशब्देन स्तोत्रीयासंख्याकृतस्तुतिसंख्यावाचिना स्तोमविधानात् एकैरुस्य तृचस्य पञ्चदशत्वसम्पादनप्रकाराम्नानाच्च चत्वारि स्तोत्राण्यवगम्यन्ते । अत एव पञ्चदशसंख्यापि नात्र बहिष्णवमानवत् पृथक्त्वानिवेशिनी,

अपि तु अभ्याससम्पाद्यैव । आज्यपदञ्च चतुर्णामपि स्तो-
त्राणां नामधेयम् । उत्पत्तिवाक्ये सामानाधिकरण्यात् । 'पञ्चद-
शान्याज्यानि' 'पञ्चदशं होतुराज्यम्' 'सप्तदशं मैत्रावरुणस्य,
'एकविंशं ब्राह्मणाञ्छंसिनः' 'पञ्चदशमच्छावाकस्य' इत्यादि प्रकृतौ
विकृतौ प्रयोगाच्च ।

एवं 'पृष्ठैः स्तुवत' इत्यत्रापि पृष्ठपदं कृत्वा पृष्ठस्तोत्रनामधेयम् ।
न हि तत्र स्तोत्रे पृष्ठशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकयनार्थोऽर्थवादोऽप्यस्ति ।

योऽपि च (१) 'आपो वा ऋत्विगमाच्छेत्, तासां वायुः
पृष्ठे व्यवर्त्तत, ततो वामं वसु समभवत्, तं मिश्रावरुणौ
पर्यपश्यताम्, इत्यादिना पृष्ठशब्दान्वाख्यानार्थोऽर्थवादः
सोऽपि अग्रे आर्तवयुक्तानामेषां पृष्ठे वायोः विवर्त्तनात्मकमैयुनाभि-
घानपूर्वकं वामदेव्योत्पत्तिं तत्पदानिर्वचनं चोक्त्वा (२) 'तत्पृष्ठेपु
न्यदधुः' इत्यनेन वामदेव्यस्य पृष्ठस्तोत्रेषु निर्वेशमभिधा-
य [३] 'एतस्या घोनेः पृष्ठानि सृजा, इत्यादिना पाण्डितिकपृष्ठस्तोत्र-
साधनानां [४] रथन्तरयृहद्वैरूपवैराजशाकवररैवताख्यानानां पण्णां
साम्नां उत्पत्तिं वामदेव्यादुक्त्वा [५] 'पिता वै वामदेव्यं, पुत्राः
पृष्ठानि, इत्युपसंहारात् रथन्तरादिषु पदसु पृष्ठशब्दान्वाख्यानार्थः,
न तु स्तोत्रनामत्वान्वाख्यानार्थः । अन्वाख्याने च स्पृशेर्धातोः औ-
णादिके धमस्ये कृते पृष्ठशब्दव्युत्पत्तेः अप्सु वायुमैयुनाख्यस्पर्शो-
त्पन्नजन्यत्वं प्रवृत्तिनिमित्तम् ।

यद्यपि च पृष्ठशब्दस्य अनेकशक्तिकल्पनाभिधाय रथन्तरादिष्व-
पि पृष्ठस्तोत्रसाधनत्वसम्बन्धेन लक्षणैव । तथाप्यन्वाख्यानवशात्
निरुद्धलक्षणाङ्गिकारान्न वैषम्यमन्वाख्यानस्य । तत्प्रयोजनं च 'पृष्ठरु-
पतिष्ठ' इत्यत्र 'उपान्मन्त्रकरणे' इति स्मृत्यनुमारात् आत्मनेपदावगत-

गुण्यभिधानानुरोधेन पृष्ठशब्दस्य स्तोत्रपरत्वानुपपत्तेः लक्षणया पृष्ठ-
स्तोत्रसाधनीभूतरथन्तरादिप्राप्तिः । अन्यथा हि साधनत्वाविशेषात्
अप्रगीता अपि प्राप्नुयुः । न चैवं गीतिमात्रलक्षणायां तदाधारभूताना-
मृचां कथं प्राप्तिः ? साम्नः ऋगक्षराभिध्याक्तिद्वारैव स्तोत्ररूपगुणा-
भिधानेऽपि कारणत्वात् योग्यतयैव तदाधारभूतार्गद्वारकत्वस्य प्राप्तिः ।

नचैवं उत्तरासामपि प्राप्त्यापत्तिः । 'एकं साम तृप्ते क्रियते
स्तोत्रीय'मिति वचेनन स्तोत्रीयस्यैव साम्नः तृचाधारकत्वविधानात्
तत्रैव 'यद्योन्यां गायति तदुत्तरयोग्याति' इति देशविधानात् अन्य-
त्र आम्नानसिद्धयोन्याधारकत्वस्यैवामाप्तेः । अतो रथन्तरादी-
नामग्नौ प्राप्त्यर्थं इदं तेषु लाक्षणिकान्वाख्यानम्, न स्तोत्रविषयम् ।

न च स्तोत्रविषयत्वासम्भवेऽपि अनन्तरान्तर्दष्टवामदेव्यस्यैव
मैथुनोत्पन्नत्वमात्रेणान्वाख्यानोपपत्तिः । तत्र पृष्ठशब्दामयोगात्
तदन्वाख्यानवैयर्थ्यात्, "पृष्ठानि सृजा" इति बहुवचनानुपपत्ते-
श्च । न च नौघसंज्ञैतकालेयाभिरापो बहुवचननिर्देशः । तेषामिह
अप्रयोगात् । तेषु पृष्ठशब्दामयोगाच्च । तस्मात्पृष्ठस्तोत्रेषु अन्वा-
ख्यानस्याप्यभावात् शक्तिरेव तत्र पृष्ठशब्दस्य ।

अत्रापि 'आज्यैः स्तुवते' इतिवत् 'पृष्ठैः स्तुवते' इत्युत्पत्तिवाक्ये
बहुवचनश्रवणात् संख्यया कर्मभेदः 'आज्यभागौ यजती' तिबदव-
गन्तव्यः । तत्र त्वयं विशेषः—'पृष्ठैः स्तुवते' इत्युपक्रम्य पदं ऋच
आम्नाताः । (१)'अभि त्वा शूर नो नुम'इत्याद्या, तत्र रथन्तरं साम ।
(२)'त्वामिद्धि हवामहे'इति द्वितीया, तत्र बृहत् । (३)कया नश्चित्र आ-

१ अभि त्वा शूर नो नुमोऽदुग्धा इव धेनुवः ईशानमस्य जगतः स्वर्ह-
शमीशानमिन्द्र तस्युप । (ऋ० सं० ५-३-२१.)

२ त्वामिद्धि हवामहे साता वाजस्य कारवः । त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्प-
तिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः । (ऋ० सं० ४-७-२७.)

३ कयानश्चित्र आमुषदूती सदावृधः सद्या । कया शचिष्ठया वृता ।
(ऋ० सं० ३-६-२४.)

भुव'दिति तृतीया, तत्र वामदेव्यम् । (१)न वो दस्ममृतीपदमिति चतुर्थी, तत्र नौधमम् । (२)'अभि प्र वः सुराधम'मिति पञ्चमी, तत्र श्वेतम् । (३)'तरोमिषो विदद्वसु'मिति षष्ठी, तत्र कालेपम् । तत्र 'सप्तदशानि पृष्ठानी'त्यनेन स्तोमविधानात् सप्तदशस्तोमकानि पदपृष्ठानीत्यवगम्यते, तत्रापि 'बृहद्वा रथन्तरं वा पृष्ठं भवती'त्यनेन वचनेन बृहद्रथन्तरयोर्विकल्पः ।

एवं नौधमश्चैतयोर्विकल्पः । स च रथन्तरपक्षे नौधमम्, बृहत्पक्षे श्वेतमिति व्यवस्थितः ।

तदेवं ज्योतिष्टोमे नियतानि चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि । तेषु च सर्वेषु पृष्ठशब्दो मुख्य एव । आज्यशब्दवदुत्पत्तिवारये सामानाधिकरण्यात् । 'सप्तदशानि पृष्ठानि' 'एकविंशं होतुः पृष्ठम्' त्रिणवं मैत्रावरुणस्य, 'सप्तदशं ब्राह्मणाच्छंसिनः ; 'पञ्चदशमञ्छावाकस्य, इत्यादि प्रकृतौ विकृतौ प्रयोगाच्च । न तु बृहद्रथन्तरसाध्यस्तोत्रद्वय एव माहेन्द्रमंजके पृष्ठशब्दो मुख्यः, अन्यत्र गौण इत्याश्रयणीयम्, प्रमाणाभावात् ।

न चैवं 'कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवती'त्यादि विकृतविधौ प्राकृतसर्व-पृष्ठस्तोत्रानुवादेन कण्वरथन्तरादिविध्यापत्तेः माहेन्द्रस्तोत्र एव तन्निवेशसिद्धान्तानुपपत्तिः । "बृहत्पृष्ठं भवति" "रथन्तरं पृष्ठं भवती" त्यादि प्रकृतौ बृहद्रथन्तरयोः पृष्ठसामानाधिकरण्यदर्शनात् विकृतावपि यत्र पृष्ठसामानाधिकरण्यं तस्यापि तुल्यवन्निर्देशरूपप्रकृ-

१ तं वो दस्ममृतीपदं षसोर्मिदानमघसः अभिवत्सं न स्वसरेषु धेन-
॥ इन्द्र गीर्मिर्नवामहं । (ऋ० सं० ५-६-२२.)

२ अभि प्र वः सुराधसमिन्द्रमर्चयथाविदे । यो जरितृभ्यो मघवा पुरुषगुः सहस्रेणैव शिष्यति । (६-४-१४.)

३ तरोमिषो विदद्वसुमिन्द्रं सथाध ऊतये । बृहद्वायस्तः सुत भोगे अघरे हुवे भरन्न कारिणम् (ऋ० सं० ६-४-४८)

तिलिङ्गेन बृहद्रथन्तरकार्य एव विधानोपपत्तेः । अतश्च यथैव 'उक्थ्यो
वैरूपमामे'त्यादौ रथन्तरमामा बृहत्सामेत्यादि तुल्यबहुव्रीह्यन्तनिर्देशरू-
पमकृतिलिङ्गेन माहेन्द्रमात्रविषयत्वं (१) दशमे साधयिष्यते तथैवात्रापि
यत्र पृष्ठपदसामानाधिकरण्यं तत्र सर्वत्र माहेन्द्रस्तोत्रविषयत्वमेव ।

अत एव यत्र 'कौत्सं भवती' त्यादौ न पृष्ठपदसामानाधिक-
रण्यरूपमकृतिलिङ्गसंयोगः, तत्र कौत्सादिसाञ्जां न माहेन्द्रे निवेशः ।

किञ्च "बृहत्पृष्ठं भवति" "रथन्तरं पृष्ठं भवती"ति वाक्ययोः न
सावत् पृष्ठस्तोत्राविधिः, उत्पत्तिवाक्यादेव प्राप्तः । नापि सामविधिः ।
सामाधारभूतानामृचां अवान्तराधिकाराख्यमकरणात् अङ्गत्वावगती
तदाधेयानां साञ्जां सुतरां स्वरूपेण पृष्ठस्तोत्राङ्गत्वन प्राप्तः । अतो-
ऽनुवादकेऽस्मिन् वाक्यद्वये पृष्ठसामानाधिकरण्यनिर्देशः स्ववैयर्थ्य-
परिहारार्थमपि पृष्ठसामानाधिकरण्यनिर्दिष्टानां कण्वरथन्तरादीनां
स्वकार्यापत्तिं गमयति । अनुवादकत्वादेव च अनयोः सामानाधिक-
रण्यसिद्ध्यर्थं जघन्येऽपि पृष्ठशब्दे साधनलक्षणा नैव विरुध्यते ।

नन्वेवं ज्योतिष्टोमे पृष्ठबहुत्वे सति 'विंशजत्सर्वपृष्ठो भवती'त्यत्र
पाढीहकपृष्ठातिदेशः सप्तमे वक्ष्यमाणो न सिध्येत् । तथा हि—

तत्रैदमुदाहृत्य किमयं पृष्ठशब्दः ज्योतिष्टोमिकपृष्ठानुवादकः ? उत
पाढीहकपृष्ठस्तोत्रसाधनीभूतरथन्तरादिपदसामानातिदेशो वेति संदिह्य
विश्वजितः अव्यक्तैकाहत्वेन ज्योतिष्टोममकृतिकत्वात् तत्र च "पृ-
ष्ठः स्तुवते" "सप्तदशानि पृष्ठानी"त्यादिना नियतपृष्ठचतुष्टयसत्त्वात्
तदनुवाद इति पूर्वपक्षिते मकृतौ माहेन्द्रस्तोत्रस्य एकस्यैव पृष्ठत्वात्
तदनुवादेन चतुस्सामेष्टसर्वशब्दानुपपत्तेः पठेद् च रथन्तरादीनां
पण्यां पृष्ठस्तोत्रसाधनीभूतानामर्थवादे पृष्ठशब्दमष्टाचेनिमित्तकधनेन
मुख्यपृष्ठतुल्यत्वावगतेः तेषामेवातिदेशः । यस्तु 'पृष्ठः स्तुवते'
'सप्तदशानि पृष्ठानी'ति मकृतौ प्रयोगः स पृष्ठाष्टममुदापवत्सु

र्भेदोपपत्तेः अपूर्वैक्योऽपि वा स्तोत्रद्वयारम्भकार्णां अवान्तरापूर्वा-
णां वैजात्यस्यावश्यं कल्पनीयत्वात् तत्साधनसाममात्रार्थत्वविवक्षया
प्रकृतौ न तावत् साङ्कर्यम् । कण्ठरथन्तरे च प्रकृतावान्तरापूर्वेष्वेव
कण्ठरथन्तरयोनिजन्यगुणाभिधानानां विधानोपपत्तेः हिरण्यगर्भम-
न्त्रवदपूर्वान्तराकल्पनात् तत्साधनीभूते बृहद्रथन्तरधर्ममाप्स्यविरोधः
इत्युक्तं परिसंख्यामुत्रे । विस्तरेण चायमर्थः नवमे उपपादादिष्यते ।
तस्मात् 'पृष्ठैः स्तुवत' इत्यत्र संख्यया कर्मभेदः । तदनुवादेन च
सप्तदशानीत्यत्र स्तोमविधिः । स्तोमोऽपि तेषां आज्यवदभ्याससम्पा-
द्य एव । न तु पृथक्त्वानिवेशी । पृष्ठपदं च आज्यपदवदेव सर्वेषां
नामधेयम् ।

सूत्रन्तु—यस्मिन् चित्रादिशब्दयुक्ते वाक्ये वाक्यभेदापा-
दकस्य गुणस्योपदेशः, तत्र प्रधाने कर्मणि अभिस्तम्बन्धः
नामधेयत्वमिति व्याख्येयम् ॥

इति चित्राधिकरणम् ॥ (वाक्यभेदन्पापः)

(४) अग्निहोत्राधिकरणम् ॥

मू०—तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रम् ॥ १-४-४. (सि)

इह पे रुढाः पौगिकाश्च सम्भावितविधित्सितगुणप्राप्तिकाः श-
ब्दाः ते उदाहरणम् । यथा—'अग्निहोत्रं जुहोति' 'आधारमाधारयति'
'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजेत' 'समिधो यजति' 'तनूनपातं यज-
ति' 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिकाः; अत्र अग्नि-
होत्रादिशब्दाः विधेयगुणसमर्पकाः? उत अन्यतः प्राप्तगुणयोगेन घा-
त्वर्थविशेषपरिचायकाः सन्तो नामधेयमिति विचारः ।

अत्र पादाध्यायसङ्गतिः पूर्ववत् । अनन्तरसङ्गतिस्तु पूर्वाधिक-
रणोक्तवाक्यभेदात्मकगुणविधित्वनिराकरणहेतोरत्राभावेन पूर्वपक्षो-

एवं “सप्तदशानि पृष्ठानी” सत्रापि गौणमुख्यसाधारणपृष्ठानुवादेनैव स्तोमविधिः—इत्युक्तम् ।

तदप्यनेनैव गौणत्वग्राहकप्रमाणाभावेनाऽपास्तम् ।

किञ्च पृष्ठपदस्य माहेन्द्रस्तोत्र एव शक्तिरिति सामविधिवलात् ऋषमवधारितम् ? तत्र हि क्रियाविशेषसामानाधिकरण्याभावेन स्तोत्रावित्वस्यैवानवगतौ तद्विशेषमाहेन्द्रार्चित्वस्य सुतरामनवगतेः । केन तु प्रमाणान्तरेण अभिधानरूपस्तोत्रव्यापारत्रयप्राप्तिः ? । न तावद्वाक्यान्तरेण । तस्य त्वपाप्यलिखनात् । नापि तृचाम्नानम् । तस्य (१) गुण्यभिधानव्यापारकत्वेनाप्युपपत्तौ अदृष्टकल्पनापादकगुणाभिधानरूपस्तोत्रव्यापारकत्वकत्वस्य अन्याय्यत्वात् । तथात्वे वा माहेन्द्रस्तोत्रस्यापि तृचाम्नानादेव सिद्धेः ‘पृष्ठैः स्तुवन’ इत्यस्यापि उत्पत्तिविधित्वाङ्गीकरणं न सङ्गच्छते । अगश्च प्रचयशिष्टसंख्याननुवादासंभवात् विधेयया संख्यया भेदो युक्त एव ।

किञ्चैवमापि पृष्ठप्रातिपदिकस्य गौणत्वकल्पनापेक्षया (२) पाशाधिकरणन्यायेन बहुवचनस्य एकत्वलक्षणया स्तोत्रसम्बन्धोपपत्तौ तदसम्बन्धापादकं गौणत्वकल्पनं नोपपत्तिमत् ।

एवं गुणवाक्येऽपि एकत्वलक्षणया माहेन्द्रस्तोत्र एव स्तोमविधिरापादनीयः । स्तोत्रान्तराणां सामापेक्षायां तु तत्र तृचाम्नानादेव एकत्रिकवत् त्रिकस्तोमकतायामपि न विरोधः ।

किञ्च पृष्ठस्तोत्रस्य एकत्वे “रथन्तरे प्रस्तूपमाने सम्मीलयेत्” “बृहाते प्रस्तूपमाने समुद्रं मनसा ध्यायेत्” इत्यादि बृहद्रथन्तरधर्माणां एकपृष्ठपूर्वासाधनीभूतमाममात्रार्थत्वे प्रकृतावपि साङ्कर्यापत्तिः ।

अप्यप्रतिनियतनिर्देशान्यथानुपपत्त्या पृष्ठापूर्वसाधनीभूतरथन्तरादित्वलक्षणया धर्माणां तादर्थ्यम् । तदा कण्वरथन्तरे बृहद्रथन्तरधर्मप्राप्तौ प्रमाणं न पश्यामः । अस्मत्पक्षे तु स्तोत्रभेदात् तज्जन्यापू-

वैभेदोपपत्तेः अपूर्वैक्योऽपि वा स्तोत्रद्रव्यारम्भकार्णां अवान्तरापूर्वा-
णां वैजात्यस्यावश्यं कल्पनीयत्वात् तत्साधनसाममात्रार्थत्वविवक्षया
मकृतौ न तावत् साङ्कर्यम् । कण्ठरथन्तरे च मकृतावान्तरापूर्वेष्वेव
कण्ठरथन्तरयोनिजन्यगुणाभिधानानां विधानोपपत्तेः हिरण्यगर्भम-
न्त्रवदपूर्वान्तराकल्पनात् तत्साधनीभूते बृहद्रथन्तरधर्मप्राप्त्यविरोधः
इत्युक्तं परिसंख्यामुत्रे । विस्तरेण चायमर्थः नवमे उपपादादिष्यते ।
तस्मात् 'पृष्ठैः स्तुवत' इत्यत्र संख्यया कर्मभेदः । तदनुवादेन च
सप्तदशानीयत्र स्तोमविधिः । स्तोमोऽपि तेषां आज्यपदभ्याससम्पा-
द्य एव । न तु पृथक्त्वानिवेशी । पृष्ठपदं च आज्यपदवदेव सर्वेषां
नामधेयम् ।

सुब्रन्तु—यस्मिन् चित्रादिशब्दयुक्ते वाक्ये वाक्यभेदापा-
दकस्य गुणस्योपदेशः, तत्र प्रधाने कर्मणि अभिसम्बन्धः
नामधेयत्वमिति व्याख्येयम् ॥

इति चित्राधिकरणम् ॥ (वाक्यभेदन्यायः)

(४) अग्निहोत्राधिकरणम् ॥

सू०—तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रम् ॥ १-४-४. (सि)

॥ ये रुढाः यौगिकाश्च सम्भावितविधित्सितगुणमाप्तिकाः श-
ब्दाः ते उदाहरणम् । यथा—'अग्निहोत्रं जुहोति' 'आधारमाधारयति'
'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजेत' 'समिधो यजाति' 'तनूनपातं यज-
ति' 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकायो यजेत' इत्यादिकाः; अत्र अग्नि-
होत्रादिशब्दाः विधेयगुणसमर्पकाः । उत अन्यतः प्राप्तगुणयोगेन धा-
त्वर्थविशेषपरिचायकाः सन्तो नामधेयमिति विचारः ।

अत्र पादाध्यायसङ्गतिः पूर्ववत् । अनन्तरसङ्गतिस्तु 'पूर्वाधिक-
रणोक्तवाक्यभेदात्मकगुणविधित्वनिराकरणहेतोरत्राभावेन पूर्वपक्षो-

स्थानात् द्रष्टव्या । नचैवं मत्पुदाहरणत्वाविशेषात् तद्व्यपदेशाधिकर-
णस्यापि चित्राधिकरणानन्तरमारम्भप्रसङ्गः । तस्य तत्प्रख्याधिकर-
णमत्पुदाहरणत्वेन अनन्तरमपि सङ्गतेस्मत्त्वात् । न हि यस्य यस्य
यत्र सङ्गतिः तस्य तस्य तत्राभिधानमिति नियमस्समस्ति । अपि
तु यत् यत्राभिधीयते तस्य तत्र सङ्गतेर्वक्तव्या । अतश्च तत्प्रख्या-
धिकरणस्याभिधीयमानस्य तावत् सङ्गतिसङ्गात् न दोषः । व्या-
ख्यातृणान्तु एतस्य सङ्गतिसत्त्वेऽपि तद्व्यपदेशस्यापि सङ्गतिसत्त्वात्
तदनाभिधानकारणमात्रादेन प्रयत्नमानानां अभिप्रायं न विद्मः ।

तत्र प्रसिध्वादिबलेनैव गुणविधयः । न च यौगिकेषु
उद्भिन्न्यायेन नामन्वयश्चाह । वक्ष्यमाणरीत्या कर्मणि अग्निदे-
वताकस्वरूपावयवयोगस्य अप्रसिद्धत्वेन गुणे कर्मणि च तुल्यवयो-
गाभावेन उद्भिद्व्यपदवैषम्यात् । अग्निहोत्रपदे बहुव्रीहिसमासान्तर्गता-
ग्निपदस्य रुढ्यैव विधेयममर्पकत्वेन गुणोपस्थितौ योगस्य अकार-
णत्वाच्च । अतश्च सोमादिवदेवात्र प्रसिध्वादिभिः गुणविधित्वम् ।
तथा हि-

यद्यप्यत्र जुहोतेरौणादिके कर्मणि त्रन्मस्ये कृते होत्रशब्दव्यु-
त्पत्तेः तस्य च द्रव्यवचनत्वावगमात् अग्निः होत्रं आस्मिन्निति समाना-
धिकरणबहुव्रीह्ययोगात् व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणे च “(१)सप्तमीविशे-
षणे बहुव्रीहा”विति ज्ञापकबलेन कण्ठे काल इति शब्द कथञ्चित् सप्तमी-
बहुव्रीहेः लक्षणानुगतावापि अग्न्याख्यस्याधिकरणस्य ‘यदाहवनीये
जुहोती’त्यनेनैव प्राप्तेः अविधीयमानत्वेन अनाश्रयणीयत्वात्, ‘आश्र-
यणीयस्य च अग्नये होत्रमस्मिन्निति चतुर्थीबहुव्रीहेः न लक्षणानुग-
तत्वम्, तथापि ‘दृष्टानुविधिशब्दस्य’स्यलम्बनमाश्रित्य न एवाश्री-
यते । नञ्च तत्पुरुषस्सम्भवति । जुहोतिमामानाधिकरणानुपपत्तेः ।
पट्टीतत्पुरुषे सम्बन्धविशेषापरिज्ञानाच्च ।

चतुर्थीतत्पुरुषस्यापि(१) “चतुर्थीतदर्थार्थिर्वालिहितसुखराक्षितैः” इत्यनुशिष्टस्य “प्रकृतिविकारभाव एवेष्टः” इति स्मृत्या यूपाय दार्ढ्यादिवत् प्रकृतिविकाररूपतादर्थ्ये एव नियतत्वात् प्रकृते च द्रव्यदेवतयोः प्रकृतिविकारभावाभावात् शुद्धस्यापि नवमे निपेत्यमानत्वादसम्भवः ।

सप्तमी तत्पुरुषस्यापि(२) “सप्तमी शौण्डै” इति शौण्डादिगणे एव नियतत्वात् प्राप्तत्वेन विध्यानर्थक्याच्च असम्भवः । अतस्तमासान्तरासम्भवेन पारिशेष्यादपि लक्षणानुगमस्यापि चतुर्थीबहुव्रीहिराश्रयणम् ।

अत एव तौत्तरीयशास्त्रायां पठ्यमानः तत्पुरुषस्वरूपोऽपि अन्तोदात्तरूपः तत्पुरुषासम्भवादेव “सुप्तिडुपग्रहालिङ्गनराणां कालहलस्वरकर्तृषङ्गां च, इति स्मरणानुसारेण व्यत्ययरूपनया द्रष्टव्यः । अन्यथा वाजसनेयिनां उभयोरपि समासयोः विसंवादिमर्वोदात्तस्वराम्भानं अनुपपन्नमेव स्यात् । तस्मात् चतुर्थीबहुव्रीह्याङ्गीकरणात् योग्यतया अग्निः देवतात्वेन होमे विधीयते । नचासौ शास्त्रान्तरेण प्राप्तः । तत्प्रतिपादकशास्त्रस्य अभावात् । तथा हि—“यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति” इत्येतत् न मापकम् । एतस्य देवतामात्रविधायित्वे अग्निहोत्रवाक्ये विधेयान्तराभावादोष एव विधेयः । तद्धोमानुवादेन समुचितयोरपि अग्निप्रजापत्योः द्वयोः विधौ वाक्यभेदात् ।

नचात्र चित्राधिकरणपूर्वपक्ष इव विशिष्टैककारकविधिः शङ्कितुं शक्यम्, विभक्तिभेदात् । न वा कारकद्वयसमुच्चयविधिः । चशब्दोपात्तसमुच्चयस्य विशेष्यत्वानुपपत्तेः ।

अथ (३) “अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति” इति मन्त्रविनियोगान्यथानुपपत्तिकल्पितविधित्वाग्रेः प्राप्तत्वात् समुच्चयविशिष्टप्रजापतेरेव यदग्नये चेति वाक्येन विधानमिति मनम् । तत् न, तत्र संख्याविशिष्टाज्यानामिव समुच्चयविशिष्टस्य प्रजापतेरपि प्राप्तेः

होमानुवादेन विधानायोगात् ।

अस्तु तर्हि यदग्नये चेति वाक्येन मजापतिमात्रविधानमिति चेत्-न, तथात्वे ब्राह्मणवाक्यगतचतुर्थ्युपात्तमजापतिदेवतावरुद्धे मान्त्रवर्णिकदेवतानिवेशायोगात् ऐन्द्रीन्यायेन मन्त्रस्य मजापति-प्रकाशकत्वापत्तेः 'अग्नय' इत्यनुवादानुपपत्तेः यदग्नये चेत्यनेन मजापतिमात्रविधौ "यस्मूर्याय च मजापतये च मातः" इति वाक्येऽपि "सूर्यो ऽयोतिर्ज्योतिस्सूर्यस्स्याहेति मातः" इति मान्त्रवर्णिकविधिमासमूर्यानुवादेन होमोद्देशेन मजापतिमात्रविधानापत्तेः वाक्यद्वयानर्थक्याच्च । तच्चकालविशिष्टहोमोद्देशेन देवताविधौ तु विशिष्टोद्देशो वाक्यभेदः स्पष्ट एव ।

अतोऽवश्यं 'यदग्नये चे'ति वाक्यद्वयेऽपि देवताद्वयविशिष्टं काल-विशिष्टं च कर्मान्तरमेव विधेयम् । तत्रैव च 'दध्ना जुहोती' त्पादिना द्रव्यविधिः । 'सायं च मातश्च जुहोती' त्यनेन समुच्चयः । 'अग्निर्ज्योति' रिति मन्त्राद्यापि तत्रैव लिङ्गात् प्राप्नुतः । "अग्निर्ज्योतिः ऽयोतिः सूर्यः स्वाहेति सायं जुहोति" इत्यादिमिश्रलिङ्गरुमन्त्राद्यापि गौणसामर्थ्येन । अन्यत्र सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावे उत्कर्षायोगात् मुख्यसामर्थ्येन गौणस्य बाधशङ्कानुपपत्तेः । गौणसामर्थ्यादेव च प्राप्नुवता मन्त्राणां पुनर्विनिर्गोचरचनं तेनैव ज्ञातः अभ्युदयकारीति ज्ञापनार्थम् । तयोश्च होमयोः समुच्चयविधानात् एकमेव फलं कल्पते । अतश्च 'अग्निहोत्रं जुहोती' त्यत्र देवताया आविधाने होमस्वैव विधेयत्वापत्तेः तत्र चाग्नेरमासत्वेन अनुवादायोगात् नामधेयत्वानुपपत्तेः ।

न च केवललिङ्गकमन्त्रविधेः मुख्यसामर्थ्येन क्लृप्ताग्निहोत्रप्रकाशकत्वानुपपत्तावपि मिश्रलिङ्गकयोः गौणत्वे प्रमाणाभावात् अग्निहोत्रवाक्यविहितहोमोद्देशेन मान्त्रवर्णिकमिश्रदेवताविधायकत्वोपपत्तिः । तथा सति इन्द्रपीतपदवत् केवलेन आग्नेशब्देनानुवादायोगात्, अत एव तत्सम्बन्धेन नामत्वस्याप्ययोगाच्च । अतः अवश्यं उपपदावप-

वार्योऽपि लोहितोष्णीपादिवत् अग्निरेव देवता होमोद्देशेन विधीयते ।

होमस्तु यद्यपि प्राकरणिर्कोत्पात्तशिष्टदेवतान्तरावरोधादेव नोद्देश्यं शक्यः । तथापि अविहितदेवताकदर्वाहोमानुवादेन अग्निः देवता विधीयते । तेषु हि यत्र तद्धितेन चतुर्थ्या वा अग्निः अन्या वा देवता विहिता तेषु अनेन देवताविधेरशक्यत्वात् यद्यपि तस्य नोद्देश्यत्वम्, तथापि यत्र अग्रेय एव मन्त्रः पठितः तत्र मन्त्र-वर्णिकदेवताविधिकल्पनातः पूर्वमेवानेन देवताविधिसम्भवात् तदुद्देशेनैवाग्निर्विधीयते । “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः” “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती-” इत्यनेन दर्वाहोमाश्रिताग्निदेवता फले निमित्ते च विधीयते । सम्भवति हि गुणविध्वर्यमप्यनूद्यमानस्य होमस्य विपरिवर्तमानत्वादाश्रयत्वम् । फलार्थगुणाश्रयत्वं तु ‘यदग्नये’ ‘यत्सूर्याय’ इत्येतद्वाक्यविहितहोमद्वयस्यापि नित्यदेवतावाधेन नानुपपन्नम् । तेन दर्वाहोमानुवादेन देवताविधिः ।

अथ वा दर्वाहोमेषु मन्त्रवर्णादेव प्राप्तिसम्भवे पूर्वमपि विधानस्य निष्फलत्वापत्तेः “सायं जुहोति” “प्रातर्जुहोति” इत्यादिवाक्यवैषम्य-मसङ्गाश्चाग्निहोत्रवाक्ये अग्निदेवताविशिष्टं कर्मान्तरमेव विधीयते । तस्यैव च फलनिमित्तयोर्विधानम् । अग्निहोत्रपदञ्च तत्रत्यं बहुव्रीह्यन्तर्निर्दिष्टाग्निदेवताकर्मपरिचयार्थं सत् गुणानुवादकमेव “दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेते” तिवत्, न तु नामधेयम् । अस्मिन् पक्षे ‘सायं जुहोती’ त्यादिना तत्रैव कालद्वयविधिः, तत्समुच्चय-विधिश्च । “दध्ना जुहोती” त्यादिना द्रव्यविधिस्तु “यदग्नये चे”ति वाक्यविहितहोमद्वयेऽपि, आकाङ्क्षाविशेषात् “वेद्यां हवींषी” तिवत् दध्यादिवाक्ये होमशब्दसङ्कोचे भ्रमाणामावाच ।

एवं मन्त्रवाक्यानामपि यथासम्भवमुपपन्नान्वयो द्रष्टव्यः । होम-द्वयश्चास्मिन् पक्षे सायंप्रातःकालभेदेन व्यवस्थितमग्निहोत्रवाक्य-विहितस्य फलवतः कर्मणोऽङ्गमिति नातिरिक्तफलकल्पनापि ॥

एवं आधारवाक्येऽपि आचार्यतेऽमौ आधार इति कर्मव्युत्पत्त्या आधारशब्देन सारणसमर्थद्रव्यमाज्यपयःप्रभृति अभिधीयते । नत्वा-
धारणमाधारः इति भावव्युत्पत्त्या धात्वर्थनामत्वम् । प्रवृत्तिनिमित्त-
भेदाभावेन लज्जिदादिवैषम्यात् नामत्वानुपपत्तेः । अत एव न
तदधिकरणेन गतार्थत्वम् । तच्च द्रव्यं द्वितीयासंयोगात् सारण-
संस्कार्यत्वेनावगम्यमानं निष्प्रयोजनस्य संस्कार्यत्वायोगात् प्रयो-
जनपेक्षमाणं प्राकरणिकेन प्रधानभूतेन द्रव्यापेक्षेण उपांशुपात्रेन
सम्बध्यते ।

नचैवं संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्या विनियोगकल्पनायां सकृत्प्र-
पि तदापत्तिः । तद्वदेव वा प्रकृतेऽपि विनियोगभङ्ग एव किं न
स्यादिति वाच्यम् । सारणस्य लोके पानीयादौ पानार्थं उप-
युज्यमाने ईप्ससारणदर्शनेन संस्कारकत्वेन क्लृप्तस्य प्रत्यभिज्ञाप-
मानत्वात् युक्तं अभिपद्युक्तपूतीकवत् तत्संस्कार्यस्य स्वविनियोग-
कल्पकत्वम् । होमस्य तु संस्कारकत्वेनाप्रत्यभिज्ञापमानत्वात् न
तत्संस्कार्यस्य स्वविनियोगकल्पकत्वमिति वैषम्यं मन्यते ।

नचैवमपि संस्कारविशिष्टस्यापि द्रव्यस्य “त्रिदृत् बहिष्पवमा-
न” मिति वत् प्रकरणेन ग्रहणायोगात् कथमुपांशुपात्राद्भ्रत्वसम्भवः । इति
कर्तव्यताकाङ्क्षाालक्षणेन प्रकरणेनान्वयायोगेऽपि उभयाकाङ्क्षासह-
कृताधिकाराख्यस्थानेनैव “त्रिदृत् भवती” त्यादिवत् दृष्टविधयोपकारक-
त्वोपपत्तेः । “त्रिदृत् बहिष्पवमान” मित्यत्र तु न दृष्टविधया स्तोत्रो-
पकारकत्वमित्युक्तमेव ।

यद्यपि चोपांशुपात्रेऽपि “सर्वरमै वा एतद्यज्ञाय गृह्णे यत्
ध्रुवायामाज्यम्” इत्यनेन सामान्यवाक्येनापि प्रत्यक्षाविधिना ध्रौव-
स्य विहितत्वात् नोपांशुपात्रे निवेशसम्भवः तथापि अनेन आ-
ज्यपयःप्रभृतिद्रव्यमात्रे विहिते “सर्वस्मा” इत्यनेनाज्यानुवादेन
ध्रौवतामात्रविधानात् विरोधपरिहारोपपत्तिः ।

परिशिष्टदीपकः=संस्कारदीपकस्य परिशिष्ट- विषयाणां निरूपणात्मकः ।

।स्मिन् ग्रन्थे विषयाः—

दानस्वरूपादिकं, दानविधिः, प्रतिग्रहविधिः, देयद्रव्यदेवताः,
द्रव्य-धान्य-भूमानानि, कुण्डमण्डपनिर्माणप्रकारः, सहोमतुलादा-
नप्रयोगः, होमराहिततुलादानप्रयोगः, घृहद्रोढानप्रयोगः, गवा-
दिमूह्यनिरूपणम्, संक्षिप्तगोदानप्रयोगः, वृषदान-महिषीदान-
त्रिविधविद्यादान-सुवर्णदान-मुम्यादिदशदानानि । सर्वप्राय-
श्चित्तप्रयोगः, ऋणधेन्वादिपञ्चधेनुदानानि । अश्वदान-हस्ति-
दान-रथदान-गृहदानानि । सवास्तुशान्तिशिलान्यासप्रयोगः ।
शय्यादान-द्विजस्थापन-नवग्रहदानानि । सुवर्णादिदानमन्त्राः ।
गोमुखप्रसवशान्तिः । मूलाश्लेषादिशान्तयः । जलाशयोत्सर्गप्र-
योगः । लघुजलाशयोत्सर्गप्रयोगः । मू० २।)

काशीयेष्टिदीपकः-यन्त्रस्थः ।

हर तरह के संस्कृत ग्रन्थ तथा भाषा भाष्य पुस्तकों के मिलने का पता—

जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः

चौखम्बासंस्कृतसीरीज आफिस,

विद्याविलास प्रेस, गोपालमंदीरलेन

बनारस सिटी ।

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NO 326

मीमांसाकौस्तुभः

(मीमांसासूत्रोपरि काचन विस्तृतटीका)

(प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः)

पूर्वोत्तरमीमांसापारावारपारीण-

श्रीखण्डदेवविरचितः

श्रीकाशीहिन्दुविश्वविद्यालयपूर्वमीमांसाप्रधानाध्यापकेन
वेदविशारदविद्वद्भाजा

अ. चिन्नस्वामिशस्त्रिणा

सशोधित धीजयकृष्णदासगुप्तेन मुद्रापिता विजयताम् ।

MIMAMSA KAUSTUBHA

[An exhaustive Commentary of Jaiminisutra]

BY

KHANIDAEVA

Edited by

Veda Visarada A. Chinnaswami Sastri

Chief Professor of Mimamsa Benares Hindu University

FASCICULUS III

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES OFFICE BENARES
AGENTS PANDITA JYESHTHÂRAMA MUKUNDAJI BOMBAY
OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG GERMANY
PROBSTHAIN & CO BOOKSELLERS LONDON

Printed by Jai Krishna Das Gupta,

at the Vidya Vilas Press, Benares

1924

M;

4A

251

अथ वा ध्रौवाज्य एव आधारपदेन सरणसमर्थत्वमात्रविधानात्
पाठक्रमात् सामिधेन्युत्तरक्रियमाणस्य सारणाख्यसंस्कारवलेन विली-
नत्वप्राप्तावपि प्रधानवेलायां पुनर्धनीभूतत्वसम्भवात् तद्व्यावृत्त्या
विलीनत्वप्राप्तिफलकत्वोपपत्तिः ।

एवं “चतुर्गृहीतं वा एतदभूत् तस्याधारमाधार्यं त्रीनितः
प्राचीनान् प्रयाजान् यजति” इत्यत्राज्यस्य प्रयाजत्रयसाधनीभूत-
जौहवस्य एकदेशमाधारशब्दोक्तमुद्दिश्य सारणान्तरं विधीयते ।
अथ वा “आधारमाधारयती” त्यनेन सरणसमर्थद्रव्यैकदेशसंस्कारक-
त्वेन सारणे विहिते किं तदिति विशेषाजज्ञासायां “चतुर्गृहीतं वा
एतदभूत्” इत्यनेन जौहवचतुर्गृहीतरूपविशेषसमर्पणं “आम्रपं चतु-
र्धा करोति” इतिवत् न विरुध्यते । एवञ्च संस्कार्यस्य विनिर्गोपाये-
सायां नावल्लसोपांशुयाजार्थता कल्प्या; किन्तु “चतुर्गृहीतं गृह्णाति”
प्रयाजेभ्यस्तदि “ति वाक्यलभ्यादिमप्रयाजत्रयार्थतैवेति लाघवम् ।

“चतुर्गृहीतं वे”त्यत्र चान्यस्य सर्वस्यानृद्यमानत्वात् विशेषसमर्पण-
मात्रमिति लाघवमस्त्येव । “इन्द्र ऊर्ध्वो अध्वर इत्याधारमाधारयती”
त्यनेन तु “देवस्य त्वेति निर्वपती” तिवत् मन्त्रमात्रं सारणसंस्कारा-
ङ्गतया विधीयते । न तु मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनम् तद्वलेन याग-
कल्पनं वा, गौरवप्रसङ्गात् ।

अस्तु वा इतिकरणावमृष्टविधिविहितत्वात् सूक्तवाक्यवत् देवता-
कल्पकत्वम् तद्वलेन वा यागत्वञ्च, तथापि स्विएकद्वदुभयरूप-
त्वोपपत्तेः संस्कारकत्वान्पाघातः । न चैतावता आधारपदस्य नाम-
धेयत्वप्रसङ्गः, तथात्वे धात्वर्थस्य करणत्वात् नामधेयस्य तृतीयान्त-
त्वापत्तेः । अग्निहोत्रपदे चेयं तृतीयान्तत्वापत्तिः नामत्वपक्षे द्रष्टव्या ।

नचोत्पत्तिवाक्यत्वादनयोः तत्र च फलाश्रयणात् भावनायां
पदश्रुत्या धावत्वर्थस्यैव भाव्यत्वोपपत्तेः नामधेये द्वितीयान्तत्वोपप-
त्तिः ; उत्पत्तिवाक्येऽपि समानाभिधानोपात्तविधिश्रुतिवलेनापुरुषार्थ-

स्य धात्वर्थस्य भाव्यत्वायोगेन सामान्यतो यत्किञ्चिदिष्टस्यैव विधि-
बलेनाक्षिप्तस्य भाव्यत्वावगतेः धात्वर्थस्य फलवाक्य इव पदश्रुत्या
करणत्वेनैवान्वयाभ्युपगमेन नामधेयस्य द्वितीयान्तत्वानुपपत्तेः ।

गुणविधिपक्षे तु-अग्निहोत्रवाक्ये होमानुवादेन गुणविधिपक्षे
तस्य साध्यत्वात्, त्रिष्टिष्टविधिपक्षेऽपि च विशेषणविधिवेलायां साध्य-
भूतेनैव तेन गुणान्वयात् द्वितीयोपपत्तिः । आधारवाक्ये तु संस्कार्य-
त्वादेव द्वितीयोपपत्तिः स्पष्टैव ।

एवं रुदेष्वपि “य एवं विद्वानि” सादिषु पौर्णमास्यमावास्या-
दिशब्दैः कालो विधीयते । स च यद्यपि आग्नेयाद्युत्पात्तिवाक्ये
प्राप्तत्वादेव न विधातुं योग्यः । तथापि प्रयाजाद्यनुवादेन विधीय-
मानो न दोषमावहति । द्वितीया चात्र सप्तम्यर्थे वाक्यानुवादत्वं
परिहारार्थं द्रष्टव्या ।

एवं फलवाक्येऽपि दर्शपूर्णमासादवाच्यः काल एव फले
सर्वमकृतयागाश्रितो विधीयत इति द्रष्टव्यम् ।

समिधादिपदानां तु “विष्णुं यजनी”तिशब्ददेवताविधायकत्वम् ।
न च मन्त्रवर्णेन देवतायाः प्राप्तत्वात् विधानानुपपत्तिः । मान्त्रवर्णि-
कदेवताकल्पनातः पूर्वमेव विधानोपपत्तेराकाङ्क्षाविरहेण तस्यैवा-
कल्पनात् । तस्मात् रुदेष्वपि गुणविधित्वम् ।

यन्तु भूले यौगिकानामेवोदाहरणत्वमित्युक्तम्, तत्र रुदेष्वपि
तत्प्रत्ययन्यायस्य बहुशो व्युत्पादितत्वात् अनादरेणेति द्रष्टव्यम् ।
तस्मात् प्रमिध्यादिभिरेवेते विधयो गुणसमर्पका इति प्राप्ते—

अभिधीयते-यत्र प्रमाणान्तरेण विधित्सितस्य प्राप्तिसं-
भाव्यते तत्र तद्विधिवैयर्थ्यादेव नामधेयत्वाध्यवसानम् । तथा हि-द-
र्शीहोमानुवादेन तावत् गुणविधौ तेषु आग्नेयमन्त्रबलेनैव देवता-
प्राप्तिसम्भवे पुनरनेन तद्विधिवैयर्थ्यम् । यत्र तु मन्त्रोऽपि नाम्नातः
यथा-“यदाहवनीये जुहोती”त्यादौ तत्र गुण एव विधिशक्तेस्मद्का-

न्तत्वाच्चैव होमविधानम् । यत्र तु अनुपादेयरूपगुणयोगः यथा—“भिन्ने जुहोती” सादौ तत्र कर्मविध्यवश्यंभावेऽपि प्रमाणान्तरेण देवता-
प्राप्तिमन्भवात् तदनुवादेनाग्निहोत्रवाक्ये न देवताविधिः ।

विशिष्टविधिपक्षस्तु विशेषणस्य सम्भवत्प्राप्तिरुत्वे पुनर्विधानवै-
यर्थ्यादेव निराकर्तव्यः । तथा हि—

“अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहे”ति केवललिङ्गकमन्त्रपाठ-
बलादेव उपांशुयाजवत् देवताप्राप्तिस्संभवत्येवेति तद्विधिकल्पनातः
पूर्वमेव एतद्विधिपट्टतेः न किञ्चित् प्रयोजनं पश्यामः । अभ्युदयशि-
रस्कत्वस्यापि अनन्यगतिरुत्वेन सत्यां विधिलाघवापादकधात्वर्थमात्र-
विधानेन गतौ गुणविवेचनाश्रयणीयत्वात् । अत एव केवललिङ्गक-
मन्त्रपाठबलादेव उपांशुयाजवत् देवताप्राप्तिमन्भवेन मन्त्रविनियोज-
कविधेः तत्कालीनप्रयोगविषयत्वस्य व्यवस्थार्थत्वेनैवोपपत्तिः । अन्वया
हि यदग्नये चेति वाक्यविहितकर्मसम्बन्धे लिङ्गादेव व्यवस्थासिद्धेः
मन्त्रविनियोजकविधिर्वैयर्थ्यम् । मिश्रलिङ्गरूपमन्त्रयोः गौणत्वमप्यस्मिन्
पक्षे निष्प्रमाणकमापद्यते । अतो यदग्नये चेति वाक्ययोः न
देवताद्वयविशिष्टकर्मविधानम् ।

नापि समुचितदेवताद्वयविधिः ; वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अपि तु
मन्त्रवर्णपाप्ताग्निहोत्रानुवादेन होममुद्दिश्य लापतात् मजापतिमात्र-
विधानम् ।

नचैवं ब्राह्मणगतचतुर्थ्या मजापतेर्विधाने मन्त्राणामेन्द्रीन्यायेन
गौणत्वापत्तेः - देवताकल्पकत्वानापत्तिः, कथञ्चिद्वा कल्पकत्वा-
ङ्गीकारेऽपि अग्निमूर्धाभ्यां मजापतेर्विफलतापत्तिश्चेति वान्यम् ।
(१) “अग्नेः पूर्वाहुतिः, मजापतेरुत्तरा” इतिक्रमावेधन्ययानुपपत्त्यैव
सिद्धौ तद्वलेनैन्द्रीन्यायानुपपत्तेः । अत एव ब्राह्मणगतोऽपि मजापति-
शब्दः मजानां पतिरिति व्युत्पत्त्या “पात्नीवतं ग्रहं गृह्णाती”तिवत् यौ-

गिकः तस्य च विशेष्यापेक्षायां मन्त्रवर्णेनाग्न्यादेर्विशेष्यस्य समर्पणं स्यात् (१) "अग्ना इ पत्नीवा" इत्यादिवत् इत्यापादयितुमप्यशक्यम् । क्रमविध्यन्यथानुपपत्त्या देवताद्वित्वस्यैवावगमात् ।

नचैवं होमोद्देशेन प्रजापतिमात्रविधाने तस्य सायं प्रातःकालेपो-
राहृत्या प्रजापतेरापि दध्यादिवदावृत्तिसिद्धेः वाक्यद्वयवैयर्थ्यापत्तिः ।
सायंप्रातःकालरूपीनीमत्तसम्बन्धार्थत्वेन वाक्यद्वयसार्थक्योपपत्तेः ।
तत्प्रयोजनञ्च उपसदनन्तरकर्तव्यमाप्ताग्निहोत्रे सायंप्रातःकालपोर-
भावात् प्रजापतिनिष्ठातिः ।

वस्तुतस्तु यदग्नयेचेति वाक्ये अग्निसमुच्चयविशिष्टप्रजापति-
विधानेऽपि नाग्न्यंशे विशेषणविधिकल्पनया विधानम् ; मन्त्रवर्णा-
देव प्राप्तेः ।

एवं 'यत्समर्पय चे'त्यत्रापि अग्निसमृद्धयैविशिष्ट्यस्य च तत्त-
त्काल एव प्राप्तेः सायंप्रातःपदमनुवादः । लक्षणया तत्तत्कालीन-
होमोद्देश्यतापरं वा । धातुस्तु साधुत्वार्थमनूयते । ततश्च तत्समुच्चय-
वैशिष्ट्यार्थमेव वाक्यद्वयमिति नानर्थक्यम् । न च क्रमविध्यन्यथानुप-
पत्त्या समुच्चयसिद्धेः विधिवैयर्थ्यम् । वैकल्पिकत्वेऽपि प्रयोगभेदेन
पूर्वोत्तरमात्रविधायकत्वोपपत्तेः ।

अतः एकस्मिन् प्रयोगे समुच्चयविधानोपपत्तेः तयोश्च
'यदग्नये चे' ति पाठक्रमादेव क्रमोपपत्तेः वस्तुतः क्रमवाक्यम-
नुवाद एव । संख्याविशिष्टाज्यानामिव समुच्चयविशिष्टप्रजापतेरापि
माप्तभावनानुवादेन विधानायोगः । पञ्चदशसंख्याया हि का-
रकत्वात् तस्य च मायामिकभावनासम्बन्धं विना अनुपपत्तेः
माप्तभावनानुवादेन समयसम्बन्धे युक्तो वाक्यभेदः । चशब्दो-
पात्तसमुच्चयस्य तु अकारकत्वात् नित्यं च समभिध्वाहृतपदार्थ-
विशेषणत्वपतीतेः तद्वारेणैव च भावनान्वयोपपत्तेः न वाक्यभेदः ।

तस्मात् मन्त्रवर्णप्राप्ताग्निमूर्त्यनूद्य तत्समुच्चयविशिष्टप्रजापतिविधानमेव युक्तमुत्पश्यामः ।

यच्चत्र मान्त्रवर्णिकदेवताविधानपक्षे ज्योतिर्गुणविशिष्टयोरेवाग्निमूर्त्ययोः देवतात्वमिति कैश्चिदुक्तम्, तत् (१) धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे, नार्चः । तस्मात् दिवाग्निरादित्यं गतः रात्रावादित्यस्तम्” इत्याद्यर्थवादानुसारान् उपांशुयाजे “विष्णुरुपांशु यष्टव्यः” इति वाक्यशेषानुसारेण मन्त्रवर्णगतदेवतात्वादिगुणवैशिष्ट्यमकल्पयित्वैव निर्गुणानामेव विष्ण्वादीनां देवतात्वकल्पनवत् लाघवात् निर्गुणयोरेवाग्निमूर्त्ययोः देवतात्वकल्पनोपपत्तेरपास्तम् ।

ननु—“यदग्नये चे”ति वाक्ययोरग्निमूर्त्यसमुच्चयविशिष्टप्रजापतिविधानस्योपजीव्यत्वात् केवललिङ्गकमन्त्रयोः देवताकल्पकत्वोपपत्तावपि मिश्रलिङ्गकयोरनुपजीव्यत्वात् तत्कल्पकत्वे मानाभावः । यथा-कथञ्चित् कल्पकत्वाङ्गीकारेऽपि वा प्रजापतिसमुच्चयसिद्धौ प्रमाणाभावः इति चेत्—

न ; यदग्नये चेति वाक्यस्ययोः अग्निमूर्त्यपदयोः सायंप्रातःकालीनदेवतामात्रोपलक्षणत्वाङ्गीकरणात् । अन्यथा मिश्रलिङ्गकमन्त्रयोः गौणत्वापत्तेः गौण्या वृत्त्या सायंप्रातःकालीनाग्निप्रकाशकत्वेनैव व्यवस्थासिद्धेः विनियोगवैयर्थ्यञ्च । सायंप्रातःकालीनाग्निमूर्त्यसमुच्चयवशेनैव प्रजापतेरुभयकालिकत्वोपपत्तेः तद्वाक्यगतसायंप्रातःपदवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । अतो धरमनुवादत्वादग्निमूर्त्यपदयोरेव तत्तत्कालीनदेवतामात्रोपलक्षणत्वाङ्गीकरणेन तत्समुच्चयविशिष्टप्रजापतिमात्रविधानमिति ।

यत्तु न्यायसुधाकृता—ययःश्रुतभाष्यानु(२)सारेण यदग्नये चेति वाक्ययोरेवाग्निमूर्त्ययोरेव विधानम्; न तु मन्त्रवर्णकल्पविधिवलात् अग्निमूर्त्ययोः प्राप्तिः, गौरवापत्तेः । न चैवं मासकर्मनुवादेन

देवताद्वयविधौ वाक्यभेदः, मत्येककारकविभक्त्यन्तपदद्वयोपात्तस्यापि देवताद्वयस्य चशब्दसमभिव्याहारात् परस्परसापेक्षत्वमतीतेः आख्यात-
तन्माययौगपद्येनाख्यातवृत्तेरभावात् वाक्यभेदानापत्तेः । चादीनां हि निपातोपसर्गाणां पृथक् पदत्वेन वाचकत्वेऽपि केवलाप्रयोगित्वेन स्वातन्त्र्येण तदर्थस्य भावनाविशेषणत्वाभावात् निसं समभिव्याहृत-
पदार्थविशेषणत्वमतीतेः पदार्थान्तरार्थस्यापि च चाद्यर्थान्वयं विना पदान्तरोपात्तभावनान्वयायोगात् चशब्दसमभिव्याहारात् इतरेतरस-
हितयोरेव अग्निप्रजापत्योः भावनान्वयमतीतिरिति नावृत्तिप्रसङ्गः ।

नचैतावता अग्नीषोमीयादिवत् व्यासज्यवृत्तिदेवतात्वापत्तिः ; पृथक् चतुर्थीनिर्देशेन इतरेतरनिरपेक्षयोरेव देवतात्वमतीतेः । पदान्तरसम्यन्धे हि चशब्दात् साहित्यं मतीयते, न विभीक्तसम्यन्धे ; त-
त्सम्यन्धात्माक् अपरिपूर्णस्य पदस्य पदान्तरेण चशब्देन अन्वयानु-
पपत्तेः ।

तदेवं निपातोपसर्गाणां वाचकत्वाङ्गीकारेऽपि वाक्यभेदः परिहृतः । पदा तु तेषां द्योतकत्वं तदा तत्समभिव्याहृतस्य एकस्यैव पदस्य विशिष्टार्थवाचकत्वम्, समभिव्याहृतेतरपदानां तु तात्पर्य-
ग्राहकत्वमित्यङ्गीकारात् प्रजापतिपदेनैव अग्निदेवतानिरूपितसमुच्च-
र्याविशिष्टप्रजापत्यभिधानात् विशिष्टार्थविधानोपपत्तेः चतुर्थ्यन्ताग्नि-
पदस्य चशब्दस्य च तात्पर्यग्राहकत्वेन विधिव्यापारत्वाभावेऽपि वैयर्थ्याभावात् एकपदार्थविधानात् सुतरां न वाक्यभेदः ।

अत एव दशमे—“ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति” इत्यनेन आन-
तिसाधनरूपायाः दक्षिणायाः ऋत्विगानमनार्थत्वेन प्राप्तत्वात् तदनु-
वादेन “(१)गौश्चाश्वश्चे”त्यादि “तस्य द्वादश शतं दक्षिणा” इत्यन्तेन
परस्परमहितानां गवादिपदार्थानां विधानमङ्गीकृत्य भूसीशकायां वि-
कृतौ धेनुर्दक्षिणाकार्ये विधीयमाना सर्वेषामेव तत्कार्यमाधनानां ग-

वांश्वादीनां निवर्तिका, न तु घेनुशब्देन गोमात्रवृत्तिगुणवाचिना प्र-
कृतिलिङ्गसंयोगात् गवामेव । प्रकृतौ गवादीनां प्रत्येकमानतिसाधनत्वे
सादृश्यात् गोरेव निवर्तिका घेनुः स्यात्, नत्वेतदस्ति. गवाश्वादीनां
चशब्दबलेन परस्परसहितानामेव प्राप्तदाक्षिणासम्बन्धावगत्या समु-
च्चितानामेव साधनत्वावगमात् । न चैवमपि वाक्यभेदः, चशब्दा-
न्वयात् पूर्वं हि गवादीनामुपादेयत्वेनापि दाक्षिणासम्बन्धे प्राप्तानु-
वादेन अनेकविधाने वाक्यभेदो भवेत् । गवादीनामुद्देश्यत्वे वा च-
शब्दोपात्तस्यापि साहित्यस्याविवक्षापत्तेः स्यादनेकोद्देश्यतानिमित्तो
वाक्यभेदः । परस्परसहितानामेवोपादेयत्वे तु नास्य प्रमक्तिरित्यु-
क्तम् । तस्मात् तद्वदेव यदप्रये चेत्येनेनापि प्राप्ते कर्मणि देवताद्व-
यीविधिर्नानुपन्नः ।

नचैवं ब्राह्मणवाक्येनैव देवताद्वयस्य सायंपातःकालकृतव्यव-
स्थासिद्धेः केवललिङ्गकमन्त्रद्वयस्य च तत्तत्तद्वादेव माप्तिमिद्धेः ताद्व-
नियोगाविधिवैयर्थ्यम् । मिश्रलिङ्गकमन्त्रयोः प्रत्यक्षाविधिविनियुक्त-
त्वेन लिङ्गाविनियुक्तगन्त्रापेक्षया प्राचल्यात् ताभ्यां पर्युदस्तयोः के-
वललिङ्गकयोः प्रातिपसवार्थं विधिसार्थस्योपपत्तेः—रित्युक्तम् ।

तन्न; अग्निप्रजापतिप्रातिपदिकयोः विभवत्पन्वयात् प्रागेव चशब्दा-
न्वयोऽभ्युपगम्यते ? तदुत्तरं वा ? नायः, समुचितयोः देवतात्वापत्तेः
विभक्तिद्वयवैयर्थ्याच्च । नान्त्यः; बलवत्तरकारकश्रुतिबलेन क्रियामस्य-
न्धस्यैव ज्ञातीति प्रतीयमानत्वेन तस्यैवापत्तेः वाक्यभेदस्य परिहर्तुम-
शक्यत्वात् । अन्यथा विद्वद्वाक्यविहितकर्मानुवादेन तद्विद्वत्प्रा-
प्तेः परस्परसहितत्वेनावगमयोः द्रव्यदेवतयोः साहित्योरेव विधानोपपत्तेः
सुतरां वाक्यभेदानापत्तेः । अथ “गौश्चाश्वश्चे” त्पादौ प्रथमा-
न्तत्वेन कारकविभक्त्यन्तत्वाभावात् दाक्षिणाशब्दान्वयात् पूर्वमेव
चशब्दान्वये नैव किञ्चित् वाचकमस्ति ।

चस्तुनस्तु अत्र प्राप्तकर्मानुवादेन समुचितगवादिनिधानरूपद-

व्यविधानसम्भवेऽपि द्वादशशतसंख्याया अपि विधेयत्वात् वान्यभे-
दस्य परिहर्तुमशक्यत्वेन द्रव्यसंख्योभयविंशिष्टदक्षिणाविधिरेवा-
श्रीयते ।

नचैवं 'तस्य द्वादशशत'मित्यत्र तच्छब्दवैयर्थ्यापत्तिः । द्रव्यसं-
ख्ययोररुणैकहायनीन्पायेन तद्विरहेऽपि पारिष्टिकमन्वन्धोपपत्तेरिति
वाच्यम् । एकवचनान्ततच्छब्दश्रवणाभावे संख्यायाः सर्वद्रव्यनि-
वेशापत्तेः मुख्यगोमात्रनिवेशनप्रयोजनत्वेन तच्छब्दसार्थक्यस्य दशमे
वक्ष्यमाणत्वात् तस्य चानतिसाधनत्वरूपस्य दक्षिणात्वस्य सामर्थ्या-
देव कर्मकर्तृत्वगर्थत्वात्सिद्धावापि तद्विन्नचममाध्वर्यूणामपि कर्मकर्तृ-
त्वाविशेषात् तेभ्योऽपि दानमसक्तौ "ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति"
इत्यनेन गवादिद्रव्यं तेभ्यः परिसंख्यायते । अतो 'गौश्चाध्वश्चे'त्यत्र
वाक्यभेदमसत्प्रभावात् चशब्दवशेन समुच्चितानां साधनत्वेन मती-
तावपि न तत्तुर्यत्वं "यद्गमे चे" त्यादेः ।

यदपि निपातोपसर्गाणा द्योतकत्वात् समभिन्वाहृतपदस्यैव
विंशिष्टवाचकत्वं अन्येषां तु तात्पर्यग्राहकत्वमित्युक्तम् । तदपि न,
तत्तन्निपातोपसर्गादिसमभिन्वाहारे तत्तत्पदेषु तत्तद्विंशिष्टार्थ-
विपयकशक्तिकल्पने तत्तत्समभिन्वाहाराभावे च शुद्धार्थविप-
यकशक्तिकल्पने निपातादीनां द्योतकताशक्तिकल्पने च गौरव-
प्रसङ्गेन द्योतकत्वपक्षस्यानभिमतत्वात् । अत एव तत्र तत्र ज्ञानादि-
पदेऽपि लक्षणावाचोयुक्तिः सङ्गच्छते ।

यदपि च केवललिङ्गकमन्त्रविनियोगविधेः मिश्रलिङ्गकविधिप-
र्युदासप्रतिपसवार्थत्वमित्युक्तम् । तत्र ; मिश्रलिङ्गकमन्त्रयोः स्वतन्त्र-
देवताकल्पकत्वं वा अभिप्रेतम् ? गौण्या वृत्त्या अग्निमूर्यप्रकाशकत्व-
मेव वा ? नायः ; तथात्वे वैकल्पिककेवलदेवताग्निमूर्यप्रकाशकत्वेनैव
केवलदेवत्वमन्त्रयोः विनियोगोपपत्तेः मिश्रविषयामिश्रलिङ्गविधिना
पर्युदासासम्भवात् केवललिङ्गकविधेः प्रतिपसवार्थत्वानुपपत्तेः तद्वैय-

प्रापितेश्च । मिश्रालिङ्गकमन्त्रस्थयोः जघन्यमूर्ध्नाग्निपदयोः गौ-
पा वृत्त्या सायेमातःकालीनाग्निमूर्ध्नाप्रकाशकत्वस्य विधिं विनापि
सिद्धेः विनियोगवैयर्थ्यात् ।

अत एव पृथानुमन्त्रणमन्त्रवत् उत्कर्षे प्राप्ते तद्यावृत्त्यर्थं वचन-
मित्यपास्तम् । यागानुमन्त्रणसमारूपावत् इह मिश्रालिङ्गकयोः सामा-
न्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावेन उभयदेवत्यकर्मद्वयस्य च अप्राप्तिद्व-
येन उत्कर्षासिद्धेः । अगो ब्राह्मणेन सूर्याग्निविधानाभिधानं आघा-
राग्निहोत्राधिकरणवार्त्तिकविरुद्धं न्यायमुधाकृतोऽनादरणीयमेवेति
केवलालिङ्गकमन्त्रवर्णपाठबलादेव तत्प्राप्तिः ।

अतश्च मन्त्रवर्णप्राप्तस्याग्रेः अग्निहोत्रपदेन विधानायोगात्
विधेयान्तराभावेन च जुहोत्याभिधेयस्य होमत्वस्य विधेयत्वात्
तस्यैव अग्निदेवताकत्वसम्बन्धेन अग्निहोत्रपदं नामधेयम् ।
अग्निहोत्रपदञ्च अस्मिन् पक्षे (१)हुषामाथुभसिभ्यस्तन्न” इत्यनेन
पात्राशब्दवत् “(२)उणादयो बहुलम्” इत्येतदनुसारात् होत्रशब्दं
प्राप्ते प्रसन्नं व्याख्याय अग्नेः होत्रपदवाच्यो होमः अग्निहोत्र-
मित्येवं व्युत्पत्त्या तैत्तिरीयशाखाधीतस्वरसंवादात् प्रमाणान्तरासिद्ध-
देवतात्वारूपसम्बन्धविशेषलक्षणया पृष्ठीतत्पुरुष एव । इष्यते च
प्रकृतिविकारभावाभावेऽपि प्रमाणान्तरासिद्धतादर्थाख्यसम्बन्धविशे-
षलक्षणया पृष्ठीतत्पुरुषोऽश्वघासादी ।

न चैवं पूर्वपक्षेऽपि लक्षणायनुगतः पृष्ठीतत्पुरुषमप्राप्त एव किं
नाश्रीपत् इति वाच्यम् । सम्बन्धविशेषस्य प्रमाणान्तरेण सिद्धेः,
यस्तु भाष्यकारेण सिद्धान्ते लक्षणस्वरायननुगतोऽपि चतुर्था-
वद्गुह्रीहिः, न्यायमुधाकृता च पृष्ठीवद्गुह्रीहिः, सः तत्र होत्रशब्दस्य
कर्मव्युत्पत्त्या द्रव्यवाचित्व इत्यभिप्रायेण द्रष्टव्यः ।

यदपि च कैश्चिन् अग्नौ होत्रमस्मिन् इति लक्षणानुगतः सप्त-
मीवद्गुह्रीहिरेवाश्रयणीयः इत्युक्तम् ; तत्र तत्पुरुषे लाघवात्, स्वरा-

नुगमाच्च, मासाग्निहोत्रे चाग्निदेवताकत्वप्रसिद्धेः गौण्या वृत्त्या धर्म-
मात्रोपदेशकत्वोपपत्तेः, अग्न्यधिकरणकत्वस्य तु मामाग्निहोत्रेऽपि
“यदाहवनीये जुहोती”त्यनेनैव प्राप्तेः प्रापणीयपदवत् अतिदेशक-
त्वानुपपत्तिप्रसङ्गात् उपोसितम् ।

यद्यापि च आहवनीय एवाहुतिद्रव्यं, नापरयोरित्यस्मिन् पक्षे
प्रातर्होमप्रयोगे अग्निदेवताकत्वाभावात् नेदं प्रवृत्तिनिमित्तमेतद्वाक्य-
विहितहोमत्वावच्छिन्ने सम्भवति, तथापि पढाहुतिपक्षदशाहुतिपक्षयोः
आपराग्निकहोमाभ्यामे प्रातःप्रयोगे अग्निदेवताकत्वस्य सत्त्वात् प्रवृ-
त्तिनिमित्तत्वाविधातः । एकस्यैव होमस्य सार्यमातःकालाधिकरणकदे-
वतासमुच्चयानुरोधेन उपोतिष्टोमवदभ्यासेऽपि कर्मभेदाभावेन विजा-
तीयहोमत्वावच्छिन्ने सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनाग्निदेवताकत्वाच्च ।
षष्ठ्यते चैकदेशप्रवृत्तिनिमित्तेनापि तत्प्रत्ययव्यायेन नामधेयत्वोपपत्तिः
वैश्वदेवाधिकरणे । अतिप्रमद्गानिराकरणं वीद्वत्पदवत् सर्वत्र द्रष्टव्यम् ।
अतश्च सिद्धमग्निहोमपदस्य नामत्वम् । एवं च फलादिनिमित्तकालद्रव्यदे-
वताव्याप्येषु फलादिसम्बन्धः अग्निहोत्रसंज्ञकस्य नानुपपन्नः ॥

आधारवाक्येऽपि आधारशब्दस्य भावव्युत्पत्त्या कर्मनामत्वाङ्गी-
कारेण प्रथमविधिप्रकारसम्भवे द्वितीयविधिप्रकाराङ्गीकरणं, तद्वलेन
चोपांशुयाजे विनियोगकल्पनं चात्यन्तानुपपन्नमेव । उपांशुयाजे
प्रत्यक्षशिष्टध्रौवाज्यस्य तद्वत्तविलीनरसस्य च(१) “सर्पिराज्यं प्रती-
यात्” इत्यनेन प्राप्तत्वात् विधातुमशक्तेश्च ।

अत एव साम्राट्योपाशुयाजाङ्गभूतद्रव्यादौक्षेण संस्कारविधि-
रित्यपास्तम्, द्वितीयविधिप्रकाराङ्गीकरणापत्तेः । अत एव
चतुर्गुहीतं चेत्यनेन संस्कार्यविशेषसमर्पणमित्यप्यपास्तम् ।
'तस्पाधारमाधार्य' इत्येतावतेवाभीष्टमिद्वेः एतद्वाक्यस्याधारप-
दस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । एतद्वाक्ये सरणान्तरविधानन्तु भेदकप्रमा-

णाभावादेवायुक्तम् । आधारवाक्ये विनियोगभङ्गकल्पनया द्रव्य-
विशिष्टक्षारणविधानं तु पञ्चमविधिपकारापत्तेः द्रव्यस्य चतुर्थी-
तवाक्यादेव प्राप्तत्वात् अयुक्तम् ।

अत एव “इन्द्र ऊर्ध्व” इत्यनेनैव मान्त्रवर्णिकदेवतामाप्तेः याग-
त्वकल्पनया होमत्वसिद्धेः तन्नामधेयाधारपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तभेदात्
न तदेक्यमादाय नामधेयवैयर्थ्यमाशङ्कनीयम् । अस्ति च होमेऽपि
मक्षेपांशेन क्षारणात्मकत्वमिति पूर्ववदेव प्रवृत्तिनिमित्तोपपत्तिः ।

अथ यगः स्विष्टकृद्देव त्यागांशेनारादुपकारकोऽपि मक्षे-
पांशेनाद्यमयाजत्रयसाधनीभूताज्यसंस्कारकत्वात् सन्निपत्योपकार-
कोऽपि स्वीकृत्यते । सन्निपत्योपकारकत्वसम्भवे अंशोऽप्यारादुप-
कारकत्वकल्पनस्य तद्देवान्यायगत्वात् ।

अत एव “तस्याधारमाधार्य” इति सम्बन्धसामान्यवाचिन्यपि
पृष्टी “आज्यस्य यजन्” तिवत् न गुणस्वरूपसम्बन्धविशेषपरा ।
अपि तु भाव्युपयोगित्वात् साधान्यपरैव । अतश्च आचारोत्तरमपि
जौहवनाद्ये प्रयाजार्थं तदुत्पादने पुनराधारकरणम्; विकृतिषु च वा-
चनिकमयाजपर्युदासे उत्तराधारनिवृत्तिरिति । नचैवं संस्कारकर्मत्वे
तस्य संस्कार्यनिरूपणाधीननिरूपणत्वात् तेनैवावच्छेदकमिदं अ-
वच्छेदकान्तरानपेक्षणात् नामधेयानर्थक्यम् । उद्भिदादिवत् सत्यव्य-
वच्छेदकान्तरे नामान्त्रानवशेनैव एतदवच्छेदकस्याभ्युदयोक्षारकत्व-
कल्पनया “अंशुं गृह्णाति” “अदाभ्यं गृह्णाति” इत्यादिवत् संस्का-
रकर्मण्यपि नामार्थवत्त्वोपपत्तेरिति न्यायसुधाकारः ।

चस्तुतस्तु संस्कारकर्मत्वे द्रव्यसम्बन्धांशोऽस्य अपूर्वनिधित्वा-
पत्तेः लघुभूतनियमविधित्वापादकं ‘तस्ये’तिपठ्या गुणत्वपरत्वमङ्गी-
कृत्य आरादुपकारकत्वमेव मयाजादिवत् युक्तमाश्रयितुम् । अत एव
उद्देशमक्षेपत्यागसमुदायरूपस्य होमस्यैव एकस्य पदार्थस्य विधेयत्वात्
अवयवभेदमङ्गीकृत्य भाव्युपयोगाङ्गीकरणमपि अन्यायमेव । स्वि-
ष्टकृदादौ तु न सामवायिकत्वलामार्थं तदङ्गीकरणम् । अपि तु

दृष्टार्थत्वलाभायैव । प्रकृते तु संस्कारकर्मत्वेऽप्यदृष्टकल्पनायाः आवश्यकत्वात् साध्यभेदो निष्प्रमाणकः । अतश्च तुषोपवापवत् परमयुक्तद्रव्योपजीवित्वेऽपि संस्कारकर्मत्वाभावात् नोक्तफलसिद्धिः । विकृतिषु वाचनिकप्रयाजपर्युदामे परं यत्किञ्चिदाज्येनाभिधारणेऽपि न जीहवोत्पादनम्, कपालवत् परमयुक्तत्वात् । परमयुक्तत्वञ्च धतुर्गृहीतवाक्ये प्रयाजप्रयसाधनानुवादवैयर्थ्याभिया अवगम्यत इति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

नन्वेवं प्रसपांशेनारादुपकारकत्वेऽपि उद्देशांशेन साम्राट्याङ्गभुनेन्द्रदेवतास्मरणार्थत्वेन दृष्टार्थत्वोपपत्तेः स्वाहाकारोत्तमप्रयाजानूयाजवदेव सन्निपत्योपकारकत्वोपपत्तिः । न च साम्राट्ये महेन्द्रदेवताया अपि वैकल्पिकत्वास्मत्त्वात् कथमिन्द्रमात्रस्मारकत्वोपपत्तिः । प्रोक्षणादिवत् साम्राट्यापूर्वसाधनीभूतदेवतामात्रस्मरणार्थत्वकल्पनया आधारहोमसम्बन्धिदेवगोद्देशेन साम्राट्यसम्बन्धिदेवताद्वयस्यापि स्मरणोपपत्तेः । अतश्च यद्यपि (१) 'त्रीहिणां मेघ सुमनस्यमानः' इति मन्त्रस्य यवप्रयोग इव महेन्द्रप्रयोगेऽपि "इन्द्र ऊर्ध्वो अश्वर" इत्यस्य लोपेऽपि 'महेन्द्रायेदं न मम' इत्यनेन देवगोद्देशेनैव साम्राट्यदेवतास्मरणोपपत्तेरिति चेत्—

न ; मन्त्रवर्णस्यैवागोद्देशकल्पकत्वेन कल्पकलोपे तल्लोपस्यैव न्याय्यत्वात् । "ता एता एकांशदाहुतयो भवन्ति—द्वावाघारौ, पञ्च प्रयाजाः, द्वावाज्यभागौ, आग्नेयः, (२) दश उपांशुप्रयाजः, अग्नीषोमीयः पुरोडाशः, स्विष्टकृत्, इडा, वयोऽनूपाजाः, सूक्तवाकः, शंपुवाकश्च, यत्पत्नीमंयाजेषु खुगादीयते, समिष्टयजुश्चे"ति शतपथश्रुतिगतेन प्रकरणसनायेन लिङ्गेन पौर्णमास्या(३)पि विधानाच्च, अतश्च आरादुपकारक एताघारो नामधेयश्च तस्याधारपदमिति सिद्धम् । एवञ्च आधारश्रिहोत्रपदयोः तत्प्रख्यापकशास्त्रान्तरसदृभावेन गुणविवित्वासम्भवे निद्धे धातुसमभिव्याहारात् तन्नामत्वे चावधारिते सामाना-

धिकरणार्थं द्वितीयाऽपि तृतीयार्थलक्षिकेसङ्गीक्रियते । न च शक्य-
सम्बन्धाभावः । चात्वर्ये असाधितस्य करणत्वानुपपत्तेः कर्मत्वस्याऽपि
सत्त्वात् एकार्थसमवायसम्बन्धेन विधिसामर्थ्यावगतकरणत्वलक्ष(१)-
कत्वोपपत्तेः ।

एवं दर्शपूर्णमासवाक्येऽपि आग्नेयादिवाक्येषु कालपागयोऽभयोर-
पि प्राप्तौ भावार्थाधिकरणन्यायेन चात्वर्यस्यैव फलसम्बन्धकरणेन
गुणफलसम्बन्धानुपपत्तिः । यत्र चात्वर्यः प्राप्तः गुणश्चाप्राप्तः तत्रैव
गुणफलसम्बन्धः भावार्थाधिकरणापवादेन, न तु यत्र गुणोऽपि प्राप्तः ।

अत एव(२)“ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृहीयात् यः कामयेत यथा-
पूर्वं प्रजाः कल्पेन्न”-इति वाक्येन ऐन्द्रवायवाग्रतारूपगुणः न फलार्थं
विधीयते, अपि तु ग्रहणान्येवेत्युक्तं दशमे । ततो यागानामेव फलस-
म्बन्धात् तेषां च उत्पत्तिवाक्यमाप्तकालसम्बन्धिलक्षणया दर्शपूर्ण-
मासपदं नामधेयम् ।

एवं समिदादिपदमपि मन्त्रवर्णादेव समिदादिदेवतायाः प्राप्तत्वात्
लक्षणया नामधेयमेव ।

(३)“य एवं विद्वानि”ति वाक्यद्वयेऽपि प्रयाजानुवादेन वैकलिक-
कालद्वयाविधानशङ्कापि एतद्विध्यभावे फलवाक्ये सर्वेषामेकफलसाध-
नत्वेनावगतानां यागानां सहप्रयोगाऽवगमात् आग्नेयादितांहत्या-
सुरोधेन पौर्णमास्यां अमावास्यायां वा प्रयाजादीनां अनुष्ठानोपपत्तेः
विधिवैयर्थ्यप्रसङ्गादेव निराकर्तव्या । नस्मात् तदपि त्रिकस्य त्रिकस्य
नामधेयम् ।

सूत्रं तु गुणप्ररूपापरुशास्त्रान्तरयुक्तं यत् पूर्वाधिकरणद्वयावि-
षयीभूतं तदपि नामधेयमिति व्याख्येयम् ।

इत्यग्निहोत्राधिकरणम् ॥ ४ ॥ (तत्प्ररूपन्यायः)

(५) तद्व्यपदेशाधिकरणम् ।

सू-तद्व्यपदेशं च ॥ १-४-५. ॥ (सि)

“अथैष श्येनेनाभिचरन् यजेत” “अथैष सन्दन्शेनाभिचरन् यजेत” “अथैष गवाभिचरन् यजेत” इत्यादिषु श्रुताः श्येनादिशब्दाः गुणविधयः कर्मानामधेयानि वेति विचार्यते । तत्र प्रसिद्ध्यादिभिर्गुणविधित्वम् । न चात्र उद्भिन्न्यायावतारः, तस्य सोमदध्यादिवत् ऋध्वमवृत्तेनापि वाक्यभेदः ; येन चित्राधिकरणन्यायमवृत्तिः शङ्क्येत । अत एव तत्प्रख्यपशास्त्रान्तरसद्भावात् न पूर्वाधिकरणविषयत्वम्, तेन प्रत्युदाहरणरूपेण पूर्वपक्षोत्थानात् अनन्तरा सङ्गतिरपि सिद्धा भवति । तत्रापि फलोद्देशेन गुणविशिष्टकर्मविधानम् ।

नचैवमपि “यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते एवमयं द्विपन्तं भ्रातृवो निपत्यादत्ते यमभिचरति श्येनेन” इत्यर्थवादोपात्तश्येनसादृश्यस्य श्येन एवासम्भवात् श्येनशब्दस्य गौण्या वृत्त्या यागपरत्वं परिकल्प्य प्रसिद्धश्येनसादृश्योपपादनार्थं यागनामत्वं स्वीक्रियतामिति वाच्यम् । विशेषणार्थे प्रसिद्धस्य श्येनसादृश्यस्याभेदादनुपपद्यमानत्वेऽपि विशेषणार्थे तस्योपपन्नतरत्वेन नागत्वासाधकत्वात् ।

अथ वा एतस्य वाक्यजातस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणे पाठात् कर्मभेदकप्रमाणाभावेन विशिष्टविधित्वानुपपत्तेः ज्योतिष्टोमाश्रित एव गुणः फलाय विधीयते “दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादि”तिवत् । न चैतस्मिन्नपि पक्षे तर्हि गुणस्यैव विधेयत्वेन स्तोतव्यत्वात् स्वस्यैव उपमानत्वानुपपत्तिः । “(१) रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव” इत्यादिवदौपचारिककालन्याक्तिकृतभेदकल्पनया उपमानान्तराभावलक्षणया वा स्तुत्युपपत्तेः ।

न च तर्हि स एव दोषः । उपक्रमस्य विभुद्देशवार्तिश्येनपदस्य

गुणत्वकल्पनापेक्षया उपसंहारस्यार्थवादे तदङ्गीकरणस्यान्याय्यत्वात् । न ह्यत्र विध्युद्देशः सन्दिग्धः, येन वाक्यशेषेण निर्णयित । एतदभावे “सोमेन यजेते”त्यादिवत् गुणाविधित्वस्य त्वयाप्यङ्गीकार्यत्वात् । अतो विरोधात् उपक्रमस्य भावत्येनार्थवादे अन्यथानयनं न दोषः ।

यस्तुतस्तु उपमानान्तराभावद्योतकस्य उपमेये उपमानत्वकल्पनरूपानन्वयालङ्कारस्याभेदेऽनुगुणत्वमेव । अत एव “ते तद्विलासा इव तद्विलासा” इत्यादौ अभेद एव अनन्वयालङ्कारोदाहरणं सङ्गच्छते । अतो निर्मूलैव नामत्वोक्तिरिति प्राप्ते—

अभिधीयते—विशिष्टकर्मन्तरविधिस्तावत् भेदकप्रमाणाभावादेवायुक्तः, गुणफलमन्वयविधित्तु उपमानासम्भवादेव निराकर्तव्यः । यद्यपि चेयं स्तुतिः नागन्तस्वार्थसत्यत्वमपेक्षते, तथापि आलम्बनापेक्षत्वात् नोपमानस्य भेदं विनोपपत्तिः, नचौपचारिकभेदकल्पना रामरावणयोरित्यत्रेवाशङ्कनीया । एकस्या एव व्यक्तेः कालभेदेन उपमानत्वकल्पने तावत् यथा अनेन पूर्वं निपत्य मांसादानं कृतं तथा वैरिणोऽप्यादानं क्रियते इत्यर्थस्यापत्तेः आदत्त इति श्रुतिः भूतकाललक्षणा, यथैवंशब्दाभ्यां समभिध्वाहतयोः श्वेनपदसर्वनाम्नोः भिन्नार्थकत्वेन प्रतीयमानयोः एकार्थत्वकल्पनेत्यनेकत्र दोषकल्पनापत्तेः वरमेकत्रैवोपक्रमस्येऽपि श्वेनपदे लघुभूताद्वितीयविधिप्रकारापादिका निरुद्धा गौणी युक्ता आश्रयितुम् । अत एव जघन्यानामपि भूपमामनुग्रहो न्याय्यः । मुरुषानुग्रहश्च समसङ्गचावेवमपि इति द्वादशे वक्ष्यते ।

एवमेकस्मिन्नापि कार्ये व्यक्तिभेदेन उपमानरूपनायां श्वेनपदसर्वनाम्नोः श्वेनत्वावच्छिन्नोपस्थापकयोः प्रायतदितरव्याक्तिलक्षकत्वम्, पुनश्च विधेयत्वावच्छेदकश्वेनत्वावच्छिन्नस्य स्तुत्यभावः इत्यनेकत्र दोषः ।

वस्तुतस्तु “रामरावणयोरिव” इत्यत्र नैव औपचारिकमेदक-
त्वनया उपमानोपपादनम्, रसविधातापत्तेः । किन्तु उपमानाभाव-
लक्षणया अनन्याचारितत्वरूपापनमेव । अतश्च तद्वदेवात्र उपमाना-
न्तराभावलक्षणायां पूर्ववदेवात्र अनेकेषु पदेषु लक्षणेति । नचोपमा-
न्तराभावस्य व्यञ्जनयैवोपास्थितेः न लक्षणेति वाच्यम् । तस्याः वृ-
त्त्यन्तरत्वे प्रमाणाभावात् । अत एवास्मन्मते अनन्वयालङ्कारस्थ-
लेऽपि तात्पर्यानुसारेण लक्षणैवेति ध्येयम् । अतः प्रकृते अनेकेषु
पदेषु लक्षणापत्तेः एरुस्मिन्नेव वरं मुख्येऽपि इयेनपदे एका निरुद्धा
गौणी । सापि च भिन्नयोः आहार्यामिदकथनात्मकरूपाविषयै-
वेति केचित् ।

वस्तुतस्तु वेदे आरोपकपुरुषाभावात् न क्वापि रूपकम् ।
अतस्ताधारणधर्मवाचिपदाभावात् लक्षोपमारूपेयं गौणी । तत्र च
प्रसिद्धइयेनातिरिक्तं तत्सदृशञ्च यागरूपमपि अभिचाररूपफलजनकं
इयेनपदमतिपाद्यमित्येतावदवगम्यते । उच्यतेऽपि तस्य संज्ञान्तरावरो-
धात् तत्त्वानुपपत्तेः गौणसंज्ञपैत्र कर्मान्तरत्वसिद्धिः ।

नचैवं सर्वत्र जघन्यवृत्तिस्थले अतिप्रसङ्गनिराकरणस्य पदा-
न्तरसमभिव्याहाराद्यवगततात्पर्यबलादेव सिद्धेः सिद्धान्ते कृत्यङ्गी-
करणप्रयोजनाभावः । “समानमितरत् इयेनेन” इत्यादौ प्रसिद्ध-
इयेनयागोपस्थितिप्रयोजकत्वात् । अतएव दर्शपूर्णमामादिपदे लास-
णिकेऽपि निरुद्धङ्गीकरणप्रयोजनं “मासं दर्शपूर्णमासाभ्या”मित्या-
दिषु गौणत्वसिद्धिः । तस्मिन् हि सति मुख्यत्वाविशेषात् अपरत्र
गौणी वृत्तिर्युज्यते, नान्यथा । अर्थवादस्तु इयेनपदस्थगौण्यपेक्षित-
सादृश्योप(१)स्थापनार्थस्तत्र विनैव लक्षणां उपमानोपमेयमाधारण-
धर्मसादृश्यवाचकपदैः पूर्णत्वात् पूर्णोपमाविधया विधेययागस्तुत्यर्थो
न विरुध्यते । अतस्सिद्धमुपमानव्यपदेशानुरोधेन इयेनपदं ना-

मधेयम् ।

एवमुत्तरयोरपि “यथा वै सन्दंशेन दुरादानमादत्ते” इति “यथा वै गावो गोपायन्ति” इतिचार्थवादि कोपमानवशेनैव नामधेयत्वमनुसन्धेयम् । अतश्च सिद्धं श्येनादिपदानां नामधेयत्वमिति ।

सूत्रं तु विधित्सितगुणोपमानव्यपदेशयुक्तं चशब्दात् मत्वर्थलक्षणापादककर्मन्तरत्वग्राहिप्रमाणशून्यं च यद् श्येनादिपदं तदपि नामधेयमिति व्याख्येयम् ॥

तदेवं मत्वर्थलक्षणा, वाक्यभेद, तत्प्ररूप, तद्व्यपदेशाख्यैः चतुर्भिरेव प्रकारैस्सर्वत्र नामधेयत्वमुच्येयम् । न त्वेतेभ्योऽप्यः प्रकारोऽस्ति । विशिष्य चापमर्थो(१) वैश्वदेवाधिकरणे निरूपयिष्यते । अत एव(२) “अथैव ज्योतिः” (३) अथैव सर्वज्योतिः” रित्यादावपि यद्यपि प्रथमानिर्दिष्टे ज्योतिरादिपदे द्रव्यस्य क्रतुवाचकपदसमिध्याहाराभावे तदङ्गत्वेन विनियोज्यतुमशक्तेः प्रकरणेन च सिद्धरूपस्याविनियोगात् “एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेते” त्यनेनैव विनियोगसम्भवे क्रमेणापि विनियोगाकरणात् क्रमेणैव च विनियोगे एतद्विधिवैयर्थ्यापत्तेः ज्योतिष्टोमयागानुवादेन ज्योतिरादिपदोपनीताः गुणाः एतच्छब्देन विधीयन्ते इत्याशङ्का जायते तथापि एतच्छब्दपरामृष्टानां गुणानां सहस्रदक्षिणायाश्च मासकर्मनुवादेन विधाने वाक्यभेदापत्तेः चित्रान्पायेन नामधेयत्वम् ।

न च वाक्यभेदापादकगुणादेव कर्मन्तरत्वोपपत्तेः तस्यैव गुणद्रव्यविशिष्टस्य विधौ वाक्यभेदाभावात् न चित्रान्पाय इति वाच्यम् । विधिगौरवापादककर्मन्तरत्वकल्पनापेक्षया नामधेयत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । अतश्च नामत्वकल्पकत्वात् तद्वलेनैव विधिलक्षणापादकं कर्मन्तरत्वकल्पनमुचितमिति नामत्वमेव न्याय्यम् । एतदभिप्रायेणैव न्यायसुधाकृता ज्योतिरादिशब्दानां उद्भिदाद्य-

धिकरणेषु यथासम्भवं निवेशो भविष्यतीत्युक्तमिति तस्मिन् बहु-
भाषितत्वमात्रारोपेण दोषाभिधान भ्रम एव ॥

एवं वैश्वदेवदर्वाहोमादिषदानामपि तत्प्रत्यन्यायादेव नामधेय-
त्वम् । वैश्वदेवाधिकरणे तदेव वैश्वदेवपदस्याक्षिप्य समाधीयते । अ-
ष्टमादौ इह सिद्धमेव नामधेयत्वमपूर्वत्वविचारार्थं प्रसङ्गात् स्मर्यते
इति न पौनरुक्त्यमपीति सर्वमनवद्यम् ॥

इति पञ्चमं तद्व्यपदेशाधिकरणम् ॥

अथ यष्टं वाजपेयाधिकरणम् (६) ॥

सू-नामधेये गुणश्रुतेः स्यात् विधानमिति

चेत् ॥ १-४-६ ॥ (पू)

इह पूर्वाधिकरणे सूत्रगतचशब्दसूचितमन्वर्थलक्षणादोष एवाक्षिप्य
समाधीयते "वाजपेयेन स्वाराउपकामो यजेते"त्यत्र वाजपेयशब्दः
गुणविधिः कर्मनामधेयं वेति विचारः । तत्र वाजपेयशब्दो यवागू-
ह्यपेयास्वरचनस्सन् प्रसिध्यादिभिर्गुणविधिः । न च मन्वर्थलक्षणा,
यागस्य करणत्वानभ्युपगमात् । यदि करणत्वमभ्युपगम्येत ततो गु-
णस्यापि करणत्वात् करणयोरन्वयार्थं भवेत् मन्वर्थलक्षणा । न तु
तदभ्युपगमे प्रमाणमस्ति । यजेतेत्यत्र श्रुत्या लक्षणया वा करणत्व-
स्यानुवृत्तत्वात् । कथं तर्हि अनीप्सितस्य यागस्य प्रत्ययार्थरूपाया भा-
वनायां अन्वयः । नह्यत्र भावनानङ्गीकारेण वैयाकरणवत् पूर्वगुण-
स्सम्भवति । तस्याः प्रधानभूतायाः भावार्थाधिकरणे साधयिष्यमा-
णत्वात् । कथञ्चैवं सति इतरकारकाणामन्वयः? उच्यते—

धात्वर्थ एव सर्वेषां कर्मकरणसम्पदानानामन्वयः । न तु भावनायाम् । तस्या यत्ररूपत्वेन द्रव्यादिजन्यत्वासम्भवात् । धात्वर्थद्वारकत्वाश्रयणापेक्षया साक्षात् धात्वर्थान्वयस्यैव न्याय्यत्वाच्च । अतस्तर्वाण्यपि कारकाणि भावनासम्बन्धमनादृत्य धात्वर्थेनैवाङ्गीयन्ते । सोऽपि च कारकान्वयित्वात् न स्वयं कारकलोपः । अपि तु यथैव सिद्धान्ते सकलकारकान्विता भावना क्रियारूपैव सती प्रत्ययेनाभिधीयते, तथास्मिन् मते धात्वर्थोऽपि क्रियारूपत्वेनैव धातुनाभिधीयते । अत एव न भावनावदेव कर्मत्वकरणत्वादिकृतैरूप्यमपि । अतश्च सकलकारकविशिष्टो धात्वर्थोऽपि प्रधानभूतायां भावनायां करणत्वसम्बन्धेन नाङ्गीयते । अपि तु सम्बन्धसामान्येनैव । अत एव “प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थे सह भूतः” इत्यनुशासनमपि सम्बन्धसामान्याभिप्रायकं सङ्गच्छते ।

नचैवगापि सम्बन्धसामान्यस्य वाक्यार्थविधयैव भानोपपत्तेः तवाप्यनुशासनवैषम्यम् । एतद्वलादेव प्रकृत्यर्थान्वयस्य शक्त्या निरुद्धलक्षणया वा पदार्थविधयैव भानाङ्गीकारात् । न च भावनायाः कारकरूपत्वे जनकत्वेन गुणत्वापत्तेः प्राधान्याभावमसङ्गात् क्रियारूपायां तस्यां कारकातिरिक्तस्यान्वयानुपपत्तिः इत्यत्र किञ्चित् प्रमाणमस्ति । “(१) एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीषमग्निष्टोमं साम कृत्वा” इत्यादौ क्रियाद्वयस्य कारकत्वातिरिक्तेनापि पूर्वकालत्वादिना सम्बन्धेन शतशोऽन्वयाङ्गीकारात् । अतश्चोल्लेखोऽपि यजेतेत्येवमाकारक एव सम्बन्धसामान्येनेति न विरोधः । तदापि कारकाणां धात्वर्थसम्बन्धमेवाभ्युपगम्य तस्य भावनान्वय उपपादितः ।

अथ वा अस्तु प्रधानान्वयस्याभ्यार्हितत्वात् कारकाणां भावनायामेवान्वयः । न चैतावता यागस्यापि कारकत्वात् तस्य पूर्वोक्तविधया सम्बन्धोपपत्तेः न कर्मत्वकरणत्वादिकृतैरूप्यापत्तिः ।

शाब्दबोधे युगपत् प्रतीत्यङ्गीकारे हि वैरूप्यं दोषः । न तु वस्तुतः
 एकस्मिन् अर्थे धर्मद्वयाङ्गीकारे; भिन्नप्रयोगित्वेन तस्यादोषत्वात् ।
 अतश्च एकस्मिन्नेव यागे वस्तुतो गुणादिनिरूपिते कर्मत्वे फलादि-
 निरूपिते च करणत्वे विद्यमानेऽपि तयोश्चाब्दबोधे प्रतीत्यभावा-
 त् न वैरूप्यापत्तिः । अतश्च धात्वर्थस्य गुणत्वेनानवगमात् तत्र
 कारकीभूतगुणान्वयार्थं न मत्वर्थलक्षणापत्तिः । अत एव उद्भिदा-
 द्युदाहरणेऽपि विशिष्टविधिपक्षे मत्वर्थलक्षणाया दोषत्वेनोक्तत्वात्
 तत्रापि मत्वर्थलक्षणोद्धारोपपत्तेः तदप्यत्रोदाहरणम् । यागा-
 नुवादेन गुणविधिरिति पूर्वपक्षेऽपि विशिष्टविधाविव यानि जप-
 न्यविधिप्रकाराद्याश्रयणापत्तिरूपाणि द्रव्यानि तेषां तत्र सम्ब-
 न्धाङ्गीकारेऽपि उद्धर्तुमशक्यत्वात् न तदाक्षेपार्थमिदमधिकरणम् ।

चित्राधिकरणेऽपि चित्रत्वस्त्रीत्वावच्छिन्ने द्रव्यविशिष्टकर्मान्तर-
 विधिपक्षेऽपि मत्वर्थलक्षणादोषस्याप्युद्भावयितुमशक्यत्वात् तदुद्धारार्थ-
 मपीदमधिकरणमिति तदप्यत्रोदाहरणम् ।

वाच्यभेदाद्युद्धारस्तु गुणद्रव्यस्य यागान्वये तन्त्रत्वोपपत्तावपि
 विधेयत्वस्य तन्त्रत्वे प्रमाणाभावात् विध्याहोत्तमसङ्गेन (१)अश-
 क्य एव ।

एवं “आज्यैः स्तुतव” इत्युत्पत्तिवाक्येऽपि आज्यविशिष्टस्तोत्र-
 विधाने मत्वर्थलक्षणादोषस्याप्युद्भावितत्वात् तदुद्धारार्थमप्येतदाधिक-
 रणम् । आज्यप्रकाशकमन्त्रलक्षणादिदोषस्योद्धारस्तु तत्राप्यशक्य
 एव । “पञ्चदशान्याज्यानी” सत्र तु सामानाधिकरण्येनान्वयस्य
 विशिष्टविधावपि मत्वर्थलक्षणां विनैवोपपत्तेः आज्यानां च द्रव्यत्वेन
 क्रियान्वयस्य शङ्कितुमप्यशक्यत्वेन तदुद्धारस्याप्युक्ततेः न तस्यो-
 दाहरणत्वम् ।

एवमग्निहोत्रशब्दोऽपि नोदाहरणम् । तत्र बहुव्रीहिर्न मन्त्र-

र्थस्योपादानेन विशिष्टविधिपक्षे मत्वर्थलक्षणाया अप्रसक्तत्वात् । न चैवं वाजपेयपदेऽपि वाजं पेयमास्मिन्निति बहुव्रीह्यन्तत्वाविशेषात् तल्लक्षणापत्तेः अप्रसक्तेः।द्वारायोगेन अस्योदाहरणत्वानुपपत्तिः॥ बहुव्रीह्यपेक्षया वाजं च तत् पेयं चेति कर्मधारयस्य लघुत्वेनाश्रयणीयत्वात् । तदा च कर्मसामानाधिकरण्यार्थं मत्वर्थलक्षणायाः प्रसक्तत्वेन तदुद्धारोपपत्तेः ।

यस्तु अग्निहोत्रशब्दे तत्प्रख्यन्यायः, स नैवोद्धर्तुं शक्यः । न हि तन्त्रसम्बन्धेऽपि मान्त्रवर्णिकदेवताप्राप्तिः निराकर्तुं शक्यते ।

यस्तु-अत्र न्यायसुधाकृता स्वमतवासनया यदग्रपे चेति शास्त्रस्य देवताप्रापकत्वं तन्त्रसम्बन्धपक्षे कर्मान्तरत्वापत्तेः न सम्भवतीत्युक्तम् । तत् तन्त्रसम्बन्धाङ्गीकारेऽपि प्रकृतकर्मप्रत्याभिज्ञानात् कर्मान्तरत्वे प्रमाणाभावादयुक्तं इत्युपेक्षितम् ।

नचैवं तत्प्रख्यन्यायस्यानुद्वारे वाजपेयशब्देऽपि (१) “सुराग्र हा-
न् गृह्णाती” त्यनेनैव सुरारूपपानार्हान्नद्रव्यस्य प्राप्तत्वात् कथं तद्विधानोपपत्तिः ? सुरोद्देशेन ग्रहणारूपसंस्कारविधानेऽपि सुराविनियोगविधेरत्राभावेन वाजपेयशब्देन सुरारूपवागूविध्युपपत्तेः ।

श्वेनशब्दे तु चशब्देनैव विशिष्टविधिपक्षे मत्वर्थलक्षणायास्त्वचित्तत्वात् तदुद्धारोपपत्तेः उदाहरणत्वं युक्तमेव । तद्व्यपदेशन्यायस्तु नैवोद्धर्तुं शक्यत इति सर्वत्रैव मत्वर्थलक्षणायात्रस्यैवोद्धारात् सर्वाण्यप्युद्भिदादीनि यथामम्भवमुदाहर्तव्यानि । नचैवं अत्रापि वाजपेयोदाहरणवैयर्थ्यम् । बह्व्यपमानतन्मात्रवृत्तिदीप्तोपमद्रूपलिङ्गदर्शनानुरोधेन तस्योदाहनत्वात् । अतो नामधेयत्वेनाभिपते सर्वस्मिन्नप्युद्भिदादिशब्दे गुणविधिपक्षे श्रुत्यर्थविधानासम्भवेन मत्वर्थलक्षणादोपस्थाभावात् गुणविधानमेव युक्तमिति सूत्रार्थः ।

सू-तुल्यत्वात् क्रिययोर्न ॥१-४-७॥ (सि)

नैते गुणविधयः, अग्रिमसूत्रोक्तरीत्या तन्त्रसम्यन्धासम्भवात् । वाजपेयोदाहरणे तु अयमपरो विशेषः । यदि यवागुरूपगुणविधानं औपधद्रव्यकविध्यन्तापत्तेः सोमयागक्रियायाः वाजपेययागक्रियायाश्च परस्परं प्रकृतिविकाराभावेन तुल्यत्वापत्तेः सौमिकदीक्षोपसत्माप्त्यभावेन तत्र "सप्तदशदीक्षो वाजपेयः" "सप्तदशोपसत्को वाजपेयः" इति संख्याविधानात् दीक्षोपसदामनुवादो नावकत्वेन, नामधेयत्वे तु अव्यक्तत्वेन सौमिकविध्यन्तप्रवृत्तेः युक्तस्तदनुवादः ।

नचैवं गुणविधिपक्षेऽपि अव्यक्तत्वानपायात् सौमिकविध्यन्तप्रवृत्तिस्तुल्येति वाच्यम् । देवताघटितसादृश्यस्यैव बलवत्तायाः अष्टमे स्थापयिष्यमाणत्वेन गुणविधिपक्षे ऐष्टिकविध्यन्तस्यैव प्रसक्तैः । अतो लिङ्गवृत्तादपि वाजपेयशब्दो नामधेयम् ॥

सू-एकशब्दे परार्थवत् ॥ १-४-८ ॥

न धात्वर्थे कारकाणामन्वयः, प्रधानभूतभावनान्वये सम्भवति गुणभूतान्वयस्याप्यपत्वात् । अत एव यत्र प्रधानभूता भावना नास्त्येव, यथा-घटो भवतीत्यादौ, तत्र धात्वर्थ एव कारकान्वय इति मार्चा मते वक्ष्यते । तत्राख्यातलक्ष्ये आश्रयत्वाद्देवान्वय इति तु नञ्याः ।

यत्र तु भावनासर्वापेक्षया प्रधानाभूता, यथा-आख्याते, यत्र वा द्रव्याग्रपेक्षया गुणत्वे विद्यमानेऽपि धात्वर्थापेक्षया माघान्यस्वीकारः, यथा-पवतेत्यादौ कृदन्ते, तत्र प्रधानत्वात् भावनायोमेव कारकान्वयः, न धात्वर्थे । सोऽपि भावनायां न सम्यन्वसामान्येन, अपि तु पचति पार्क करोति, पाकेन ओदनं निष्पादयति

इत्यादिविवरणात् कारकत्वेनैव ।

यदपि च पाकस्य कृतिः पाकस्य भावना इत्यादिषष्ठ्या विवरणम् , तदपि कृत्ययोगे कर्मणि षष्ठीत्येवं कर्मकारकत्वार्थकमेव । अतश्च विधिमभाविषाहारसत्त्वे धात्वर्थस्यापि अपुरुषार्थस्य करणत्वेनैव भावनान्वयः, तदभावे पुरुषार्थत्वावगतौ वा कर्मत्वेनैवेति न सम्बन्धसामान्येनान्वयः, अत एव “सह द्रूत” इत्यानुशासनमपि कारकस्वरूपान्वयस्य पदार्थविधया भाननियमपरम् । न तु सम्बन्धसामान्यस्य । अतश्च कारकत्वेन भावनान्वये षष्ठीकान्वयवेलायां योग्यत्वात् फलेनैवान्वयार्थम्, न तु गुणेन, विधिसमभाविषाहारे सति कथञ्चित् कर्मत्वाभ्युपगमे गुणेनैवान्वयः स्यात्, न फलेन । उभयत्वात्वावगत्यङ्गीकरणं तु युगपद्वोधे विरुद्धम् । श्रूयमाणस्यैव क्रमिकबोधद्वयवाचकत्वाङ्गीकरणे अष्टचिल्लक्षणो वाक्यभेदः, एकस्यैव यागस्य विधेयत्वं, गुणत्वं, उपादेयत्वञ्च फलं प्रति । गुणं प्रति अनुवाद्यत्वं, प्राधान्यत्वं, उद्देश्यत्वञ्चेति विरुद्धत्रिकद्वयापातश्च ।

तथा हि—क्रमिकेऽपि बोधे विध्यपेक्षितत्वेन गुणत्वावगतेः प्राथमिकत्वस्यावश्यकत्वात् अज्ञातपूर्वस्यैव यागस्य फलसम्बन्धकरणेन तत् प्रति यागस्याज्ञातज्ञापनविषयत्वारूपं विधेयत्वं करणत्वावस्थायां ज्ञातस्य यागस्य गुणसम्बन्धवेलायां उत्तरकालमनुवादात् ज्ञातज्ञापनविषयत्वारूपमनुवाद्यत्वं गुणं प्रति । तदिदं यागगुणयोरुत्पत्तिविधिक्रमाङ्गीकारे पूर्वं यागस्योत्पत्तिः, अनन्तरं गुणस्येति वैरूप्यम् ।

तथा फलं प्रति यागस्य शेषत्वापरपर्यायं गुणत्वम् । गुणं प्रति शेषत्वापरपर्यायं प्राधान्यमिति श्रूयमाणस्यैव क्रमिकविनियोगविधिविषयत्वाङ्गीकारे वैरूप्यम् ।

तथा फलं प्रति यागस्योपादेयत्वं, गुणं प्रति चोद्देश्यत्वमिति प्रयोगविधिक्रमाङ्गीकारे वैरूप्यम् ।

ननु किमिदं उपादेयत्वम् ? उद्देश्यत्वं वा ? न तावत् कृति-
व्याप्यत्वमदव्याप्यत्वे । समादिरूपस्य देशस्य, दर्शपूर्णमासोत्तरत्वादे-
श्च कालस्य, स्थान्तरसाम्यत्वादेश्च निमित्तस्य, ब्रह्मादेश्च संस्कार्यस्य
कृतिव्याप्यत्वसत्त्वेन उपादेयत्वापत्तेः । कर्तुः तदेकत्वादेश्च कृति-
व्याप्यत्वाभावेन उद्देश्यत्वापत्तेश्च । नापि कृतिव्याप्यत्वेन प्रकृत-
विध्यन्वयित्वमुपादेयत्वम् । एवमपि कर्त्रादावव्याप्तिस्तदवस्थैव
यथा च कर्त्रेकत्वादि नानुपादेयं तथा (१) प्रकरणान्तराधिकारं
वक्ष्यते । किञ्च आहवनीयपुरोडाशकपालादिष्वपि विध्यन्तरमप्यु-
क्तेषु तत्र विधौ कृतिव्याप्यत्वेनान्वयात् अव्याप्तिः स्यादेवेति चेत्-

उच्यते-कृतिसमवायाघटितसम्बन्धेन प्रकृतभावनान्वयित्वे सति
प्रकृतविधिप्रयुक्तविषयत्वं उद्देश्यत्वम् । तदभावश्चोपादेयत्वम्
अस्ति चेदमुद्देश्यत्वं स्वर्गादिरूपे फले, मातरादिरूपे काले, सरस्व-
तीदक्षिणतीरादिरूपे देशे, राहपरगादिरूपे निमित्ते । तेषां यथो-
क्तकर्मणादिसम्बन्धेन भावनासम्बन्धेना कृतिविषयत्वाभावेन प्रकृत-
विध्यप्रयुक्तत्वात् । अस्ति चेदं समादावापि, तस्य वस्तुतः कृतिव्या-
प्यत्वेऽपि लोकसिद्धममोपजीवनेन प्रकृतविध्युपपत्तेः ब्रह्मादिवश-
निष्पत्त्युत्तरकाल विहारदेशमापणादिरूपाक्रियान्तरव्याप्यत्वाभावे-
प्रकृतविधिप्रयुक्तिविषयत्वाभावात् ।

अत एव पञ्चादिद्रव्यस्य तन्निष्ठगुणादेश्च वस्तुतो लोकमि-
द्धत्वेऽपि विहारदेशमापणादिक्रियाविषयत्वेन प्रकृतविधिप्रयुक्ति-
विषयत्वात् नातिव्याप्तिः ।

एवमाहवनीयादेः आधानविधिप्रयुक्ताधाननिष्पन्नत्वेन “य-
दाहवनीये जुहोती”त्यादि प्रकृतविधेः उत्पत्त्यप्रयोजकत्वेऽपि प्रणयन-
प्रादुर्करणादिरूपाक्रियान्तरव्याप्यत्वेन, रूपेणप्रयुक्तिविषयत्वसत्त्वात्
नातिव्याप्तिः ।

एवं पुरोडाशकपालस्यापि विहारदेशव्यवस्थितस्य हस्तप्रहणा-
दिरुपाक्रियाविषयत्वं द्रष्टव्यम् ।

संस्कार्यस्य च “व्रीहिभिर्यजेते” इति वाक्ये प्रयुक्तिविषयत्वे-
ऽपि “व्रीहीन् प्रोक्षति” इत्यादिमंस्कारबोधकप्रकृतविधौ प्रयुक्ति-
विषयत्वाभावात् उद्देश्यत्वाविघातः । आख्यातोपात्तस्य कर्तुः
तदेकत्वादेर्वा सत्यपि प्रकृतविध्यप्रयुक्तत्वे कृतिनिरूपितसमवायघटि-
तसम्बन्धेनैव प्रकृतभावनासम्बन्धात् नातिव्याप्तिः । यत्र तु
केशश्मश्रुवपनादौ बोधतृसंस्कारे सुष्टीकरणादौ कर्तृसंस्कारे
पुरुषस्य संस्कार्यत्वम्, तत्र तस्य कर्मणासम्बन्धेनैव संस्कारभाव-
नान्वयात् समवायघटितसम्बन्धेनान्वयाभावेन नोद्देश्यत्वविघातः ।

एवमाधानवाक्ये अग्नीनां कर्मतासम्बन्धेनान्वयेऽपि तद्विधे-
राधानमात्रप्रयोजकत्वेन अग्नीनामनुनिष्पन्नत्वेन अप्रयुक्तत्वेन
नोद्देश्यत्वविघातः ।

नचवमौप प्रतिपादिरूपमंस्कारस्य संस्कार्यस्थापनाक्रियाप्रयोज-
कत्वाङ्गीकारात् स्थापनाक्रियाव्याप्यत्वेन संस्कार्यस्यापि प्रयु-
क्तिविषयत्वोपपत्तेः उद्देश्यत्वानापत्तिः । तादृशक्रियाया अननुष्ठेय-
त्वेन लक्षणे तद्व्याप्यत्वेन प्रयुक्तिविषयत्वस्य विवक्षानङ्गीका-
रात् । अतश्च यागगुणयोः प्रयोगविधिक्रमिकत्वाङ्गीकारेण फलो-
द्देशेन गुणप्रयोगविधिवेलायां तस्योपादेयत्वम्, यागोद्देशेन गुण-
प्रयोगविधिवेलायां च तस्योद्देश्यत्वमिति वैरूप्यम् ।

यद्यपि कालादिविशिष्टस्य कर्मणः फलोद्देशेन विधौ यागवि-
धिवेलायामुपादेयतया अन्वितस्यापि कालादिविधिवेलायां का-
लस्य प्रयोगविध्यविषयत्वेन यागस्यैव कालाद्युद्देशेन उपादेयत्वा-
ङ्गीकरणात् न वैरूप्यम्, तथापि द्रव्यादिविशिष्टविधावेव सम्भवा-
दुपन्यस्तम् । कालादिविशिष्टविधौ वैरूप्यद्वयमेवोपन्यमनीयमिति
न काश्चित् विरोधः । अतश्च श्रूयमाणस्यैव क्रमेण गुणपदा

उभयपक्षपरत्वायोगात् श्रूयमाणो विधिः अन्यतरपरः, अन्यघार्थिक-
मित्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम् ।

तत्र विध्यपेक्षितत्वात् योग्यत्वाच्च भावार्थाधिकरणन्यायेन
करणत्वमेव शाब्दं प्राथमिकभावनान्वयि इति पार्ष्ट्वसम्बन्ध-
वेलायामपि तेनैव रूपेण फलेनान्वयः, न तु कर्मणया गुणेन,
तस्य फलमभ्यन्धोत्तरकालीनत्वेनार्थिकत्वात् । अतश्च गुणस्यापि
प्राथमिकभावनान्वये सञ्जातेऽपि द्वितीयरोधवेलायां यागसम्ब-
न्धस्यावश्यकत्वात्, तदा च यागं प्रति करणत्वात् करणीभूत-
स्य गुणस्यान्वयात् मत्त्वर्थलक्षणा आवश्यकी न कथञ्चिदुद्भा-
रमर्हति । नाचेयं रुद्रेषु सोमादिषु कथञ्चिदङ्गीकृतापि न यौ-
गिकेषूद्भिदादिषु अङ्गीकर्तुमुचिनेति तेषां नामधेयत्वमेवाश्रितम् ।

न चैवमपि वाजपेयशाब्दस्य गुणे र्यागिकत्वेऽपि कर्मणि
तदभावात् एकदायन्यादिपदवत् मत्त्वर्थलक्षणाङ्गीकारेणापि गुण-
विधित्वमेव स्यादिति वाच्यम् । मत्त्वर्थलक्षणाभावेन गुणविधित्वे
निराकृते वाजपेयपदस्यार्थवत्त्वाय यजिमानानाधिकरण्योपपत्त्यर्थं
न बहुव्रीह्यङ्गीकरणेन नामत्वस्यैवाश्रायितुं युक्तत्वात् । न च व-
हुव्रीह्यर्थासिद्धिः । वाजपेयरूपसुरासम्बन्धित्वस्य प्रमाणान्तरेण
सिद्धेः । यद्यपि साक्षात् यागे न सुरासम्बन्धित्वं प्राप्तिरिति, त-
थापि “(१)सप्तदश सुराग्रहान् गृह्णाती”त्यनेन ग्रहणसंस्कृतानां वि-
नियोगापेक्षाया “(२)अनेन मधुग्रहं निष्क्रीणाति “त ब्रह्मणे ददाति
सपात्र”मिति शतपथश्रुत्या सुराग्रातग्रहकर्त्तुं पूर्वदत्तहिरण्य-
पात्रस्यमधुग्रहस्य सुराग्रहाणां निष्कयार्थत्वेन विनियोगात्
मधुग्रहस्यापि च सपात्रस्य ब्रह्मसम्बन्धिसम्प्रदानकृते दाने विनि-
योगात् परम्परया यागे सुरासम्बन्धित्वमसिद्धेः । अतो युक्तं
नामधेयत्वम् ॥

सूत्रं तु ऐकशब्दे एकेनैव शब्देन युगपत् क्रमेण वा कर्मत्वकरणयोर्वोधे सत्त्वमाने स्वार्थवत् स्वार्थविधानवत् परार्थ-
वत् परार्थविधानवच्च रूपद्रयाङ्गीकारात् वैरूप्यापत्तेः गुणविधित्वं
न युक्तमिति व्याख्येयम् ॥

इति पष्ठं वाजपेयाधिकरणम् ॥

अथ सप्तमं आग्नेयाधिकरणम् (७) ॥

सू-तद्गुणास्तु विधीयेन् अविभागात् विधा-
नार्थं न चेदन्येन शिष्टाः ॥ १-४-९. ॥

एवमाक्षेपसमाधानाभ्यां नामधेयत्वे सार्वत्रिके उपपादिते
अधुना तदपवादः प्रस्तूयते । (१) “यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमा-
वास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति” । (२) “अग्नीषोमीयमे-
कादशकपालं पूर्णमासे प्रापच्छत” (३) “ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्”,
इत्यादौ आग्नेयादिशब्दाः गुणविधयः, कर्मनामधेयं वेति संश-
यः । पादाध्यासङ्गती स्पष्टे । आपवादिकीत्वनन्तरा ।

आक्षेपसमाधानार्थस्यापि च पूर्वाधिकरणस्य नामधेयत्व-
साधकत्वात् अस्य तदपवादत्वोपपत्तिः ।

तत्र यद्यपि भवतिना सत्तामात्रोपादानात् विधेः भावनाया
वा तदवच्छेदयोग्यधातुत्वस्य वा नोपादानम्, तथापि अमाप्ता-
र्थत्वात् विधिं प्रकल्प्य तस्य भूधातोश्च भावनां विना अनुपप-
त्तेः भावनापि तावत् भवतिनैवासिष्यत इति सैवोच्यते । तस्यां
च प्रथमान्तस्याष्टाकपालपदस्यानन्वयात् अनीप्सिततमत्वे तस्य
कर्मत्वायोगात् अष्टाकपालः सकृदुच्यते करणत्वेनान्वीयते ।

तत्र च यदि अष्टाकपालकराणिकायां भावनायामग्नेरपि देवतात्वेन विशेषणत्वम्, ततोऽनेकविधिनिमित्तगौरवापत्तेः अग्नेः प्रमाणान्तरमाप्तत्वाच्च आग्नेयपदं नामधेयपरम्, न तु गुणविधिरित्यवगम्यते । तत्प्राप्तिश्चेत्थम्—

अग्नेस्तावत् (१) “अग्निर्मूर्धा” इति वाक्यानुवाक्यायुगलस्याधिकाराख्यप्रकरणेन स्थानेन वा अष्टाकपालभावनाङ्गत्वावगतेः उपाधुपाजश्च श्रुत्यविनियोगेऽपि देवताकल्पकत्वोपपत्तिः ।

न चाधिकारस्य उपांशुपाजादिष्वप्यविशेषात् यथाक्रमपाठादिरूपस्य च स्थानस्यापि अग्नीषोमीयब्राह्मणानन्तरपठिताग्नेयब्राह्मणपाठापेक्षया मन्त्रपाठवैपरीत्यस्य (२) पञ्चमे वक्ष्यमाणत्वेनाभावात् कथमङ्गत्वावगतिरिति न्यायमुपाकारोक्तं शङ्कनीयमिति वाच्यम् । अग्नीषोमीयानन्तरपठितस्याग्नेयस्य “(३) शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाग्नेयो हृदयमुपांशुपाजः पादावग्नीषोमीयः” इत्यनेन “स एष औपवसथ्येऽहनि द्विर्देवर्त्यः पशुरालभ्यते” इतिवत् अप्राप्तत्वेन विधिकल्पनात् स्वस्थानादपकृत्य पूर्वमनुष्ठानावगतेः अनुष्ठानसादेशपलक्षणस्थानक्रमत्वात् पशुधर्माणामिव याज्यानुवाक्यायुगलस्यापि आग्नेयाङ्गत्वोपपत्तेः, अपावास्यायामाग्नेयसाम्नास्यमन्त्रयोः पाठक्रमस्यापि सत्वाच्च ।

अन्ये तु आग्नेयवाक्य एवार्थवादे (४) “अग्नये ध्रियस्व” इति चतुर्थानिर्देशात् देवताप्राप्तिमाहुः; ते यदि तदर्थवादस्य वाक्यान्तरत्वमङ्गीकृत्य तदाहुः तदा वाक्यभेदः । यादे तु एकवाक्यतामङ्गीकृत्य तदा अनेकविधिनिमित्तदोषाभावात् वरमग्नय इति तद्वित्तेनैव देवताप्राप्तिः । तस्मात् न्यायमुपाकृदुक्तदोषोद्धारस्य नायं पन्थाः इत्यस्मदुक्त एव श्रेयान् । अगश्वाघाराग्निहोत्रयोः मान्त्रवर्णिकदेवता-

प्राप्तेः सम्भावितत्वात् आग्नेयादिपदं पुरोडाशकरणकभावनानामधे-
यम् । अतश्च भावनाया अपि अवच्छेदकधात्वर्थापेक्षायां स्ववाक्ये
तदवच्छेदे योग्यधात्वर्थाश्रवणेऽपि देवतासम्बन्धकल्पितयागस्यैव प-
श्चादवगतस्यापि अवच्छेदकत्वोपपत्तिः । इष्यते चाभ्युदितेष्टौ भा-
वनान्तरविधिपक्षे गुणसम्बन्धबोधकवाक्येषु पश्चादवगतस्यैव धा-
त्वर्थस्यावच्छेदकत्वम् । अतश्च पूर्वावगतस्यानिर्धारितविशेषरूपस्य
भावनावच्छेदकीभूतधात्वर्थस्यैवेयं संज्ञेत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्
नास्माकं भावनानामत्वाङ्गीकरणमप्यावश्यकम् ।

अत एव “ज्योतिर्गौः” इत्येवमादेः अप्राप्तिबलकल्पितविध्यन्य-
थानुपपत्तिसिद्धभावनाक्षित्तानिर्धारितधात्वर्थस्यैव ज्योतिरादि नापे-
त्यवधारिते पश्चादव्यक्तत्वादिसादृश्येनातिदेष्टव्यद्रव्यदेवतासम्बन्धब-
लेन यागरूपधात्वर्थविशेषनिर्धारणमिदम् । तेन न धात्वर्थविशेषनिरूप-
णं विना द्रव्यादिविशिष्टभावनाविधिस्तम्भवतीति कैश्चिदुक्तमपास्तम् ।

नचैवमपि नामधेयप्रयोजनस्य भेदाद्यवगमस्य गुणोपसम्बन्धा-
देव आग्नेयादिपदे अभावात् तद्वैयर्थ्यमिति न्यायमुद्योक्तं युक्तम् ।
“(१)आग्नेयमाज्यम् (२)ऐन्द्रः पुरोडाशः” इत्यादौ द्रव्यसादृश्यबलेन
उपांशुयाजाग्नेयविध्यन्ते प्रसक्ते नामातिदेशबलेन आग्नेयसान्नाय्यवि-
ध्यन्तप्राप्तेरेव प्रयोजनत्वात् । न च आज्यादौ अवघाताद्यसम्भ-
वात् अतिदेशानुपपत्तिः । लुप्तार्थकानां बाधेऽपि अन्येषां प्रोक्षणा-
दीनामातिदेशोपपत्तेः । आग्नेयादिपदस्य गुणविधित्वपक्षे तु देवतासा-
दृश्यस्य दीर्घत्वात् उपांशुयाजादिविध्यन्तोपपत्तिरिति प्रयोजनत्वा-
विघातः ।

यत्तु भवदेवेन तदनुयायिभिरन्यैश्च “आग्नेयं चतुर्धा करोती”-
त्यत्र नामत्वपक्षे कर्मणः चतुरास्तृतिर्विधीयत इति प्रयोजनमुक्तम् ,
तत्र उत्पत्तिवाक्यगतस्याग्नेयपदस्य नामधेयत्वेऽपि चतुर्धा करणवा-

व्यगतस्य तस्य “पुरोडाश चतुर्धा करोमी”ति वाक्यान्तरानुसारेणाग्निदेवतोपलक्षितपुरोडाशपरत्वावगमेन तस्यैव विभागरूपचतुर्धाकरणाविधिप्रतीतेः उपेक्षणीयम् ।

अतश्च पूर्वोक्तरीत्या प्रयोजनवत्त्वात् नामधेयत्वमेव युक्तम् । तेन नामधेयत्वपूर्वपक्षस्य प्राप्त्यप्रयोजनयोरभावेन अतितुल्यत्वात् विशिष्टविध्यसम्भव एव पूर्वपक्षे, तदुपपादनं च सिद्धान्ते इत्येवाधिकरणशरीरम् । नामधेयत्वं तु आकरे आग्नेयपदानर्थक्यपरिहाराय सम्भवमात्रेणोक्तमिति यत् न्यायसुधाकृतोक्तं तत् विशिष्टविधिष्युत्पादनस्य प्रस्तुतनामधेयत्वविचारानुपयुक्तत्वेनामङ्गतत्वात् नामत्वपूर्वपक्षस्य चात्र दृढत्वेन स्थापितत्वादयुक्तमेवेति प्राप्ते—

अभिधीयते—नेदं नामधेयम्; तत्प्रख्यापकशालाभावात् । यदि ह्यष्टाकपालकरणिकात्रभावना विधीयेत ततः तस्यां त्वदुक्तविधया मान्त्रवर्णिकदेवताप्राप्तेः सत्त्वात् स्वादस्याग्नेयपदं नामधेयम्, न तु तदस्ति, अष्टाकपालकर्तृकभवनाक्षिप्ताया भावनायामष्टाकपालस्य “भवस्यस्य यः कर्ता करोतेः कर्म जायते” इति न्यायेन कर्मत्वेनैवान्वयनैयत्यात् ।

अतश्च पुरोडाशस्य स्वरूपेणानीप्सितस्यापि अनीप्सितकर्मत्वेनैवान्वयोपपत्तः सत्त्वनां विषयतासम्बन्धेन करणत्वव्यवहारवत् अष्टाकपालस्यापि कथञ्चिद्वृद्धिस्थत्वेन स्वोत्पत्तिं प्रत्यापि करणत्वव्यवहारोपपत्तेः अष्टाकपालोत्पत्तिजनकव्यापाररूपैव अष्टाकपालभावना विधीया । न तु सिद्धाष्टाकपालकरणिका अनिर्धारितघात्वर्थविशेषावच्छिन्नायागादिभावना । अतश्च पुरोडाशोत्पत्तिभावनाया अग्निदेवतामकाशकस्य याज्यानुवाक्यायुगलस्य कथञ्चिदप्यन्वयानुपपत्तेः याज्यानुवाक्यासमाख्यासहकृतलिङ्गेनान्यत्रैव विनियोगावगमेनानुष्ठानसादेः उपलक्षणस्थानवाधापातात् न मन्त्रस्याष्टाकपालभावनाद्वत्त्वे प्रमाणमस्तीति मान्त्रवर्णिकदेवताप्राप्तेरसम्भवाच्चेदं तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयम्

एवं अग्नीषोमीयवाक्येऽपि 'प्रायञ्छ'दिति दानानुवादात् परकृत्यर्थादेन दानभावनाविधेरेव कल्पनापत्तेः तत्र चाग्नीषोमयोः अप्रतिगृहीतृत्वेनानन्वयात् तत्प्रकाशकस्य मन्त्रस्य वा स्थानादङ्गत्वानुपपत्तेः पूर्ववदेव नामधेयत्वानुपपत्तिः ॥

आधारे तु यद्यपि श्रूयमाणे क्षरणात्मके धात्वर्थे इन्द्रप्रकाशकस्य मन्त्रस्याकाङ्क्षायोग्यतयोरभावात् नान्येन प्रमाणेनान्वयसंभवति, तथापि साक्षादितिकरणश्रुत्यैव विनियोगात् तद्वलेनैव च देवतापागयोर्द्वयोरपि कल्पनात् क्षरणस्य च होमात्मकत्वकल्पनेनाविरोधा(१) पादनाम्नामधेयत्वोपपत्तिरिति वैषम्यम् ।

उपोद्युयाजे तु यागस्य मन्त्रस्यश्रुतत्वात् तेन च स्थानेन मन्त्रान्वयोपपत्तेः देवताकल्पनं नैवानुपपन्नम् । अतश्चाग्नेयादौ तत्प्रत्यक्षान्तराभावात् कर्मणि चाग्निदेवताकत्वस्य चाप्रसिद्धत्वेनोभयत्र तुल्यवद्भूतकत्वरूपोद्भिन्न्यायविषयत्वासम्भवात् विशिष्टविध्यङ्गीकारेण च वाक्यभेदाभावात् तद्व्यपदेशाभावेन च तन्म्यायस्य शङ्कितुमप्यशक्यत्वात् आग्नेयादिवत् विधेयदेवतारूपगुणसमर्पणमेव ।

तत्र चायं प्रकारः—भवतीत्ययमप्राप्तार्थत्वात् अर्थवादसमभिव्याहाराच्च लेढर्थकः, लत्वावच्छेदेन भावनाभिप्रायी, तस्यां च न भवन्मत इव अष्टाकपालस्य भाव्यमानत्वेन कर्मत्वम् । अपित्वाग्निसम्बन्धस्यैव; आग्नेय इति गुणप्रतिपादकपदान्तरोपादानसामर्थ्यात् । असति हि पदान्तरे पटो भवतीत्यादौ पटस्यैव भवने कर्तृत्वात् तदाक्षिप्तार्था भावनायां तस्यैव कर्मत्वम् । सति ॥ पदान्तरोपादाने पटसंप्लुक्तः पटो भवतीत्यादौ गुणसङ्क्रान्तशक्तित्वात् घटसंप्लुक्तस्यैव भवनकर्तृत्वावगमेन भावनाकर्मत्वम् । अतश्चाग्निदेवतासम्बन्धकर्मिकैवेयं भावना, न तु पुरोडाशोत्पादिका । सम्बन्धस्य च भावनायां कर्मत्वं वास्तविकम् ; न शब्दबोधे सम्बन्धो भावनायां कर्मत्वेनान्वेति ।

तस्य पाचकादिशब्द इवापदार्यत्वस्य (१)समाख्याधिकरणे वक्ष्यमाणत्वेन पदार्थरूपाया भावनार्या अन्वयायोगात् ।

शाब्दबोधे तु द्रव्यस्य करणत्वेन देवतात्वेन चाग्नेरन्वयात् सकलकारकविशिष्टाभ्यासिसप्तार्त्तचिदात्वर्थकराणिका इष्टसामान्यभाष्यिका च भावनैव विधीयते । पश्चाच्च हविस्समाभिष्याहृतदेवतात्वस्य यागं विना अनिर्वाहात् भावनापेक्षितो धात्वर्थः याग एवेत्यवधार्यते । न हि त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यस्वरूपं देवतात्वं यागमन्तरेण सम्भवति । अतश्च देवतात्वानुमितस्यापि शाब्दत्वमिद्व्यर्थं स्वतन्त्रपदाध्याहारे गौरवापत्तेरन्येषां च पदानां शक्यार्थान्वयबोधेनैव निराकाङ्क्षत्वाल्लक्षकत्वानुपपत्तेः भूधातुरेव भवनाश्रयत्वेन सम्बन्धेन यागलक्षको निर्वपत्यादिसदङ्गीक्रियते ।

न च देवतात्वस्य त्यागघटितोपाधिरूपत्वात् त्यागरूपस्य च यागस्य तद्धितेनैव प्रतीतिसिद्धेः न धातुना तल्लक्षणा युक्तेति वाच्यम् ; यागत्वादिवत् देवतात्वादीनामपि जातिरूपत्वस्यास्त्रण्डोपाधिरूपत्वस्य बाह्यकारात् । अन्यथा “ऐन्द्रयायवं गृह्णाती”त्यादौ तद्धितेनैव यागाविधानसिद्धेः ‘सोमेन यजेत’त्यादौ यागाविध्यनापत्तेः । तस्माद्धातुरेव यागलक्षकः । एवञ्च यद्वाचित्के आग्नेयादिपदेनैव आग्निर्देवता, अष्टाकपालः द्रव्यं, यागो, भावना च सर्वे प्रतीयत इति नानेकविधितिमित्तो वाक्यभेद इत्युक्तम्, तत् प्रौढिवादमात्रेण । तेनाग्नेमातेषदिकेनाग्निः, तद्धितेन देवतात्वयुक्तः समाभिष्याहृतः द्रव्याविशेषः । अष्टाकपालपदं तु गुणाधिकरणे वक्ष्यमाणन्यायेनाष्टत्वसंख्यावच्छिन्नकपालाधिकरणकसंस्कारसंस्कृतद्रव्याविशेषतात्पर्यग्राहकम् । विशेषप्रतिपत्तिश्च (२)पुण्ड्राशं कूर्मं भूतं सर्पन्तमपश्यन्”इत्यर्थवादात् द्रष्टव्या ।

उभयत्र च प्रथमया करणत्वं लक्ष्यते, भूधातुना च यागः, तिपा च विधिभावेन उच्यते, पौर्णमास्यमावास्यापदाभ्यां च काल

इति तत्तत्पदेनैव तत्तदर्थप्रतीतावपि विशिष्टभावनाविध्यङ्गीकारादेव न वाक्यभेदः, गौरवं तु अल्पतोऽप्राप्तत्वादेवापाद्यमानं न दोषमापादयति ।

अत एव यत्र “कपालेषु पुरोडाशं श्रपयति” इत्यादिना प्रमाणान्तरेण कपालानां तदधिकरणत्वस्य श्रपणाख्यसंस्कारविशेषस्य च प्राप्तिः तत्र उत्पात्तिवाक्येऽपि तदंशे विशेषविधेरकल्पनाञ्च गौरवम् ।

नचैवमष्टत्वस्य प्रमाणान्तरेणाप्राप्तत्वात् प्राप्तकपालानुवादेन विधिः यागभावनाविधिश्चेति वाक्यभेदः; अष्टत्वस्य समासभङ्गापत्त्या कपालसम्बन्धं विहाय यागे वैशिष्ट्यानुपपत्तेः इति वाच्यम् । विशिष्टविधिवेलायां प्राप्तानामपि कपालानां वैशिष्ट्यसम्पादकत्वाङ्गीकारेण वाक्यभेदानापत्तेः ।

अत एव विधिविषयविशिष्टान्तर्गतस्य विधेयसन्दर्भस्य प्राप्तस्यापि विशेषणस्य विधेयत्वमुक्तं मीमांसकमूर्धन्येन रसायनकृता । अतश्च विशिष्टविध्यन्तर्गतत्वेऽपि तदंशे प्राप्तत्वेन विशेषणविधिकल्पनाभावात् न गौरवम् । अतश्च द्रव्यदेवताविशिष्टयागभावनाविधानात् आग्नेयपदं गुणविधेरेव ।

एवञ्च मन्त्राणां लिङ्गाधिकाराख्यप्रकरणाभ्यामेवाङ्गत्वोपपत्तेः तत्क्रमेणैव च पाश्चात्तिकन्यायेन आग्नेयापकर्षसिद्धेः “शिरो वा एतद्यज्ञस्य” इति वाक्यमपि नापकर्षविधिकल्पकम्, किन्तु विध्यन्तरशेषभूतं अर्थवादरूपमेवेति द्रष्टव्यम् ।

सूत्रं तु तत्तत्कर्मगुणाश्च द्रव्यदेवतादयोऽपि विधीयेरन्नेय, न तु गुणवाचकस्य नामधेयत्वम्; प्राप्त्यभावात् । न च वाक्यभेदः, विधानार्थे प्रसूये सर्वेषां विशेषणविशेष्यभावेनान्वयेनाविभक्तत्वात्, तेऽपि च तदा विशेषणविधिवेलायां विधीयन्ते यदि नान्यतः प्राप्ताः । अतो गौरवमपि नागतिकत्वादेवाशेष

(१) इति व्याख्येयम् ॥

इति सप्तममासेयाधिकरणम् ॥ (तद्वृणाधिकरणम्)

अथाष्टमं बर्हिराज्याधिकरणम् (८) ॥

सू-बर्हिराज्ययोरसंस्कारे शब्दलाभादतच्छ-
ब्दः ॥ १-४-१०. ॥ (सि)

आद्येऽधिकरणे गुणविधित्वनामधेयत्वरूपान्यतरप्रकारेण स-
र्वेषामुपपदानां प्रामाण्ये साधिते अनन्तरव्युत्पादितप्रकारवस्तुष्टयेनैव
सर्वत्र नामधेयत्वम्, तदभावे तु गुणविधानमेवेति च पूर्वाधिकरणे-
नोक्ते प्रसङ्गात् बर्हिराज्यपुरोडाशादिशब्दानां किं संस्कारविशिष्ट-
जातिमद्वयविधायित्वम् उक्तं तद्गहितकेवलजातिमद्वयविधायित्वम्
इतीहेदानीं विधेयो गुणविशेषो विचार्यते । अत एव पादाध्यापान-
न्तरसङ्गतयः स्पष्टाः ।

तत्र सर्वपात्रिकप्रसिद्धेः शास्त्रस्थत्वात् तेषां संस्कृत एव कुशा-
दी बर्हिरादिशब्दप्रयोगात् (२) आश्ववालाधिकरणन्यायेन सत्यामपि
कतिपयानां अशास्त्रस्थानां असंस्कृतजातिविशिष्टमाश्रयिपपत्त्वप्र-
सिद्धौ तदवाधेन संस्कृतकुशादिवाचित्वावधारणम् ।

नचैवं (३) 'बर्हिर्लुनाति' (४) "आज्यमुत्पुनाति" (५) "पुरोडाशं मय-
यति" इत्यादिसंस्काराविधिषु बर्हिराद्युद्देशेन संस्कारविधानात् उद्देश्यानां
लवनादिसंस्कृतानां कुशादीनां पूर्वावगमे संस्कारविधिवैयर्थ्यम्, अन-
वगमे तु उद्देश्यत्वायोगात् सुतरां विधानानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।

यल्लुनाति तद्वर्हिरीति विपरीतवचनव्यक्त्यङ्गीकारेण बाधकाभावात् ।
अतश्च यथैव सिद्धान्ते संस्कारवाचित्वेन प्रसिद्धानां यूपाहवनीयादि-
शब्दानां संस्कारविधिषु “यूपं च्छिनत्ति” (१) “आहवनीयमादधाति”
इत्यादिषु विपरीतवचनव्यक्त्यङ्गीकरणेनैव विरोधं परिहृत्य संस्कार-
निमित्तत्वाङ्गीकरणं तथैव वर्हिरादिशब्दानामपीति प्राप्ते—

अभिधीयते—न वर्हिरादिशब्दानां संस्कारविशिष्टजातिमद्द्रव्ये
शक्तिः, गौरवापत्तेः । अत एव न नागृहीतविशेषणान्यायेन संस्कार-
मात्रे एव शक्तिः, संस्काराणां अनेकत्वात् । अगजजातिमति संस्कार-
संस्कृतेऽपि प्रयोगाभावाच्च । एवं सत्यपि यदि संस्काररहिते जाति-
मात्रे वर्हिरादिशब्दप्रयोगो न स्यात्, ततो लाघवस्य प्रमाणानुग्राहक-
त्वेन प्रमाणाभावे स्वतोऽसाधकत्वात् स्यात् संस्कारनिमित्तता यूपादि-
शब्दवत् । अस्ति तु ‘वर्हिरादाय गावो गताः,’ ‘आज्यं क्रतुपत्र’ ‘पुरो-
डाशेन मे माता महेलकं ददाति’ इत्यसंस्कृते जातिमात्रे अयाग्निका-
नामपि केषांचित् प्रयोगः । न च शास्त्रस्थत्वादसौ बाध्यः,
जातिमपहायामप्रयुज्यमानत्वेन शास्त्रस्थैस्तह विरोधाभावात् । अतो-
ऽन्वयव्यतिरेकादपि जातेरेव वाच्यत्वम्, न तु व्यभिचरितानां
संस्काराणाम् ।

यूपादिशब्दानां तु संस्कारमपहाय कचिदपि प्रयोगाभावात्
अगत्या संस्कारनिमित्तत्वाङ्गीकरणम् । तत्रापि नागृहीतविशेषणान्या-
येन दृष्टादृष्टसंस्काररूपविशेषणेष्वेव शक्तिः, न तु तद्विशिष्टकाष्ठ
इति केचित् ।

संस्कारविशेषाणां अनेकत्वात् न नागृहीतविशेषणान्यायः । तेन
उभयविशिष्टे उभयोपलक्षिते वा काष्ठविशेषे एव शक्तिरित्यन्ये ।

अत्र च पक्षद्वयेऽपि संस्कारशब्देन च्छेदनादिजन्यानिपमादृष्टानि
प्रोक्षणादिजन्यादृष्टानि च विवासितानि, न तु च्छेदनादिक्रियाः,

तासां क्षणिकत्वेन वैशिष्ट्यासम्भवात् । यथा चानयोः पक्षयोर्वि-
शेषः तथा(१) दशमे वक्ष्यते । तस्मात् स्फुटयेर्षा यूपादिवैलक्षण्यम् ।

अत एव तद्वत् संस्कारवाक्येषु वचनव्यक्तिवैपरीत्याङ्गीकरण-
ल्लेशोऽपि निष्प्रमाणको नाश्रयितुं युक्तः । किं च “पालाशे बध्नाती”
त्यादिवाक्यान्तरवशात् ‘यूपं च्छिनत्ती’ त्यादीनां पालाशादिविषय-
त्वावगमात् युक्ता यूपशब्दस्य संस्कारविशिष्टपालाशत्वादिजातिप-
त्काष्ठवाचिता । बर्हिरादिशब्दानां तु ‘बर्हिर्लुनाती’ त्यादिविधीनां
कुशापिष्टघृतविषयत्वे प्रमाणाभावादतज्जातीये च लवनादिसंस्कृते
अपाङ्गिकानां बर्हिरादिशब्दप्रयोगाभावात् कुशादिविषयत्वे प्रमा-
णाभावः ।

न च “दर्भैस्सृणीत हरितै” रिति पान्त्रवर्णिकद्रव्यविधिवशात्
“पिष्टानि संयौती” त्यादिसंस्कारविधिवशाच्च बर्हिरादिशब्देऽपि
कुशादिविषयत्वसिद्धिः । एवमप्युत्पन्नादीनां घृतविषयत्वस्य के-
नापि प्रमाणेनासिद्धेः । अतश्च याज्ञिकप्रसिद्धिबलेनैव घृतविषयत्वक-
ल्पने तत् एव संस्काराणामपि प्राप्त्युपपत्तेः तद्विधिवैयर्थ्यम् । ते-
नावश्यं घृतविषयत्वसिद्ध्यर्थं अमंस्कृते जातिमात्रे यः प्रयोगः सोऽ-
प्युपजीवनीयः । अतः श्रुत्युपजीवितप्रयोगस्य शास्त्रस्येनापि याज्ञि-
कप्रयोगेण वाचायोगाज्जातिमात्रवाचित्वं बर्हिरादिशब्दानां सि-
द्धमेव ।

एतत् प्रयोजनं च यूपावटास्तरणार्थं बर्हिषि युपाञ्जनार्थं वा-
क्ये ऽप्राकृतकार्यापक्षे विनाप्यतिदेशेन पूर्वपक्षे बर्हिरादिशब्दबलेन
लवनादिसंस्कारप्राप्तिः । सिद्धान्ते तु नेत्येवंविधं द्रष्टव्यम् ।

तृतीये (२) ‘निर्देशात्तु विकृतावप्यपूर्वस्यानधिकारः’
इत्यत्र तु सप्तपि बर्हिरादिशब्दानां जातिवाचित्वे प्रकृतावद्गमप्रधान-
साधारणत्वात् बर्हिर्धर्माणं विकृतावद्गतामापक्षे यूपावटास्तरणार्थे

वर्हिष्यत्पातिदेशेन धर्मापत्तिमाशङ्क्य अमाकृतकार्यापत्तत्वात् न तत्र धर्मा इति वक्ष्यत इति विशेषः ।

सूत्रं तु वर्हिराज्यशब्दयोः तुल्यन्यायत्वात् पुरोडाशशब्द-
स्यापि असंस्कृतेऽपि कचिच्छब्दप्रयोगात् न संस्कारवाचित्वं इति
व्याख्येयम् ॥

इति अष्टमं वर्हिराज्याधिकरणम् ॥

अथ नवमं प्रोक्षणपधिकरणम् (९) ॥

सु-प्रोक्षणीष्वर्थसंयोगात् ॥ १-४-११ ॥ (सि)

(१) "प्रोक्षणीरासादये" खत्र प्रोक्षणीशब्दस्य किं उत्पन्ननामिमन्त्र-
णादिसंस्कारनिमित्तत्वम् ? उताप्स्वजातिनिमित्तत्वम् ? अयं वा प्रकु-
ष्टोक्षणसाधनवाचित्वम् ? इति विचारे पूर्ववदेव सङ्गतिद्वयम् । अप-
वादत्वेन चानन्तरसङ्गतिः आद्यपूर्वपक्षश्च द्रष्टव्यः ।

द्वितीयस्तु 'प्रोक्षणीभिः उद्वेजिताः स्मः' इति लोके असंस्कृ-
तास्वप्प्लु प्रयोगात् पूर्ववदेवाप्स्वजातौ कृदिः । न च वल्लुप्तावप-
वयोगेन प्रकुष्टोक्षणसाधनत्वरूपेणैव प्रवृत्त्युपपत्तौ अतिरिक्तकृदिक-
ल्पनानुपपत्तिः । उदासीनास्वप्प्लु प्रोक्षणीशब्दप्रयोगेनावयवार्थ-
स्यावल्लुप्तत्वात् तैलादौ अवयवार्थसङ्गावेऽपि प्रोक्षणीशब्दप्रयोगा-
भावाच्च ।

न च तैलादीनां सत्यपि वाच्यत्वे तत्राप्रयोगस्यालस्यादिना-
प्युपपत्तेः अन्वयव्यभिचारस्यादोषत्वम् । आधुनिकेन केनचित् प्रोक्ष-
णीशब्दस्य तैलादौ प्रयोगेऽपि श्रोतुः प्रतीत्यभावेन वाच्यत्वकल्प-
नानुपपत्तेः । अन्यथा पङ्कजादिशब्दस्य मण्डुकादौ शक्यत्वेऽपि
आलस्यादिनैव प्रयोगाभावोपपत्तेः नानिरिक्तकृदिकल्पनापत्तिः ।

अथश्च संस्कारवदेव योगस्यापि अन्वयतो व्यतिरेकमश्च व्य-
भिचारात् प्रोक्षणीशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वानुपपत्तेरश्वकर्णादिशब्द-
घत् जले अतिरिक्तशक्तिकल्पनस्यावश्यकत्वात् क्लृप्तसमुदायमसि-
ध्या च अवयवार्थवैशिष्ट्यप्रतिसन्धानसापेक्षावयवमसिद्धेः घाघस्य
(१)रथकाराधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात् तद्वदेवात्रापि अवयवमसिद्धिवा-
घेन समुदायमसिद्ध्या अप्सवजातिनिमित्तता इत्येवं प्राप्ते—

अभिधीयते—तस्य क्लृप्तसमुदायमसिद्ध्या अवयवमसिद्धेर्वा-
घा, नत्वत्र समुदायमसिद्धेः क्लृप्तत्वम् । वाक्यार्थे वाक्यस्यैव क्लृप्त-
पदशक्त्या क्लृप्तावयवशक्त्यैव विशिष्टार्थबोधोपपत्तौ अतिरिक्तसमुदाय-
शक्तिकल्पने प्रमाणाभावात् । अन्यथा पाचकादिशब्दस्थलेऽपि
अतिरिक्तसमुदायशक्तिकल्पनापत्तौ यौगिकपदमात्रोच्छेदापत्तेः ।
नचान्वयव्यतिरेकयोर्व्याभिचारितत्वात् नावयवमसिद्धेः क्लृप्तत्वमिति
वाच्यमात्राणां औदासीन्यावस्थायां फलोपाहितोक्षणसाधनत्वाभावेऽपि
उक्षणजननयोग्यतायाः सत्वात् ल्युटश्च योग्यतामाधारण्येन साध-
नमात्राभिधायित्वात् तत्र तावत् व्यतिरेकतो न व्यभिचारः ।

नचैवं योग्यतया रथकरणवृत्तित्वस्य ऋषुमात्वतापरपर्यायजा-
तिविशेषेऽपि सम्प्रवात् प्रत्युत “नेमि नयन्ति ऋभवो यथे” इति म-
न्त्रलिङ्गात् तेषां रथकरणवृत्तित्वावगमात् रथकारशब्दस्यापि यौगि-
कत्वापत्तौ यौगिकत्वाविशेषेण विधास्येवशक्तिकल्पनागौरवपरिहारा-
र्थं वैवर्णिकस्यैव रथकारशब्देन ग्रहणापत्तेः तस्य च वाक्यान्त-
रेणाधानमाप्तावपि रथ (२)कर्तृत्वे निमित्ते वर्णविधानोपपत्तेः रथ-
काराधिकरणविरोधप्रसङ्ग इति वाच्यम् । (३)“प्रात्यास्तु जायते वैश्यात्
सुधन्वाचार्य एव च । कारूपश्च विजन्मा च मैत्रस्तात्वत एव च”
इति परिभाषितस्य सात्वतापरपर्यायस्य सुधन्वनः, “सौधन्वना ऋभव-
स्सूरचक्षसः” इति मन्त्रे ऋषुमामानाधिकरण्येन ऋषुपर्यायत्वावग-

मात, ऋभूणां च (१) “ऋभूणां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामीति र-
यकारस्यादध्यात्” इति विनियुक्तमन्त्रबलेन रयकारपर्यापत्वावगमात्
सत्यपि रयकरणयोग्यत्वे विशेषतो जातिविशेषशक्तिग्राहकबलात् त-
दतिरिक्तशक्त्यन्तरकल्पनात् सामान्यतः प्रवृत्तयोगवाधोपपत्तेः ।
सामान्यतो योग्यतामात्रेण योगाङ्गीकारे त्रैवर्णिकस्य सर्वदा रय-
कर्तृत्वसम्भवेन निमित्तत्वानुपपत्त्या वर्षाविध्यनुपपत्तेश्च, ब्राह्मणादौ
रयकर्तारि रयकारशब्दप्रयोगाभावेन पङ्कजादिपदवत् योगरूढेराव-
श्यकत्वाच्च ।

अतश्च वर्षाविधिवाक्ये फलोपहितरयकर्तृत्वेनैव योगो वा-
च्यः । तादृशस्य चोदासीनावस्ये सौधन्वनापरपर्याये जातिविशेषे
प्रयोगेण व्याभिचारात् अतिरिक्तशक्तिकल्पनमिति वैपर्ययं प्रोक्षणी-
शब्देन । नाप्यन्वयव्याभिचारः । सत्यपि तैत्तिरीयौ प्रकृत्योक्षणसाधनत्वेन
प्रोक्षणपदवाच्यत्वे स्त्रीप्रत्ययबहुवचनार्थानन्वयादेव प्रोक्षणीशब्दा-
प्रयोगोपपत्तेः ।

अत एव तद्गृहीतप्रोक्षणमातिपादिकमात्रप्रयोगो ‘घृतं प्रोक्षण’मि-
त्यादौ दृश्यते एव । तस्मादव्याभिचारात् बलुप्तयोगेनैवोपपत्तौ अति-
रिक्तरूढिकल्पनानुपपत्तेः यौगिक एव प्रोक्षणशब्दः इति सिद्धम् ।

प्रयोजनं विकृतिविशेषे ‘घृतं प्रोक्षण’मित्यत्र संस्कारवाचि-
त्वपक्षे प्राकृतः “प्रोक्षणीरासादये”त्ययं प्रयोऽविकृत एव प्रयोक्त-
व्यः । न च संस्कारनिमित्तत्वेऽपि ईकारबहुवचनयोरपि सामानाधि-
करण्यनिमित्तत्वात् घृणात् निवृत्तिसिद्धेः प्रोक्षणमासादयेत्येव ऊहः
प्रसज्येत इति वाच्यम्, प्रकृतौ विकृतौ वा प्रागीकारात् प्रोक्षण-
मातिपादिकमात्रस्य संस्कारेषु कचिदपि अप्रयोगेण प्रोक्षणीशब्द-
स्यैव संस्कारवाचित्वावगमात् ।

यस्तु विकृतौ (२) “घृतं प्रोक्षण”मिति प्रोक्षणशब्दः स नोत्पव-

नादिमंस्कारपरः, तथात्वे उत्पवनादिकार्यप्रोक्षणक्रियालक्षणापत्तेः । यदि हि अत्र घृतोद्देशेनोत्पवनादयो विधीयेरन् ततो न स्यादपि सा; न तु तदस्ति, घृतस्य अमाप्तत्वेनोद्देश्यत्वायोगात् । अतोऽत्र घृतस्यैव विधेयत्वात् उत्पवनोद्देशेन तद्विध्ययोगात् उत्पवनादिसंस्कारवाचकं प्रोक्षणपदं कार्यलक्षणार्थं प्रसज्येत । तेन वरं “घृतं प्रोक्षण” मिश्रत्र प्रोक्षणशब्दो भावव्युत्पन्नव्युदन्तः सन् प्रोक्षणक्रियाभिधायक एव ।

नचैवं तदुद्देशेन घृतविधानं घृतमित्यनेन तृतीयार्थलक्षणापत्तिः, तस्याः स्वल्पक्षेऽपि समानत्वात् । अतः कचिदपि संस्कारेषु ईकाररहितस्य प्रोक्षणशब्दस्याप्रयोगात् ईकारान्तस्यैव संस्कारवाचित्वावगतेः प्रैषगतस्यापि प्रकृतौ संस्कारवाचकत्वेन वल्लुप्तस्य प्रोक्षणशब्दस्य इह प्रत्यभिज्ञायमानस्याविकृत एव प्रयोगः ।

जातिवाचित्वपक्षे तु “घृतमासादये” त्येवमूहितव्यम्, घृतस्य सूर्यादिष्वव प्राकृतकार्यविश्रुत्वात् । यौगिकत्वे तु ईकाररहितस्यैव प्रोक्षणशब्दस्य यौगिकत्वावगमात् ईकारस्य च प्रकृतौ अस्मादानीं अधिकरण्यनिमित्तस्य घृते अर्थछोपेन निवृत्तिसिद्धेः तद्रोहितं प्रोक्षणमातिपदिकमेव ‘प्रोक्षणमासादये’त्येव प्रयोक्तव्यम् ।

न चास्मिन्नपि पक्षे विधिगतस्य घृतपदस्यैव देवतापदवत् मन्त्रेषु प्रयोज्यत्वावगमात् नेष्टसिद्धिरिति वाच्यम्, द्रव्यस्य स्वरूपेणैवोपयोगित्वात् देवतावत् शब्दद्वारा उपयोगित्वाभावेन तत्र विधिगतशब्दानियमाभावस्य(१)दशमे वक्ष्यमाणत्वात् । अतः सिद्धान्ते प्रोक्षणमासादयेत्येव प्रयोक्तव्यमिति सिद्धम् ।

प्रोक्षणीशब्दस्यावयवार्थमयोगेनैवार्थपरत्वोपपत्तेः न संस्कारपरत्वं न वा जातिवाचित्व इति सुप्रार्थः ।

इति नवमं प्रोक्षण्यधिकरणम् ॥

अथ दशमं निर्मन्थयाधिकरणम् (१०) ॥

सू-तथा निर्मन्थ्ये ॥ १-४-१२. ॥ (सि)

एवं “निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ति” इत्यत्रापि निर्मन्थ्यशब्दे पूर्ववदेव सङ्गतिद्वयमातिदेशिकत्वेन / चानन्तरसङ्गतिं प्रदर्श्य त्रिविधः संशयः प्रवर्तनीयः । तत्र पश्वादौ अधिमन्थनशकलनिधानाद्यङ्गकस्य मन्थनस्य विहितत्वात् तत्संस्कृते चाग्नौ शास्त्रस्थानां निर्मन्थ्यशब्दप्रयोगात् संस्कारनिमित्तत्वमित्याद्यः पक्षः । एवञ्च यत् कैश्चिदुक्तं संस्कारनिमित्तत्वपक्षे विहितस्यैव संस्कारस्य ग्राह्यत्वात् स्वातन्त्र्येण च मन्थनस्य कचिदपि आविधानात् मन्थनाद्यङ्गकाधानजन्यसंस्कारनिमित्तको गार्हपत्य एव निर्मन्थ्यशब्देनाभिधीयते इति, तत् पश्वादौ मन्थनस्यापि स्वातन्त्र्येण विहितत्वात् तत्रैव च कल्पसूत्रकृता निर्मन्थ्यशब्दप्रयोगात् उपेक्षणीयम् ।

‘द्वितीयस्तु ‘निर्मन्थ्यमानय पक्ष्याम’ इति लोके प्रयोगात् संस्काराणां व्यभिचारित्वेन निमित्तत्वानुपपत्तेः अग्नित्वजातिवाचित्वम् । न च पूर्वाधिकरणन्यायेन मन्थनकर्मन्वयोगेनैव शब्दप्रवृत्त्युपपत्तौ अतिरिक्तशक्तिकल्पनानुपपत्तिः । निर्मन्थ्यशब्दस्य व्युत्पत्त्यन्तत्वात् व्युत्पत्त्यश्च कृतप्रत्ययत्वेन कर्मत्ववाचित्वावगतेः मन्थनकर्मत्वापरपर्यायमन्थनव्याप्यत्वरूपयोगस्यापि मन्थननिष्पत्तेः अग्नौ अभ्यासेन संस्कारवदेव व्यभिचारात् । ‘निर्मन्थ्यमानय पक्ष्यामः’ “निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ती” सादौ हि निष्पन्नावस्थायां प्रयुज्यमानो निर्मन्थ्यशब्दः कथमिव मन्थनव्याप्यत्वरूपयोगनिमित्तत्वं प्रतिपद्यते । न ह्यत्र पूर्ववत् कर्मत्वयोग्यताप्यस्ति; त्रिनष्टेऽपि नाशयोग्यतावन्मयिते मन्थनव्याप्यत्वयोग्यताया अनुक्तिमहत्त्वात् । मोक्षणीशब्दस्य मोक्षणीभिरुद्वेजिताः स्मः इत्यादौ सेचनावस्थायामपि प्रयोगात् उत्तरकालं

प्रयोगेऽपि वा साधनत्वयोग्यताया अनपायात् न योगस्य व्यभि(१)
चरितत्वमिति विशेषः । अत एवैतदाशङ्कानिराकरणार्थमधिकर-
णारम्भः ।

न च मयिने वर्तमानतया मयनव्याप्यत्वासंभवेऽपि भूतपूर्व-
गत्या क्तप्रत्ययान्तमथितशब्दवत् प्यत्प्रत्ययान्तनिर्मन्थ्यशब्देऽपि
निष्पन्नस्याग्नेः मयनव्याप्यत्वस्य संभवाच्चिमित्तत्वेऽपपत्तिः । क्तप्र-
त्ययवत् प्यत्प्रत्ययस्य भूतकालवाचितायाः विशिष्ट्याननुशिष्टत्वात् ।
अग्न्यादेः सप्तगिद्रव्यस्य मतिक्षणमुपचयापचयाभ्यां परिमाणप्रकाशा-
दिभेदेन भेदाभ्युपगमात् स एवायं बाह्यरेखादिप्रत्यभिज्ञायाश्च स-
जातीयसन्तानजत्वेनाप्युपपत्तेरैकयासाधकत्वात्, पाकसाधनीभूताग्नि-
व्यक्तेर्भूतपूर्वगत्यापि मयनव्याप्यत्वासम्भवाच्च । यथाकथाश्चित् परम्प-
रया मयनप्रयोज्यत्वाङ्गीकारे तादृशाग्निजन्यपाकादेरपि निर्मन्थ्य-
शब्दवाच्यत्वापत्तिः । अतो योगस्य व्यभिचरितत्वम् । अत एव सां-
क्षान्मयनव्याप्यत्वेऽपि नवनीतादौ निर्मन्थ्यशब्दप्रयोगः । तस्मा-
दन्वयतो व्यतिरेकतश्च योगस्यापि व्यभिचारात् तन्निमित्तत्वानुपपत्तेर-
रणिप्रयोज्याग्निवृत्त्यमित्त्वान्तरव्याप्यजातिवाची निर्मन्थ्यशब्दः । न
तु संग्राहकलाघवेनाग्नित्वजातिवाची वैद्युताश्मापातोत्थामौ निर्मन्थ्य-
शब्दप्रयोगाभावात् । तस्मात् जातिनिमित्त एव निर्मन्थ्यशब्दः इति
प्राप्ते—

अभिधीयते—मोक्षणीशब्दवदेव क्लृप्तावयवशक्त्यैव प्रयोगौ-
पपत्तौ नातिरिक्तशक्त्यन्तरकल्पनावसरः । न च तस्याः व्यभिचारि-
त्वम् । प्यत्प्रत्ययस्य कालत्रयसाधारण्येन निष्पद्यमानावस्थाया वर्त-
मानमयनकर्मत्वाभिप्रायेण प्रयोगेऽपि निष्पन्नावस्थाया मथितशब्दव-
देव भूतमन्यनकर्मत्वाभिप्रायेण प्रयोगोपपत्तेः । न च पाकसाधनीभूत-
व्यक्तेस्ततो भिन्नत्वात् नोक्तवयवयोगोपपत्तिरिति वाच्यम् । सत्यप्यु-

पचयापचयाभ्यां परिमाणप्रकाशादिभेदे स एवायं बहिरिति दृढप्रत्य-
भिज्ञानेन बहिर्भेदे प्रमाणाभावात् ।

यदि तु बहिर्व्यक्तिभेद आवश्यक एव, ततः व्युत्पत्त्ययं (१) “अहं
कृत्यतृचश्च” इति सूत्रादहार्थमङ्गीकृत्य मन्थनार्हतायास्तत्त्वन्धा-
पेक्षायां मन्थनप्रयोज्यत्वमन्वन्ध एव मन्थनजन्यव ह्यसन्ताने निर्मन्थ्य-
शब्दप्रयोगनिमित्तत्वेनाश्रयिते । न च तस्य मथितवह्निजन्यपाकेऽपि
सत्त्वादतिप्रसङ्गः । उद्भिदपङ्कजादिशब्दवत् पाके प्रयोगाभावेन तन्निष्ठ-
प्रयोज्यत्वस्य निमित्तत्वानङ्गीकारात् । नवनीतादौ तु सत्यपि शब्दा-
प्रयोगे उक्तावयवयोगस्य सत्त्वाद्वाच्यत्वमेव । न हि यो पट्टाचकः
स तत्र सर्वैः प्रयोक्तव्य इति नियमः समास्ति । असत्यपि प्राकृतनम-
योगे इदानीन्तननैव केनचिद्वक्त्रा नवनीते निर्मन्थ्यशब्दप्रयोगे कृते
श्रोतुरवयवार्थयोगेन स्मृत्येवार्थप्रत्ययात् । पङ्कजादिपदे तु इदानीन्त-
नेन पङ्कजध्वनिरित्येवं प्रयुक्तेऽपि श्रोतुस्त्वयानुपपत्तिं विना मण्डू-
कादिवोधाभावस्यानुभाषिकत्वादतिप्रसङ्गनिराकरणोपायाङ्गीकरण-
मिति वैषम्यम् ।

नचैवं ‘निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ती’ त्यादौ विशेषतो बहिर्प्रत्याप-
काभावः । पाकसाधनत्वाद्वह्नेर्यदेव प्राप्तेस्तदनुवादेनैव निर्मन्थ्य-
शब्देन मथनक्रियामात्रस्य लोहितोष्णीपादिवह्निधानेन व्युत्पत्त्य-
स्यापि बहिरूपद्रव्यविशेषपरत्वोपपत्तेः ।

यदि तु पाकोऽप्यन्यतो नैव प्राप्तः इत्याशङ्क्येत ततोऽत्रैव
मथनसंस्कृतद्रव्यविशिष्टे पाके विहिते द्रव्यविशेषाकाङ्क्षायां मन्थनस्य
दृष्टार्थत्वलाभाय अग्निविशेषमतिपत्तिमिद्धिः । अत एवास्मिन् पक्षे
अङ्गप्रधानयोर्मन्थनपाकयोरेकदेशकालकर्तृकत्वलाभात् प्रयोगमध्य-
ष्टात्तत्त्वलाभाच्चाधिमन्थनशकलनिधानादिधर्मरहितं केवलमेव मन्थनं
कृत्वा तेनाग्निना पाकः कार्यः इत्यनुष्ठानलाभादचिरनिर्मथितत्वसि-

द्धिः । जातिवचित्वपक्षे तु प्रयोगवद्विभूतेनाग्निना पाकः ।

संस्कारवाचित्वे च पशुप्रकरणविहिताधिमन्यनशकलनिधानादिरूपधर्मविशिष्टस्य मन्यनस्य प्रयोगान्तःपात इति विशेषः ।

सूत्रं निगदव्यारूपातम् ।

इति दशमं निर्मन्थवाधिकरणम् ।

अथैकादशं वैश्वदेवाधिकरणम् ।

सू०—वैश्वदेवे विकल्प इति चेत् ॥१-४-१३॥ (पू)

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वाणि आग्नेयादीनष्टौ यागान् विधाय “वैश्वदेवेन यजेते”ति समाप्नातम् । तत्र वैश्वदेवपदं किं देवतारूप-
गुणविधिः उक्तकर्मनामधेयमिति विचारः । पादाध्यायमङ्गती स्पष्टे ।

अनन्तरा तु आग्नेयाधिकरणे तत्परूपव्यापारसम्भवेन गुणविधि-
त्वे साधिते तत्प्रसङ्गेनान्यत्रापि गुणविधौ विधेयगुणविशेषे विचारिते
'यत्प्रसङ्गेन यदागतं तत्समाप्तौ तद्वुद्धिस्थं जायते' इति न्यायेन आग्ने-
याधिकरणोक्तगुणविधित्वे बुद्धिस्थे सति अत्रापि तत्परूपव्यापारो-
पेण गुणविधित्वपूर्वपसकरणादापवादिकी ।

तत्र यद्यपि (१) 'वैश्वदेव्यामिक्षे' सामिक्षायागे विश्वेपां देवानां
प्राप्तत्वाच्च तत्र देवताविधानं संभवति, तथापि कर्णान्तरे आग्नेयादिषु
सप्तसु वा तेषामभासत्वेन विधानोपपत्तेः सामिक्षायागमात्रनामत्वस्य
च प्राचीनमवगादिदेशसम्बन्धस्य तदभावेऽपि सिद्धेः वैयर्थ्यप्रस-
ङ्गेन सिद्धान्तिनोऽप्यनभिमतत्वात् । अन्येषु च तत्परूपव्यापारभावेन

नामत्वानुपपत्तेः गुणविधिरेवापम् । न हि वैश्वदेवपदस्य देवतातद्धि-
तान्तत्वात् तस्य च “सूक्तहविषोश्चे” खनेन सूक्ते हविषि च निय-
मात् यागपरत्वानुपपत्तेः विश्वेदेवदेवताकहविष्कयागपरत्वे च लक्ष-
णापत्तेः यागनामधेयत्वमुपपत्तिमत्, अत एवैकदेशप्रवृत्तिनिमित्ता-
ङ्गीकरणेनापि अग्नेहोत्रपदस्य सायं प्रातरभ्यासद्वयनामत्वे लक्षणाद्य-
नापत्तेः नास्य तत्तुल्यत्वम् ।

न च तद्धितस्य सम्बन्धसामान्याभिप्रायत्वेन यागेऽप्युपपत्तेर्न
लक्षणेति वाच्यम् । तदनुशासनस्यैव लाक्षणिकविषयत्वात् । अन्यथा
योग्यताबलेनैव देवतात्वरूपसंबन्धविशेषलाभे पुनर्देवतातद्धितानुशा-
सनवैषम्यपत्तेः । अतो देवतातद्धितान्तत्वेन यागनामधेयत्वासम्भ-
वात् गुणविधिरेवापम् ।

तत्र यद्यग्नेयादिषु उत्पत्तिशिष्टाग्न्यादिदेवतावरोधान्न देव-
तान्तरस्य निवेशसम्भवति, तथापि गुणात् भेदोपपत्तेः भिन्ने
च कर्मणि देवताभाष्यभावात् देवताविशिष्टकर्मन्तरविधिरेवापम् ।
तद्धितेन चानिर्धारिते द्रव्यविशिष्टेऽवगते निर्धारणापेक्षायां अनेकदे-
वताकत्वसादृश्येनाभिदेशात् पुरोडाशादिद्रव्यविशेषावधारणम् “अ-
ष्टौ इर्वीषी” ति लिङ्गं च पुरोडाशामिक्षयोरेकदेवताकत्वात् सान्ना-
यवत् सहपागावगतेश्च “त्रयोदशामावास्याया” मिति बहुवचनम् ।

अस्तु वा “वैश्वदेव्यामिक्षे” खनेन वैश्वदेववाक्यविहितयागोद्दे-
शेनामिष्टामात्रविधानात् द्रव्यविशेषावधारणम् । सर्वथाऽप्यग्नेयोद्यपे-
क्षया कर्मन्तरविधिः । न च मत्वर्थलक्षणा; तस्यास्तत्रापि समानत्वे-
नापर्यनुयोज्यत्वात् ।

अथ वा आग्नेयादिवाक्येषु तावदनेकगुणोपादानेन कर्मणोऽवश्यं
विधेयत्वात् तेन तत्रैव वैश्वदेववाक्येन देवतान्तरविधिसंभवे न वि-
शिष्टविधिगौरवाश्रयणं मत्वर्थलक्षणा वा युक्ता समाश्रयितुम् ।

किञ्च वैश्वदेववाक्ये तद्धितान्तर्गतस्य सर्वनाम्नः प्रकृतद्रव्यप-

रामर्शित्वात् स्ववाक्यगतद्रव्यभावेऽपि च प्राकरणिकाग्नेयादिवा-
क्यस्याष्टाकपालादिद्रव्यपरामर्शित्वावगतेः तत्रैव देवताविधानम् ।
स्ववाक्यस्य प्रकरणाद्यालोचनोत्तरं हि तत्रैतिकर्तव्यतायाः अलाभे
सादृश्येनातिदेश प्रकल्प्य तत्प्रापितपुराडाशपरस्त्वं सर्वनाम्नः कल्प्य-
ते । सति तु सर्वनामापेक्षितप्रकृतद्रव्यलाभे तत्रैव देवतान्तरविधाने
च संभवति नातिदेशकल्पनापादकः विशिष्टावध्यङ्गीकारो युक्तः;
न वा आमिक्षावाक्येन विशेषावधारणम्; वैश्वदेवेने-यत्र पुल्लिङ्गेन नेपुं-
सक्तेन बोधात्तस्य द्रव्यमामान्यस्य स्त्रीलिङ्गेन वैश्वदेवीपदेनानुवादा-
योगात्, आग्नेयवाक्यस्येन 'निर्वपेदि'त्यनेन आख्यातेन सर्वत्रानुप-
क्षेन अन्येषु विशिष्टविधिः आमिक्षावाक्ये च शुणमात्रविधिरिति
वैरूप्यमसद्वाच ।

अत एव (१) "सप्तदशमारुणीस्तिवत्सा उपाकरोति, तावतधोक्ष्ण"
इत्यत्र उक्ष्णां पर्याप्रकृतानां उत्तमर्गे कर्मभेदापादकस्य एकपशुनिष्प-
न्नेकादशावदानगणातिदेशस्याभावेऽपि मारुणीवाक्यस्येन सप्तदश-
कर्मविधायिना आख्यातेनाप्राप्त्यनुपक्षेन भिन्नान्पेव कर्माणि विधी-
यन्ते वैरूप्यपरिहारार्थमित्याकरे वक्ष्यते ।

न चामिक्षावाक्ये निर्वापस्यातिदेशेन प्राप्त्यभावात् कथं निर्वपे-
दित्यस्य अनुपद्भोपपत्तिः । आग्नेयादिवाक्याष्टकेऽपि अर्धप्राप्तस्य पृथ-
करणरूपस्यैव निर्वापस्यानुवादेनामिक्षावाक्येऽप्यनुपद्भोपपत्तेः । सौ-
र्यादिवाक्येष्वेव हि मर्यामापि पृथकरणरूपस्य निर्वापस्यार्थताः प्राप्ति-
अतिदेशेनापि सधर्मकनिर्वापप्राप्तिरष्टमादानुपपादिता । प्रकृते स्वामिक्षा-
वाक्ये स्वतन्त्रारूपातादृशहार्त्तगौरवपरिहारार्थमाग्नेयवाक्यस्यस्य नि-
र्वपेदित्यस्यार्थप्राप्तपृथकरणमात्रानुवादकत्वमेवाङ्गीक्रियत इति न दोषः
कश्चित् ।

अथ चामिक्षावाक्येऽपि यागविधेरवश्यकत्वात् वैश्वदेववाक्येऽ

पि देवताविशिष्टयागाविधाने गौरवापत्तेः आग्नेयादिष्वेव देवतामात्र-
विधानम् ।

अत एव सर्वनामश्रुत्या उत्पत्तिशिष्टाग्न्याद्यवरूढस्यापि अष्टाक-
पालादेः परामर्शादुत्पन्नशिष्टाया अपि देवतायाः विधिर्नायुक्तः । यदि
हि वैश्वदेव्यामिक्षा, तेभ्यो वाजिनश्चेत्यश्रोप्यत, तदा कथञ्चिदु-
त्पत्तिशिष्टमावलयमङ्गीक्रियेत ।

अत एव गुणाधिकरणपूर्वपक्षे वाजमामिक्षारूपमश्रं येषां विश्वे-
षां देवानां ते वाजिनः विश्वे देवाः तेभ्यो वाजिनमित्यर्थाङ्गीकारेणै-
वोत्पत्तिशिष्टमावल्याशङ्का निरस्ता । सिद्धान्ते च वाजिशब्दस्य रूढ-
त्वोपपादनेन प्रत्यमिक्षापकाभाव एवोपन्यस्तः । प्रकृते तु यौगिकत्व-
स्यासंदिग्धत्वात् सर्वनाम्नाष्टाकपालादिपरामर्शोपपत्तेर्युक्तः उत्पन्न-
शिष्टस्यापि देवतान्तरस्य विधिः ।

तत्रापि शिष्ये घटोऽस्ति तमानयेत्यादौ सर्वनाम्नः सिद्धद्रव्य-
परामर्शित्वस्यैव दर्शनात् पूर्वदेवतासंबन्धापरित्यागेन देवतान्तरसं-
बन्धस्य प्रधानावस्थापादकत्वेनापोगाच्च समुच्चयानुपपत्तेः उत्पत्त्युत्प-
न्नशिष्टोपरपि विकल्प एव ।

किञ्च नामधेयत्वे वैश्वदेववाक्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः आनर्थक्यप्र-
तिहतन्यायेनापि विकल्पाङ्गीकरणमदोषः । तथा हि—

न तावद्यागो विधीयते । नापि नामधेयम् । तस्याविधेयत्वात् न चा-
ष्टानां यागानामयं समुदायसिद्ध्यर्थमनुवादः, तत्सिद्धेः प्रयोजनाभा-
वात् । न चैतदभावे “प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत” “वसन्ते वैश्वदेवेन
यजेते” त्यादौ क्लृप्तप्रवृत्तिनिमित्तवैश्वदेवपदसमभिध्वाहारेणामिक्षाया-
गस्यैव देशकालसंबन्धापत्तेस्तर्षेणामाग्नेयादीनां तत्सिद्ध्यर्थं समुदा-
यानुवादोऽर्थवानिति वाच्यम् । वैश्वदेववाक्येऽपि तर्हि तस्यैवानुवा-
दप्रसंगेन समुदायानुवादानुपपत्तेः । आग्नेयादौ देशकालादिसंबन्धस्य
प्रकारान्तरेण सिद्धेऽपि । एतदभावे हि वसन्तादिवाक्ये आमिक्षाया-

गस्यैव साक्षात्कालाद्यन्वयेऽपि 'चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो यजेते' त्यात्रामिक्षायागस्यैव वरुणगद्यासादिपर्वान्तरसहचरितस्य फलसंबन्धापत्तेः आग्नेयादीनां वैश्वदेवपर्वान्तरमकरणादामिक्षायागाद्भत्वापत्तिः । चातुर्मास्यशब्दो हि "चतुर्थे चतुर्थे मास्येकैकेन पर्वणा यजेत" इति वाक्यान्तरानुरोधेनोत्तरपर्वत्रये मासचतुष्टयोत्तमत्वस्य श्रौतस्य पूर्वावध्यपेक्षायां अर्थादाद्यस्य पर्वणो मासचतुष्टयपूर्वभावावगनेर्मासचतुष्टयपूर्वोत्तरभाववरूपमट्टचिनिमित्तकेन चतुर्णामपि पर्वणानामधेयम् । पूर्वोत्तरभावस्य च विशेषापेक्षायां वमन्तादिवाक्येन कालविधानात् तेषामेव पूर्वोत्तरभावव्यवसन्तादिसंबन्धः, तेषामेव चातुर्मास्यनामावच्छिन्नेन यजिना फलसंबन्धानवगनेरामिक्षायागस्यैव फलसंबन्धादाग्नेयादीनां वाजिनयागवत्तदङ्गत्वोपपत्तिः । अतश्चाङ्गप्रधानयौरेकदेशकालवर्तृत्वात् प्राचीनप्रवणदेशादिसंबन्धः आग्नेयादीनां सिद्ध्यत्येवेति नामधेयत्वे वैश्वदेववाक्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः गुणविधित्वाङ्गीकारेणागत्या विकल्पाङ्गीकरणमपि (१) अदोष एव ।

सृष्टं तु इति चेत् कर्मान्तरविधिं मन्यसे तदपि कर्मनामधेयत्ववदनभिमतम्; वैश्वदेवशब्दस्य देवतातद्धितान्तत्वेन प्रकृतसर्वद्रव्यपरामर्शित्वावगमात् । अतः तेषु गुणविधिरेव युक्तः । ततश्चागत्या विकल्प इति व्याख्येयम् ।

सू-न प्रकरणात् प्रत्यक्षविधानाच्च न हि प्रकरणं
द्रव्यस्य ॥ १-४-१४. ॥ (सि)

नैतदेवम् वैश्वदेवशब्दस्य गुणविधित्वम्; प्रकृतेषु आग्नेयादिषु (२) गुणाधिकरणे वक्ष्यमाणरीत्योत्पत्तिशिष्टाग्न्याद्यवरुद्धत्वेन देवतान्तरसमर्पकत्वानुपपत्तेरामिक्षायागे तस्याः प्रत्यक्षविधिना मासत्वेनैव वि-

प्यनुपपत्तेश्च ।

न चाग्नेयादीनामुत्पत्तिशिष्टान्याद्यवरुद्धत्वेऽपि वैश्वदेवपदस्य देवतातद्धितान्तत्वात् तस्य च सर्वनामार्थकत्वात् सर्वनाम्नश्च स्ववाक्योपात्तद्रव्याभावे प्राकरणिकद्रव्यपरामर्शित्वस्यावश्यकत्वात् गुणाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेनोत्पन्नशिष्टस्यापि देवतान्तरस्य विधानोपपत्तिरिति वाच्यम् । सर्वनाम्नः स्ववाक्योपात्तद्रव्यपरत्वासम्भवेऽपि स्ववाक्योपात्तयागपरत्वस्यैवोपपत्तेः असम्भवान्नित्येशप्राकरणिकद्रव्यपरत्वकल्पनायोगात् ।

न च देवतातद्धितस्य “सूक्तहविषोश्च” इति महाभाष्याश्लेषमाविषयत्वप्रतीतेर्न यागपरत्वोपपत्तिः (१) “अग्नेयो वै ब्राह्मणो देवताये” इत्यादौ अन्यपरत्वस्यापि दर्शनेनास्याः स्पृगेरनिषापकत्वात् ।

अथे तत्र (२) “तस्येदं” इति सूत्रेण संबन्धसामान्ये विहितं तद्धितमङ्गीकृत्य विशेषापेक्षायां योग्यतया देवतापदवचनाच्च देवतात्वरूपविशेषमतीतिः, तद्व्यव्यापि समानमिति यागपरत्वे बाधकाभावः ।

न च तस्य लाक्षणिकत्वानुशासनत्वात् आग्नेय इत्यादौ पदान्तरसामानाधिकरण्यात्तदङ्गीकारेऽपि प्रकृते तयाङ्गीकारे प्रमाणाभावः, तस्य लाक्षणिकत्वे प्रमाणाभावात् ।

अस्तु वा लाक्षणिकत्वम्, तथापि तदङ्गीकारः आवश्यक एव । तथा हि—तद्धितो हि देवतात्वयुक्तोपस्थितद्रव्यवाची । प्रातिपदिकश्च देवतात्वाधिष्ठानवाचि । देवतात्ववैशिष्ट्यश्च निरूपकतासम्यग्येन । देवतात्वरूपं विशेषणमपि शक्त्यैव भासते लक्षणया वेत्यन्यदेतत् । (३) न च सर्वथा सर्वनामार्थविशेषणमेव । अतश्च प्रधानभूतसर्वनामार्थप्रावल्यात् स्ववाक्योपात्तयागपरत्वावगतेः विशेषणीभूतासम्भवान्नित्येशदेवतात्वत्यागेनापि सम्बन्धसामान्यलक्षणायां न काचित् क्षतिः ।

न चात्र देवतात्वत्यागोऽपि । संबन्धसामान्यस्य विशेषापेक्षायां
देवतात्वरूपसंबन्धविशेषस्याङ्गीकरणात् । यथा च सर्वेषु यागेषु देवता-
त्वरूपसंबन्धविशेषमिद्विस्तृत्यानुपदमेव वक्ष्यामः ।

किञ्च विषयशिष्टगोरष्टदोषदुष्टनिकल्पस्वीकारापेक्षया आनुशाम-
निकलक्षणाङ्गीकरणमपि नातीवायुक्तम् । अतश्च प्रकृतेष्वाग्नेयादिषु गु-
णविधित्वामम्भवात् सामानाधिकरण्येन यज्यन्तुर्दिनमर्चयागनामधेयं
वैश्वदेवशब्दः । नामधेयत्व चोत्पत्तिशिष्टगुणावरोधसहकृतेन तत्प्रत्य-
न्यायेन गुणविध्यमम्भवसम्पादनद्वारा स्वापादितमवृत्तिनिमित्तसम्पाद-
नद्वारा वा अवगन्तव्यम् । न तु युक्तेन तत्प्रत्यन्यायनेन । तेनामिज्ञा-
यागे गुणविध्यसम्भवसम्पादनेऽपि इत्येषु तदसम्भवस्य सम्पादवि-
त्तुमशक्यत्वात् ।

यत्तु कौश्चित् गुणविध्यसम्भवं प्रति तत्प्रत्यन्यायस्य न समानवि-
षयकत्वेन हेतुता, ममाणाभावात् ; किन्तु यत्र क्वचिद्गुणविधित्वे नि-
रस्ते सर्वेषु वक्ष्यमाणरीत्या प्रवृत्तिनिमित्तपात्रमम्पादनद्वारा नामत्वं
साधकता तत्प्रत्यन्यायस्येत्युक्तम्, तन्न (१) “दध्नेन्द्रियकामस्य जुहु-
या” इत्यत्रापि “दध्ना जुहोती” स्थनेन दध्नः होमे प्राप्तत्वाद्वाधम-
म्भवनिरासोपपत्तेः दर्शादिवच्च लक्षणया प्रवृत्त्युपपत्तेर्नामत्वापातात् ।
अतश्च समानविषयत्वमप्यवश्यं प्रवेशनीयम् । ततश्च दध्नः होमे प्राप्ता-
वपि फलार्थ प्राप्त्यभावात् विधेयत्वोपपत्तेर्न नामत्वापत्तिः । अतश्च अग्ने-
यादिषु गुणविध्यसम्भवसम्पादनार्थ उत्पत्तिशिष्टवृत्तत्वस्य सहका-
रित्वाङ्गीकरण युक्तमेव ।

प्रवृत्तिनिमित्तं च यत्रापि तत्प्रत्यन्यायेनामिज्ञायाग एव सम्पा-
द्यते तथापि यजेतेत्यनेन प्रकृतत्वाविशेषात् वक्ष्यमाणार्थवत्त्वात् ।
सर्वेषां यागानां समुदायीकरणार्थं अनुवादात्, समुदाये च विश्वदेव-
देवताकृत्यस्य स्वजन्यघटितत्वमन्वये । सत्त्वात् तद्वारा समुदायेषु

अष्टसु प्रवृत्तिनिमित्तसम्पादनोपपत्तिः ।

एवञ्चात्र तद्विनेन समुदायिन एवोच्यन्ते, प्रातिपदिकेन विश्वे-
देवाः । तेषां तत्संबन्धसामान्ये पदश्रुत्यावगते तद्विशेषापेक्षार्था योग्य-
तया विश्वेदेवदेवताजन्यामिष्टायागघटितसमुदायाश्रयत्वरूपविशेष-
सम्बन्धावगतिर्न विरुध्यते ।

अथ वा न प्रवृत्तिनिमित्तमापे तत्प्रख्यन्यायेनैव सम्पादनीयमि-
ति नियमः । किन्तु तस्य सहकारिसहकृतस्य शुद्धस्य वा गुणवि-
ध्यसम्भवसम्पादकत्वमात्रम् । अतश्च प्रकृते सहकारियुक्तेन तेन
गुणविध्यसम्भवे सम्पादिते यजिसामानाधिकरण्यादेव नामधेयत्वे
अवगते प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षार्था अगत्या विश्वेदेवशब्दस्य क्लृप्तामपि
देवताविशेषरूढिं परित्यज्य विश्वशब्दस्य सर्वशब्दपर्यायत्वाङ्गीकारे-
ण(१) “सर्वत्वमाधिकारिक” मिति न्यायात् प्रकृतमर्वाविषयत्वमापा-
द्य देवशब्दस्य च देवतापरत्वमङ्गीकृत्य प्रकृताग्न्यादिसर्वदेवताक-
त्वस्यैवाष्टस्यपि यागेषु प्रवृत्तिनिमित्तत्वमङ्गीक्रियते ।

एवं चास्मिन् पक्षे नावश्यं तत्प्रख्यन्यायस्य नामत्वपर्यन्तव्या-
पारोऽभ्युपगन्तव्यः ; तेन विधेयसर्गकत्वमात्रे निराकृते शब्दस्य प्रा-
संगुगानुवादकत्वेनाप्युपपत्तेः । किन्तु सामानाधिकरण्यमेव नामत्व-
साधकमित्यवगन्तव्यम् । पक्षद्वयेऽपि च वैश्वदेवेनेत्येकवचनं राजः
सूयवत् समुदायाभिप्रायं सत् उक्तलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् ।

यत्तु (२) “यद्विश्वे देवास्तमयजन्त । तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्व” मिति
शास्त्रशेषे अष्टस्यपि यागेषु विश्वेदेवकर्तृकत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तकथ-
नम्, तत् वाक्यशेषस्य स्तुतिमात्रपरत्वेन तादृशप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावे
प्रमाणाभावात् उद्भित्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वलक्ष्यवनस्येव “गमेर्होम्”
इतिवत् साधुत्वज्ञापनमात्रमित्यवधेयम् । तस्मिद्धं वैश्वदेवशब्दः अ-
ष्टानामपि यागानां नामधेयमिति ।

सूत्रं तु न वैश्वदेवशब्दः गुणविधिः; स्ववाक्योपात्तदेवतान्तरावरुद्धेषु प्रकरणादेवतान्तराविधानानुपपत्तेः, प्रत्यक्षाविहितविश्वेदेवदेवताके आमिक्षायागे देवतायाः मासत्वेन विध्यनुपपत्तेश्च । न च सर्वनाम्ना स्ववाक्योपात्तद्रव्याभावे प्रकृतानां द्रव्याणां ग्रहणस्यावश्यकत्वादुत्पत्तिशिष्टदेवतावरोधेऽपि न सतिरिति वाच्यम् । सर्वनाम्ना स्ववाक्योपात्तपागग्रहणसम्भवे प्रकृतद्रव्यग्रहणे प्रकरणस्वानियामकत्वादिति व्याख्येयम् ॥

सू-मिथश्चानर्थसम्बन्धः ॥ १-४-१५ ॥

इदं सूत्रं भाष्यादौ वैश्वदेवशब्देनैव वैश्वदेवावैश्वदेवसमुदाये वैश्वदेवशब्दाङ्गीकारेण अष्टौ यागानुद्दिश्य पुनस्तेनैव विश्वेदेवदेवताविधिरस्तिवत्याशङ्क्य वैश्वदेवपदावृत्तिप्रसङ्गात् मिथः परस्परमुद्देश्यत्वविधेयत्वपरेकेन शब्देन असम्बन्ध इत्येवं व्याख्यातम् । तस्याः शङ्कायाः स्पष्टदूषणत्वेन तदर्थं सूत्रमणयनवैयर्थ्यापत्तेरन्यथा व्याख्यायते ।

पदुक्तं वैश्वदेवपदस्य नामधेयत्वे तस्याविधेयत्वात् यागान्तरस्य च रूपाभावेन विद्वद्वाक्यवद्विधातुमशक्यत्वात् प्रवृत्तिनिमित्ताभावेन च कर्मान्तरे वैश्वदेवपदस्य नामत्वानुपपत्तेः देवताविशिष्टकर्मान्तरविधेश्च पूर्वमेव निराकृतत्वेन तवाप्यसम्मतत्वात् समुदायानुवादत्वमङ्गीकार्यम् ।

न च तस्य प्रयोजनमस्ति, वसन्तादिकालसम्बन्धस्य समुदायानुवादाभावेऽपि आमिक्षादियागानां आमिक्षायागाङ्गत्वसम्भवेनोपपत्तेः । अतः प्रयोजनाभावादस्य वाक्यस्यानर्थक्यप्रसङ्ग इति तन्निराकरणार्थमिदं सूत्रम् । मिथः परस्परं अग्नेयामिक्षायागानां अङ्गीकृतत्वसम्बन्धासिद्धिरेवास्य प्रयोजनम् । अस्मिन् हि सति समुदा-

यानुवादे सर्वेषामग्नेयादीनां वैश्वदेवसंज्ञकत्वमिद्वेः वसन्तादिवा-
क्येऽपि वैश्वदेववाक्येन सर्वेषामनुवादपूर्वकं कालादिसम्बन्धोपपत्तेः
मासचतुष्टयपूर्वोत्तरभावघटकवसन्तकालसम्बन्धेन चातुर्मास्यपदाभिधे-
यत्वसम्भवादाग्नेयादीनां फलसम्बन्धासिद्धिः । अमति त्वेतिस्मिन्
वसन्तादिवाक्ये ऋतुप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनामिक्षायागस्यैव तत्रसर्वैश्वदे-
नपदेन कालसम्बन्धापत्त्या तस्यैव फलसम्बन्धापत्तेरितरेषां अङ्गत्वा-
पत्तिः । ततश्च समुदायानुवादेन प्राधान्यसिद्धौ नामिक्षाविकारेष्वाग्ने-
याद्यतिदेश इत्याद्यपि प्रयोजनम् ।

नचैवं “वैश्वदेवेन यजेत” इत्यत्रापि ऋतुप्रवृत्तिनिमित्तत्वेना-
मिक्षायागस्यैवा(१)नुवादापत्तेः प्रकरणाविशेषाद्वा सर्वानुवादे वाजि-
नयागस्याप्य(२)नुवादापत्तेः आमिक्षायागमात्रानुवादे सर्वस्याप्यस्य
वाक्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । वाजिनयागस्य तु आमिक्षाऽनुनिष्पन्नवाजि-
नमतिपत्त्यर्थत्वस्य चतुर्थे वक्ष्यमाणत्वात् आमिक्षायागाङ्गत्वावगतेरति-
देशमाप्तप्रयाजादिवदेव नानुवादः । तस्मादष्टानामेव पागानां फ-
लसम्बन्धार्थमनुवादात् नानर्थक्यम् ।

यत्तु न्यायसुधारणं वसन्तादिवाक्ये अष्टानां पागानां कालसम्ब-
न्धावगमेऽपि “य इष्ट्या पशुना सोमेन” इत्यादिवदेकप्रयोगत्वे प्रमाणा-
भावादिकप्रयोगतासिद्धिः समुदायानुवादप्रयोजने इत्युक्तम् ; तत् स-
मुदायानुवादाभावे सर्वेषां वसन्तादिसम्बन्धे प्रमाणाभावात् सत्त्वे वा
सर्वेषां सहितानां फलसम्बन्धसम्भवेन एकफलसाधनानामेककालयोगे
पूर्णमासादिवदेकप्रयोगत्वस्यापि सिद्धेः विकृतीष्ट्यादीनां चैक-
फलसाधनत्वतत्साहित्ययोरभावेन एककालयोगेऽपि साहित्यानुपप-
त्तेरुपेक्षणीयम् । तस्मादुक्तसमुदायानुवादप्रयोजनकथनार्थमेवेदं सूत्रम् ।

अथ वा उत्तरमूत्रेणैकवाक्यतापक्षम्—

सू-परार्थत्वात् गुणानाम् ॥ १-४-१६. ॥

यार्द शयं आग्नेयादियागेषु देवताविधिः स्यात्, ततः पक्षे सम्प्रति-
पन्नदेवताकत्वेनाग्नेयादीनामियोऽन्विततया सहानुष्ठनापत्तेः (१) “नव
प्रयाजाः नवानूयाजाः द्वावाधारौ । द्वावाज्यभागौ । अष्टौ हवींषि” इति
त्रिंशत्संख्यासम्पत्तिरूपार्थमभ्यन्धानुपपत्तिः (२) रुस्याचिञ्छात्वाया
त्वाधारद्वयस्थाने स्विष्टकृद्वाजिनेज्ये गणिते ।

न च सम्प्रतिपन्नदेवताकत्वेऽपि द्रव्यभेदादेव प्रधानाहुतिभेद-
शङ्काः । गुणानां द्रव्यादीनां प्रधानार्थत्वेन तदाटश्यापादकत्वानुप-
पत्तेः । सर्वेषां द्रव्याणां युगपत्त्यक्तुं शक्यत्वेन प्रयोगविध्यवगमप्र-
धानसाहित्यवाधानुपपत्तेश्च । देवताभेद एव हि सर्वादेशेन युगपत्त्यक्तुं
मशक्यत्वात् तद्वाधः, न तु साम्नात्यवत् द्रव्यभेदेऽपि । अतः प्रधा-
नाहुतैक्यापत्त्या त्रिंशत्संपत्तिवारयानुपपत्तेरापि न देवताविधिस्तम्भ-
यतीति सिद्धम् ॥

इति एकादशं वैश्वदेवाधिकरणम् ।

अथ द्वादशं वैश्वानराधिकरणम् (१२) ॥

सू-पूर्ववन्तोऽविधानार्थास्तत्सामर्थ्यं समाभ्या-
ये ॥ १-४-१७. ॥ (पु) ॥

(३) “वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाने, यदष्टाकपालं

१ तै प्रा १-६-३-३

२ इदं च मैत्रायणीयशाखां मनसि निधायोक्तम् । तत्त हि “नव प्र
याजाः, नवानूयाजाः, द्वा आज्यमागा, अष्टौ हवींषि, अग्नये समव-
पति, वाजिना यजति, तत् त्रिंशत् । इति श्रुतम् ॥ (१-१०-८)

३ तै स. २-२-५-३.

भवति गोप्येति यैवेनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति, यन्नवकपालो भवति त्रि-
 दृतेवास्मिन् तेजो दधाति, यद्दशकपालो भवति विराजैवास्मिन्नन्ना-
 धं दधाति, यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति, यद्द्वा-
 दशकपालो जगत्स्यैवास्मिन् पशुन् दधाति, यस्मिन् जाते एतामिष्टिं
 निर्वपति पून एव स तेजस्व्यन्नाद् इन्द्रियावी पशुमान् भवती"ति
 श्रूयते । तत्र पुत्रे जाते इत्यन्तस्य तावदाग्नेयाधिकरणन्यायेन निर्व-
 पतेरतिदेशमाप्तनिर्वापानुवादेन यागलक्षकत्वमङ्गीकृत्य वैश्वानरा-
 दिपदस्य च द्वितीयान्नस्य सक्तुन्यायेन करणत्वलक्षणार्थत्वमङ्गीकृ-
 त्य पुत्रजनने निमित्ते वैश्वानरदेवताकेन द्वादशकपालेन यजेतेत्यप-
 मर्थो निस्मन्दिगः । अष्टाकपालादिपदानि तु किं तस्यैव यागस्य नाम-
 धेयम् ? अथ वा तत्रैव गुणविधयः ? उत तदाश्रितगुणाः फलार्थे वि-
 धीयन्ते ? आहोस्वित् तदीयद्वादशकपालस्तु-यर्थान्पर्यवादाः ? इति
 सन्दिह्यते ।

पादाध्यापमङ्गलं स्पष्टे । अनन्तरा त्वापवादिक्ती । नामत्वापवा-
 दात् पूर्वाधिकरणोक्तोत्पत्तिशिष्टवर्लीयस्तरादिरूपन्यायाभावेनात्र द्वि-
 तीयतृतीयपूर्वपक्षोक्त्यानात् प्रत्युदाहरणरूपा(१) च । आद्याधिकरणो-
 क्तोत्पत्तिशिष्टगुणविधिनामधेयत्वरूपप्रकारद्वयापवादाच्च प्रकरणमङ्ग-
 लनिरपि । औदुम्बराधिकरणोक्तस्याप्यर्थवादत्वस्य गुणविधिनामधेय-
 त्वरूपप्रकारद्वयामन्भवे उपपादिते वैयर्थ्याशङ्कापरिहारार्थं स्मर-
 णादाक्षिप्य समाधानाद्वा न पौनरुक्त्यमपि ।

तत्र यद्यपि अष्टाकपालादिपदैः अष्टत्वादिसंख्या, कपालानि,
 तदधिकरणकस्मंस्कारः, द्रव्यमित्येतावदेव शक्त्योच्यते, न तु यागः;
 तथापि सर्वेषामपीषा द्वादशकपालपदनैव प्राप्तत्वात् तत्प्रत्ययन्याये-
 न लक्षणया समिदादिपदत्रयदष्टाकपालपदानि वैश्वानरयागनामधे-
 यम् । न चान्येषा प्राप्तत्वेऽपि अष्टत्वादेरमाप्त वाद्विध्युपपत्तिः; तस्या-

पि द्वादशत्वेऽन्तर्गतत्वेन प्राप्तत्वात् । अन्यथा सहस्रदर्शनेन क्षातानु-
मानानुपपत्तेः । अग एव(१) “क्षतं ग्राह्यणास्सोमं भक्षयन्ती” त्युक्त्वा
“दश दर्शकैकं चमसमनुप्रसर्पन्ती” ति विभागकथनं दृश्यते ।

अग एव च(२) सप्तमान्ने चोदनालिङ्गानिदेशापेक्षया नामधेयस्य
बलवत्त्वे साधिने गवामपने तर्हि “वैश्वानरो ज्योतिष्टोमः प्रामणीयम-
हर्भवती”ति मथमस्पाहः नामधेयवलीयस्त्वात् ज्योतिष्टोमविकारत्व-
प्रतिपत्तयेनोपसञ्चित्त्वमाप्तेः तस्य च मुख्यत्वात् तदनुरोधेनान्येषामपि त-
थैव प्राप्तेः द्वादशोपमत्वदर्शनमप्युक्तमित्याशङ्क्य द्वादशमु तिसृणां सत्त्वात्
सर्वेषामनुग्रहाय द्वादशत्वस्यैव आपत्तेर्युक्तं तद्वर्शनमपि युक्तम् । अग-
श्च कपालादिवदेवाष्टत्वादेरापि प्राप्तत्वात् द्वादशत्वमाप्तेः निर्विवाद-
त्वादेव तत्प्रख्यन्यापेनैव एते शब्दा यागनामधेयम् । न च प्रथमान्त-
त्वात् निर्वपेदित्यनेन श्रौतसामानाधिकरण्याभावात्प्रामत्त्वानुपपत्तिः;
“अग्निहोत्रं जुहोती” ति वत् लाक्षणिकसामानाधिकरण्योपपत्तेः । न
चैवं संज्ञया कर्मभेदापत्तिः; संज्ञात्वस्य पाचक(१)याजकादिवत् मे-
दं विनाप्युपपत्तौ तदङ्गीकारे प्रमाणाभावात् । तथा हि—

अष्टाकपालादिपदस्य नामधेयत्वाभावे गायत्र्यैवेनमित्याद्यर्थ-
वादत्वस्यैवाङ्गीकारात् तस्य च रात्रिसत्रन्यायेन फलपरत्वाभ्युपग-
मात् फलानां च नामधेयत्वाभावे लाघवेन एकस्यैव कामशब्दस्य
कल्पनेन युगपदुपपत्त्यभ्युपगमेन योगसिद्ध्याधिकरणविषयत्वानाप-
त्तेः तद्विषयत्वसिद्धयर्थं सर्वनामधेयार्थवत्त्वोपपत्तेः । तदा हि सर्वेषां
नामधेयानां सङ्कल्पादौ विकल्पेनार्थवत्त्वेऽपि यदा यन्नामधेयेन सङ्क-
ल्पः तदा तस्य पुत्रस्य तन्नामधेयान्निष्ठादेव फलं पुतत्वादि जा-
यते इत्यस्याप्यर्थस्यावगमेन तत्तन्नामधेयपुरस्कारेण उपात्ते पुत-
त्वादौ प्रत्येकमेव कामशब्दकल्पनोपसाध्यात् योगसिद्ध्याधिकरणविष-
यत्वोपपत्तिः ।

। नचैवं वाक्यभेदापत्तिः; अर्थवादोक्षीतवाक्येन पूनत्वाद्यनेको-
द्देश्यसमर्पणवत् उक्तव्यवस्थाया अपि करणोपपत्तेः- श्रूयमाणवा-
क्यस्य स्तुतिमात्रपरत्वेन वाक्यभेदाभावात् । तस्मात् नामधेयमष्टा-
कपालादिशब्दा इत्येवमाद्यः पक्षः ।

द्वितीयस्तु नेमे नामधेयम्; तत्प्रख्यापकशास्त्राभावात् ।
तथा हि-यद्यपि तावत् कपालादीनि प्राप्तानि तथापि अष्टत्वादीनां
द्वादशत्वे सत्युत्पादकसामान्यभावादेवा(१)सत्त्वादप्राप्तिः । द्वाद-
शत्वसंख्याया हि द्वादशव्यक्तिविशेष्यकद्वादशत्वावाञ्छन्नमत्ये-
कैकत्वमकारकबोधरूपापेक्षाबुद्धिजन्यत्वेन उक्तकारणसद्भावे सति
द्वादशत्वोत्पत्त्युपपत्तौ अष्टव्यक्तिविशेष्यकोक्तबोधरूपकारणस्यास-
म्भवेन नाष्टत्वादोत्पत्तिस्तस्मभवति ।

नचैवं शतेन दशानुमानानुपपत्तिः । तादृशस्थले (२)शतबोधोत्त-
रं दशव्यक्तिविशेष्यकोक्तबोधरूपकारणस्य नियमनो(३)पद्यमानत्वेन
दशत्वोत्पत्तावनुमित्ताया सत्या अतीतसाध्यकानुमानोपपत्तेः । प्रकृते
तु द्वादशत्वोत्पत्त्यनन्तरं ततः पूर्वं वा अष्टत्वोत्पादककारणस्य निय-
मेनोत्पत्तौ प्रमाणाभावेन अष्टत्वाद्युत्पत्तौ प्रमाणाभावात् । अतः तस्या
अप्राप्तत्वेन विधेयत्वोपपत्तेर्न नामत्वम् ।

अस्तु वा महासंख्यायामवान्तरसंख्या, तथापि तस्याः संख्या-
न्तरानिर्वर्तकत्वेनापरिच्छेदकत्वात् द्वादशत्वस्यैव व्याप्यसंख्यासत्त्वेऽपि
व्यापकसंख्यामात्रनिर्वर्तकत्वेन परिच्छेदकत्वात् अष्टत्वादीनां परि-
च्छेदकत्वेनाप्राप्तत्वात् तेन रूपेण विधेयत्वोपपत्तिः ।

नचोष्ठाकपालपदे सैवन्धविशेषानुपादानात् परिच्छेदकत्वम-
तीतिः कथं तद्विधिरिति वाच्यम् । अत्र एव योग्यतया परिच्छेद-
कत्वमतीत्युपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु अष्टाकपालादिपदात् (१) , “तत्रोद्घृतममत्रेभ्य” इति सूत्रात् तत्रेत्यस्यानुवृत्तौ (२) “संस्कृतं भक्षाः” इत्यनेन अष्टसु कपालेषु मस्कृतमित्यास्मिन्नर्थे निहितस्य तद्वितरूपस्याणमत्यपस्य (३) “द्विगोर्लुगनपत्य” इत्यनेन संख्यापूर्वसमासत्वेन द्विगुसमासमंशादष्टाकपालमातिपदिकात् परत्वेन लोपकरणात् तद्वितान्तत्वावगमेन तदन्तर्गतस्याष्टत्वस्य संस्कारमाधनीभूतकपालत्वावच्छिन्नविशेषणत्वप्रतीतिः तस्य च व्यापकसंख्याानवर्तनव्यतिरेकेणासम्भवात् परिच्छेदकत्वप्रतीतिस्फुटैव ।

नचैवमपि तद्वितभाग्भाविद्विगुसमासकरणदशायां कपालेषु संस्कारोपाधेरभावात् शुद्धेष्वेव कपालेषु समवायसम्बन्धेनाष्टमात्रवृत्तिव्यापकसंख्यानंतरपरिच्छेदकत्वरूपसम्बन्धेन षाष्टत्वस्य संवन्धोपपत्तेः समासविधानात् पश्चात् तद्वितकरणवेलायामपि च अष्टवोपलसितानामेव कपालाणां चित्रगुह्यमिति च तद्वितवृत्त्युपपत्तेः संस्कारकत्वोपहितकपालत्वावच्छिन्नविशेषणत्वस्य शब्दादप्रतीतिः प्रतीतस्य षाष्टमात्रवृत्तिसंख्यानंतरपरिच्छेदस्य द्वादशकपालेऽपि मासत्वाद्द्विगुसंख्यानपक्षिरिति वाच्यम् (४) “तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे चे”ति सूत्रेण तद्वितार्थे विवक्षित एव दिक् संख्ययोः समानाधिकरणसमासस्मरणात् । अष्टत्वस्य भक्षद्रव्यसंस्काराधिकरणकपालत्वावच्छिन्नेष्वेव तद्वृत्तिव्यापकसंख्यानंतरपरिच्छेदकत्वमवन्धेनान्वयप्रतीतिः । तस्मादष्टत्वादीनां परिच्छेदकत्वेन द्वादशकपाले अपासत्वात् पुरोडाशानुवादेन विधिर्नानुपपन्नः ।

यदि तु पदश्रुत्या द्वादशकपालपुरोडाशे द्वादशत्वस्थान्वितत्वेन तद्वरुद्धे पुरोडाशे नाष्टत्वादिविधिसंभवतीत्याशंभेयं ततो गुणात् क्रयवदेव पुरोडाशादिवैजात्यकल्पनया भेदप्रतीतेर्वैश्वानरयागे अष्टाकपालादिरूपद्रव्यान्तरविधिरङ्गीकर्तव्यः ।

न चोत्पत्तिशिष्टद्वादशकपालावरोधात् न द्रव्यान्तरविधिस्तं-
भवतीति वाच्यम् । उपक्रमोपसंहारयोरेकविषयत्वेनैकवाक्यत्वप्रतीते-
स्त्वेषामेवोत्पत्तिशिष्टत्वात् ।

नचैवमेकवाक्योपात्तत्वात् समुच्चयापत्तिः । संख्यानां समुच्चये
संख्यान्तरोपजननापत्तेर्विकल्पस्यैव न्याय्यत्वात् । द्रव्यान्तरविधिपक्षे
समुच्चयस्तिष्ठ एव ।

अथ वा आख्यातभेदादस्तु नानावाक्यत्वमापि, तथापि न द्वाद-
शकपालस्य बलवत्त्वम्, 'यद्वादशकपालो भवती'त्यनेनैव तद्विध्यङ्गिरु-
णे तस्याप्युत्पन्नशिष्टत्वेन तुल्यबलवत्त्वोपपत्तेः । अस्मिन् पक्षे द्रव्या-
णामपि विकल्पो निरपेक्षसाधनत्वात् त्रीदिव्यवज्ञानुपपन्नः । वैश्व-
नरवाक्ये तु प्रमाणान्तरसिद्धद्रव्यानुवादत्वात् द्वादशकपालपदं स-
र्वेषामुपलक्षणार्थमङ्गीकृत्य केवलदेवतामात्रविशिष्टपागविधानमिति
लाघवम् ।

एवं सर्वेषां विधायकत्वेनोपपत्तौ नामवेपत्वमर्थवादत्वं वा
नाङ्गीकर्तुं युक्तम् । किंच नामत्ववदर्थवादेऽपि प्राप्तपेक्षत्वस्यावि-
शिष्टत्वात् द्वादशकपाले षाष्टाकपालामाप्तेः पूर्वमुपपादितत्वात्
द्वादशकपालस्य अष्टाकपालपदवाच्यत्वानुपपत्तेः न तावद्द्वादशकपा-
लस्तुतिरिपम् । अष्टाकपालस्य तु अविधेयत्वादेव स्तुतिरनाशङ्कनीया ।
नचापि स्तुत्या विधेयवत्सावकास्तुतिवदत्रापि जन्यजनकभावेन
स्तुत्युपपत्तिः । अष्टत्वादीनां पूर्वोक्तविधया द्वादशत्वारम्भकत्वे प्रमा-
णाभावेनाष्टत्वादस्तुत्या द्वादशत्वस्तुतेः तद्वारा च पुरोडाशस्तुतेः
तद्वारा च प्रागस्तुतेरनुपपत्तेः ।

अष्टाकपालरूपद्रव्यान्तरस्य तु द्वादशकपालरूपद्रव्यान्तरजनक-
त्वस्य शांतिगुण्यशक्यत्वेन द्वादशकपालस्तुतिद्वारा यागस्तुतेस्तद्वारा-
मनुपपत्तेश्च ।

किञ्च “यद्वादशकपालो भवती”त्यनेन लक्षणा विनैव द्वादशकपालस्तुतेः कृतत्वात् न लाक्षणिकी अष्टाकपालादिपदकृता स्तुतिः उपयुज्यते । अतः प्रकृतयागसाधनीभूतकपालानुवादेनाष्टत्वादिविधिः प्रकृतयागानुवादेन वा अष्टाकपालादिद्रव्यविधिरित्येव युक्तम् ।

अत्र चा ‘ष्टाकपालो भवती’त्यादौ अपाप्तार्थत्वादेव संख्यामाश्रयिष्यः तद्विशिष्टद्रव्यविषयो वा विधिः कल्प्यते । तदपेक्षता च भावना अष्टाकपालकर्मिका यागकर्मिका वा वैश्वानरवाग्न्यमाप्ता भवतिना लक्षणयान्तरते । गायत्र्यैवैनमिसादिना तु तत्तद्वाक्यविधेयस्य संख्यादेः स्तुतिः । अत्रापि ‘ग्रह्यवर्चसेन पुनाती’त्यादिना अभ्यर्चकवृत्तको व्यापारो ‘यस्मिञ्जात’ इत्यनेनोक्तस्य पुननिष्ठपूतत्वादिभवनस्योपपादकत्वेनोच्यते ।

अत एव चोपपात्रं पूतत्वादिभवनमपि य एतामष्टाकपालगुणकामिष्टिर्निर्वपति ॥ पूत एव भवति; य एता नवकपालगुणकामिष्टिर्निर्वपति । स तेजस्व्येव भवतीत्यनुपद्वाङ्गीकारेण प्रत्येक सम्बध्यते तत्र चेष्टिशिरस्कत्वेन पूतत्वादिकथन प्रधानगतफलमयोजकतासंबन्धस्य स्तुत्यालम्बनत्वप्रतीतिर्नाथम् । अत एवार्थवादिकं फलमपीष्टेरेव कल्प्यते, नस्वष्टत्वादिरिति दिक् ।

केचित्तु ‘यस्मिन् जात’ इत्यन्तस्याष्टत्वादावनन्वयात् इष्टेश्च दूरस्थत्वेन स्तुसनर्हत्वादगत्या कामशब्दं विधिश्च कल्पयित्वा, “सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासा” वितिवदिष्टिफलाविधिरेवायमित्याहुः । तच्च अष्टत्वाद्यन्वयस्योपपादितत्वादकिञ्चित्करम् ।

सूत्रं तु ये पूर्ववन्तः प्रमाणान्तरेण सम्भवत्प्राप्तिकाः ते विधानानर्हाः इति नामधेयमर्थवादा वा भवेयुः यथा, वैश्वदेवादयः, इह समाभ्यासे पुनर्विधानस्यैवोक्तविधया सामर्थ्यम्; अतो गुणविधय एवैत इति व्याख्येयम् ॥

करणम्] । प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः । २६१

सू-गुणस्य तु विधानार्थेऽतद्गुणाः प्रयोगे स्युर्नर्थ-
का न हि तं प्रत्यर्थवत्तास्ति ॥ १-४-१८. ॥ (सि)

न तावदेते कपालानुवादेनाष्टत्वादिविधयः; तदा हि कपाल-
विधिः द्वितीयान्तद्वादशकपालपदेन बाभ्युपगम्यते ? अतिदेशेन वा ?
नाशः; पदश्रुत्युपात्तद्वादशत्वसंख्यावरुद्धेषु कपालेषु अष्टत्वादीनां प-
दान्तरोपात्तानामन्वयानुपपत्तेः । न च प्रथमान्तद्वादशकपालपदेनैव
द्वादशत्वविधानात् द्वितीयान्तेन च द्वादशत्वानुवादेन कपालमात्रवि-
धानात् तत्राष्टत्वादिविधेरुपपत्तिरिति वाच्यम् । उपक्रमस्थाद्विती-
यान्तपदान्तर्गतस्य द्वादशपदस्य सर्वसंख्यापरत्वे लक्षणापत्तेः ।
अवयुस्यानुवादेन द्वादशत्वमात्रपरत्वे सापेक्षत्वात् कपालपदेन समा-
सानुपपत्तेश्च, अष्टाकपालादिपदैः एकमसरताभङ्गभयेन कपालानु-
द्देशेन संख्याविधानानुपपत्तेश्च ।

अत एव नान्त्योऽपि ; यागाद्यनुवादेन संख्याविधिस्तु याग-
स्यैव भेदकतया अर्ध्यासापादकतया वा संख्यान्वयापत्तेरिष्टापत्तौ
च कपालपदेन समासानुपपत्तेरुक्त एव ।

एवमष्टाकपालादिरूपद्रव्यान्तरविधिरुत्पत्तिशिष्टद्वादशकपाला-
वरोधादेव नाशङ्काः । न च “यद्वादशकपालो भवती” सनेनैव द्वादशक-
पालविधानात् सर्वेषामुत्पत्तिशिष्टत्वम् । तथा सति उत्पत्तिशिष्टद्वाद-
शकपालेऽप्युपक्रमस्य स्थानार्थक्यापत्तेः । न चोपसंहारस्थानामपि ब-
हूना लाक्षणिकत्वापेक्षया वरमेकस्याविवक्षितत्वमिति वाच्यम् । तेषां
स्तावकानां लाक्षणिकत्वेऽप्यनर्थक्याभावात् निर्वपतिसम्बन्धार्थं
प्रथमायाः तृतीयार्थलक्षणायास्तवाप्यावश्यकत्वात् ।

किञ्चास्मिन् पक्षे बक्ष्यमाणसूत्रोक्तया रित्यावगम्यमानैकवा-
क्यत्वसागोऽपि तदवस्थ एव । एकवाक्यत्वाभ्युपगमेन सर्वेषामुत्पत्ति-

शिष्टत्वाङ्गीकरणं तु सखपि सर्वेषां पदानां, सवतुन्यायेन तृतीयार्थ-
लक्षकत्वे अष्टाकपालादीनां करणत्वेन, निर्वपातिलक्षितयागान्वया-
ङ्गीकारे मवतिनानन्वयात् तद्वैपक्ष्यापत्तेः, भृधातुलक्षितयागान्वया-
ङ्गीकारे च भृधातुना यागविधानस्य तावदेवतासम्बन्धाभावेना(१)
शक्यत्वात्, शक्यत्वेऽपि वा विशिष्टैक्याभावेन वाक्यभेदस्य तद-
वस्थत्वापत्तेः, अनुवादाङ्गीकरणे च वचनव्यक्तिभेदेन वाक्यभे-
दापत्तेः स्फुटत्वादेवायुक्तम् । यथा च स्तावकत्वपक्षे एकवाक्यत्वो-
पपत्तिः तथा (२)“आनर्थक्या” दिति सूत्रे वक्ष्यामः । तस्मात् गु-
णविधिपक्षे वाक्यभेदस्यावश्यकत्वात्, तत्र च वैश्वानरवाक्ये पूर्वो-
क्तविधया द्वादशकपालस्यावश्यविधेयत्वात् ‘उत्पत्तिशिष्टद्वादशक-
पालावरुद्धे यागे द्रव्यान्तरविधानानुपपत्तेः नैतेऽष्टाकपालोद्देशव्याः
गुणविधयः; अतश्चार्थवादा एवेति सिद्धम् ॥

सूत्रं तु गुणस्य विधानार्थं अष्टाकपालादिशब्देऽभ्युपग-
म्यमाने अतद्गुणाः पूर्वकर्मणोऽगुणास्तन्तः यागान्तरविधानाश-
क्तेः प्रयोगप्रतिपादकं विधौ अनर्थकाः आविषयीभूताः स्युः, न
हि तं द्वादशकपालावरुद्धं यागं प्रत्यर्थवत्तास्तीति व्याख्येयम् ॥

सू-तच्छेषो नोपपद्यत इति, चेत् ॥ १-४-१९. ॥

भाष्यकारेण इति चेदिति पदद्वयं न पठितम् । यदुक्तं-अष्टा-
कपालादीनामविधेयत्वेन स्तुत्यनर्हत्वात् द्वादशकपालादीनां च अस-
म्बन्धेन स्तुत्यनुपपत्तेः नार्थवादत्वमुपपद्यत इति, अत्रोच्यते—

सू-अविमागादिधानार्थं, स्तुत्यर्थेनोपपद्येरन् ॥ १-४-२०॥

यद्यपि च अष्टत्वस्याष्टाकपालादेर्वाऽविधेयत्वात् स्तुत्यनर्ह-

त्वम्, तथापि तत्स्तुतिः वेतसावकान्पायेन द्वादशत्वस्य द्वादशकपालस्य वा स्तुत्यर्थं न विरुध्यते । न च सम्बन्धाभावः, द्वादशत्वे अष्टत्वस्याप्यन्तर्गतत्वेन सम्बन्धोपपत्तेः । यथैव हि द्वादशत्वं द्वादशव्यक्तिविशेष्यकप्रसङ्गैकत्वप्रकारकापेक्षाबुद्ध्योत्पद्यते तथा कदाचिदिमेऽष्टौ इमे चत्वार इत्येवं अष्टचतुष्टयप्रकारकापेक्षाबुद्ध्योत्पद्यत एव । ततश्चास्यापि कारणकोटिप्रविष्टत्वेन सम्बन्धादुपपन्ना स्तुतिः । तत्र गायत्र्याद्यक्षरसाम्यात् ब्रह्मर्चसादिजनकत्वेन स्तूपमानमष्टत्वादिलक्षणया द्वादशत्वस्तुत्यर्थं सम्पद्यते । अथ वा अष्टाकपालादिशब्दः आग्नेयादिसाधनीभूतेऽष्टाकपाले मुख्यस्तन् सादृश्यात् द्वादशकपालावयवभूत पुरोडाशावयव उपस्थापयति । यद्यप्यसौ अष्टसु कपालेषु न संस्कृतः, वैधस्यैव श्रपणस्य संस्कारपदवाक्यत्वेन अवयवे तदसम्भवात्, तथापि अष्टसु कपालेषु श्रपितस्तावत् । अतश्च गौण्या वृत्त्याष्टाकपालपदेन द्वादशकपालावयवाभिधानात्, तत्स्तुत्या तदवयविनो द्वादशकपालस्य स्तुतिर्न विरुध्यते ।

एवं गौणीगर्भलक्षणया द्वादशकपालमात्रस्तुत्युपपत्तौ द्वादशकपाले न तद्वत्तासम्बन्धेन लक्षणान्तरमङ्गीकृत्य यागनामधेयत्वं युक्तमाश्रयितुम् ।

यत्तु द्वादशकपालस्य 'यद्वादशकपालो भवती'त्यनेन लक्षणां गौणीं वा विनैव स्तुतेः क्रतत्वाच्च परोक्षस्तुत्यङ्गीकरणं युक्तमित्युक्तम्, तत्र 'यस्मिन्नात' इत्येतत्प्रतिपाद्याया इष्टिस्तुतेरुपपादकत्वेन क्रियमाणानां द्वादशकपालस्तुतीनां पूतत्वाद्युपपादनार्थं सर्वासामपेक्षितत्वेन ग्रहणोपपत्तेः अपेक्षितत्वेऽपि वा यथैव विध्युद्देशमात्रात् प्रवृत्तं पुरुष प्रति स्तुतेरानर्थक्येऽपि पुरुषान्तरं प्रति मार्थक्यम्, तथैव अल्पस्तुत्या केषुचित् प्रवृत्तेष्वपि पुरुषान्तरं प्रति स्तुत्यन्तरस्य सार्थक्योपपत्तेरकिञ्चित्करम् ॥

सूत्रं तु विधानार्थं विधेये द्वादशकपाले स्तुतिं कर्तुं अष्टाकपा-

लादिशब्दास्तावका उपपद्येरन्, तयोर्जन्यजनकभावादिना (१) सम्बन्धसत्त्वादित्येवं व्याख्येयम् ॥

सू-कारणं स्यादिति चेत् ॥ १-४-२१ ॥

इदानीं फले गुणविधिवादी मसवतिष्ठते—नेयं द्वादशकपालस्तुतिः, जयन्पट्टस्याश्रयणापत्तेः । किन्तु 'यदष्टाकपालो भवती' त्यादिनाऽप्राप्त्यर्थत्वादेव विधिं प्रकल्प्य विहितानामष्टाकपालादीनां 'गायत्र्यैवैन' मित्यादिनोपपात्रोपपादकभावेन स्तुतिं कृत्वा उत्पत्तिशिष्टद्वादशकपालावरुद्धे यागे साक्षादङ्गत्वेन निवेशायोगात् देवतान्तराभावेन च यागान्तरकल्पनानुपपत्तेः फलापेक्षाया रात्रिसन्नन्यायेन पूतत्वादिकं फलत्वेन कल्पते ।

तत्र चोपपादकानां मलेकष्टात्तिशदुपपत्त्यर्थं पूतत्वादिकमपि प्रत्येकमेव फलत्वेन सम्बध्यते । तत्र चाश्रयापेक्षायां प्रकृतो वैश्वानरयाग एवाश्रयत्वेन सम्बध्यते । तत्र च काम्पत्वेनाष्टाकपालादीनां उत्पत्तिशिष्टद्वादशकपालाधिकत्वं न विरुध्यते ।

नचैवमुत्पत्तिशिष्टत्वेन द्वादशकपालस्य वापकत्वमेव किं न स्यादिति वाच्यम् । उत्पत्तिशिष्टत्वस्य प्रमाणाश्रयत्वेन प्रमेयाश्रितस्य काम्पत्वस्यैव बलवत्तासाधकत्वात् ।

नचैवमनेकगुणफलसम्बन्धाङ्गीकारेण वाक्यभेदापत्तेरुपक्रमोपसंहारयोरेकविषयत्वेन गम्यमानैकवाक्यत्वमङ्गापत्तिः, तस्य सिद्धान्तेऽप्यावश्यकत्वात् । अन्यथा एकस्या जातेष्टौ निमित्तस्य पूतत्वादिकफलानां श्रोद्देश्यत्वानुपपत्तेः । यद्यपि, च निमित्तं विजातीयमुद्देश्यम्, तथापि तद्वलकल्पस्य पापक्षयस्य तावत् सजातीयस्यैवोद्दे-

अपत्वात्तमादायोनेकोद्देश्यता अपरिहार्यैव ।

नचैषां कल्पत्वेन न वाक्यभेदापादकत्वम् । फलवाचकपदानां कल्पत्वेऽपि श्रूयमाणविधावेवोद्देश्यत्वेनान्वयाङ्गीकरणेन तदादृष्ट्या वाक्यभेदस्यापरिहार्यत्वात् । अतश्च तत्र उपक्रमोपसंहारयोस्तापकत्वादाख्यातभेदाद्वाक्यभेदो युक्त एव । तेनाश्रयस्यापि माकरणिकस्य लाभादष्टाकपालादयः फलार्थं विधीयन्ते ।

यद्यपि चात्र द्वितीयपूर्वपक्ष इवाष्टत्वादिरैव फलार्थं विधीयत इत्यनाशङ्क्यम्, तथात्वे आश्रयालाभापत्तेः; नक्षत्र यागः पुरोडाशो वा ऽऽश्रयीभविष्यं योग्यः, तथात्वे संख्यायाः कपालविशेषणत्वानुवादानुपपत्तेः । नापि कपालम्, तस्यारान्तरप्रकरणेन विशिष्य प्रेषणनादिवदनुपस्थितेः; तथाप्यष्टाकपालादिद्रव्याण्येव फलार्थं विधीयन्ते । तत्र च प्रधानस्याद्विशिष्योपस्थितौ याग एवाश्रयत्वेन सम्बध्यत इति न किञ्चिदनुपपन्नम् । अतोऽष्टाकपालादिद्रव्याण्येव फलस्य कारणं स्यात् इति सूत्रार्थः ॥

सू-आनर्थक्यादकारणं कर्तुर्हि कारणानि गुणार्थे

हि विधीयन्ते ॥ १-४-२२ ॥

गैते गुणफलसम्बन्धविषयः, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । नचाख्यातभेदात्तस्यादोषत्वम् । आख्यातभेदेऽपि(१)“यस्योभयं हविरार्तिमा-
ल्लं”दिसादानेकवाक्यत्वोपगमात् । अतश्च ययैव तत्र पच्छन्दोप-
पत्तौकृत्यपक्षमतीतिः तथैवात्र ‘अस्मिञ्छात’ इत्युपसंहारस्य प-
च्छन्दोपपत्तित्वेनोपक्रमस्य जातेष्टविषयत्वप्रतीतिरेकवाक्यत्वमवगम्य-
ते । सम्भवति च तत् । स्थावकत्वपक्षे सर्वेषां निर्वपत्पतिरिक्ताना-
माख्यातानामनुवादकत्वेन एकस्तुतिलसकत्वाङ्गीकारात् । गुण-

विधिपक्षे तु तत्तदाख्यातेनैव तत्तद्वृणविधानात् त्रिमज्ज्यमानसाका-
ङ्क्षत्वे सति ऐकार्थ्यभावात् वाक्यभेदापत्तिरनिवार्यैव । नच निर्व-
पस्याख्यातेनैव सर्वगुणविधानम् । तथात्वे भवत्याख्यातेनैव तत्तद्वृ-
णोत्पत्तिविनिर्णयानामन्वयेन तद्वैयर्थ्यापत्तेः ।

किञ्चैवमेकवाक्यत्वाभ्युपगमोऽपि फलार्थं गुणविधिवादिनां
ऽसन्तायुक्तः । नह्येकेन वाक्येनाश्रयोत्पत्तिविनिर्णयप्रयोगाणां त-
त्तद्वृणोत्पत्तिविनिर्णयप्रयोगाणाञ्च विधिस्तम्भावपितुमापि शक्यः ।
तेन वाक्यभेदप्रसङ्गात् न फले गुणविधानम् ।

यत्तु सिद्धाभ्युपगमोऽपि उपपाद्योपपादकरूपेणोपि स्थावकस्यापि इ-
ष्टेः फलाकाङ्क्षायां पृथक्त्वादेः फलत्वेन कलानस्य चतुर्थे वक्ष्यमा-
णत्वात् फलनिमित्तरूपोद्देश्यानेकत्वनिमित्तो वाक्यभेदो दुष्परिहर-
इत्युक्तम्, तन्न; निमित्तस्यावश्यानुष्ठापकत्वरूपोद्देश्यत्वेऽपि ईप्सि-
तजन्यत्वरूपोद्देश्यात्वाभावात् फलस्यैव च तद्रूपत्वाद्विजातीयोद्दे-
श्ययोश्चैकेनान्वयेऽपीतरविषयकाकाङ्क्षानेष्ट्यभावेन तस्याप्यन्वयो-
पपक्षे वाक्यभेदाभावात् ।

न च निमित्तसम्बन्धोपपत्तावपि भावनाया भाव्यापेक्षायां नि-
मित्तबलेनावगतस्यापि अकरणे मृत्ययायस्य करणे सत्यनुत्पत्तेः
तत्परिहारस्याजन्यत्वेन भाव्यत्वानुपपत्तेरन्यानिपद्वाचरणजन्यप्र-
त्यवायध्वंसस्यैव दर्शपूर्णमासादिवत् भाव्यत्वकल्पनात् पृथक्त्वादेरपि
सजातीयस्य भाव्यत्वकल्पने वाक्यभेदः स्यादेवेति वाच्यम् । दर्शा-
दौ घृतस्य भाव्यत्वकल्पनेऽपि प्रकृते आर्धवादिक्कृतत्वाद्यपेक्ष-
या तस्यानुपस्थितत्वात् । प्रतियोग्युपस्थितिसापेक्षत्वेन विलम्बोप-
स्थितिकृत्वाच्च भाव्यत्वेनाकल्पनाद्वाक्यभेदानापत्तेः ।

अत एव निमित्तबलावगतप्रत्यवायध्वंसस्यैव भाव्यत्वकल्प-
नात् आर्धवादिक्कलकल्पना न युक्तेत्यपास्तम् । न चैवमप्यनेकेषां
पृथक्त्वादीनां फलानामुद्देश्यत्वाद्वाक्यभेदस्तदवश्य एव, फलवाचक-

पदानां कल्पितत्वेऽपि श्रूयमाणस्यैव विधेः प्रत्युद्देशं सम्बन्धो-
न्धादिति वाच्यम् । अर्थवादोपात्तफलकामे निर्वपेदित्येवं लाघवेन
पूतत्वादीनां व्यासङ्गवृत्तिफलत्वकल्पनेन वा प्रत्येकमुद्देश्यत्वाभा-
वात् । अत एव नात्र योगसिध्याधिकरणन्यायोऽपि ।

नचैवमार्थवादिकफलकल्पने वाक्यभेदाभावेऽपि पूतत्वादिकाम-
नायाः स्वर्गादिकामनावदनुष्ठापकत्वावगमात् कामनाभावे पुत्रे जाते-
ऽपि करणानापत्तिः, दर्शपूर्णमासादिवद्वा कामनार्या प्रयोगान्तरत्वाप-
त्तिरिति वाच्यम् । जातेष्टिभावनाया अनुष्ठापकापेक्षार्या निमित्तस्यै-
वानुष्ठापकत्वेन श्रुतत्वादनुष्ठापकान्तरापेक्षाभावेन पूतत्वादिकाम-
नाया अनुष्ठापकत्वाकल्पनात् ।

अत एव भावनाया भाव्यापेक्षार्या लाघवात् पूतत्वादीनां इ-
च्छाविषयत्वयोग्यानां जन्यत्वमात्रं कल्प्यते न त्वनुष्ठापकत्वम् । स्व-
र्गादिकामनायास्तु यागानुष्ठापकत्वस्यापि श्रुतत्वात् नैमित्तिकभाव-
नाभाव्यममर्पकत्वानुपपत्तेः युक्तं प्रयोगान्तरविषयत्वम् । अतश्च पुत्र-
जनने निमित्ते अवश्यं पुत्रगतपुत्रत्वाद्यर्थं जातेष्टिः कर्तव्या, अन्यथा
प्रत्यवैतीति वाक्यार्थावगमात् पुत्रे मृते तत्र पूतत्वाद्युत्पत्तिसम्भवात्
दिष्टं गतस्य पुत्रस्य पूतत्वादेरनीप्सितत्वेन फलत्वायोगात् फला-
भावे च निमित्तेनापि नैमित्तिकस्याननुष्ठापनात् पुत्रे मृते नैव जा-
तेष्टिः कार्या, न च तदकरणे पुरुषस्य प्रत्यक्षाय इति फलाभावात्
संघालिताधिकारा जातेष्टिरिति मिद्धं भवति । तस्मादर्थवादत्वे वाक्य-
भेदाभावादर्थवादो एव अष्टाकपालादिशब्दाः इति सिद्धम् ॥

सूत्रं तु गम्यमानैकार्थ्यत्यागप्रसङ्गादकारणं पूतत्वादीनामष्टा-
कपालादीनि; यदि ह्येकाने कर्तृरूपदिष्टानि स्युः तदा फलकारणानि
भवेयुरपि, न त्वेतानि (१) तत्सोपादिष्टानि, प्रकरणमाप्ताश्रयाभावेन
मिद्धरूपाणामेषां कर्तृरूपदशाविषयत्वात् । अतो गौण्या दृष्ट्या स्तु-

तिरूपार्थ एव विधीयन्त इति व्याख्येयम् ॥

प्रयोजनं तु तत्तत्पक्षोपपादनवेलायामेव स्पष्टीकृतम् ॥

इति द्वादशं वैश्वानराधिकरणम् ॥

अथ अयोदशं तत्सिद्ध्यधिकरणम् ॥ (१३)

(तत्सिद्धिपेटिका)

सू-तत्सिद्धिः ॥१-४-२३॥ (सि)

(१) गुणाश्रया इत्यन्तस्यैकसूत्रत्वेऽपि मन्त्राधिकरणपूर्वपक्षसूत्रवत् प्रत्येक प्रथमान्तसूत्रोपन्यासो व्याख्यामौकर्यार्थं न विरुध्यते । पूर्वाधिकरणे स्तुत्युपपादकत्वेनोक्ताया गौण्या वृत्तेः निमित्तानुम्भवाभावात् तत्र निमित्तप्रतिपादनद्वारा गौणीवृत्तिलक्षणमेनेन सूत्रेण वेदामाग्यापादकपरोक्तलक्षणत्रयनिराममुखेनाभिधीयते । तेनाध्यायसङ्गतिः अनन्तरसङ्गतिश्च सिद्धैव । पादमङ्गतिस्तु प्रामाण्योपयोगिपदानिष्ठगुणवृत्तिलक्षणप्रतिपादनात् द्रष्टव्या ।

अप्रामाण्यापादकलक्षणान्नरनिरासेन प्रामाण्योपयोगिलक्षणकथनाच्च (२) गुणमुख्याधिकरणव्युत्पादितमन्त्रलिङ्गविनियोगविषयविधेकार्थं भाष्यकारादिभिः क्रियमाणेनाप्रामाण्यापादकलक्षणान्नरानिरासद्वारा एतल्लक्षणस्थिरीकरणेनापि न पौनरुक्त्यम् । पूर्वाधिकरणव्युत्पादितगुणवृत्त्याक्षेपसमाधानार्थत्वेऽपि चास्य सूत्रस्य सार्वत्रिकगौणवृत्तिः (३) माधानार्थत्वं सूत्रयितुं भाष्यकारादिभिः (४) “यजमानः प्रस्तरः” (५) “यजमान एककपालः” इत्युदाहृत्य यजमानपदं प्रस्तरादिनामधेयम् ? किं वा तत्कार्यसाधनत्वेन यजमानरूपगुणविधिः ?

१ “तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशसाभूमलिङ्गसमवाया इति गुणाध्यायः” इति समप्रसूत्रम् २ पू. मी. ३३२. ३ समाधानार्थत्वम् ।

४ तै. सं. १-७-४-४. ५ तै. ब्रा. १-६-३-६ मै. सं. १-१०-७

उत्पाप(१)मौदुम्बराधिकरणन्यायेन गौण्या वृत्त्या अर्थवाद इति विचारः
गतायोऽपि स्मारितः । उदाहरणान्तरं चोपसिप्तम् ।

अथ एव(२)‘रूपात् प्रायात्’ इत्यत्र एतान्येव गुणवृत्तेर्निमित्तानि,
तत्तदुदाहृतार्थवादमात्रनिष्ठतया कानिचिद्विचित्र्यं कथितानीति न
तेनापि पौनरुक्त्यम् । (३)गुणवादमूत्रे तु अत्र सिद्धाया गौण्या वृत्तेः
स्तुत्युपयोगमात्रकथनात् न पौनरुक्त्यमपि ।

तत्र प्रस्तरैककपालयोरचेतनत्वेन स्वतन्त्रतया यागकर्तृत्वासम्भ-
वेऽपि यागप्रयोगवर्तिस्वव्यापारं प्रति स्यात्त्वादिवत् कर्तृत्वोपपत्तेः
अवयवयोगेन, यजमानशब्दो नामधेयं प्रस्तरैककपालयोः । तत्प्रयो-
जनञ्च ‘युक्तं यजमानोऽन्वारभते’ इत्यादौ प्रस्तरैककपालयोरपि ग्रह-
णसिद्धिरिति आद्यः पूर्वपक्षः ।

द्वितीयस्तु—स्वव्यापारं प्रति प्रस्तरैककपालयोरश्रयत्वरूप-
कर्तृत्वसम्भवेऽपि अचेतनयोश्चेतनव्यापाररूपयागकर्तृत्वासम्भवात्
(४)‘तद्वानावात्मनेपद’मित्यनेन प्रधानरूपस्य शानच आत्मनेपदसंज्ञा-
त्वाभिधानात् आत्मनेपदस्य च (५)‘स्वरितजिगः कर्त्रभिप्राये क्रिया-
फले’ इत्येवं यागक्रियाफलस्य स्वर्गादिर्यागाक्रियाकर्तृनिष्ठत्वावग-
मात् अचेतने च प्रस्तरादौ स्वर्गादिफलानुपपत्तेः शानजन्तयजमान-
पदस्य प्रस्तरादौ योगासम्भवेन भिन्नार्थयोः प्रस्तरयजमानपदयोः
सामानाधिकरण्यमात्रेण नामत्वायोगात् न तावन्नामधेयत्वोपपत्तिः ।

अत एव नार्थवादत्वम्, यजमानपदेनावयवयोगेन स्तुत्युपपत्तेः ।
न च गौण्या तदुपपत्तिः । वेदे तदसम्भवात् । तथा हि—

न तावत् लक्ष्यमाणगुणयोगनिमित्त(६)वृत्तित्वं गौणत्वं लोके
वेदे वा सम्भवति । सिंहादिनिष्ठगुणानां देवदत्तादौ बाधितत्वेन
योगासम्भवात् । किञ्चैवं सिंहादिशब्दस्य स्वशक्त्यनिष्ठगुणवत्तासं-
न्धेन लक्षणपैव बोधकत्वोपपत्तेः सिंहादिशब्देन गुणलक्षणा, तैश्च

देवदत्तलक्षणा इत्येवं लक्षणलक्षणयैव तावदुपपत्तेः नातिरिक्तगौणतत्त्वास्वीकारोपपत्तिः । अतो लक्षणाऽमम्यवात् नेदं सिद्धान्तलक्षणमुपपत्तिमत् । अत एव लोके सिद्धो देवदत्त इत्यादौ गौणत्वव्यवहारोदीदृशानि तत्तद्दर्शनिकैः गौणत्वलक्षणान्युक्तानि । तथा हि—

कौशिकं प्रसिद्धार्थत्यागेनाप्रसिद्धगुणवाचित्वं गौणत्वमित्युक्तम् मिहशब्दस्य हि प्रसिद्धं सिद्ध्यर्थमर्थ एतत्ता देवदत्तपदनामानाधिकरण्यादेव देवदत्तनिष्ठप्रसन्नकारित्वाद्विगुणेष्वतिरिक्ता शक्तिरूप्यते । अतश्च क्रूरो देवदत्त इतिवन्मत्यर्थलक्षणया सामानाधिकरण्योपपत्तिः । गौणपदामिलत्पत्वञ्चास्य 'तत्र भव' इति व्युत्पत्त्या गुणेष्वधुनिकशक्तिकल्पनाद्द्रष्टव्यम् । अत एव शुक्रादिपदेष्वनादिशक्तिमत्सु न गौणत्वव्यवहारः । अत एव गुणवाचित्वं शुक्रादिपदेष्वपि । तदर्थमाधुनिकसंकेतितपर्यायप्रसिद्धपदग्रहणं तादृशस्यापि गुणसंकेतिषु द्वित्यादिपदेष्वतिप्रसक्तिमाशङ्क्य प्रसिद्धार्थत्यागेनेति विंशोपि तम् । अतश्च लोके ईदृशस्य गौणत्वस्य वन्नभिप्रायानुरोधेन संभवेऽपि वेदे तदभावात् प्रसिद्धार्थत्यागेऽप्रामाण्यापत्तेः नेदृशेन गौणत्वेन स्तुत्युपपत्तिः ।

तथा अन्यैः समुदायवाचिनो लक्षणयैकदेशवृत्तिः गौणीत्येव लक्षणं कृतम् । तन्मते हि सर्वेऽपि सिंहादिशब्दाः न जातिमात्रवचनाः, तथात्वे गुणादिवचनैः शुक्रादिशब्दैस्सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः । किन्तु जातिद्रव्यगुणाक्रियादिसमुदायविशेषवचनाः । अतश्च तादृशसमुदायस्य देवदत्ते अभावात् देवदत्तपदसामानाधिकरण्यानुपपत्त्या समुदायैकदेशे प्रसन्नकारित्वे लक्षणया सिंहादिशब्दो वर्तते । तेन पूर्ववदेव मत्वर्थलक्षणया देवदत्तपदसामानाधिकरण्योपपत्तिः । गौणपदामिलत्पत्वञ्च गुणशब्दस्याङ्गे प्रयोगात् अङ्गशब्दस्य चावयवापरपर्यायैकदेशवाचित्वात् गुणे एकदेशे भवः गौण इति व्युत्पत्त्या सिंहादिशब्दस्य द्रष्टव्यम् ।

एतस्यापि च लक्षणस्य लोके यथाकथञ्चित् सम्भवेऽपि वेदे
समुदायस्यानित्यत्वेनानित्यार्थसंयोगप्रमद्वादप्रामाण्यप्रसक्तेर्नेदृशेना-
पि गौणत्वेन स्तुत्युपपत्तिः ।

अन्यैस्तु स्वोत्प्रेक्षाप्रभवारोपविषयीभूतार्थवृत्तित्वं गौणत्वमि-
त्युक्तम् । तन्मते हि न शब्दः स्वाभिधेयं विना अन्यत्र गुणादिप्रयो-
गमात्रेण प्रवर्तते, अतश्च वक्त्रा प्रयुज्यमानः (१) देवदत्ते सिंहशब्दः
श्रोत्रा वक्तृप्रयोगान्प्रयथानुपपत्त्या नूनमभिधेयं सिंहत्वमारोप्य अनेन
प्रयुक्तः इति कल्प्यते । न च विविक्तयोरारोपानुपपत्तिः । शुक्ति-
कादौ रजतत्वारोपवत् योपाया वा रेतोरूपहविःप्रक्षेपरूपहोमाधि-
करणत्वसादृश्येनाग्नित्वारोपवत् करणत्वसादृश्येन गुणारोपोपपत्तेः ।
नचैवं शुक्तिकादौ रजतत्वारोपेण रजतत्वादिशब्दप्रवृत्ते-
र्गौणत्वापत्तिः । तदारोपस्य करणदोषजन्यत्वेन स्वोत्प्रेक्षाप्रभवत्वा-
भावात् । अतोऽनारोपितार्थवृत्तिशब्दो मुख्यः । यस्तु शब्दः आरोपं
कृत्वा पश्चात् प्रवर्तते स जघन्यः, गुणहेतुकारोपनिमित्तकत्वाच्च
गुणादागत इति व्युत्पत्त्या गौणः ।

एवं अर्थोऽपि देवदत्तादिरारोपितसिंहत्वाद्याश्रयतया गौणो
जघन्यश्च । अस्यापि लक्षणस्मारोपकपुरुष(२)प्रमत्तत्वेन कथञ्चित् लोके
सम्भवेऽपि वेदे तदभावात्, नेदृशेनापि गौणत्वेन स्तुत्युपपत्तिः ।
अत एव शरपसम्बन्धाभावान्न लक्षणयापि स्तुतिरनाशङ्क्या । अत
अर्थवादत्वासम्भवान्न कापि विधेकवाक्यत्वम् । अमाप्तार्थ-
त्वादेव विधिं कल्पयित्वा “यो होता सोऽध्वर्यु” इति वदेकस्य
पदस्य कार्यलक्षणार्थत्वमङ्गीकृत्यापरपदार्थो विधीयते । तत्रापि यजमान-
नकार्ये त्यागादौ अचेतनस्य प्रस्तरादेः कर्तृत्वासम्भवात् मुख्यत्वा-
च्च यजमानपदे कार्यलक्षणानुपपत्तेः प्रस्तरादिपद एव कार्यलक्षणा-
मङ्गीकृत्य यजमानः स्मृत्पारणादिसाधनत्वेन विधीयते ।

न च स्नुग्धारणादौ विनियुज्यमानस्य यजमानस्य स्वपदार्थक-
रणविरोधात् अन्येष्वविरोधेऽपि वा “दक्षिणतो ब्रह्मयजमानावासा-
कर्मणः क्रियमाणस्ये” ति वाक्यविहितदक्षिणदेशावस्थानरूपस्वप्रप-
जनीभूतपदार्थकरणविरोधः स्यादेवेति वाच्यम् । “परिधौ पशुं नि-
युञ्जीते” तत्र परिधित्वाविरोधेन यूपधर्मान्वयवत् वेदिदेशकत्व-
रूपप्रस्तरधर्मसाधनेन दक्षिणदेशावस्थितस्यैव स्नुग्धारणसाधनत्वोप-
पत्तेर्बेदिदेशरूपप्रस्तरधर्मस्य प्रस्तरपक्षे सार्थकत्वोपपत्तेश्च ।

अथ वा सामान्यविहितदक्षिणदेशावस्थानं प्रस्तरकार्यस्नुग्धार-
णपूर्वोत्तरकालयोरनुष्ठेयमिति न विरोधः । न चैवमप्येककपालसा-
ध्यस्य त्यागस्य स्वात्मानि क्रियाविरोधात् यजमानसाध्यत्वानुपपत्तेः ।
कथमेककपालकार्यं यजमानविधिराशङ्कोतेति वाच्यम् । ‘गुरौ स्वा-
त्मानमर्पयेत्’ ‘सख्यमात्मनिवेदन’मित्यादिवत् स्वशरीरे स्वात्माभिमा-
ननिवृत्तेरुपपन्नत्वेन बाधकाभावात् ।

न चैव यजमानस्यापि कार्यापत्त्या प्रस्तरवत् सूक्तवाक्येन प्रहरणा-
रूपमतिपत्त्यापत्तेः “एककपालं मर्वहुनं जुहोती”ति वचनात् कार्यापत्ति-
यत्नात् सर्वहोमरूपमतिपत्त्यापत्तेः सर्वतन्त्रपरिलोपप्रसङ्गः, यजमानस्या-
न्यार्थस्यैव पुरांढाशकपालवत् स्नुग्धारणादौ विनियोगेऽपि तन्मात्रनि-
वृत्त्या कृतार्थत्वाभावेन मतिपत्त्यनर्हत्वात् । अतः (१) ‘विधिर्वा स्याद-
पूर्वत्वा’दित्यौदुम्बराधिकरणपूर्वपक्षसूत्रोक्तन्यायेन वैकल्पिको यजमा-
नस्ताधनत्वेन विधीयते प्रस्तरैककपालकार्य इति प्राप्ते—

आभिधीयते—नाय गुणाविधिः, अशक्यत्वात् । न हि दक्षि-
णदेशे उदद्मुखामीने यजमाने अध्वर्युणा स्नुचो धारयितुं शक्य-
न्ते । दक्षिणदेशावस्थानसङ्कोचस्तु कल्पेन विधिना अनाशङ्का-
एव ।

एवमेककपालकार्यं स्वत्वत्यागे स्वात्मानि स्वस्य पुरादिविव

स्वत्वाभावात् तन्निवृत्तेरशक्यत्वस्य स्फुटत्वात् न विधिस्तम्भवति ।

अतः (१) “विधिश्चानर्थकः कचि”दिसौदुम्बराधिकरणसूत्रोक्तेन न्यायेन नायं गुणविधिः ।

किञ्चैवं कार्यापत्त्या ग्रहणसर्वहोमरूपप्रतिपत्त्यापत्तेः सर्वतन्त्र-
परिलोपापत्तिः । न चाकृतार्थत्वात् प्रतिपत्त्यनर्हत्वम् । प्रयोजनानुरो-
धेन क्रमं बाधित्वा सर्वपाजमानकरणोत्तरकालं प्रतिपत्त्यापत्तेः । नचे-
ष्टापत्तिः, क्रमतिवृद्धनोपपागाद्युत्तरक्रतुतन्त्रलोपमसद्भात् । मस्तरपक्ष-
विषयत्वकल्पने च कल्प्यविध्यनुरोधेन पाक्षिकत्वकल्पनामसद्भात् । “म-
स्तरमुत्तरं षोडशस्तादयति” “एककपालं सर्वहुतं जुहोती”ति विध्य-
स्तरैकवाक्यतामङ्गश्च सत्यामर्थवादत्वेन गतौ न युक्तः स्वीकर्तुम् ।

न च यजमानपदेन मस्तरादेः स्तुत्युपपत्तिः । गौण्या-वस्था
सदुपपत्तेः । न च (२) गौणत्वाङ्गीकरणे वेदस्याप्रामाण्यापत्तिः ।
परमकल्पितानां गौणतालक्षणानामयुक्तत्वेनानङ्गीकारात् अप्रामा-
ण्यानापत्तेः । तथा हि—

न तावदाद्यन्तलक्षणे युक्ते; पूर्वबलसशक्तय(१)नुसारेणैव वक्ष्य-
माणरीत्या प्रयोगप्रतीत्युपपत्त्यानेकशक्तिकल्पनादिव्यवहाराधिकर-
णोक्तदोषचतुष्टयस्वीकारेऽनुपपत्तेः, यत्रान्यत्र प्रसिद्धार्थकस्यैव प-
दस्य गुणे साङ्केतिकशक्तिकल्पना तादृशस्थले गौणत्वव्यवहारा-
भावात्तल्लक्षणस्यातिव्याप्तेश्च ।

न द्वितीयमपि ; प्रतिव्यक्तिं जातिद्रव्यगुणक्रियासमुदायानां
भिन्नत्वादेकस्यापि च व्यक्तीं प्रतिक्षणं गुणक्रियाणामुपचयापच-
यसत्त्वेन समुदायभेदात् सङ्केतग्रहासम्भवेन समुदायवाचित्वासम्भ-
वात्संकेतग्रहानुपपत्तेः, समुदायवाचिनो लक्षणपैकदेशप्रवृत्तौ च
लक्षितलक्षणयैव देवदत्तप्रतीत्युपपत्तेरातिरिक्तगौणीवृत्तिस्वीकारे प्र-
माणाभावात् ।

नापि तृतीयम् ; रूपकादिकाव्ये वक्तुरारोपविवक्षया प्रयोगे-
णारोपितार्थवृत्तित्वलक्षणगौणत्वसम्भवेऽपि सिंहो देवदत्त इत्यादौ
वक्त्रा यत्र शक्यार्थगतगुणसादृश्यमात्रविवक्षया प्रयुज्यते, श्रोता च
तथैव प्रतिपद्यते तत्र वक्ष्यमाणेन सर्वानुगतेन गौणत्वेनैव प्रयोगोप-
पत्तेरारोपकल्पने प्रमाणाभावात्तल्लक्षणस्याव्याप्तेः ।

किञ्च 'खपुष्पं भवत्सिद्धान्त' इत्यादौ सपुण्यादीनामनुभूतपूर्व-
त्वादीदृशमिति निरूपणाशक्तेः सिद्धान्तादारोपासम्भवेन गौणत्वा-
नापत्तिः ।

अथ तत्र समुदायरूपेण सपुण्यादेरप्रसिद्धावपि खपुष्पशब्दस्य
योगिकत्वाद्विशकलितप्रसिद्धिमादाय स्वाधिकरणतासंसर्गारोपेणा-
रोपितत्वाधिकरणताकं लतादौ प्रसिद्धं पुष्पं खपुष्पसमासार्थ-
मङ्गीकृत्य तदारोपेण सिद्धान्ते गौणता खपुष्पशब्दस्येत्युच्यते, ततः
खपुष्पशब्दस्यारोपितसंसर्गरूपार्थवृत्तित्वात्तदाश्रयलतापुष्प एव ख-
पुष्पशब्दस्य गौणत्वापत्तिः । न चेष्टापत्तिः; तस्य गौणत्वेनाप्रतीप-
मानत्वात् । अत एवार्थलक्षणमपि आरोपितार्थाश्रयत्वरूपं लतापुष्पेऽ-
तिप्रसक्तम्, तस्याप्यारोपितत्वाधिकरणताकत्वरूपार्थाश्रयत्वेन गौण-
त्वोपपत्तेः । आरोपितार्थवृत्तिशब्दविषयत्वरूपं त्वर्थलक्षणमारोप्यस्य
सिंहत्वादेरपि तत्त्वादतिप्रसङ्गभयेनैवानाशङ्क्यम् । तस्मादप्रामाण्या-
पादकलक्षणत्रयानङ्गीकरणादेव गौणत्वाङ्गीकरणेऽपि अप्रामाण्या-
नापत्तिः ।

कीदृशं तर्हि गौणत्वमङ्गीक्रियते इति चेत् ? उच्यते—स्वशक्यगुण-
वत्ता गौणी वृत्तिः । गुणवत्ता च क्वचित्समानजातीयगुणवत्त्व-
सम्बन्धेन, क्वचिदारोपेण सासादेव ; तत्राद्या यथा,—सिंहशब्दस्य
शक्ये सिंहे विद्यमानैः प्रसक्तकारित्वादिगुणैः समानजातीयाः गुणाः
देवदत्ते सन्तीति तत्र गौणत्वम् । अतश्च सिंहवृत्तिगुणसमानजातीय-
गुणप्रकारकदेवदत्तविशेष्यकशब्दबोधत्वावच्छिन्नमिति सिंहपद-

शक्यवृत्तिगुणवत्ताज्ञानं कारणम् । तत्र सिंहपदोच्चारणे सति शक्त्यैव प्रतीयमानेन सिंहेन स्ववृत्तिगुणानां एकसम्यन्धिस्मरणेनापरसम्यन्धि-
स्मरणमिति न्यायेनोपस्थानात् तैश्च तेनैव न्यायेन तत्प्रमानजातीय-
गुणवत्ताज्ञापनादेव एवंविधगुणवत्ताज्ञाने सति सिंहपदादुक्तविध-
शब्दबोधोपपत्तौ न किञ्चिद्वाचकमुत्पश्यामः । अत एव गुणादी-
नामुक्तविधकार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादेव नाशब्दत्वम् ।

द्वितीया तु यत्र रूपकादौ सत्यपि भेददर्शने सादृश्यमा-
त्रेण सिंहनिष्ठं सिंहत्वकूरत्वादि देवदत्ते वक्तारोऽप्य सिंहशब्दं
मयुक्ते श्रोता तथैव प्रतिपद्यते तत्रानुभवसिद्धारोपापहवे प्रमाणा-
भावात् साक्षात्संबन्धेनैव स्वशक्यमानेष्टगुणवत्ता गौणी वृत्तिः । अत
एव गुणपदं समवेतमात्रपरम्, सिंहत्वादेरप्यारोपाङ्गीकारात् । अत
एवालङ्कारिकैः (१) "सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः
कान्तेः कार्मणकर्म नर्मरहसामुल्लासनावासभूः । विद्या चक्रगिरां
विघेरनवाधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया धाणाः पञ्चशिलीमुखस्य ललना-
चूडामणिः सा प्रिया" इत्यादावारोपेणैव गौणी समर्थता । यद्यपि
चेयं - काव्यातिरिक्तेषु लोके वेदे वा बहुशो न दृश्यते तथापि
काव्येष्वेव सम्भवन्त्याः निराकर्तृमशक्यत्वात् वेदेऽपि च (२) "योषा
वाक् गौतमाग्निः" इत्यादौ यत्र विधिसम्भवः तत्रारोपस्वीकारादुप-
न्यस्या । वार्तिके तु प्राचुर्याभावादेवानुपन्यासः । न चैतावतैव सर्वत्रै-
वारोपमसङ्गः । सादृश्यमात्रविवक्षायामारोपकल्पने प्रमाणामावात् ।
अतश्चोभयसाधारण्येन स्वशक्यसमवेतवत्ता गौणीवृत्तिः । तद्विज्ञान-
कार्यतावच्छेदकं स्वशक्यसमवेतप्रकारकदेवदत्तादिविशेष्यकशब्द-
त्वम् । नचैवंविधेन गौणत्वेन वेदस्याप्याप्यापत्तिः । अर्थान्तरमा-
नेऽपि शक्यार्थमानस्याप्यागात् । अतएवोक्त-अजहत्स्वार्थास्मर्श-
शब्दवृत्तय-इति ।

नचैवं यत्र शक्यार्थस्यैवामसिद्धिः यथा स्वपुण्यादौ, तत्र तन्निष्ठ-
गुणयोगाभावात्सिद्धान्तादौ गौणत्वानुपपत्तेः तल्लक्षणस्याप्यव्याप्ति-
रिति वाच्यम् । लनादौ असिद्धपुण्ये स्वाधिकरणतामारोप्यारोपितस्वा-
धिकरणताक पुण्यमेव मुख्यं समासार्थमङ्गीकृत्य तन्निष्ठगुणानामली-
कत्वादीनां सिद्धान्तादौ सत्त्वेन गौणत्वोपपत्तेः । अतएव 'स्वपुण्यं
नास्ति भूतले' इत्यादिवारोपितस्वाधिकरणताकस्यैव समासार्थस्य प्रति-
पेधः, अन्यथाऽप्रसक्तस्य प्रतिपेधानुपपत्तेः । - ।

अथ वा अस्तु भूतलादहोत्तपुण्ये(१) अप्रसक्तस्यैव स्वाधिकरण-
ताकत्वस्य प्रतिपेधः नित्यानुवादरूप, परन्तु भूतले पुण्याभावदशायां
भूतले स्वपुण्य नास्तीति प्रयोगे आरोपाङ्गीकरणमेव क्षरणम्, स्वहृ-
त्तित्वस्य भूतलहृत्तित्वस्य चैकेन नञा प्रतिपेधायोगात् । अस्तु वा
तत्रापि तथा । सर्वथा स्वपुण्यं भवत्सिद्धान्त इत्यत्रारोपाङ्गीकरणेनैव
मुख्यार्थसम्पादनमित्यदोषः ।

नचैवमुपमानस्योपपत्तावपि उपमेयस्य स्वपुण्यं भवत्सिद्धान्त
इत्येव प्रयोक्तव्यं वादिनानाम्युपगमात् 'वस्तुन एवामत्यस्त्वे सति
गुणयोगानुपपत्तेरुपमेयत्वानुपपत्तेर्गौणप्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
सिद्धान्तपदाभिधेयस्य निश्चयस्य वस्तुतस्तद्व्यविषयाभावेन भ्रमत्वे
ऽपि स्वरूपेण विद्यमानतया सत्त्वादुपमेयत्वोपपत्तेः ।

एवं बौद्धादिप्रयुक्तस्य स्वपुण्यमात्मेति वाक्यस्यापि 'तन्म
त्ते' अहंमत्पयग्राह्यस्य स्वशरीरादेर्वस्तुनश्शरीराद्यभेदेऽपि शरी-
रादिभिन्नत्वेन परैरारोपितस्यात्मशब्दार्थत्वाद्भारोपेऽपि धर्मिणः
सद्रूपत्वेनोपमेयत्वोपपत्तिः । अनेनैव चात्मशब्दार्थेनात्मा नास्ती-
ति बौद्धप्रयोगेऽपि प्रतियोगिमसिद्धिः सम्पादनीया । तस्मा-
दुपमानोपमेययोर्द्वयोरारोपे स्वपुण्यमात्मेति प्रयोगे उपपन्नत्वाद्गौणत्वो-
पपत्तेः स्वशक्यनिष्ठपदार्थवत्त्वमेव गौणहृत्तिलक्षणं युक्तम् । गौ-

करणम् । प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः । २७७

शब्दाभिधेयत्वाच्च गुणनिमित्तकवृत्तिमन्वितात् शब्दार्थयोरुप-
पन्नम् । गौणत्वारूपे हि गुणयोगे गुणा एव निमित्तम् । अत एव
वार्तिका (१) 'लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्गुणैरेष्टा तु गौणता' इत्यत्र गुणैरिति
निमित्तपरतृतीयाप्रयोगः । सिंहपदेन सिंहत्वजातिवाचिना लक्ष्यमा-
णायाः सिंहव्यक्तेः ये गुणाः तैर्योगच्छब्दप्रवृत्तेर्गुणयोगः एव गौ-
णीति वार्तिकार्थः ।

यत्तु वार्तिके निरारोपगौणीस्थले आरोपवाच्युक्तारोपनिराकर-
णार्थं न क्वाप्यारोपः स्वोत्प्रेक्षाप्रभवः 'स्वपुष्पं नास्ति', 'स्वपुष्पे भ-
वत्सिद्धान्त' इत्यादावपि च नारोपः, किन्तु स्वपुष्पमिति समासः
स्वपुष्पं नास्तीति विग्रानुसारादन्तर्गतनञर्थकस्सन्नभाववचनः, वि-
ग्रहे 'नास्ती'ति कथनं समासार्थविवरणार्थम् । समासोत्तरं च नास्ती-
ति पदज्ञातमनुवादमाश्रम । अतः स्वपुष्पशब्दस्यारोपे विनैवाभाव-
वाचित्वावगमात् मुख्यभाववृत्त्यसत्यत्वादिगुणयोगेन सिद्धान्तादौ
प्रवृत्तिरित्युक्तम् । तत्र निरारोपगौणीस्थले प्रतीयमानारोपकल्पने
प्रमाणाभावस्यैव रूपकादौ सारोपगौणीस्थले प्रतीयमानारोपस्याने-
प्रमाणाभावस्य तुल्यत्वात् आरोपनिराकरणयोगेन स्वपुष्पं नास्ती-
त्यत्र च नास्तीत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः प्रतियोगिभानं विना केवलाभा-
वमानस्यावलम्बस्यैव कल्पनीयत्वापत्तेः स्वपुष्पादिशब्दानामभाववा-
चित्वायोगेन कुष्टाष्टिकरत्वात् मौढिमात्रमारोपवादिप्रसरनिराकरणा-
धीमत्पवधेयम् । अत एव नास्तीत्यस्य सार्थक्ये बहुधा यस्तम् । अत एव
च सार्यसारधिमिश्रैः आरोपितस्वाधिकरणनाकमेव पुष्पं स्वपुष्प-
शब्दार्थ इत्युक्तम् । तत्सिद्धं गौण्या दृष्ट्या स्तुत्युपपत्तिरिति ।
यत्तु लक्षणयोः लक्षितलक्षणयैव बोधोऽसिद्धदातुः देवदत्तबोधो-
पपत्तेर्नातिरिक्तगौणीवृत्तिस्वीकरणं युक्तमित्युक्तम्, तत् । कस्यचित्त-
लक्षणादिना बोधोपपत्तावपि अन्यस्य कदाचित् गौण्यापे बोधोपप-

त्तरपास्तम् । कः पुनरनयोर्भेदः ? येनैवमाश्रीयते इति चेत् ? उच्यते-

स्ववाच्यसम्बन्धवत्त्वं लक्षणा, यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदशक्यप्रवाहसम्बन्धोऽस्ति तीरे । अतो गङ्गापदात्तीरघोषे लक्षणावृत्तिः । तज्ज्ञानञ्च गङ्गापदात् शक्त्यैव प्रवाहघोषे जाते एकसम्बन्धदर्शनेनापरसम्बन्धिस्मरणमिति न्यायेन तत्सम्बन्धवत्तावोधिः इत्येवंप्रकारेणैव । तत्कार्यतावच्छेदकञ्च तीरविशेष्यकगङ्गाम्ब्वद्धतीरत्वप्रकारकशब्दत्वम् । सर्वत्र हि गङ्गायां घोषः, सिंहो देवदत्त-इत्यादौ उभयत्राप्युभयविधशब्दबोधोऽनुभवसिद्धः । कदाचित् शक्यसम्बन्धः सम्बन्धत्वेन रूपेण भासमान एव प्रकारताघटकः यथा गङ्गासम्बन्धितीरे घोषः, सिंहसम्बन्धी देवदत्तः इति; कदाचिच्च स एव सम्बन्धः शक्यसम्बन्धत्वेन रूपेण नैव भासते, अपि तु तेन्निष्ठसंयोगत्वादिना-गङ्गानिष्ठसंयोगवति तीरे घोषः, सिंहनिष्ठगुणसमानजातीयगुणवान् देवदत्तः-इति ।

तदेवं तत्तत्प्रकारताभेदेन बोधे वैलक्षण्यात् कार्यवैलक्षण्यानुरोधेनापि कारणवैलक्षण्यमावश्यकम् । तत्रैव सम्बन्धितासाक्षात्परम्परासाधारण्येन प्रकारे प्रविष्टा गङ्गासम्बन्धिनि घोषः, गङ्गासम्बन्धितीरे वा घोषः, सिंहसम्बन्धी देवदत्त इति, तादृशशब्दत्वावच्छिन्नं प्राप्ते लक्षणापदाभिधेयः स्वशक्यसम्बन्धत्वेन ज्ञातः कारणम् । अतएवोक्तं (१) “अभिधेयाविनाभूते प्रवृत्तलक्षणेऽप्यते” इति । इदं हि नाविनाभावसम्बन्धेनैव लक्षणसेवंपरम् । सम्बन्धान्तरेणापि तस्याः दृश्यमानत्वात् । अपि तु यस्मिन् बोधे यत्सम्बन्धित्वं प्रकारतया अविनाभूतं तस्मिन् बोधे या शब्दस्य वृत्तिः सा लक्षणेत्येवंपरम् । अतएव सिंहो देवदत्त इत्यादौ सिंहसम्बन्धी देवदत्त इत्येवं यदा बोधः तदा लक्षितलक्षणेत्यापि द्रष्टव्यम् । यत्र तु स एव सम्बन्धो न सम्बन्धत्वेन रूपेण भासते; अपि तु तान्निष्ठगुणवत्ता-

करणम्] प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः । २७९

दिना भासमान एव तीरदेवदत्तादिविशेष्यकबोधे प्रकारीभवति ता-
दृशशब्दत्वावाच्छन्नं प्रति गौणीपेदाभिधेयस्य शक्यनिष्ठगुणवत्ता त-
त्वेन ज्ञाता कारणम् ।

नचैवं येन तीरत्वमात्रप्रकारकबोधः तादृशस्थले दृष्टिद्वयस्यापि
कार्यतावच्छेदकत्वाभावाच्चतुर्थदृष्टिस्वीकारापत्तिः । तीरत्वमात्रप्रका-
रकबोधस्यानुभवपथमनारुद्धस्यालीकत्वात् । अन्यथा समुद्रतीरे नद्य-
न्तरतीरे वेति संशयापत्तेः । तत्सिद्धौ लक्षणागौण्योर्भेदः ।

अत एव सहचरणादीन्पक्षपादप्रमृतिभिर्लक्षणानिमित्तान्युक्ता-
नि । जैमिनिना तु तत्सिद्ध्यादीनां गौणीनिमित्तानीति विवेकोऽपि
सङ्गच्छते । सिद्धनिष्ठगुणानां हि देवदत्तसम्बन्धेऽस्ति निमित्तत्वम् ।
अतः स्वशक्यनिष्ठगुणवत्त्वलक्षणस्य गौणत्वस्य लोके वेदे च सम्भवा-
द्युक्ता यजमानपदेन गौण्यादृष्ट्या प्रस्तरस्तुतिः । अस्ति हि यजमान-
निष्ठकार्यसमोन्जातीयकार्यकारित्वं प्रस्तरैककपालयोः, तयोरापि या-
जिनकत्वाविशेषेण यागाख्यकार्यनिरूपितस्वरूपैकधर्मयोगेन भि-
न्नयजमानप्रस्तरनिष्ठयोः कारणत्वयोः साजात्यात् । अत एव तस्य
गुणार्थस्य सिद्धिः कार्य परम्परासम्बन्धेन गुणाश्रयो गौणीदृ-
ष्टानिमित्तमिति सूत्रार्थः ।

इति (तत्सिद्धिपेटिकायां प्रथमं) प्रयोदशं

तत्सिद्ध्याधिकरणम् ॥

अथ (द्वितीयं) चतुर्दशं जात्याधिकरणम् (१४) ॥

सू-जातिः ॥ १-४-२४. ॥

“आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसकामः” इत्या-
दि मन्त्राणां कपालकार्यत्वेन अग्नस्य ब्रह्मवर्चसादेः परम्परासम्बन्धेन

वाधायोगात् गुणविधित्वायोगः प्रमाधनीयः ।

यत्त्वत्र न्यायसुधायां प्राग्देशनिखननस्य पशुधारणस्य च पशुनिरोधार्यत्वेन यूपकार्यान्तःपाताद्यजमानेऽपि प्राप्ते दक्षिणदेशावस्थानरूपस्वयदार्थकरणविरोधप्रसङ्ग इत्युक्तम्, तत् (१) “यूपं मिनोती”ति वाक्येन निखननस्य पशुधारणस्य च यूपधर्मत्वप्रतीतिः यूपकार्यान्तःपातायोगात् । अन्यथा परिधावपि निखननापत्तेः । यूपकार्यान्तःपाते वा अतिदेशप्राप्तदक्षिणदेशावस्थानस्य वाचनिकेन यूपकार्यसम्बन्धेन (२) “यो होता सोऽध्वर्युः”रितिवत् वाधापत्तेरुपेक्षितम् । अतश्च निखननस्य यूपधर्मस्यापि कार्यापत्त्या प्राप्तस्य यजमानकार्येण दक्षिणदेशावस्थानेनापि वाधापत्तेः अवाधसम्भवे च वाधायोगात् (३) “यूपमुच्छ्रयती”ति विधेयवाक्यताभङ्गापत्तेश्च गुणवृत्त्या यूपस्तुतिरेवापम् । सारूप्यरूपनिमित्तार्थान्तरकथनार्थन्तु सारूप्यशब्दः ।

अन्तु-सर्वत्रैव तत्तिध्यादौ समानजातीयारूपस्य सारूप्यस्य सत्त्वात् तस्य निमित्तान्तरत्वमिति चेत्-न, तत्तिध्यादौ सारूप्यस्य सम्बन्धविषया कार्यकोटौ कारणकोटौ वा प्रवेशोऽपि तत्कार्यस्यैव स्वसमानजातीयकार्यकारितासम्बन्धेन प्रकारसारूप्यनिमित्ततावगमात् सारूप्यस्य प्रकारसारूप्यनिमित्तत्वम् । इह तु-आदित्ययजमानाभ्यां यूपे अङ्गनोच्छ्रयणजन्यतेजस्वित्वोर्ध्वस्वरूपमादृश्यस्य चाष्टुपस्य स्नाटिनि प्रतीतिसम्भवेन कारणनावच्छेदके कार्यतावच्छेदके वा प्रकारतया प्रविष्टत्वाच्चिमित्तत्वोपपत्तिः ।

तथा च यत्र सारूप्यसम्बन्धेन मुख्यनिष्ठाः तत्तिध्यादय एव गुणाः प्रकारा भवन्ति तत्र तत्तिध्यादीनि पञ्च निमित्तानि, यत्र तु सादृश्यमपि प्रकारीभवाति तत्र सारूप्यं निमित्तम् । अतश्चाभ्य-
साधारण्येन यस्मिन् देवदत्तविशेष्यके शब्दबोधे सिंहनिष्ठगुणाः प्र-

कारतायां प्रविष्टाः तादृशशब्दत्वावच्छिन्नं प्रति साक्षात्परम्परासा-
धारणेन मिहपदशकपट्टित्तिगुणवत्ताज्ञानं कारणमिति निय-
मकल्पनात् सारूप्यस्य गौणीवृत्तिनिमित्तत्वोपपत्तिः । एतदभिप्रा-
येणोक्तं चक्षुर्ग्राह्यतादृश्याविवक्षया पृथगुपादानमिति न चक्षुर्ग्राह्यत्व-
मेव पृथगुपादानमयोजकम् । छात्रिणो गच्छन्तीत्यादौ बाहुल्यादीनाम-
पि चक्षुर्ग्राह्यत्वेन तदपेक्षया पृथगुपादानानुपपत्तेः । तस्मात् सारूप्य-
स्य प्रकारतया भानादेव पृथगुपादानमिति द्रष्टव्यम् । अत एव भा-
ष्यादौ सारूप्यादिति तन्निमित्तपञ्चम्याह्वना ।

इति (तत्सिद्धिपोटंकायां तृतीयं) पञ्चदशं सारूप्याधिकरणम् ॥

अथ (चतुर्थं) षोडशं प्रशंसाधिकरणम् (१६) ॥

सू-प्रशंसा ॥ १-४-२६. ॥

(१) “अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वा” (२) “अपशो-
वा एष षोडशमा” (३) असत्रं वा एतद्वच्छन्दोमम्” इत्यादौ गवा-
श्वव्यतिरिक्तानामपशुशब्दां नामधेयमिति सम्भवमात्रेणाशङ्क्य गवा-
श्वव्यतिरिक्तानामजादीनां पशुपदवाच्यत्वादेवापशुसंज्ञकत्वानुपप-
त्तेर्घटादीनामपशुपदवाच्यत्वस्य प्रमाणान्तरेणैव सिद्धेस्तत्त्वान्तरवै-
यर्थ्यापत्तेर्नज्ममासान्तर्गतं पशुपदं पशुकार्यलक्षकमङ्गीकृत्य नञ्
गवाश्वमिन्नानां अजादीनां पशुकार्ये पर्युदासः क्रियते । गवाश्वव्य-
तिरिक्ताजादिभिन्नेन पशुकार्यमग्रीपोनीययागादि कुर्यादिति ।

अथ वा अजादीनां विहितत्वेन विकल्पस्यापरिहार्यत्वात् दूरस्थै-
कवाक्यताकल्पनकृतापत्तेश्च प्रतिषेध एवायम् । अतो विधायकमे-

वेति प्राप्ते—

अजादीनां तत्र तत्र विहितत्वेन निषेधकल्पनानुपपत्तेः कल्पनिषेधे-
न च क्लृप्तविधेः पाक्षिकत्वापादनस्य कथमप्यशक्यत्वात् (१) “अमेध्या
वै मापा” इतिवत् प्रतिनिधिनिषेधकत्वस्य च (२) पुरस्तात्प्रतीचीनम-
श्वरूपोपदधाति यश्चात् प्राचीनमृन्मस्ये” इति प्रकृतविधेकवाक्यताभ-
ङ्गापादकत्वेन कल्पयितुमशक्यत्वात् साक्षात्पशुत्वादीनाञ्च प्रतिषे-
द्धुमशक्यत्वात् गौण्या वृत्त्या पूर्ववत् गवाश्वप्रशंसैवेयम् । प्रशंसा-
रूपानिमित्तान्तरकथनार्थस्तु प्रशंसाशब्दः । तथा हि—

नमूस्मासान्तमपशुपदं गवाश्वविधेकवाक्यतानुरोधादर्पवादे-
ऽपि च ‘पशवो गोअश्वा’ इति सामानाधिकरण्यादेकसम्बन्धिज्ञाने-
नापरसम्बन्धिस्मरणमिति न्यायेन गवाश्वगतप्राशस्त्याभावोपस्थाप-
कम् । अतोऽर्थाद्गवाश्वगतप्राशस्त्यावगमादजादीनां निन्दावगम्यते ।
सा च तद्दिनिन्दान्यायेन विधेयगवाश्वस्तुत्युर्था । अत्र चापशुशब्द-
स्य पशुभिरुघटादिवचनस्य स्वशक्यघटनिष्ठगवाश्वगतप्राशस्त्याभा-
वरूपगुणयोगादजादौ गौणत्वम् । अतश्च प्रशंसाभावरूप गुणत्वे प्र-
तियोगिविषया प्रशंसाया अपि प्रकारताया प्रविष्टत्वात्प्रतिषेधो-
पपत्तिः ।

यत्तु न्यायसुधादौ पशुपदं गवाश्वगतप्राशस्त्यपरमङ्गीकृतं
नञ्चा तदभाव अजादौ प्रतिपाद्यत इत्युक्तम्, तथादि एकसम्बन्धि-
दर्शनन्यायेन गवाश्वगतप्राशस्त्योपास्यातिरभिप्रेता ततोऽशाब्द-
त्वात् तस्य शाब्देन नञर्थेनान्नयानुपपत्तिः । अथ लक्षणया, तत्-
स्तथैव निर्वाहाद्वैणीवृत्त्युपपादनानुपपत्तिरित्युपेक्षणीयम् । अतः पू-
र्वोक्तविधया अपशुपदं स्वार्थोपस्थापनद्वारा गवाश्वगतप्राशस्त्याभा-
वरूपं स्वशक्यनिष्ठगुणमुपस्थापयतीति तद्योगादजादौ गौणी ।

। एव “मयश्चो वा एयः” इत्यादौ यद्यपि पशवो गोऽश्वा इति-

वन्नार्थवादे सामानाधिकरण्यम्, तथापि क्रतोः सामच्छन्दोमवतो विध्ये-
कवाक्यतानुरोधेनोपस्थितस्य सामच्छन्दोमवत्क्रतुगतप्राशस्त्याभाव-
रूपस्य गुणस्वायज्ञादिपदशक्यघटादिनिष्ठस्य योगादयज्ञादिपदं स्व-
तो यज्ञरूपेष्वपि दर्शपूर्णमासादिषु गौणम् । नचैवं गवाश्वगतप्राश-
स्त्यस्य मतियोगिविधया पूर्वमेवोपस्थितौ पुनरजादिपदोन्नीतगवाश्व-
स्तुतिवैयर्थ्यम् । गवाश्वगतप्राशस्त्यस्यानन्यनिष्ठत्वख्यापनेना-
तिशयद्योतनार्थत्वात् । अतश्च फलीभूते प्राशस्त्येऽतिशयं द्यो-
तयितुं क्रियमाणायां अजादिनिन्दायां गवाश्वगतं प्राशस्त्यमप्युश-
ब्दस्वाजादौ गौणवृत्तोर्निमित्तमिति सिद्धम् ॥

इति (तत्सिद्धिपेटिकायां चतुर्थ) पादशं प्रशंसाधिकरणम् ।

अथ (पञ्चमं) सप्तदशं भूमाधिकरणम् (१७) ॥

सू-भूमा ॥ १-४-२७. ॥

(१) “सृष्टीरूपदधाती”त्यत्र सृष्टिपदं सृष्टिलिङ्गकमन्त्रमात्रपरम्? उत
गौण्या वृत्त्या सृष्ट्यसृष्टिसमुदायपरम्? इति विचारः । गुणवृत्तिनिमित्त-
कपनार्थत्वाच्च पूर्ववदेव सङ्गतिप्रथम् । तत्र न तावदयमर्थवादः, येना-
नुवादत्वात् गुणवृत्त्यङ्गीकरणमपि युज्येत । आरूपात्मसम्यक्त्वणात्
विध्यन्तरैकवाक्यताभावात् अयं विधिः । तत्रापि तु नोपधानं विधी-
यते । तस्यानुपधीयमानाभिरिष्टकाभिश्चपनस्य कर्तृपशङ्कपत्वेन ‘इ-
ष्टकाभिर्मम चिनुते’ इति विध्यन्ययानुषङ्गैव, स्वरूपेणैष्टकासम्ब-
न्धित्वेन च प्राप्तत्वात्, गुणसंद्क्रान्तविधिशक्तित्वाच्च । अतः उपधा-
नानुवादेन सृष्टिपदार्यो विधीयते । सोऽपि च नेष्टकारूपः । (२)त-

द्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मनोः” इति स्मृत्या
 सृष्टिलिङ्गकमन्त्रोपधेयेष्टकासु गम्यमानासु मनुषः, लोपविधानात्
 सृष्टिशब्दोऽयं सृष्टिपदघाटितमन्त्रोपधेयेष्टकाविशेषपरः ।

वस्तुतस्तु अनेन सूत्रेण मनुष्यलोपकरणे सन्नियोगशिष्टचशब्दवि-
 हितयत्प्रत्ययस्यापि करणापत्तेः (१) “ऋतव्या उपधाती”तिवत् सृ-
 ष्ट्या इति रूपापत्तिः । अतः दृष्टानुविधिरित्येवं मनुष्यलोपरेवानित्यर्था-
 प्रकल्प्य मनुष्यन्तर्मातिपादिकत्वाभावादेव च यत्प्रत्ययमनुष्यलोपयोः प्रस-
 त्त्यभावात् स्त्रीलिङ्गाद्यनुरोधेन सृष्टिपदेनैव सृष्टिमन्त्रोपधेयेष्टकाविशे-
 पाणा लक्षणपाऽभिधानम्, अतश्चेष्टकाविशेषाणां सृष्टिपदाभिधेयत्वेऽपि
 का सामिष्टकाः सृष्टिमन्त्रैरुपधानामेति विशेषानवगमादिष्टकासामान्य-
 स्य चेष्टकाविधिनैवोपधानसम्बन्धमाप्तौ तद्विशेषस्य सुतरां उपधानस-
 म्बन्धमाप्तेर्विधानायोगात्, इष्टकाविशेषाणामुपधानाङ्गत्वे सृष्टीरिति द्वि-
 तीयानुपपत्तेश्च । द्वितीयायलादेवेष्टकाविशेषोद्देशेनोपधानविधिस्तु वि-
 शेषानवगमादेव निराकर्तव्यः । अतः पारिशेष्यात् “(२) तिसृभिरस्तुवत्
 ब्रह्मासृज्यते”त्यादिसृष्टिधातुयुक्तसृष्टिलिङ्गकमन्त्रविधिरेवासत्यपि द्वि-
 तीयासंयोगे “एन्द्रवायव गृह्णाती”तिवन्नानुपपन्नः । न च मन्त्राणामपि
 लिङ्गप्रकरणाभ्यामेव प्राप्तौर्विध्यानर्थक्यम् । लिङ्गप्रकरणकल्पविनि-
 योगात्पूर्वमेव प्रत्यक्षवचनेन सृष्टिमन्त्रविधानोपपत्तेः । तत्प्रयोजनञ्चा-
 सृष्टिलिङ्गकमन्त्रान्तरपरिसंख्या । न चैवं त्रैदोष्यम्, अमासपरिस-
 खाङ्गीकारात् ।

न चासृष्टिलिङ्गकमन्त्रान्तरवैयर्थ्यम् । मन्त्रान्तरणामुपधानैका-
 न्तिकलिङ्गाभावेन साधारणलिङ्गत्वादिष्टकाग्रहणादिष्वपि चयनावि-
 ध्यासिद्धेः विनियोगेनार्थवत्त्वात् ।

अथ वा मन्त्रान्तराणां मत्प्युपधानैकान्तिकलिङ्गे (३) “या काञ्च-
 न ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयात् ता मध्यमायां चितायुपदध्यात्”

इत्यादिवचनेनाभिपूर्वस्य जानातेः प्रत्यक्षज्ञानवाचित्वात् प्रत्यक्षब्राह्मणविहितानां इष्टकानां मध्यमचिन्तावेवोपधानस्य नियतत्वेन लिङ्गविनियुक्तानां असति मध्यमचित्यवान्तरप्रकरणे महाप्रकरणेन लोकपृणावत् सर्वाचितिषु निवेशोपपत्तेः नानर्थक्यम् । अत एव सृष्टिमन्त्रावेमानस्यैतदपि प्रयोजनं यदुक्तवचनेन मध्यमचितिमात्रसम्बन्धः । अन्यथा लिङ्गविनियुक्तानां मध्यमचित्यन्तरेऽपि निवेशस्स्यात् । न तु मध्यमायामेव । अतः मध्यमचितिमात्रसम्बन्धार्थं मन्त्रविधिर्नियुक्तः ।

न च मन्त्राणां प्रत्यक्षब्राह्मणविनियोगेऽपि तदुपधेयेष्टकाविशेषाणामविधानस्य तुल्यत्वेन कथं मध्यमचितिसम्बन्धोपपत्तिः, इष्टकावाचिश्रुतशब्दविनियुक्तमन्त्रोपधेयेष्टकात्वेनैवेष्टकानां ब्राह्मणवत्त्वाभ्युपगमात् । अत एव “यदेवास्यानं यच्छिद्रं तदेतया पुरयति” “परिचिदसि तया देवतया” “लोकं पृण छिद्रं पृण” इत्यत्रेति करणविनियुक्तमन्त्रोपधेयेष्टकायाः न ब्राह्मणवत्त्वमिति पञ्चमे वर्ह्यते । सृष्टिमन्त्राणान्तु तादृकशब्दविनियुक्तत्वेन तदुपधेयेष्टकानां ब्राह्मणवत्त्वोपपत्तेः युक्तं सृष्टिमन्त्रविधिप्रयोजनत्वं मध्यमचितिसम्बन्धश्च ।

किञ्च यथैव सृष्टिमन्त्रविधेरुद्देशीयाज्यभागन्यायेन मन्त्रान्तररूपशेषपरिसंख्याफलकत्वं तथैव सृष्टिमन्त्राणां साधारणलिङ्गत्वादिष्टकाग्रहणादौ तदुपधाने चाविशेषात् माप्तानां गर्दभाभिधानीन्यायेन ग्रहणादिकार्यान्तरपरिसंख्याफलकत्वमपि न विरुध्यते ।

किञ्च यत्र भूतेष्टकावाजिष्पादौ तन्मन्त्राणामुपायानुवाक्याकाण्डाधीतत्वेन सति सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणे लिङ्गमात्रेण विनियोगायोगादसम्भवत्प्राप्तिकता तत्रैवामप्राप्तपापमेव विधेः फलमिति सर्वथा गुणमद्भ्रान्तशक्तिना तेन विधिना मन्त्रविधानमेव युक्तम् । एवञ्च सृष्टिपदस्य विधायकत्वे सिद्धे तेन गौण्या वृत्त्याऽसृष्टिमन्त्रमतिपादनं विधौ गौणत्वस्वीकरणञ्चात्यन्तमेवान्वार्यम् ।

नचैवमौपानुवाक्यकाण्डाधीतानामेकानुवाकगतानां मन्त्राणां

मध्ये केषांचित्छिद्धानां विनियोगेऽप्येवमप्यतल्लिङ्गानामानर्थक्याप-
त्तिः; तेषां च यनाङ्गत्वबोधकप्रमाणाभावेऽपि वाचस्तोमादौ सर्वयजु-
र्मन्त्रविनियोगेन सार्थकत्वोपपत्तेः । अतः सृष्टिपदं नासृष्टिपरमिति
प्राप्ते--

भाष्यकारेण तावदेवं सिद्धान्तितम्—उभयोस्तम्भवत्प्राप्तिकत्वेन
भावार्थाधिकरणन्यायेन धात्वर्थस्यैवासेपतः पूर्वपदव्या विधेयत्वम-
ङ्गीकर्तव्यम् । तत्प्रयोजनञ्चेष्टकासंस्कारकत्वमितिः । अन्यथा हि “इ-
ष्टकाभिरग्निं चिनुत” इति विध्यवगतचयनमाधनतानिर्वाहार्थं अत्रान्तर-
व्यापारतयाऽऽसिप्तस्योपधानस्येष्टकासाध्यत्वावगमेनेष्टकासंस्कारक-
त्वाप्रतीतिः । तत्फलमपि प्रतिगधान गुणाद्युचिन्वापात्प्रतीष्टकमुपधानावृ-
त्तिसिद्धिः । अन्यथा कदाचित्समुदितेष्टकोपधानेनापि चयननिष्पत्तेर्जा-
यमानत्वेन प्रतीष्टकमुपधानप्राप्तेः । यदि तु प्रधानभेदेऽपि प्रयोगविध्यव-
गतसाहित्यनिर्वाहार्थं यथाशक्ति पात्राभिमर्शनादिवत्समुदितोपधानमेव
युक्तमित्याशेयते तदा इष्टकासंस्कारविधिफलं तत्स्वरूपे आनर्थक्या-
वयनाङ्गतासिद्धिः । अन्यथा (१) अग्निनासेपलभ्यस्योपधानस्य कृत्वादिवत्
विध्यकल्पकत्वेनाधीहत्वात् विधानघटितस्याङ्गत्वस्यावगतेः । तत्फलं
चाङ्गप्रधानपरेककर्तृत्वसिद्धिः । अन्यथा हि अन्यकृतेनाप्युपधा-
नेनाध्वर्युकर्तृकचयनोपपत्तेः न नियमेनैककर्तृकतासिद्धिः । नञ्चान्तर-
व्यापारस्य कार्येण सह समानकर्तृत्वं निषतम्, सन्धुक्षणाद्यवन्त-
रव्यापारस्यान्यकर्तृकत्वेऽपि काष्ठग्रन्थे पाके देवदत्तेन पाकः कृत
इत्यादिव्यवहारविषयत्वदर्शनात् । अतश्चयनसमानकर्तृकत्वसिद्धि-
रेवोपधानविधेः प्रयोजनम् ।

१. अन्यस्तु प्रयनादिविधिवदाध्वर्यवसमाख्याविषयतालाभेनाध्वर्युक-
र्तृकत्वैवोपधानविधिप्रयोजनमित्युक्तं मूले, तदमत्यपि साक्षादुपधान-
स्याध्वयेवसमाख्याविषयतालम्बने चयनसमानकर्तृकत्वबलादेवाध्वर्यु-

कर्तृकत्वभातेः फलत्वायोगात् प्रयत्ने च यजमानकर्तृकत्यागसमानक-
र्तृकत्वबाधेन समारुधायाः अध्वर्युकर्तृकत्वविध्युपपत्तेः फलत्वसम्भ-
वेन वैषम्यादुपेक्षितम् । अतः प्रयोजनवत्त्वादुपधानमेषामाप्तावस्थं वि-
धीयते इष्टकोद्देशेन । मन्त्राः पुनः मथनमन्त्रवत्सन्निधानसद्वृत्तलिङ्गा-
दुपधानसम्बन्धिनया माप्ताः अनूद्यन्ते सृष्टिपदेन । तत्रापि च यथैव
सृष्टिमन्त्राः अनूद्यन्ते तथैव सन्निधानावगताद्भूतत्वायोगादसृष्टिम-
न्त्रा अपि । अत एव 'सृष्टीरुपदधाती'त्युपक्रम्याद्यमन्त्रमभृति सप्तदश-
मन्त्रोपधानसंस्कार्याणां इष्टकानां मत्पेकं स्तुतिं कृत्वा "यत्सप्तदशेष्ट-
का उपदधाती"त्युपसंहारात् सृष्टिपदस्य सृष्टिमन्त्रपरत्ववत् आद्य-
चतुर्दशसप्तदशरूपासृष्टिमन्त्रपरत्वमप्यवगम्यते गौण्या वृत्त्या ।

नचैवमुपक्रमस्येऽसन्दिग्धे विध्युद्देशे उपसंहारस्यार्थिवादानुरोधेन
जघन्यवृत्त्याश्रयणानुपपत्तिः । उपसंहारार्थवादेऽपि बहुस्वानर्थ-
क्यात् जघन्यवृत्त्याश्रयणापेक्षया उपक्रमस्येऽपि विधौवैकस्मिन् तद्-
ङ्गीकारस्य श्येनपदं इवोचितत्वात् । अत एव मन्त्रकाण्डपरिनिर्णानां म-
न्त्राणां मध्ये "सृष्टीरुपदधाती"त्यनेन सार्थवादेन सप्तदशानां विनियोगो
भवत्वा अष्टादशमभृति ण्युष्टिसंज्ञकानामग्रे विनियोगः उक्तः । अथ सृ-
ष्टिपदं 'अजहत्स्वार्थवृत्त्या सृष्ट्यसृष्टिममुदापिपरं सृष्टिनिष्ठबाहुल्ये
समानाधिकरणसमुदायाश्रयत्वगुणयोगेन । अस्ति हि सृष्टिपुं व द्रुस्यं
सृष्ट्यादिघटितश्च समुदायः साहित्यापरपर्यायो धर्मः सप्तदशानां म-
न्त्राणां यत्सप्तदशेत्यादिना एकाभिधानावगतः । अथ तादृशसमु-
दायाश्रयत्वसम्बन्धेन सृष्टिपदं सप्तदशमन्त्रेषु गौणम् ।

न च सृष्टिमन्त्राणां शक्त्यैव भानोपपत्तेः गौणत्वकल्पनानुपप-
त्तिः । तथाङ्गीकारे युगपद्वृत्तिद्वयविरोधापत्तेः । अतश्चार्थवादानुरोधेन
स्वार्थमाश्रयत्वमात्रेण बाधिते उक्तगुणयोगेनासृष्टिमन्त्रपरत्ववदर्थवादा-
नुरोधादेव तथैव गुणवृत्त्या सृष्टिपरत्वमपि न विरह्यते ।

केचित्तु न्यायमुदाहारस्येन सृष्टिपदं असृष्टिमत्यापनार्थमेव

गौण्या प्रवृत्तं गौण्यवच्छेदकस्य शक्येणैवपि सत्त्वात् तानापि प्रातिपादयति, यथा 'व्रीहीन् प्रोक्षती' संप्र व्रीहिपदं स्वशक्यनिष्ठापूर्वसाधनत्वमेवानर्थक्यपरिहारार्थं लक्षयितुं प्रवृत्तमपि लक्ष्यतावच्छेदकसंग्रहादेव व्रीहिवत् यवानापि प्रातिपादयतीत्याहुः ; तत्र, 'अर्थवादानुपपत्तेः समानत्वेनाष्टाष्टिवोधार्थवत् सृष्टिवोधार्थमापि प्रवृत्तेरावश्यकत्वात् ।

अन्ये तु पार्थसारथ्यमिश्रस्वारस्येन सृष्ट्यसृष्टिसमुदाय एव बाहुल्याख्यगुणयोगेन सृष्टिपदं गौणम् । न च समुदायस्मोपधानसंस्कारकत्वानुपपत्तिः । स्वाश्रयसमुदायेद्वारा ननुपपत्तेरिहाहुः ; तदपि न, समुदायविधौ सर्वमन्त्रपाठोत्तरं सकृदुपधानापत्तेः । समुदायविधाने हि तेषां प्रत्येकसाधनतानिर्वाहार्थं प्रत्येकमेवोपधानं स्यात् । एवं सत्यपि यद्यत्रेष्टकाबाहुल्यं न स्यात् ततः "ता चतुर्भिरग्निमादत्त" इति वत् स्यात् सकृदुपधानम् । अस्ति तु तत् । अतस्तसमुदायविधानपक्षे प्रत्येकोपधानादिः । समुदायविधौ तु सत्यपि तस्य स्वाश्रयद्वारा उपधानप्रकाशकत्वे एककरणतानिर्वाहार्थं सूक्तादिष्वसकृदुपधानापत्तिः ।

न च वार्तिककारमते समुदायस्य विधेयत्वात्तदापत्तावापि भाष्यमते सन्निधानप्राप्तानुवादत्वाच्चेतदोपापत्तिरिति बाध्यम् । सन्निधानेन प्रत्येकमेव साधनत्वावगतेः, तन्मते समुदायसाधनत्वानुवादस्यैवायोगात् । अतस्तल्लिङ्गावल्लिङ्गेषु भूयस्त्वनिमित्तः शब्दमयोग इति वार्तिकस्वारस्यात् सप्तदशसमुदायिष्वेव गोणीति युक्तमुत्पश्यामः ।

तत्सिद्धं सन्निधानप्राप्तसप्तदशमन्त्रानुवादमात्रं सृष्टिशब्दः । तत्प्रयोजनं तु प्रथमार्थवादवत् "यथासृष्टमेवावरुन्धे" इत्यस्यार्थवादस्यालम्बनं, उपधानस्तुतिरेव वेत्यादि द्रष्टव्यम् ।

वार्तिककारस्तु नोपधानमात्रविधिः । तथा सति "प्राणमृत उपदधाती" सनेकोपधानविधिवैयर्थ्यापत्तेः नचाभ्यासाद्भेदावगतेर्नवैयर्थ्यम् । सकृद्विहितस्यापि चयनसमानकर्तृकत्वलाभेन भेदबोधवै-

व्यर्थात् । अतः पूर्वपक्षोक्तरीत्या सृष्टिपदं मन्त्रविधायकमेव । तत्प्र-
योजनञ्च मन्त्रान्तरपरिसंख्या । भाष्योक्तरीत्यैव सृष्टिपदस्य सृष्ट्य-
सृष्टिममुदाहरूपेसप्तदशमन्त्रपरत्वात् । नचैवं विधौ गौणत्वापत्तिः ।
'इयेनचितं चिन्वीते'त्यादित्रयद्वयत्वा विधावापि तदङ्गीकारात् । किन्तु
मध्यमचितिसम्बन्धः ग्रहणादिकार्यान्तरपरिसंख्या वेति पूर्वपक्षपुक्त-
मेवानुसन्धेयम् । उपधानन्तु अर्पणसप्तमेवानूद्यत इति न्यायसुधाकृता
व्याख्यातम् ।

यस्तुतस्तु तस्य कर्मत्वेन तावन्नैवानुवादस्तम्भवति; इष्टकानां
द्वितीयया कर्मत्वावगमात् । अतो द्वितीयावगतेष्टकाकर्मत्वनिर्वाहार्थं
चपधानस्य चरणत्वं वाच्यम् । अतश्चार्पणोत्तरमेतद्वाक्यमवृत्तौ
प्रमाणाभावेनानुवादासम्भवादुपधानस्यापि विधानमङ्गीकर्तव्यम् ।
तत्प्रयोजनञ्च भाष्योक्तरीत्या चयनसमानकर्तृकत्वादिसिद्धिः । अन्यथा
ह्यन्तरव्यापाररूपोपधानानुवादेन मन्त्रविधौ समन्त्रकस्याप्युपधा-
नस्यान्यकर्तृकत्वप्रसङ्गे सति चयनसमानकर्तृकत्वासिद्धेः । अतो
मन्त्रविशिष्टोपधानमेवेष्टकासंस्कारार्थत्वेन विधीयते । आवश्यकञ्चै-
विधिप्रकाराङ्गीकरणं अनारम्भाधीते भूतेष्टकाचित्रिणीवाजिण्यादौ ।
तत्र न हि तावदुपधानमात्रविधिः तन्मन्त्राणां तन्निधिपाठेन प्रा-
प्तिरसम्भवेऽपि अनेकोपधानविधिवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् । नापि
दूरस्थचयनविध्यासिद्धोपधानानुवादेन मन्त्रविधिः । इष्टकाख्यमंस्का-
रूपानुपादेयगुणयोगेन कर्मान्तरत्वप्रतीतेः प्राकरणिकमन्त्रावरोधाच्च ।
अतश्चेष्टकासंस्कारार्थत्वेन मन्त्रविशिष्टोपधानविधिस्तत्रावश्यक एव ।

नचैवमव्यभिचरितसम्बन्धाभावेनाग्न्यङ्गत्वे प्रमाणाभावः । (१) "त-
स्मादग्निचित्सर्वमायुरेति" इति तदुपधानावाधिसन्निधिपाठितार्थवादव-
शादेव चयनाङ्गत्वप्रतीतिः । नचैवमप्येकेन विधिनापधानविधानसिद्धेः इत-
रविधीनामुपधानविधानाशक्तिः । गुणात्कर्मभेदावगमेन तच्चमन्त्रवि-

शिष्टोपधानान्तरविधानेनैव सकलविधेयवत्त्वोपपत्तेः । तद्योकेन वा-
क्येन कतिपयमन्त्रोपधेयेष्टकानां उपधाने विहिते इतरेष्टकोपधानवि-
धिवैयर्थ्यमापादयितुं शक्यते । अत एवोद्देश्यस्वरूपपर्यालोचनया सर्वे-
ष्टकानामेकैकस्मिन् वाक्ये संस्कार्यत्वावगतावपि कतिपयमन्त्रविशिष्टो-
पधानरूपविधेयपर्यालोचनया तावदिष्टकानामेव संस्कार्यत्वावगमाश्च
वाक्यान्तरानर्थक्यम् । भाष्यकृन्मते तु विधेयोपधानस्येष्टकाविशेषप्रत्या-
पकत्वाभावात् मन्त्राणां च संस्कार्येष्टकाविशेषकत्वानुपपत्तेः, “यत्स-
त्तद्वेष्ट

श्चिते

तत्तिसद्वं मन्त्रविशिष्टोपधानेऽपि, सृष्टिपदस्य, सृष्टिमुदात्ताप्यु-
गौणत्वम् । बाहुल्यापरपर्यायश्च भूषा उक्तगुणवृत्तिप्रकारतायां प्रविष्ट-
त्वात्, गौणीवृत्तिनिमित्तम् ॥

इति (‘तत्तिसद्विपेटिकायां पञ्चमे’) सप्तदशं भूमाधिकरणम् ॥
अथ (पष्ठं) अष्टादशं लिङ्गसमवायाधिकरणम् (१८) ॥

सू-लिङ्गसमवाया इति गुणाश्रयाः ॥१७-४-२६॥

“(१) प्राणमृते उपदधाति,” “अङ्गानीरुपदधाती” त्यादौ
पूर्ववदेव मन्त्रविशिष्टोपधानविधित्वेऽपि प्राणमृदादीनां बाहुल्याभा-
वात् गुणवृत्तिनिमित्ताभावमाशङ्क्य निमित्तान्तरकथनार्थं लिङ्गसम-
वायेत्ययं सूत्रैकदेशः ।

तत्र भूतः पूर्वा निमित्तत्वस्योक्तत्वात् गोर्वलीवर्दन्मायेन तदति-
रिक्तस्याल्पत्वस्य साम्यस्य च निमित्तत्वे तात्पर्यं लिङ्गसमवायपद-
स्यावगम्यते । अस्ति हि प्राणमृन्मन्त्राणां अप्राणमृन्मन्त्रापेक्षया अल्प-

त्वम् । अतः प्राणभृच्छब्दः प्राणभृदल्पत्वसमानाधिकरणसमुदायाश्र-
यत्वगुणयोगेन प्राणमृदप्राणभृन्मन्त्रेषु पूर्ववद्वेव गौणः । एवं यत्र
शक्यतद्विन्नयोस्माम्यं तत्र तस्यापि गुणवृत्तिनिमित्तत्वम् । अतः श्री-
भागवते “इपालस्वस्तौरथाग्रीही” इत्येव स्वसृषदं स्वमृतत्वयोः
लिङ्गसमवायेन गौणमित्येव व्याख्यातं श्रीधराचार्यैः । अत एव वार्ति-
कस्थोऽल्पशब्दो भूयस्त्वानपेक्षत्वेपर इत्येवं व्याख्यातः । तदेवं
तत्सिध्यादीनां गुणवृत्तिनिमित्तप्रकारता(१)सत्त्वात् स्वशक्यनिष्ठगु-
णवृत्तांगौणीवृत्तिलक्षणं युक्तमिति सिद्धम् ॥ सूत्रं व्याख्यातम् ॥

इति (तत्सिद्धिपेटिकायां पष्ठे) अष्टादश लिङ्गसमवाया-
धिकरणम् ॥ (इति तत्सिद्धिपेटिका)

अथैकोनविंशोऽध्यायः वाक्यशेषाधिकरणम् (१९)

सू—सन्दिग्धेषु वाक्यशेषात् ॥ १-४-२९ ॥

इदानीं स्तावकत्वेन प्रमाण्यस्यापि “तेजो वै घृत”मित्यर्थवादस्य-
स्य घृतादिपदस्य “अक्ताः शर्कराः उपदधाती” त्यादिविध्यपेक्ष-
ताञ्जनसाधनीभूतद्रव्यद्रव्यादिनिर्णये प्रामाण्यमस्ति न वेति विचार्यते ।
तत्र पदप्रामाण्यनिर्णयात् योदाध्यायसङ्गतीं स्पष्टे विध्यादीनां
नामधेयान्तानां प्रमाणानामप्रामाण्यनिरासेन प्रामाण्ये सिद्धिते अधु-
ना प्रकारान्तरेण प्रामाण्यनिरूपणात् नामधेयविचारेणावसरसङ्गतिः ।
घृतपदे च लिङ्गसमवाये घृताघृतरूपस्नेहद्रव्यमाश्रयित्वापवादा-
द्यान्तरसङ्गतिरपि ।

तत्र विधेरुपक्रमस्यत्वात् तेन चाञ्जनसाधनीभूतस्नेहद्रव्यमावा-

१ प्रकाराणां स्वशक्यनिष्ठगुणवृत्तिलक्षणगौणीवृत्तेर्निमित्तत्वं युक्त-
मिति सिद्धम् ।

क्षेपाद्येन केनचिद्व्यनप्रतीतेः “उच्चैः ऋचा क्रियत” इति वदुपगंहारस्थघृ-
तमात्रप्रत्ययवाचः । न चात्राप्यपच्छन्दाधिकरणन्यायेनोपसंहारमावात्यं
शङ्क्यम् । तस्य भिन्नवाक्यविषयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । न चात्र
भिन्नवाक्यता; विधिर्यवादयोः (१) “विधिना त्वेकवाक्यत्वादि” त्य-
नेनैकवाक्यत्वस्योक्तत्वात् । न चाङ्गवाक्यानां प्रधानवाक्यानाञ्चैक-
वाक्यत्ववत् वाक्यैकवाक्यताभिप्रायेण तत् । तद्वदिह स्वार्थबोधे समा-
प्यभावात् । यत्र हि द्वयोर्वाक्ययोः स्वस्ववाक्यार्थबोधे प्रत्येकं पर्यवस-
त्ययोः पश्चादाकाङ्क्षावशेनान्वयः तत्र वाक्यैकवाक्यता; यथा—“दध्ना
जुहोति” “अग्निहोत्रं जुहोती”ति । अत्र हि वाक्यद्वयमपि मुख्य-
विशेष्यं नैट्याधिकमते प्रथमान्तपदोपस्थाप्यवदस्मन्मते भावार्थाधि-
करणे वक्ष्यमाणरीत्या कारकान्वययोग्यपच्छन्दाद्यसमाभिव्याहृतति-
ङन्तपदाभिधेया क्रियैव । सापि च न सर्वत्र भावनारूपेण । घटो
भवति इत्यादौ कारकान्वयसत्त्वेन भवनस्य तदाश्रयत्वस्य वा मुख्य-
विशेष्यत्वात् ।

अत एव घटो भवति शुक्लो भवतीत्यनेयोर्वाक्यैकवाक्यत्वैव ।
ओदनं भुक्त्वा प्रजतीत्यादौ स्ववान्तपदाभिधेये भोजनादौ तद्भावनार्था
वा, कारकान्वयसत्त्वेऽपि तिङन्तपदाभिधेयत्वाभावात् मुख्यविशे-
ष्यत्वम् । घटः, शुक्लः, स्वाध्यायोऽध्वेतव्यः, इत्यादौ तु ‘अस्तिर्भवन्ती’
त्यनेन तिङ्पदाध्याहारात् मुख्यविशेष्यस्य भवनादेः प्रतीत्युपप-
त्तिः । “यस्योभय”मित्यादौ तिङ्पदाभिधेयत्वा अप्यातैः पच्छ-
न्दान्वयादेव न मुख्यविशेष्यत्वम् । कारकान्वययोग्येति तु स्वरूप-
कीर्तनमात्रम् । अतश्च तस्मिन् मुख्यविशेष्ये इतरसंसर्गतात्पर्यकत्वमेव
वाक्यस्य स्वार्थे पर्यवसत्त्वम् । अतश्च घटस्य शौक्ल्यमित्यादौ प-
ष्ठयन्तस्य शौक्ये अन्वयेन पदद्वयस्य संसर्गतात्पर्यकत्वेऽपि शौक्य-
स्य मुख्यविशेष्यत्वाच्चावन्न पर्यवसत्त्वम् । एवं क्त्वान्तेऽपि द्रष्टव्यम् ।
अस्ति, तु “दध्ना जुहोती”त्यादौ तत् । मुख्यविशेष्ये भावनार्था द-

धिहोमादिसंसर्गतात्पर्यकत्वात् । अत एव - दध्यादिसंसर्गभेदेऽपि मुख्यविशेष्यकत्वादेवैकवाक्यत्वं वक्ष्यते । नचैवं जुहोतीत्येतावतोऽपि मुख्यविशेष्ये भावनायां होमसंसर्गतात्पर्यकत्वेन पर्यवसन्नत्वं स्यादिति वाच्यम् । तस्य पर्यवसन्नत्वेऽपि दध्नेत्यस्यापर्यवसन्नत्वेन पदैकवाक्यत्वोपपत्तेः । वस्तुतस्तु दधिहोमसंसर्गस्यात्र "प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह द्यूतः" इति । विशेषानुशासनबलेन पदार्थविधया भानेऽपि संसर्गपर्यादया तस्य तत्तात्पर्यकत्वाभावात् पर्यवसन्नत्वम् । अतश्च यत्र मुख्यविशेष्ये वाक्यार्थविधया इतरसंसर्गतात्पर्यकत्वं तत्र तस्य पर्यवसन्नत्वम् । ततश्च युक्ता पर्यवसन्नत्वादङ्गमर्थानेवाक्यानां सिद्ध्यर्थमतिपादकानामुपनिषद्वाक्यानां (*) "यज्ञ दुःखेन सम्भिन्न" मित्यादि वाक्यानाञ्च स्वर्गादिस्वरूपपराणां मन्त्रवाक्यानां स्वार्थमात्रपराणां पदैकवाक्यताऽसंभवेन भिन्नवाक्यत्वेऽवगते पश्चादङ्गाङ्गिभावाकाङ्क्षावशेन वाक्यैकवाक्यता ।

अर्थवादानां तु सत्यपि मुख्यविशेष्ये इतरसंनिष्ठत्वादिसंसर्गबोधकत्वे अध्ययनविधयनुरोधेन तत्र तात्पर्याविषयान्न पर्यवसानम् । न च तेषां संनिष्ठत्वादिसंसर्गे तात्पर्यम्, तस्य लक्षणिकमाशस्त्यबोधोपायमात्रत्वेन, तात्पर्याविषयत्वात् । यत्तु तात्पर्याविषयो भूतं रुचिविषयत्वयोग्यतारूप माशस्त्यं तस्य प्रशस्तत्वादित्येवंरूपेण लक्षणयैव पदार्थविधया भानादुक्तविधपर्यवसानकारणाभावेन कर्तव्य इत्येवंरूपविधयेकवाक्यत्वं विना न पर्यवसानमिति स्वार्थबोधे समाप्तभावात् सिद्धमर्थवादानां पदैकवाक्यत्वम् । अतश्चापच्छेदाधिकरणन्यायाविषयत्वेनोपक्रमस्थविधिभावल्यावसायात्, उपसंहारस्थघृतादिपदस्यैव ऋगादिपदवत्तदनुरोधेन वृत्तित्वं युक्तमाश्रयितुम् ।

* यज्ञ दुःखेन सम्भिन्नं न च प्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च तत् सुखं सापदास्पदम् ।

न चोपक्रमे अञ्जनेमात्रश्रवणात् तस्य साधनमृतद्रव्यापेक्षया उप-
संहारे विशेषश्रवणे सत्याक्षेपायोगात् उपसंहारोपजीवित्वेनोपक्रमस्य
कथं बलवत्त्वमिति वाच्यम् । उपसंहारस्यस्य घृतपदस्यार्थवादान्तर्गत-
त्वेनाष्टाकपोलादिपदवत् साक्षादेवाञ्जनभावनाविशेषणसमर्पकत्वानु-
पपत्तेः । न च रात्रिसत्रमग्निष्ठापदवत् स्तुतिपरस्यैव द्रव्यविशेषसं-
मर्पकत्वं वाच्यम् । न च तद्वदष्टान्तमापि सम्भवति । विधिवाक्यस्य
यत्किञ्चिद्रव्याक्षेपणार्थवादान्वयं विनाऽपि शब्दतोऽर्थतश्च पर्यवसन्न-
त्वावसमेन स्वानर्थक्यपरिहारार्थं पश्चादन्वितस्याप्यर्थवादस्य दौर्ब-
ल्यात् । तथा हि—

— शब्दतस्माद्विष्णुरूपविशेष्येतरसंसर्गतात्पर्यकत्वादेव विधिवाक्यं
पर्यवसन्नम् । अर्थतोऽपि च द्रव्यवाचकपदस्येह श्रुतस्येहानन्वये-
नावश्यकल्पत्वाच्छास्त्रस्य महाविषयत्वापादकान्तरङ्गक्रियाक्षेपेण
स्नेहपदस्यैव कल्पनीयत्वावगतेः पर्यवसन्नम् । नचैवमपि प्ररोचनां
विना प्रवर्तकत्वानुपपत्तेः कथमर्थवादं विना विधिपर्यवसानमिति वा-
च्यम् । विध्यासिद्धेष्टमाधनत्वावगमवत्त्वात् विधिवत्त्वादेव वा प्ररोचना-
सिध्या पर्यवसन्नत्वोपपत्तेः । अतश्चार्थवादसत्त्वं तदपर्यवसानमात्रेणै-
व विध्यर्थवादयोः पदैकवाक्यत्वेऽपि स्वानर्थक्यपरिहारार्थं पर्यवसन्ने
विधावन्वितस्यार्थवादस्य विध्यनुरोधवृत्तित्वावगतेरर्थवादस्य घृतप-
दमेव लिङ्गसमवायेन स्नेहद्रव्यमात्रपरि-सर्व तात्पर्यविषयीभूतं विधेय-
स्नेहवृत्तिपाशस्त्यं मतिपादयति ।

अत एवान्यपरत्वाद्विधेयस्तुत्युपायतया जघन्यवृत्त्याश्रयणमपि
नातीव दोषावहम् । अत एव चात्र विशेषविषयच्छागमन्त्रेण
विधिरूपपदसङ्कोचवदञ्जनविध्यर्थसिद्धिमङ्कोचोऽपि नाशङ्काः ।
च्छागपदस्यानन्वयपरत्वेन सङ्कोचकत्वेऽपि घृतपदस्य स्तुतिपरत्वेन
सङ्कोचकत्वानुपपत्तेः । अतोऽत्र घृतपदमेव द्रवद्रव्यमात्रपरम् ।
युक्तञ्चेतत्, प्रधानमृगविध्यनुरोधेन तदनुग्राहकार्यवादश्रुतिवृत्तित्व-
रूपधर्मत्वागत्याङ्गुणविरोधन्यायसिद्धत्वात् ।

अथ वा आक्षेपकाल्पितपदेन स्नेहद्रव्यमात्रे विहिते तस्य स्तु-
त्यपेक्षायां विधेरेव सर्वविषयप्ररोचनाशक्तिकल्पनाप्रसक्तौ घृते
प्रत्यक्षा स्तुतिं दृष्ट्वा तदश्वे कल्पनाप्रतिबन्धेऽपि तदितरविषये तत्प्र-
तिबन्धे प्रमाणाभावादिधेरेव प्ररोचकत्वोपपत्तेः अर्थवादस्य घृतपद-
मुपलक्षणमपि न गौणम् । अतो नात्र घृतपदं सन्दिग्धार्थनिर्णये
प्रमाणमित्येव प्राप्ते-

सूत्रम्—विधावजनमात्रश्रवणात् द्रव्यापेक्षायां अथवादे स्तु-
त्यर्थमप्युपात्तस्य घृतस्योपास्थितत्वात् स्तुतेष्वविधेयनिष्ठत्वायोगेन त-
दन्यथानुपपत्त्या घृतस्य विधेयत्वावगतेः तस्य चाजनभावनासाधन-
त्वं तद्वाचकपदकल्पनयावसीयते । एव यत्रापि “वासः परिधत्त” इ-
त्यादौ द्रव्यसामान्यश्रवण तत्रापि विशेषापेक्षाया “एतद्वै सर्वदेवस्य
वासः यत् सौमम्” इत्याद्यर्थवादोपात्तस्य सौमादेरेव ग्रहणमवसीयते ।

न च क्रियासाधनीभूतस्य द्रव्यस्य क्रियानिष्ठापेक्षयान्वयात्
तन्निष्ठानुपपत्त्यैव तद्वाचकपदकल्पनस्य तदर्थसम्बन्धमात्रस्यैव बोधप-
त्तौ न वहिरङ्गस्तुत्यनुपपत्तेः घृतपदकल्पकत्वं युक्तमिति वाच्यम् ।
अन्यथानुपपत्तेः सर्वप्रमाणप्रत्यक्षतमयाऽनुसन्धानसापेक्षत्वेन विधिवे-
लायामेवानुदयात् । प्रमाणान्तरालोचने चार्थवादानुपपत्तेरप्यालोच-
नात् द्वयोः स्वरूपेण पौर्वापर्येऽपि कार्योत्पादने तदभावादुभयोः सं-
भूय कार्यजनकत्वावगतेरर्थवादे गौणीपरिहारार्थं घृतपदकल्पकत्वो-
पपत्तेः ।

चरतुतस्तु-स्तुत्यनुपपत्त्यनुरोधेन क्रियानुपपत्तेः घृतलक्ष-
कत्वं क्रियानुपपत्त्यनुरोधेन वा स्तुत्यनुपपत्तेः स्नेहमामान्य-
कल्पकत्वमिति सन्देहे सत्येव लक्षणापरिहारार्थं स्तुत्यनुपपत्तेः घृ-
तपदकल्पकत्वावश्यकत्वे तेनैव क्रियायाः द्रव्यावाह्याशान्तेः क्रिया-
नुपपत्तेर्द्रव्यपदकल्पकत्वमपि गौरवमिषा नाङ्गीकर्तव्यम् । अत्र एव क्रि-
यानुपपत्तेरर्थमन्यमात्रकल्पकताप्युपपत्तौ पदकल्पकत्वे प्रमाणा-
भावात् स्तुत्यनुपपत्त्या तु पदस्यापि कल्पनात् गौरवमपि फलमुप-

त्वादनाशङ्क्यम् ।

यत्तु द्रव्याक्षेपेण स्नेहमात्रेऽवगते घृतपदे लक्षणादिकं विनैव घृतमात्रस्तुतौ सिद्धायां द्रव्यान्तरे विधिरेव स्तुत्याक्षेपक इत्युक्तम्, तदपि सिद्धस्तुत्युपजीवनेनैव विधेराकाङ्क्षाशान्तौ स्वयं स्तुत्यन्तराक्षेपे गौरवापत्तेराग्नेयाधिकरणन्यायेन प्रकृतस्तुतद्रव्यमात्रग्रहणोपपत्तेरपास्तम् । अत एव शब्दतः पर्यवसन्नस्यापि विधेः 'अर्थतः' पर्यवसन्नत्वाभावात् 'शब्दतोऽप्यपर्यवसन्नेनार्थवादेन' पदैकवाक्यत्वमप्यविरुद्धम् । तस्मात् सिद्धं विधेयविशेषस्य विषये विधिर्नोऽनिर्धारणे वाक्यशेषाभिर्धारणम् ।

एवं यत्रोद्देश्यस्यापि न समुचित्य प्राप्तिरिति मथान्तरेणावधारितं यथा—“द्वयोः प्रणयन्ती” इत्यादौ तत्रापि विशेषानवधारणे वाक्यशेषाभिर्णयः । यत्र तु ग्रहादिवत्प्रयुद्देश्यं वाक्यसमाप्तिः तत्र विधेर्निर्धारितत्वाद्वाक्यशेषस्यानिर्णायकत्वायेष्टमेव ।

नचैव रात्रिसत्रविधेरपि विश्वजिन्न्यायेनैव निर्णयित्वाद्वाक्यशेषेण निर्णयानापत्तिः, तदाधिकरणे विश्वजिन्न्यायतः पूर्वप्रवृत्त्युपपादनेन वाक्यशेषस्य निर्णायकत्वोपपत्तेः । अत एव न तदाधिकरणस्य पीनरुक्त्यम् ।

सूत्रं तु उत्तरसूत्रस्थकल्पनापदानुपक्षेण योज्यम् ॥

इति एकोनविंशं वाक्यशेषाधिकरणम् ॥

अथ विंशं सामर्थ्याधिकरणम् ॥ (२०)

सू—अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात् ॥१-४-३०॥ (सि)

“सुवेणावद्यति” “स्वाधितिनावद्यति” “हस्तेनावद्यति” इत्यादाववदानानुवादेन विहितस्य सुवादेः द्रवमक्षतमासावदा-

नरूपोद्देश्येऽविशेषेणैव शब्दस्वाम्याख्या प्रवृत्तस्य स्वगतस्वामाविक-
कमामर्थानुरोधेन व्यवस्था ? उत स्वाभाविकसामर्थ्याभावेऽपि
सहायान्तरोपादानेन यथाकथञ्चित् सामर्थ्यं सम्पाद्य व्यवस्थेति
सन्देहः । अत्र सामर्थ्यकल्पितस्य द्रवादिवदस्य सन्दिग्धार्थनिर्णये मा-
माण्याभिधानात् पादाध्यायसङ्गती स्पष्टे । अनन्तरा तु पूर्वाधिकर-
णोक्तवाक्यशेषाख्यनिर्णयकारणाभावादव्यवस्थैवेति पूर्वपक्षोत्थाना-
त् मत्तुदाहरणरूपा । तत्र प्रमाणान्तरगम्यवस्तुसामर्थ्यपेक्षत्वे वेद-
स्याप्रामाण्यापत्तेरस्य निर्णायकत्वायोगात् वाक्यशेषस्य च प्रकृते
अश्रवणादव्यवस्थैव ।

किञ्च द्रवाद्यवदानानामुद्देश्यत्वात् सर्वेष्वपि द्रवादिमाप्तेर्नि-
श्चितत्वेन नात्र वस्तुसामर्थ्यस्य निश्चायकत्वम्, अपि तु विरोधित्व-
मेव । तेन शब्दवस्तुसामर्थ्योर्विरोधे(१) अरुणाधिकरणन्यायेन श-
ब्दसामर्थ्यादेव कथञ्चिदापादितार्थमामर्थ्यानुगृहीतान्निर्णयो युक्तः ।
शक्यते हि स्तुवे तीक्ष्णपुष्करता सम्पाद्य तेन पुरोडाशादिसंहताव-
दानं, आयसावष्टम्भेन च मांसावदानं, हस्तेनापि अङ्गुलीसङ्कोचेन
द्रवावदानं, स्थितिना च सकोदरेण तत् कर्तुम् ।

। एवं यत्रापि अञ्जलिशब्दस्य देवतानमस्कारादौ सम्पुटीकरणवा-
चित्वं, “अञ्जलिनापः पिवेदि” त्पादौ च व्याकोशवाचित्वं प्रसि-
द्धं तत्र (२) “अञ्जलिना सक्तून् मदाव्ये जुहोती”तिविधौ श्रुतस्याञ-
लिशब्दस्पोद्देश्यमवतुहोमगतस्वामाविकसामर्थ्यानुरोधेन न व्याको-
शरूपैकार्थविधायित्वनिर्णयः । अपि तु शब्दसामर्थ्यानुरोधेन
यथाकथञ्चित् सामर्थ्यं सम्पाद्य व्यवस्थितार्थपरत्वमेवेति प्राप्ते—

अभिधीयते—विधेयममर्पकस्य तावदञ्जलिपदस्य गुणानुरो-
धेन प्रधानावृत्तेरन्यात्पत्वादुद्देश्यस्य च सप्ततुहोमस्यैकैवं मिद्रेः नि-
योगेनैकार्थपरत्वावसायाभिधानाकाङ्क्षायां मत्पन्नलवतोद्देश्यसामर्थ्येन

निर्णयो दुरपह्वः । तत्रापि सुवादौ उद्देश्यस्य द्रवाद्यवदानस्य ग्रहा-
दिवत् मर्षस्यैव प्रतिवाक्यमुद्देश्यतावभासते, तत्रापि अष्टदोष-
दुष्टविषयशिष्टविकल्पापत्तिपरिहारार्थं कतिपयानामेवोद्देश्यत्वमिति
पादनात् केषां कस्मिन् वाक्ये उद्देश्यत्वमिति नियामकाकाङ्क्षायां
विधेयगतसुवादिमामर्थ्येनापि युक्तो निर्णयः ।

किञ्च द्रवावदाने स्वाभाविकमामर्थ्येन 'सुवस्य श्रुतिं प्राप्त
त्वात् तेनैव निराकाङ्क्षे विधौ इतराशे' सामर्थ्यकल्पने गौरवापत्ते-
(१)राप्तेऽप्यधिकरणन्यायेनापि सुवस्यैव ग्रहणमवधीयते । अत एव शब्द-
मामर्थ्यान्तरोधेनार्थस्य [स्वाभाविकसामर्थ्यकल्पने गौरवमन्व्रीकृत्य
सामार्थ्यान्तरकल्पनमप्यपास्तम् । शब्दसामर्थ्यस्यैव गौरवपरिहारार्थम-
र्थसामर्थ्यान्तरोधश्चेत्तत्त्वावगमात् । अत एवार्थमामर्थ्यस्य प्रमाणा-
न्तरगम्यत्वेऽपि शक्तिग्रहादिवत्तदपेक्षत्वेऽपि नाप्रामाण्यं शङ्क्यम् । त-
स्य तात्पर्यग्राहकत्वेन शब्दबोधसामग्यन्तर्भावात् । अरुणादावपि
हि सत्यपि शब्दसामर्थ्येन क्रयमम्यन्धे एकहायनीपरिच्छेदकत्वस्य
अर्थसामर्थ्यावगतस्य नैव त्यागः, अपि तु पाण्डुकान्वयत्रेलायामङ्गी-
क्रियत एव तत् । अतश्चोद्देशमात्रपर्यालोचनया अविशेषावगमेऽपि
विधेयसुवादिशक्तिपर्यालोचनया पुनराधेयवज्जवस्थायगमाद्यवदानस्यु-
च्येणैव, संग्रहावदानं हस्तेनैव, मामावदानं स्वाधितेनैवोते निर्णयोपपत्तेः
सिद्धं वाक्यशेषवत् सामर्थ्यस्यापि सन्दिग्धार्थनिर्णयिकत्वम् ।

नचैवं सामर्थ्यावगतस्य विशेषस्याशब्दत्वाच्छब्दपदार्था-
न्तरेणान्वयानुपपत्तेरवैदिकत्वापत्तिः । शब्दत्वासेधपथं द्रवादि-
वाचकपदस्यैवाध्याहारेण वैदिकशब्दसामर्थ्यकालोत्तस्य च वैदिकदेश-
त्वेन च तदर्थस्य वैदिकत्वोपपत्तेः । अञ्जलिपदस्य तु सामर्थ्यान्त-
रुद्दीप्तस्य विनाप्यध्याहारादिकं व्याकोशरोधकत्वोपपत्तेः तदर्थस्य
शब्दत्ववैदिकत्वयोरविरोधः । सुवाद्युदाहरणेऽपि चावदानस्यै-

च प्राप्तत्वेनोद्देश्यत्वादवद्यातिपदस्यैव सामर्थ्यानुगृहीतस्य द्रवकर्म-
कावदानबोधकत्वोपपत्तेर्नाध्याहारादिकमित्यपि वस्तुं शक्यम् ।
यदिह्यत्र क्षुत्तादिविशिष्टमवदानं विधीयेत ततो भावनाया मा-
व्याकाङ्क्षाया विश्वजिति स्वर्गकामपदाध्याहारवत् द्वितीयान्तद्रवादि-
पदाध्याहारोऽप्यावश्यकः स्यात् । नत्वेदस्ति । अवदानस्य चतुर-
वत्तचोदनादिनैव प्राप्तत्वात् । अतस्सामर्थ्यस्यापि धर्मप्रमाणत्वात् सि-
द्धान्यष्टौ धर्मप्रमाणानीति ।

सूत्रं तु अर्थात् सामर्थ्याद्वा कल्पना निर्णयः इत्यर्थः ।
न च तत्र निर्णीतस्यार्थस्यावैदिकत्वम् । तत्कल्पितपदस्य वैदिकदे-
शत्वेन तस्य वैदिकत्वोपपत्तेः इति व्याख्येयम् ॥

विध्यर्थवादमन्त्राः स्मृतिचरिते नाम संस्तुतिशक्तिः ।

धर्मे प्रमाणमेतान्युक्तान्यथ तस्य भेदोक्तः ॥

मीमांसाम्बुनधि प्रमथ्यः विविधैः पादोच्चैर्निर्जरैः

कृत्वा जैमिनिस्तुत्रमन्दरममुं वेदं तथा वासुकिम् ।

यद्दालाहलसंज्ञमेव फलितं ग्रन्थान्तरं सज्जनैः

श्रीकृष्णस्य तु भूषणाय स परं यः कौस्तुभाख्यो मणिः ॥

श्रीरुद्रदेवसूनोः कृतिरेषा खण्डदेवस्य ।

मीमांसाकौस्तुभाख्या प्रथमाध्याये चतुर्थोऽङ्घ्रिः ॥

ति पूर्वोत्तरमीमांसापारावारपारीणधुरीणश्रुतिरुद्रदेवसूनोः
खण्डदेवस्य कृतौ मीमांसाकौस्तुभे प्रथमाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥

समाप्तः प्रथमोऽध्यायः ॥

शुभं भूषात् ।

छपकर तैय्यार है

संक्षेपशारीरकम् श्रीमन्मधुसूदनसरस्वती
कृत, टीका भाग, १ मूल्य ५)

वैयाकरण भूषण सार दर्पण टीका
सेपतेम्बर सन् १९२४ में छपकर तैय्यार
होजायगा मू० ४)

हमारे यहां हर प्रकार की
छपाई तथा गिल्दसाजी इत्यादि का कार्य भी होता है ।

जय कृष्णदास-हरिदास गुप्ता:—

चीखम्बा सस्कृत सीरीज आफिस,
विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर लेन,
धनारस सिटी ।